LJUDI S MARGINE

PRILOZI IZ SOCIJALNE HISTORIJE BANSKE HRVATSKE U 19. STOLJEĆU

Urednik LUKA PEJIĆ

LJUDI S MARGINE
PRILOZI IZ SOCIJALNE HISTORIJE BANSKE HRVATSKE U 19. STOLJEĆU

NAKLADNIK:
Filozofski fakultet u Osijeku

ZA NAKLADNIKA:
Ivan Trojan

UREDNIK:
Luka Pejić

RECENZENTI:
Ivan Jeličić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci)
Amila Kasumović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu)
Nikola Tomašegović (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
Dinko Župan (Hrvatski institut za povijest)

LEKTURA I KOREKTURA:
Samanta Paronić

GRAFIČKI UREDNIK:
Krešimir Rezo

TISAK:
Krešendo, obrt za grafičke usluge

NAKLADA: 70

ISBN 978-953-314-201-2

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Gradske i
sveučilišne knjižnice Osijek pod brojem 151105081.

Osijek, 2024.

Zbornik je objavljen uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske.

Fotografija na naslovnici: Prosjak, 1894., autor Karlo (Dragutin) Drašković
(Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb)

LJUDI S MARGINE

PRILOZI IZ SOCIJALNE HISTORIJE BANSKE HRVATSKE U 19. STOLJEĆU

Urednik

Luka Pejić

FILOZOFSKI FAKULTET

Osijek, 2024.

SADRŽAJ

7 | Luka Pejić:
Predgovor. Kako pristupiti margini?

17 | Danijel Vojak:
Na marginama društva ili iz povijesti romskog stanovništva u Banskoj Hrvatskoj na prijelazu stoljeća, 1880. – 1918.

52 | Ljiljana Dobrovšak:
Antisemitizam u Banskoj Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

93 | Veljko Maksić:
Prilog poznavanju položaja prosjaka na prostoru Hrvatske i Slavonije tijekom „dugog" 19. stoljeća

127 | Štefka Batinić:
***Za našu djecu!* Skrb za ugroženu djecu u Banskoj Hrvatskoj u „dugom" 19. stoljeću**

159 | Ana Rajković Pejić:
***Naprednjačke muškare* i *pale žene*: žene na društvenoj margini**

188 | Katarina Horvat:
Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.

232 | Valentina Kezić:
Položaj radništva Banske Hrvatske krajem 19. i početkom 20. stoljeća

252 | Luka Pejić:
„Opasni slojevi" 19. stoljeća: zločinci i zatvorenici u Banskoj Hrvatskoj

301 | Vinko Korotaj Drača:
Osobe manje duševne vrijednosti: ludilo i zločin u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća

327 | Iva Salopek Bogavčić:
Alkoholizam kao socijalna bolest Banske Hrvatske kraja 19. i početka 20. stoljeća

361 | Zrinko Novosel:
Kraj Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj: fenomen Zelenog kadra

383 | Dodatna literatura

391 | Kazalo imena

PREDGOVOR

Kako pristupiti margini?

„Bila je to mješavina dronjaka i prljavštine, svih vrsta odvratnih kožnih bolesti, otvorenih rana, ozljeda, surovosti, nepristojnosti, čudovišta podmuklog pogleda i životinjskog izraza lica. Duvao je studeni i oštri vjetar, a ta stvorenja, sklupčana u svojim dronjcima većinom su spavala ili su pokušavala da spavaju."[1] Tim je riječima američki novinar i proslavljeni književnik Jack London 1902. godine opisao bijedu kasnoviktorijanskog britanskog društva, obilazeći notornu londonsku četvrt East End nastanjenu gladnim radnicima, zaboravljenim ratnim veteranima, prostitutkama, siročadi i kriminalcima. Kako je i sâm uočio, u srcu najvećeg, najbogatijeg i najmoćnijeg imperija koji je svijet ikada vidio, bujao je očaj. Iako su književnost, publicistika, pa čak i neke društvene znanosti poput sociologije, još u prvoj polovini 20. stoljeća pridavale pozornost sudbinama pauperiziranih i obespravljenih društvenih slojeva, historiografija je korak s ostalima uhvatila tek desetljećima kasnije, kada su priče navedenih ljudi zaokupile pozornost nove generacije povjesničara.

Pokušamo li skicirati tipičnu sintezu hrvatske povijesti „dugoga" 19. stoljeća, uočavamo da je većina historiografskih naslova i dalje uglavnom usredotočena na programatske spise i odnose koji su svojevremeno obilježavali visoku politiku. Osim toga, izdanja ove vrste pozornost čitatelja (sasvim opravdano) skreću na složene ekonomske procese, ne zaboravljaju ni makrohistorijske posljedice ratnih zbivanja, uvažavaju migracije velikih skupina ljudi, a pozornost nerijetko poklanjaju i nekolicini najistaknutijih imena kulturno-umjetničkog života. Kada sve navedeno uzmemo u obzir, prošlošću tog komadića zemlje u jugoistočnoj Europi u većini slučajeva dominiraju znameniti muškarci i njihovi podvizi, pri čemu brojni drugi društveni

1 Jack London, *Ljudi ponora* (Zagreb: 1953), 33.

aspekti pretežito ostaju neosvijetljeni. Primjerice, dok narativ o modernizaciji u većini slučajeva zaboravlja na njezine žrtve – politički obespravljene, ekonomski i rodno podčinjene, rasno diskriminirane, odnosno mnoštvo perspektiva i iskustava pojedinaca razmjerno udaljenih od centara moći – nacionalna problematika, u historiografskom smislu, i dalje potiskuje onu socijalnu. Doduše, unatoč pojavi historije odozdo kao specifičnog usmjerenja unutar širih sociohistorijskih kretanja, i to prije svega među francuskim i anglosaksonskim povjesničarima sredinom 20. stoljeća, put do njezine djelomične afirmacije bio je dug i neujednačen diljem Europe i svijeta.[2]

Prije svega, što nam uopće historija odozdo može reći o prošloj stvarnosti i društvima koja su nam prethodila? Ukratko, Peter Burke ovaj je historiografski pristup opisao kao bavljenje „pogledima običnih ljudi i njihovim iskustvima društvenih promjena".[3] Po svemu sudeći, sličnu je sintagmu prvi upotrijebio francuski povjesničar Georges Lefebvre 1932. godine (*histoire vue d'en bas et non d'en haut*), dok se ovaj izraz u engleskom jeziku afirmirao tek u drugoj polovini 20. stoljeća zahvaljujući radovima Edwarda Palmera Thompsona, autora poznate studije *The Making of the English Working Class* (1963.).[4] „Želim spasiti siromašnog tkalca čarapa, žeteoca-ludita, nepotrebnog tkalca na tkalačkom stanu, utopističkog obrtnika (...), od golemog prezira budućnosti", istaknuo je svojevremeno Thompson.[5]

No prije svega, metodološke temelje znanstvenog ili, još preciznije, sociološkog istraživanja marginalnih slojeva društva

2 Dio teksta iz predgovora preuzet je iz uvodnog poglavlja disertacije urednika zbornika. Riječ je o doktorskom radu „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)" (Sveučilište u Zagrebu, 2019), 6-10.

3 Peter Burke, „Uvertira: nova historija, njezina prošlost i budućnost", u: *Mikrohistorija. Pola stoljeća inovacija*, ur. Drago Roksandić, Luka Pejić, Marko Jelenić i Samanta Paronić (Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, FF press Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, SKD „Prosvjeta" Zagreb, 2021), 89.

4 Marnix Beyen i Maarten Van Ginderachter, ur., *Nationhood from Below: Europe in the Long Nineteenth Century*, (Hampshire: Palgrave Macmillan UK, 2012), 4.

5 Citirano u: Amila Kasumović, „Povijest marginalnih i *neuspješnih*: zašto nam je potrebna?" u: *Na margini povijesti*, ur. Amir Duranović (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2018), 35.

tijekom 1920-ih i 1930-ih godina, kako navodi Damir Karbić, postavila je Čikaška škola urbane sociologije. Karbić ističe brojne inovativne pristupe predložene od strane članova ove škole, poput analize problema rezidencijalne segregacije, pri čemu je konceptu marginalnosti na temelju radova Ernesta M. Burgessa pridružena teritorijalna dimenzija ili, pak, uklapanja suvremene marginalnosti u širu historijsku perspektivu putem knjige *The Ghetto* (1928.) Louisa Wirtha.[6]

Činjenica je, što na uvodnim stranicama svojeg članka priznaje i Karbić, da su marginalne skupine postale predmetom historiografskih istraživanja tek u drugoj polovini 20. stoljeća. Imajući to na umu, posebno mjesto zauzima već spomenuta anglosaksonska historiografija kojoj pripisujemo i vrlo čitanu *A People's History of the United States* (1980.) Howarda Zinna.[7]

---

6 Karbić pojašnjava važnost samoga grada Chicaga u vidu javljanja ovog znanstvenog usmjerenja: „Chicago, kao i drugi gradovi američkog Istoka onog doba, zbog vrlo velikog priljeva stanovništva iz Europe i manjih gradića srednjeg zapada Amerike, predstavlja specifičan tip grada, kakav dotada u toku povijesnog razvoja, osim rijetkih izuzetaka nije bio poznat. (...) Takav tip grada je, osim toga, za navedene doseljenike predstavljao izrazit kulturni šok, koji je nužno dovodio do porasta socijalnih problema i s njima povezane delinkvencije, naročito maloljetničke. Useljenici su pripadali vrlo različitim i često međusobno suprotstavljenim kulturama, koje su prema tome morale riješiti problem svog odnosa prema novoj sredini i jedne prema drugoj. To je potaklo interes sociologa za pitanje stranaca i useljenika, kao osnovnog tipa marginalnog čovjeka, te je prva definicija marginalnog čovjeka i izrađena na bazi proučavanja imigranata. Prema njoj je marginalni čovjek određen kao osoba koja u istom trenutku pripada dvjema, često antagonističkim kulturama. Prvi američki sociolog koji se bavio i problemima imigranata, zapravo se može smatrati pretečom, a ne prvim predstavnikom Čikaške škole. Riječ je o W. I. Thomasu, predavaču na čikaškoj katedri za sociologiju i samostalnom istraživaču, koji je u suradnji s F. Znanieckim napisao temeljno djelo za sociološko proučavanje imigranata *The Polish Peasant in Europe and America* 1919. godine. U spomenutom djelu prvi je formulirao navedenu ideju o marginalnom čovjeku na osnovi proučavanja adaptacije imigranata u novoj sredini. Idejni osnivač i vođa Čikaške škole R. E. Park ujedno je i prvi teoretičar proučavanja marginalnih skupina, kao i američke sociologije uopće." Damir Karbić, „Marginalne skupine u hrvatskim srednjovjekovnim društvima od druge polovine XIII. do početka XVI. stoljeća". *Historijski zbornik* 44 (1991), br. 1: 44-46.

7 Zinn dovodi u pitanje poziciju tobožnje historiografske objektivnosti, pri čemu je ovaj stav možda najjasnije sročio u tvrdnji da „ne možeš biti neutralan na vlaku koji se kreće" (You can't be neutral on a moving train). U uvodnom poglavlju knjige *A People's History of the United States* Zinn predstavlja vlastito viđenje povijesti kao dijalektičke konfrontacije između osvajača i osvojenih, gospodara i robova, kapitalista i radnika, dominantnih i rasno ili rodno podčinjenih. „U takvom svijetu sukoba, svijetu žrtava i krvnika, zadaća je mislećih ljudi, kako je predložio Camus, da ne budu

Osvrnemo li se na tekst Erica Hobsbawma „On History from Below", prvi put objavljen 1985. godine, terminološki diskurs anglosaksonskih povjesničara uz historiju odozdo prepoznaje i pučku historiju (*grassroot history*) te historiju „običnih" ljudi (*history of the common people*). Isti povjesničar napominje kako ova historiografska usmjerenja više ne traže dodatnu promidžbu, aludirajući na njihovu popularizaciju krajem 20. stoljeća.[8] Sredinom 1990-ih Asa Briggs zvučao je još optimističnije naglašavajući da je socijalna historija „postala omiljeni rod historiografije".[9] „Dio privlačnosti te discipline leži u tome da ona osvjetljava život ljudi koji nisu ostavili traga o svome imenu i koji su često bili žrtve političkog sistema svoga vremena, ali ni jedna socijalna povijest ne bi bila razumljiva ako bismo zanemarili ljude koji su u svojim rukama držali vlast. Društvo je mreža međuljudskih odnosa, a ne apstraktna skupina. Ipak, mnogo toga nećemo nikada saznati",[10] bio je iskren Briggs.

Suvremena historiografija prožeta je poticajnim promišljanjima o socijalnoj historiji, znanstvena produkcija unutar ovog polja na zavidnoj je razini, postoje specijalizirane publikacije za ove teme, a redovito se organiziraju i simpoziji posvećeni diskusijama o ovim fenomenima. Jedan od njih održan je 2013. godine u suorganizaciji Birkbecka i Cambridgea, kada je pedesetak stručnjaka raspravljalo o pitanjima vezanima uz marginalne društvene skupine i historiju odozdo ističući, među ostalim stvarima, važnost historiografskog uočavanja heterogenosti identiteta koja je oduvijek uvjetovala proživljavanje različitih povijesnih iskustava.[11] U konačnici, vrijedi podsjetiti da u Amster-

na strani egzekutora". Howard Zinn, *A People's History of the United States* (New York: HarperCollins Publishers, 2005), 10. Prijevod spomenute Zinnove knjige na hrvatski, koji potpisuje Snježan Hasnaš, 2012. godine objavila je izdavačka kuća V. B. Z. pod naslovom *Narodna povijest Sjedinjenih Američkih Država: 1492. – danas*.

8 Eric Hobsbawm, „O historiji odozdo", u: *Mikrohistorija*, 75.

9 Asa Briggs, *Društvena povijest Engleske* (Zagreb: Barbat, 2003), 7.

10 Isto, 8.

11 Tu bih izdvojio dva zanimljiva teksta, onaj Marka Hailwooda te Davida Hitchcocka. Ukratko, Hailwood je postavio jednostavno, no intrigantno pitanje „Tko je dolje?" (Who is below?), upozoravajući pritom na pojednostavnjivanje, odnosno redukciju prošle zbilje za kojom nerijetko posežu povjesničari nastojeći objasniti inače vrlo složene društvene odnose. „Možemo li sve žene postaviti dolje u patrijarhalnom društvu

damu već desetljećima djeluje i Međunarodni institut za socijalnu historiju, važna historiografska ustanova s neprocjenjivom arhivskom građom i globalnim znanstvenim utjecajem.

Međutim, po čemu se novi sociohistorijski pristupi razlikuju od zastarjelih paradigmi? „Najveći dio historiografskih djela u prošlosti napisan je kako bi glorificirao vladare ili, možda, za njihove praktične potrebe“,[12] ističe Hobsbawm te dodaje:

> „Povijest običnih ljudi kao posebno područje proučavanja stoga započinje historijom masovnih pokreta u 18. stoljeću. Pretpostavljam da je Michelet bio prvi veliki praktičar pučke historije[13]: velika Francuska revolucija u srži je njegovih radova. Otad je historija Francuske revolucije – osobito otkad je jakobinizam oživljen socijalizmom, a prosvjetiteljstvo marksizmom – bila testni poligon za ovu vrstu historije. (...) Marksističko ili, općenitije, socijalističko zanimanje za pučku povijest razvilo se jačanjem radničkog pokreta. Iako je ovo dalo vrlo snažan poticaj proučavanju povijesti običnog čovjeka – osobito radničke klase

kao što je bilo ono englesko u ranom novom vijeku, bez obzira na njihov društveno-ekonomski status?“, pita Hailwood. Doista, postavimo li ovu raspravu u okvire hrvatske povijesti 19. stoljeća, možemo li reći da je potplaćena radnica u osječkoj šibicari dijelila slična ili jednaka iskustva s dobrostojećom zagrebačkom gospođom okruženom brojnom poslugom? Dakako, takav bi zaključak bio u potpunosti neutemeljen i površan. Na sličan način može se raspravljati i heterogenost industrijskog radništva kasnog 19. stoljeća, čija je egzistencija bila determinirana činjenicom je li radnik bio kvalificiran ili ne, je li muškarac ili žena, je li tek sezonski radnik ili je živio u gradu bez ekonomskog oslonca na selu, je li u pitanju dijete ili odrasla osoba. S druge strane, Hitchcock je nastojao argumentirati zašto je historija odozdo danas relevantnija nego ikada prije. U sljedećim je točkama sažeo generalne „zadaće“ historije: „1. Historija treba biti naša kolektivna svijest, ona treba biti neugodna. Ako ti historija pruži spokoj, tada ne radi svoj posao; 2. Historija treba pričati priče mnogih, koliko god je različitih bivanja u svijetu i koliko god je to moguće. Treba to činiti kako bismo zaboravili što manje o sebi i vlastitoj prošlosti; 3. Historija treba sadašnjoj publici ponuditi složenost i kontekst ljudskih iskustava u prošlosti; 4. Historija treba biti pokretač našeg kolektivnog društvenog sazrijevanja“. Mark Hailwood, „‘Who is below?’, the history of ‘the unruly sort of clowns’ and other early modern peculiarities“, pristup ostvaren 20. XI. 2022., https://manyheadedmonster.wordpress.com/2013/07/19/who-is-below/; David Hitchcock, „‘Why history from below matters more than ever’, the history of ‘the unruly sort of clowns’ and other early modern peculiarities“, pristup ostvaren 20. XI. 2022., https://manyheadedmonster.wordpress.com/2013/07/22/david-hitchcock-why-history-from-below-matters-more-than-ever/.

12 Hobsbawm, „O historiji odozdo“, 75.

13 Doista, Michelet, koji je svoja najznačajnija djela napisao 1830-ih i 1840-ih, među prvima je pozvao povjesničare da proučavaju „one koji pate, rade, propadaju i umiru, a da nemaju priliku da iskažu svoje patnje“. Kasumović, „Povijest marginalnih i *neuspješnih*: zašto nam je potrebna?“, 34.

– ono je isto tako socijalističkim povjesničarima nametalo i neke vrlo učinkovite signale."[14]

Hobsbawm se osvrće na metodološke specifičnosti, ali i istraživačke izazove koji se javljaju pri bavljenju historijom odozdo upozoravajući kako kod nje „ne postoji gotov korpus gradiva".[15] „U najvećem broju slučajeva povjesničar pučke historije pronalazi samo ono što traži, a ne ono što već čeka na njega. Većina izvora za pučku historiju samo je prepoznata kao takva zato što je netko postavio istraživačko pitanje te zatim očajnički tražio nekakav – bilo koji – način dobivanja odgovora",[16] tvrdi ovaj britanski istraživač i autor. Na istom je tragu svakako bio i čuveni francuski povjesničar Marc Bloch tvrdeći da je dokument svojevrsni svjedok. Kao takav, smatrao je, poput većine svjedoka, on govori samo kada ga se pita. Pritom, teškoća leži u sastavljanju pravih pitanja.[17]

Uz sve navedeno, Hobsbawm sljedećim riječima upozorava kolege povjesničare okrenute sociohistorijskim temama:

„Ono što obično moramo učiniti jest spajati širok niz često nepotpunih obavijesti, a da bismo to uradili, moramo sami napraviti slagalicu, tj. otkriti kako te obavijesti treba spojiti. Ovo je još jedan način ponavljanja onoga što sam već naglasio: naime, da povjesničar pučke historije ne može biti staromodni pozitivist. On na neki način mora znati što traži i, samo ako to zna, može prepoznati uklapa li se ono što otkrije u njegovu hipotezu ili ne, a ako se ne uklapa, onda mora pokušati razmisliti o drugome modelu. (...) U historiografiji postoji ogromno iskušenje da se jednostavno otkrije što je dosad bilo nepoznato te da se uživa u onome što se pronađe. Budući da je toliko mnogo života i još više misli običnih ljudi bilo prilično nepoznato, ovo je iskušenje sve veće u pučkoj povijesti, tim više što se mnogi od nas identificiraju s nepoznatim običnim muškarcima i ženama – još nepoznatijim ženama – iz prošlosti. Ne želim to obeshrabriti. No, znatiželja, osjećaj i užici

14 Hobsbawm, „O historiji odozdo", 76-77.
15 Isto, 77.
16 Isto, 78.
17 Drago Roksandić, ur., *Uvod u komparativnu historiju* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004), 43.

> antikvarijanizma nisu dovoljni. Najbolje od takve pučke historije čini divno štivo, ali to je sve. Ono što želimo znati jest zašto, kao i što."[18]

Iako etabliranje historije odozdo kao legitimnog istraživačkog područja s pravom može biti viđeno kao pokazatelj demokratizacije i humanizacije historiografije,[19] ista je nerijetko i predmet konstruktivne kritike pojedinih povjesničara. Primjerice, Naomi R. Lamoreaux je početkom 2000-ih istaknula kako je donekle postalo pomodno proučavati historiju odozdo. „Mnogi povjesničari uključeni u ovakav pothvat zadovoljavaju se samo time da pokažu kako su obični ljudi unutar nekakve skupine (uglavnom određene s obzirom na rasu, klasu, rod ili etnicitet) bili djelatni, odnosno da njihovi životi nisi bili sasvim predodređeni, da su imali dovoljno prostora za donošenje vlastitih izbora",[20] piše Lamoreaux. Suština njezina kritike sažeta je u sljedećem odlomku:

> „Nažalost, dok se povjesničari sve više okreću onima na dnu društvene ljestvice, istovremeno izbjegavaju oblike obuke koji bi im pomogli prikupiti i sustavno analizirati obavijesti o običnim ljudima. Osobito odbijaju usavršavanje u kvantitativnim metodama. Dakako, nije moguće svim temama pristupiti kvantitativno. Međutim, kvantifikacija je važan alat koji bi svaki povjesničar koji nastoji shvatiti ponašanje takvih ljudi morao biti spreman upotrijebiti."[21]

Istraživački izazovi s kojima se suočavaju istraživači historije odozdo doista su brojni. Prije svega, pisanje o marginalnim društvenim skupina osuđeno je na fragmentirane i raspršene dokumente koje je potrebno uočiti, spojiti u smislenu cjelinu i protumačiti. Drugim riječima, na povjesničarima je da s pomoću vlastite imaginacije i vještih interpretacija ispune praznine na kojima se ne mogu osloniti na izvore. Odnosno, kako nas podsjeća Amila Kasumović, čak i kada na raspolaganju imamo određene materijale, oni su nerijetko produkti centara moći (sudski zapisnici, zakonske odredbe, izvještaji vlasti, znanstvene opservacije, književni narativi itd.) jer većina marginalaca

18 Hobsbawm, „O historiji odozdo", 81, 85.
19 Kasumović, „Povijest marginalnih i *neuspješnih*: zašto nam je potrebna?", 32.
20 Naomi R. Lamoreaux, „Promišljanje mikrohistorije: komentar", u: *Mikrohistorija*, 185.
21 Isto, 187.

nije iza sebe ostavila egodokumente, odnosno izravne tragove o svojim aktivnostima, razmišljanjima i strahovima. Shodno tome, povjesničari se često okreću analizi načina na koji se tzv. upravni diskurs odnosio prema marginalnim skupinama.[22] Unatoč svojim očiglednim ograničenjima, historija odozdo ne prestaje fascinirati i poticati povjesničare u nastojanju da rasvijetle društvene rubove i saslušaju utišane glasove.

Bilo kako bilo, do sada neprimjetni i tihi glasovi nipošto nisu tek pasivni povijesni subjekti. Štoviše, u brojnim su se slučajevima pokazali kao aktivni i revoltirani akteri koji su dovodili u pitanje društvene i političke norme, ekonomske odnose, a samim time i učinkovitost tadašnjeg represivnog aparata. Tvornički radnici redovito su stupali u štrajkove koji su znali paralizirati čitave gradove, iscrpljene no buntovne sluškinje ponekad su osporavale autoritet svojih poslodavaca te su se spretno koristile mogućnostima za vlastiti ekonomski napredak. Isto tako, nomadske romske skupine gotovo su kontinuirano zadavale glavobolje vlastima, zbog čega su pojedinci, poput slavonskog anarhista Stjepana Fabijanovića, na tragu viktorijanskog idealiziranja „plemenitog divljaka" s oduševljenjem pisali o njihovim „veličanstvenim idejama o slobodi".[23] U konačnici, nepismeni, siromašni i mahom politički zaboravljeni seljaci, sposobni pokrenuti masovne nemire poput onih kojih su 1897. zahvatili Slavoniju i Srijem, vlastite su junake pronalazili u likovima poput Joce Udmanića, jednog od posljednjih hajduka na prostoru Hrvatske, koji je sredinom 19. stoljeća sa svojom družinom utjerivao strah u kosti vlastelinima, bogatim trgovcima i kleru. Podvizi ovog „moslavačkog Robina Hooda", čiji su postupci ukazivali na evidentan bunt seoskog stanovništva, zabilježeni su u brojnim novinskim člancima, feljtonima, igrokazima i pjesmama.[24]

22 Kasumović, „Povijest marginalnih i *neuspješnih*: zašto nam je potrebna?", 38, 41, 44.

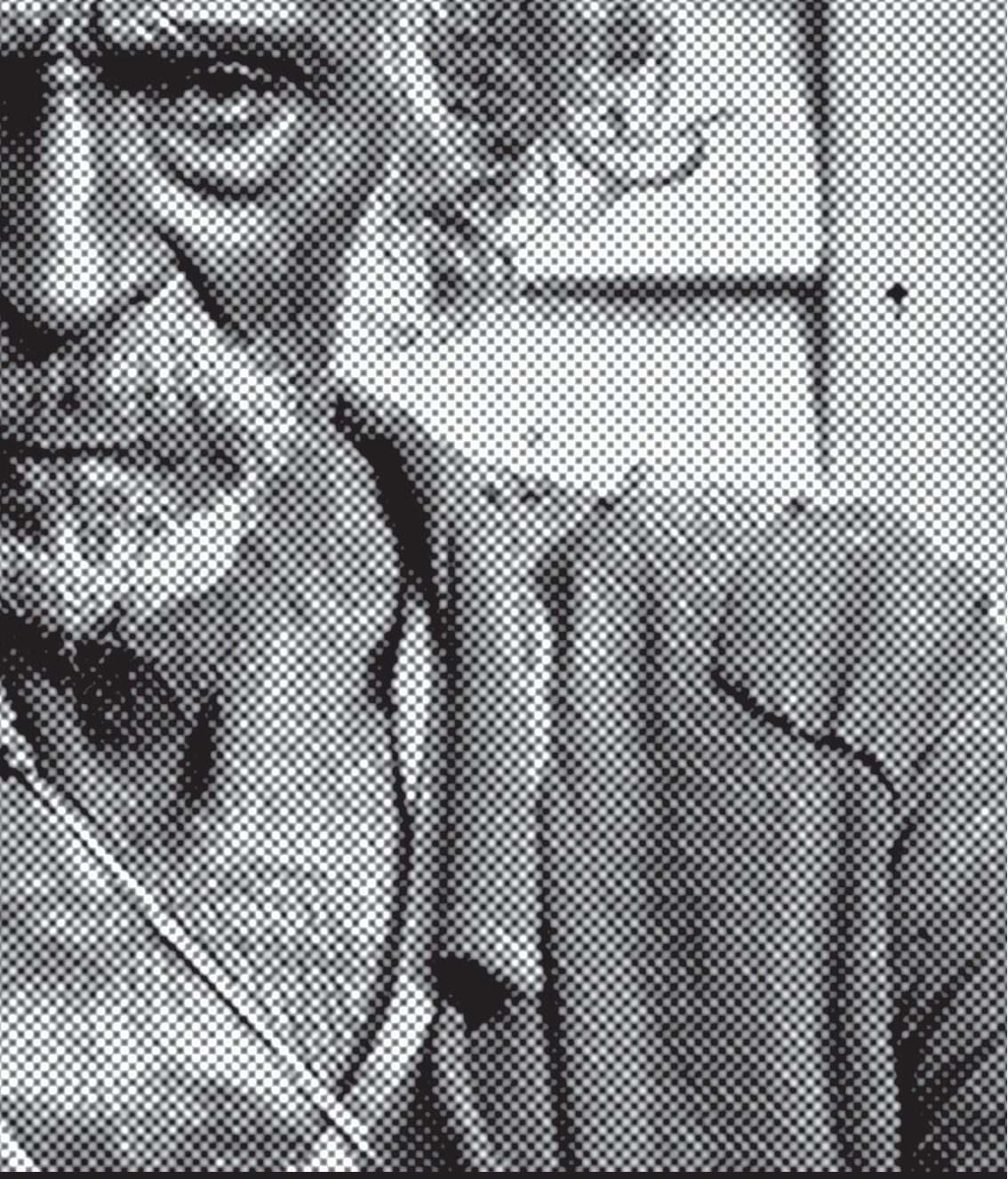
23 Fabijanović je svoje stavove o Romima izrazio u zbirci eseja *The Idle and Untimeous Observer*, objavljenoj 1917. godine u Los Angelesu. Riječ je o tekstu naslovljenom „To My Dear Friend the Gypsy".

24 Obratiti pozornost na sljedeći članak: Dragutin Pavličević, „Hajdučija u Hrvatskoj 60. godina 19. stoljeća", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 20 (1987), br. 1: 129-158.

Radovi objavljeni u ovom zborniku rezultat su višegodišnjih istraživanja nekolicine povjesničara i povjesničarki specijaliziranih za predstavljene teme. S obzirom na raspršenost priloga te vrste po različitim stručnim publikacijama, želja je bila prikupiti ih i objaviti unutar jedinstvenog izdanja. Iako je naglasak stavljen na marginalne društvene skupine – Rome, skitnice, mentalno oboljele, zatvorenike, prostitutke i dr. – dio radova bavi se i sociohistorijskim problemima u širem smislu, poput raširenosti antisemitizma krajem 19. stoljeća, rodnih odnosa, alkoholizma, ratnog dezerterstva itd. U konačnici, potrebno je istaknuti da je motivacija za oblikovanje ove knjige uvjetovana jednim dijelom i željom za upotpunjavanjem postojećeg narativa o složenim modernizacijskim procesima 19. stoljeća na prostoru Banske Hrvatske. Dakako, nadamo se da će ovo izdanje poslužiti kao poticaj za dodatno učvršćivanje historije odozdo unutar domaće i regionalne historiografije.

Dakle, zbornik je zamišljen kao svojevrsna kompilacija sociohistorijskih priloga za profesionalne istraživače i studente povijesti, no za pretpostaviti je da će izazvati interes i šireg čitateljstva. Shodno tome, određeni članci uz analizu problematike vezane uz Bansku Hrvatsku sadrže i relativno opsežne podnaslove, čija je svrha određene fenomene postaviti u širi, međunarodni kontekst. U konačnici, mogućnosti za daljnja istraživanja nesumnjivo ima i više nego dovoljno, bilo da govorimo o obradi novih tema (nažalost, u ovom izdanju zbornika nije moguće pronaći tekst o tretmanu homoseksualaca u 19. stoljeću, invalidima, žrtvama trgovine ljudima, posljednjim hajdučkim odmetnicima i sl.), inkorporiranju fenomena s prostora Istre i Dalmacije u narativ ili postavljanju rezultata priloženih istraživanja u regionalni kontekst.

Luka Pejić

...svako diete koje Ciganka porodi imalo bi odmah redarstvenim putem smjestiti u prvo pohranilište, tako da ni mater nebi znala gdje je diete, niti diete čije je. Stara generacija bi s vremenom izumrla, a mladjeg naraštaja ne bi bilo i tako odoše Cigani bez traga...

„Proti ciganima“, *Riječki novi list* (Rijeka), 15. I. 1901.

Danijel Vojak

NA MARGINAMA DRUŠTVA ILI IZ POVIJESTI ROMSKOG STANOVNIŠTVA U BANSKOJ HRVATSKOJ NA PRIJELAZU STOLJEĆA, 1880. – 1918.

Romsko stanovništvo činilo je jednu od marginalnih socioekonomskih skupina stanovništva u Banskoj Hrvatskoj u razdoblju od 1880. do kraja Prvog svjetskog rata. Istraživanje u tekstu usmjereno je na analizu njihovih demografskih obilježja, napose njihova ukupnog broja i teritorijalnog razmještaja te njihove vjerske, obrazovne i dobne strukture. Specifičnost romskog stanovništva na hrvatskim i drugim europskim područjima jest postojanje različitih skupina, koje se međusobno razlikuju prema korištenju romskim i drugim jezicima, zanimanjima, vjeri, običajima i sl. U tom kontekstu analiziraju se određena obilježja tadašnjih romskih skupina u Banskoj Hrvatskoj. Romske skupine doselile su se na hrvatska područja najkasnije u drugoj polovini 14. stoljeća. Njihov odnos s državnim i lokalnim vlastima uglavnom je bio obilježen razdobljima u kojima su ih vlasti nastojale prisiliti na sedentaran način života te ih asimilirati u većinsko društvo, često se koristeći represivnim mjerama poput progona. U tom kontekstu u tekstu će se analizirati odnos državnih i lokalnih vlasti prema Romima u Banskoj Hrvatskoj, i to posebice na temelju nastojanja zakonskog reguliranja njihova položaja. Na kraju teksta analizom će se obuhvatiti pitanje odnosa neromskog stanovništva prema Romima, posebice analizirajući negativnu percepciju prema Romima temeljenu na stereotipima i predrasudama prema njima kao okorjelim kriminalcima, besposličarima, lukavim varalicama, otmičarima djece i sl. Tekst se temelji na objavljenim i neobjavljenim arhivskim dokumentima, analizi određenih periodičkih publikacija i relevantnoj literaturi.

Uvod

Povijest romskog stanovništva na hrvatskim područjima započela je njihovim naseljavanjem najkasnije u drugoj polovini 14. stoljeća. Romsko naseljavanje većih kasnosrednjovjekovnih gradova Dubrovnika i Zagreba bila je dio njihovih migracijskih valova naseljavanja Europe. Odnos vlasti i neromskog stanovništva prema njima nerijetko je bio obilježen represivnom politikom koja je imala za cilj njihovu asimilaciju. Takva politika vlasti prema Romima posebno je bila izražena u drugoj polovini 18. stoljeća, kada su habsburški vladari Marija Terezija i Josip II. nizom reformskih odredbi nastojali regulirati njihov socioekonomski položaj. U tom kontekstu Romima je bilo zabranjeno korištenje vlastitim imenom i jezikom, bavljenje određenim zanimanjima, dok su im njihova djeca bila nasilno oduzimana i davana kršćanskim obiteljima na dobar kršćanski odgoj. Reformska nastojanja habsburških vladara prema Romima nisu bila uspješna jer nisu postigla cilj, koji je bio njihova asimilacija u većinsko društvo. Vlasti su na hrvatskim područjima i u 19. stoljeću prema Romima vodile sličnu represivno-asimilacijsku politiku, nastojeći spriječiti njihovo nomadstvo i prisiliti ih na sjedilački način života. O temi povijesti Roma na hrvatskim područjima u ovom razdoblju, kao i u većini drugih tematskih područja, gotovo da se i nije istraživalo unutar hrvatske historiografije.[1] U radu se analizira položaj Roma u Banskoj Hrvat-

1 Općenito o odnosu hrvatske znanosti (historiografije) prema proučavanju povijesti Roma vidi: Danijel Vojak, „Doprinos Franje Fanceva u proučavanju povijesti romskog stanovništva na prostoru Hrvatske", *Društvena istraživanja* 14 (2005), br. 3 (77): 421-438; Isti, „Percepcija romskoga stanovništva u odabranim hrvatskim, britanskim i američkim leksikografskim djelima od 1880. do 2003.", *Studia lexicographica* 1 (2007), br. 1: 151-172; Isti, „Prvi hrvatski romolozi: Mara Čop, Franjo Fancev, Vladimir Redenšek i Antun Medven", *Biobibliographica* 3 (2009), 103-128; Isti, „O proučavanju Roma u hrvatskoj znanosti i kulturi ili postoji li hrvatska romologija?", *Historijski zbornik* 63 (2010): 215-240; Vojak i Filip Tomić, „O proučavanju nacionalnih manjina u hrvatskoj historiografiji na primjeru Historijskog zbornika (1948 – 1990)", u: *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, ur. Damir Agičić i Branimir Janković (Zagreb: FF press, Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2012): 213-240; Vojak, *Romi u Prvome svjetskom ratu u Hrvatskoj 1914. – 1918.* (Zagreb: Romsko nacionalno vijeće, 2015); Vojak i Neven Kovačev, „Doprinos Emilija Laszowskog istraživanju povijesti romskog stanovništva u Hrvatskoj", *Arhivski vjesnik* 60 (2017): 227-250; Vojak,

skoj u razdoblju od 1880., kada je proveden prvi moderni popis stanovništva, do 1918., kada je završio Prvi svjetski rat. U fokusu istraživanja bit će analiza demografskih i socioekonomskih obilježja romskog stanovništva u tom razdoblju na području Banske Hrvatske. Posebno će se istražiti pitanje odnosa vlasti i neromskog stanovništva prema Romima. Istraživanje se temelji na analizi spisa Zemaljske vlade koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu. Demografska analiza položaja Roma u ovom razdoblju prikazana je na temelju analize spisa u fondu Republičkog Zavoda za statistiku Socijalističke Republike Hrvatske,[2] a koji se čuvaju u istom arhivu. U Arhivu Odbora za narodni život i običaje Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti sačuvani su spisi „sakupljača" građe o položaju Roma u ovom razdoblju.

„Počeci hrvatske romologije: Od Filipa Ivana Vezdina do Franje Fanceva", *Studia ethnologica Croatica* 29 (2017), br. 1: 385-406; Isti, „Suvremena znanstvena istraživanja o povijesti Romā u Europi", *Cris: Časopis Povijesnog društva Križevci* 23 (2021), br. 1: 93-105. O povijesti Roma u Banskoj Hrvatskoj potrebno je izdvojiti sljedeće znanstvene radove: Isti, „Romsko stanovništvo u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850. – 1910.", *Časopis za suvremenu povijest* 36 (2004), br. 2: 701-728; Isti, „Odnos između seoskog i romskog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije, 1900.-1910.", *Sociologija sela* 42 (2004), br. 165/166 (3/4): 363-383; Isti, „Povijest Roma na području Podravine, 1880.-1941.", *Podravina* 4 (2005), br. 7: 107-124; Isti, „*Zbornik za narodni život i običaje* i rukopisne zbirke arhiva Odbora za narodni život i običaje kao izvor za proučavanje povijesti romskog stanovništva na području Hrvatske u razdoblju od kraja XIX. stoljeća do danas", *Etnološka tribina* 27-28 (2004-2005), br. 34/35: 207-236; Isti, „Bilješke iz povijesti Roma na području Slavonije, 1850.-1941.", *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje hrvatskog instituta za povijest* 5 (2005): 432-461; Isti, „Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva na području banske Hrvatske, 1873. – 1918.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 37 (2005): 145-162; Isti, „Inicijativa Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva za reguliranje *ciganskoga pitanja* u Hrvatskoj i Slavoniji potkraj XIX. st.", *Društvena istraživanja* 18 (2009), br. 6 (104): 1153-1171; Mato Dominković, „Kotar Županja: Romi u Prvom svjetskom ratu", *Hrašće* 20 (2016), br. 48: 139-150; Ivan Kosnica, „Pravni položaj Roma u Hrvatskoj i Slavoniji od 1868. do 1918.", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 38 (2017), br. 2: 729-744; Dominković, „Kotar Županja: Romi u Prvom svjetskom ratu", *Hrašće* 21 (2017), br. 49: 67-78; Vojak, „Romi u Prvome svjetskom ratu u Banskoj Hrvatskoj, 1914. – 1918.", u: *Znanstveni skup „Konac Velikoga rata", Hrvatski državni arhiv, 29. – 30. studenoga 2018.*, ur. Hrvoje Gržina i Mario Stipančević (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2020), 339-356; Vojak, „Good soldiers and even heroes or from the history of the Roma in Croatia and Slavonia during the First World War", *Romani Studies* 30 (2020), br. 1: 1-14; Vojak i Tomić, „Povijesno-demografska obilježja romskog stanovništva na sisačko-banovinskom području od 1890. do 1910.", *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 60 (2022), br. 2 (224): 357-378.

2 Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), fond 367.

O Romima za vrijeme Prvog svjetskog rata, posebice u kontekstu tadašnje zakonske regulacije njihova položaja, analizirani su spisi fonda Gradskog poglavarstva Osijek[3] koji se čuvaju u Državnom arhivu u Osijeku. Vrijedan izvor istraživanja čine periodična izdanja u kojima su se nerijetko objavljivali članci o različitim aspektima društvenog i gospodarskog života Roma u Banskoj Hrvatskoj.

Ukratko o povijesti Roma na hrvatskim područjima od njihova naseljavanja u 14. st. do 1880.

Naseljavanje Roma na hrvatskim područjima zabilježeno je u drugoj polovini 14. stoljeća kao dio njihova šireg migracijskog vala naseljavanja s prostora jugoistočne Europe. Tako se prisutnost Roma bilježi u kasnosrednjovjekovnim urbanim središtima, poput Dubrovnika (1362.) i Zagreba (1378.).[4] Dolazak Roma na ovaj prostor neki znanstvenici povezuju s osmanlijskim prodorima, kada su njihovu vojsku pratile skupine Roma. Kao dio osmanlijske vojske spominju se na području Like i Krbave 1469., kada je oko 2000 Roma pratilo osmanlijsku vojsku, te 1470. godine prilikom osmanlijskog prodora do Senja.[5] O daljnjim migracijskim valovima Roma do 18. stoljeća teško je govoriti ponajprije zbog manjka relevantnih povijesnih izvora. No, na temelju dostupnih izvora vidljivo je kako hrvatske vlasti, ponajprije Hrvatski sabor, od kraja 16. stoljeća započinju voditi represivnu politiku prema Romima nastojeći ograničiti njihovo nomadsko kretanje, prisiliti ih na sedentarni način života, donoseći mjere koje su uključivale i zabranu doseljavanja i/ili

3 HR, Državni arhiv u Osijeku (DAOS), f. 10, *Gradsko poglavarstvo Osijek*.

4 Đurđica Petrović, *Cigani u srednjovjekovnom Dubrovniku* (otisak iz Zbornika Filozofskog fakulteta) (Beograd 1976, knj. XIII – 1), 125-145; Ivan Krstitelj Tkalčić, „Knjiga sudbenih poziva i presuda (1375.-1391.)", u: *Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba*, knj. 5 (Zagreb: Brzotiskom K. Albrechta, 1898), 126-127; Slobodan Berberski, „Romi između Carstava", *Pregled* 70 (1980), br. 6: 865-880.

5 Emilij Laszowski, „Povijesna crtica o ciganima", *Narodne novine* (Zagreb), br. 211, 15. IX. 1894., 4.

progon s hrvatskih područja.[6] Tako križevački veliki sudac Stevan Osmokrugić u zamolbi iz 1666. godine, koju upućuje caru i vojnim vlastima, moli određivanje zabrane masovnog useljavanja Roma na njegovu području.[7] U ovom slučaju vjerojatno se molba za zabranu doseljavanja Roma odnosi na područje Vojne krajine, gdje su većinom došli s prostora Osmanskog Carstva kao izbjeglice.[8] Upravo je povlačenje Osmanlijskog Carstva s područja Slavonije, Baranje i Srijema, nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699., omogućilo znatnije romsko naseljavanje ovih prostora. Carska komora, središnja vlast u Beču, nastojala je kontrolirano naseljavati romsko stanovništvo na ovim novooslobođenim područjima. Cilj ovakve politike središnjih vlasti u Beču bilo je provođenje sustavnog naseljavanja stanovništva na ispražnjenim područjima Slavonije, Srijema i Baranje nakon povlačenja Osmanlija s tog područja. U tom kontekstu provedeno je i naseljavanje Roma na ovim područjima. Zbog toga je imenovan Mitrofan Popović, tadašnji vikar manastira Ćelija, kao „direktor rackih Cigana" sa zadaćom da nomadske Rome između rijeka Drave i Save prisili na sjedilački uredan i moralan način života. Romima koji su se protivili ovakvoj politici prisil-

6 Ferdo Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, sv. 4 (od godine 1578. do godine 1608.; dodatak od 1573.-1605.) (Zagreb: Na prodaju u Akademijskoj knjižari Lav. Harmana (St. Kugli), 1917), 293-298; Laszowski, „Povjestna crtica", 4; Rudolf Horvat, *Povijest Hrvatske*, knj. 1 (od najstarijeg doba do g. 1657.) (Zagreb, s. n., 1924), 311; Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, sv. 5 (od god. 1609. do god. 1630.: s dodatkom od 1570.-1628.) (Zagreb: Na prodaju u Akademijskoj knjižari Lav. Harmana (St. Kugli), 1918), 129-132, 220-222; Hrvoje Petrić, „O marginalnim skupinama u kasnosrednjovjekovnom i ranonovovjekovnom pograničnom gradu: primjer Koprivnice", u: *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba* (Zagreb: Hrvatski studiji – Studia Croatica, 2004), 66; Isti, *Koprivnica u 17. stoljeću: okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu* (Samobor: Meridijani, 2005), 260; Vladimir Mažuranić, *Dodatci uz prinose za hrvatsko-pravno-povjestni rječnik* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1923), 5; Radoslav Lopašić, *Spomenici hrvatske krajine*, knj. 2 (od godine 1610. do 1693.) (Zagreb: Na prodaju u Knjižari L. Hartmana (Kugli i Deutsch), 1885), 315; *Zaključci Hrvatskog sabora*, sv. 1 (1631. – 1693.) (Zagreb: Državni arhiv NR Hrvatske u Zagrebu, 1958), 309, 428.

7 Mate Kudumija, *Đurđevac u svijetlu i vremenu* (Đurđevac: Mjesna konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, 1968), 28.

8 Alexander Buczynski, *Gradovi Vojne krajine* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997), 182.

nog sedentariziranja mogao je odrediti progon s ovog područja.[9] Istodobno, središnje habsburške vlasti nastojale su regulirati i druge obveze Roma. Tako se od početka 18. stoljećima na ovim područjima ubirao „Census Zingarorum", porez kraljevske komore koji su ubirali zemaljski gospodari od Roma na području svog feuda.[10] Istodobno, na području Vojne krajine u drugoj polovini 18. stoljeća ubirao se „Zigeuner-Harracz" kao poseban porez za Rome. Porez se uplaćivao krajiškoj proventnoj zakladi i za one Rome pod vojnom zaštitom, a koji su imali pravo biranja svojih „glavara".[11]

Vlasti na hrvatskim područjima slijedile su sličnu politiku habsburških vlasti u kontroliranju Roma. Tako je ban Josip Esterházy 1738. posebnom naredbom odredio „kapetana cigana" Marka Nemeca kao posebnog nadzornika nad Romima na hrvatskom području. Uz to, Romima su tom odredbom propisana njihova porezna davanja kapetanu, državi i lokalnim vlastima.[12] Habsburške vlasti nisu uspijevale riješiti pitanje integracije romskog stanovništva unutar njihova društveno-gospodarskog sustava. Zbog toga su carica Marija Terezija i njezin sin Josip II. u drugoj polovini 18. stoljeća donijeli brojne odredbe kojima su pokušali regulirati položaj Roma. Ovim odredbama dijelom su obuhvaćene i ranije odredbe koje su se odnosile na protjerivanje nomadskih Roma, sedentarizaciju (kolonizaciju) Roma te porezna i druga davanja državi i lokalnim feudalcima. Zatim je Romima bilo zabranjeno posjedovanje konja i kola, a samo ime „Cigani" („Zigani") bilo je zabranjeno i zamijenjeno s „Neubauern" („Novoseljaci" ili „Novi seljaci"). Romi su bili obvezni na vojno ili obrtničko obrazovanje, ovisno o njihovoj dobi. Reforme Marije Terezije nastavio je Josip II., koji je posebnom odredbom iz 1783. Romima propisao zabranu naseljavanja u šumama, odu-

9 Slavko Gavrilović, *Srem od kraja XVII. do sredine XVIII veka* (Novi Sad: Filozofski fakultet, 1979), 51.

10 Zlatko Herkov, *Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*, sv. 1 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1956), 171; Gavrilović, *Srem od kraja*, 38.

11 Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, 182, 244.

12 Laszowski, „Povjestna crtica", 4-5.

zimanje djece starije od četiri godine, koja svake dvije godine moraju biti „podijeljena" stanovnicima susjednih naselja. Kako bi Romi mogli postati „korisni", „dobri i vrijedni" dio društva, određeno im je da se bave poljoprivredom i ratarstvom.[13] Ovu politiku neki smatraju kao „rani i prilično grub pokušaj društvenog inženjeringa vođen pragmatičnim razmatranjima".[14]

Ove reforme provodile su se i na hrvatskim područjima. U okviru takve politike provedeno je prvo poznato sustavno popisivanje romskog stanovništva na hrvatskim područjima. Tako su vlasti u razdoblju od 1781. do 1783. popisale između 1323 (1781.) i 657 (1783.) Roma na području Srijemske, Križevačke, Virovitičke i Požeške županije.[15] Josip Hajnocij je u *Izvještaju o stanju Srijemske županije*, poslanom 1787. Ugarskom namjesničkom vijeću, opisao dio provođenja reformi prema Romima na vukovarskom području, gdje je tada živjelo 40 romskih porodica, kojima je zabranio posjedovanje konja, ograničio kretanje i propisao nošenje određenih dokumenata.[16] Posljedice ovih reformi nisu bile uočljive i na hrvatskim područjima jer je dio Roma i dalje održavao nomadski način život.[17] Istodobno su se od 1760-ih slične odredbe provodile i nad Romima u Vojnoj krajini glede stalnog naseljavanja i progona nomadskih Roma. Ubrzo nakon toga Romima se zabranjuje korištenje njihovim imenom.[18]

13 K. F. Czoernig, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, sv. 3 (Beč: K.-K. Hof- und staatsdruckerei, 1857), 188; Josip Matasović, „Cigani u doba terezijanstva i josefinizma", *Narodna starina* 7 (1928), br. 2, sv. 17: 200-201; Angus Fraser, *The Gypsies* (Oxford: Wiley, 1995), 157, 159; L. N. Cherenkov i Stéphane Laederich, *The Rroma: otherwise known as Gypsies, Gitanos, Gyphtoi, Tsiganes, Tigani, Çingene, Zigeuner, Bohémiens, Travellers, Fahrende, etc.*, sv. 1 (Basel: Schwabe, 2004), 138-140.

14 Zoltan Barany, *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality and Ethnopolitics* (Cambridge University Press, 2002), 94.

15 Czoernig, *Ethnographie der Oesterreichischen*, 188-189; Matasović, „Cigani u doba", 201.

16 Slavko Gavrilović, *Bilješke Josipa Hanocija o Srijemu 1789. godine* (Zagreb: Poseban otisak Starine JAZU, knj. 53, 1966), 178-179; Sonja Lazanin, „Etničke i konfesionalne skupine u istočnoj Slavoniji i zapadnom Srijemu u 18. i početkom 19. stoljeća", *Razprave in gradivo* 56-57 (2008): 203.

17 Matasović, „Cigani u doba", 201.

18 Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, 182; Krunoslav Tkalec, *Babogredska kompanija u sastavu brodske graničarske regimente* (Županja: Slavonska naklada Privlačica, 1970), 118-119.

Sredinom 19. stoljeća u Hrvatsku i Slavoniju dolaze veće skupine rumunjskih Roma na područje od Međimurja, Podravine do Slavonije, koje su iskoristile ukidanje ropstva na njihovu području. Oni su se razlikovali od drugih Roma jer su bili dio Vlaških Roma ili Koritara, govorili starorumunjskim dijalektom *ljimba d bjaš,* a veći dio njih bavio se izradom korita i drvenih predmeta za kućanstvo.[19]

Demografska obilježja romskog stanovništva u Banskoj Hrvatskoj, 1880. – 1910.

Vlasti u Austrijskoj Carevini (od 1867. Austro-Ugarskoj) provele su prve opće popise stanovništva 1857. i 1869. godine, iz kojih se može uočiti kako je broj Roma u Hrvatskoj i Slavoniji činio tek neznatni postotak romske populacije u Ugarskoj te znatno manje na razini cjelokupne države.[20] Tako je 1857. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji popisano 1570 Roma, dok je u Ugarskoj bilo popisano 62 200 Roma, a u Austrijskoj Carevini 146 100 Roma. Dvanaest godina kasnije popisana su 2392 Roma, a prema istom popisu popisano je 150 000 Roma u Ugarskoj od ukupno 151 400 Roma u Austro-Ugarskoj.[21]

Moderni popisi stanovništva provodili su se u Banskoj Hrvatskoj tek od 1880. godine, a do nestanka Austro-Ugarske Mo-

19 Neven Hrvatić i Suzana Ivančić, „Povijesno-socijalna obilježja Roma u Hrvatskoj", *Društvena istraživanja* 9 (2000), br. 2-3 (46-47): 257; Ferdo Hefele, „Koritari", *Vienac* 22 (1890), br. 46: 742-743.

20 Potrebno je napomenuti da je iz ovog popisa stanovništva bila izostavljena rubrika „narodnost" ili „materinski jezik", ponajviše zbog osjetljive političke situacije u Monarhiji i njezine složene vanjskopolitičke situacije. Prvu procjenu narodnosti u Habsburškoj Monarhiji, prema popisu iz 1857., donio je ravnatelj Državnoga statističkog ureda u Beču, barun Karl Czoernig, koji je u istome gradu 1861. objavio knjigu *Statistisches Handbüchen für die Oesterreisiche Monarchie.* Njegove su statističke procjene kasniji statističari prihvaćali; Carl Freiherrn von Czoering, *Statistisches Handbüchen für die Oesterreisiche Monarchie* (Beč: Hof. u. Staats. Druck, 1861).

21 Czoering, *Statistisches,* 36-39; Adolf Ficker, *Die Völkerstämme der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, ihre Gebiete, Gränzen und inseln* (Beč: Überreuter, 1869), 90-97; Franz Bracchelli, *Statisische Skizze der Oesterreich-Ungarische Monarchie* (Leipzig: Hinrichs-Verlag, 1872), 3; Petar Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajnih* (Zagreb: Štamparija D. Albrechta, 1873), 33, 44-45; Isti, *Geografsko-statistički nacrt Austro-Ugarske monarhije* (Zagreb: Narodna tiskara dra. Ljudevita Gaja, 1874), 32-34, 149, 166, 175-176.

narhije provodili su se svakih deset godina. Značajno je istaknuti kako je u ovim popisima stanovništva popisivana kategorija „materinski jezik" („Muttersprache") unutar koje se posebno popisivao „ciganski materinski jezik". Popisivači su se susretali s brojnim problemima prilikom popisivanja Roma, posebno kod onog dijela koji je održavao nomadski način života ili u slučajevima Roma Koritara koje se zbog korištenja rumunjskim jezikom svrstavalo u Rumunje. Potrebno je napomenuti kako su postojali određeni metodološki problemi u popisivanju romskog stanovništva, ponajprije u postojanju određene razine etničke mimikrije među romskim stanovništvom (skrivanje vlastitog etničkog identiteta i izjašnjavanje kao pripadnici drugih etničkih skupina zbog straha od diskriminacije i sl.). Posljedica toga bila je da znatan dio romskog stanovništva nije bio popisan kao Romi u ovim popisima stanovništva. Slijedom navedenog, potrebno je oprezno se koristiti ovim rezultatima popisa.[22] Prema popisu stanovništva u Banskoj Hrvatskoj, ukupno je bilo popisano između 3482 (1880.) i 12 267 (1910.) Roma. Ukupan broj Roma u cjelokupnom stanovništvu Banske Hrvatske bio je oko 0,3%, što pokazuje kako su oni činili tek manji dio stanovništva. Većina romskog stanovništva živjela je u ruralnim područjima istočnih županija, posebno Srijemske i Virovitičke županije. Najmanje Roma živjelo je u Ličko-krbavskoj i Modruško-riječkoj županiji, a razlog tome vjerojatno se može naći u određenim nepovoljnim povijesnim prilikama na ovom području te nepovoljnim gospodarskim uvjetima na ruralnim područjima.

Većina Roma živjela je na ruralnim područjima Banske Hrvatske, a tek manje od 5% romskog stanovništva živjelo je u gradovima. Prema podacima popisa stanovništva iz 1880. romsko stanovništvo većinom je bilo pravoslavne (grkoistočne) vjere (72%), a manji dio njih bio je rimokatoličke vjeroispovijesti

22 Milovan Zoričić, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb: Statistički ured Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljske vlade, 1883), 63; „Rezultati popisa žiteljstva od 1880.", *Narodne novine* (Zagreb), br. 121, 27. V. 1882., 2; Franjo Fancev, „Iz prošlosti i sadašnjosti cigana", *Narodne novine* (Zagreb), br. 270, 21. XI. 1912., 3; Jean-Pierre Liégeois, *Gypsies and Travellers* (Strasbourg: Council for Cultural Co-operation, 1987), 60-63.

(28%). Ovakva vjerska struktura romskog stanovništva promijenila se 1910., kada se njih 53% izjasnilo kao pripadnici grkoistočne (pravoslavne) vjeroispovijesti, a 47% njih izjasnilo se kao pripadnici rimokatoličke vjeroispovijesti. Prema ovim podacima vidljivo je znatno povećanje udjela rimokatoličke vjeroispovijesti i istodobno smanjenje udjela pravoslavne vjeroispovijesti u Roma.[23] Ovakva promjena u vjerskoj strukturi Roma može se objasniti njihovim nastojanjima da se preuzimanjem vjeroispovijesti većinskog stanovništva, u ovom slučaju hrvatskog naroda s rimokatoličkom vjeroispoviješću, uspješnije društveno prilagode na određenom području.[24] Sljedeće demografsko obilježje romskog stanovništva koje se može vidjeti iz navedenih popisa odnosi se na njihovu obrazovnu strukturu. Tako se prema popisima stanovništva iz 1880. i 1910. većina Roma izjasnila kao potpuno nepismena. Prema popisu stanovništva iz 1880. samo se 0,31% popisanih Roma izjasnilo da zna čitati i pisati. U popisu stanovništva iz 1910. taj postotak pismenosti porastao je na oko 2,4% Roma, no i dalje je gotovo 97% popisanih Roma bilo nepismeno. Dobna struktura Roma prema popisu iz 1880. ukazuje kako je prevladavalo mlađe stanovništvo; tako je od ukupno popisanih Roma bilo oko 70% u dobi između 3 i 30 godina, a samo 3,5% u dobi starijih od 60 godina.

Ukratko, potrebno je istaknuti kako je između 3000 i 12 000 Roma živjelo u Banskoj Hrvatskoj u razdoblju između 1880. i 1910., i to većinom na ruralnim područjima Srijemske i Virovitičke županije. Većina Roma bila je pravoslavne vjeroispovijesti, a manjina rimokatoličke. U ovom razdoblju u Roma je prevladavala mlađa dobna struktura, a pritom su gotovo svi Romi bili potpuno nepismeni (neobrazovni), što govori o njihovoj marginalnoj socioekonomskoj strukturi.

23 Zoričić, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880.*, 22-41; HR, HDA, f. 367, *Republički Zavod za statistiku Socijalističke Republike Hrvatske*, popis stanovništva 1910., kut. 27.

24 Liégeois, *Gypsies and Travellers*, 60-63.

Tablica 1: Romi u Banskoj Hrvatskoj, 1880. – 1910.[25]

	1880.	1890.	1900.	1910.
Ličko-krbavska županija				
Kotar Brinje				
Kotar Gospić	6	6	5	
Kotar Gračac				
Kotar Korenica	7			9
Kotar Lapac dolnji				
Kotar Otočac				
Kotar Perušić				
Kotar Senj				
Kotar Udbina				
Ukupno (kotari)	13	6	5	9
Grad Senj				
Modruško-riječka županija				
Kotar Crikvenica				
Kotar Čabar				1
Kotar Delnice		48	5	48
Kotar Ogulin	40	18		47
Kotar Slunj	1	14		
Kotar Sušak			5	
Kotar Vojnić	17	21		46
Kotar Vrbovsko	5	11	59	87
Kotari (ukupno)	63	112	69	229
Grad Bakar				
Zagrebačka županija				
Kotar Dugo Selo			16	63
Kotar Dvor	3		2	
Kotar Glina	26		1	69
Kotar Jaska	21	47	93	104
Kotar Karlovac	71	59	64	164
Kotar Kostajnica	8			18
Kotar Petrinja	2	44		104
Kotar Pisarovina	32	129	98	205

25 Izvor: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I (-1905.)* (Zagreb: Statistički ured Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljske vlade, 1913), 24-35.; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II.(1906.-1910.)* (Zagreb: Statistički ured Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljske vlade, 1917), 23-24.

Kotar Samobor	36	12		120
Kotar Sisak	6	105	60	19
Kotar Stubica				55
Kotar Sv. Ivan Zelina		43	8	84
Kotar Velika Gorica	84	67	108	235
Kotar Vrginmost	28	21		15
Kotar Zagreb		4	90	164
Ukupno (kotari)	317	531	540	1.419
Grad Karlovac	37	43	60	191
Grad Petrinja			1	
Grad Sisak				
Ukupno (gradovi)	37	43	60	191
Ukupno	354	574	601	1.610
Glavni grad Zagreb	1	13	4	16
Varaždinska županija				
Kotar Ivanec	22	4	9	36
Kotar Klanjec	11		22	
Kotar Krapina				8
Kotar Ludbreg	5	14	23	175
Kotar Novi Marof		6	1	
Kotar Pregrada				21
Kotar Varaždin			81	62
Kotar Zlatar			14	14
Ukupno (kotari)	38	24	150	316
Grad Varaždin	3	29	11	
Bjelovarsko-križevačka županija				
Kotar Bjelovar	14	24	349	223
Kotar Čazma			24	162
Kotar Garešnica		1	7	88
Kotar Đurđevac	5	34	263	424
Kotar Grubišno polje		5	89	146
Kotar Koprivnica	18	13	329	525
Kotar Križevci	22	25	40	153
Kotar Kutina	16	1	21	11
Ukupno (kotari)	77	103	1.122	1.732
Grad Bjelovar				2
Grad Koprivnica				

Grad Križevci	4	2		18
Ukupno (gradovi)	4	2		20
Ukupno	81	105	1.122	1.752
Požeška županija				
Kotar Brod	114	147	74	154
Kotar Daruvar	8	27	57	80
Kotar Nova Gradiška	45	24		10
Kotar Novska			46	7
Kotar Pakrac	6	7	6	
Kotar Požega	38			9
Ukupno (kotari)	211	205	183	260
Grad Brod	1	6		12
Grad Požega				2
Ukupno (gradovi)	1	6		14
Ukupno	212	211	183	274
Virovitička županija				
Kotar Đakovo	115	289	522	607
Kotar Donji Miholjac	17	110	112	305
Kotar Našice	173	241	337	502
Kotar Osijek	158	241	559	764
Kotar Slatina	25	80	332	431
Kotar Virovitica	189	58	191	352
Ukupno (kotari)	677	1.019	2.053	2.961
Grad Osijek	3		7	17
Srijemska županija				
Kotar Ilok	44	91	180	278
Kotar Irig	41	105	73	66
Kotar Mitrovica	28	110	37	174
Kotar Ruma	182	273	332	430
Kotar Stara Pazova	152	257	239	598
Kotar Šid	191	161	90	241
Kotar Vinkovci	438	604	769	1.014
Kotar Vukovar	178	228	201	459
Kotar Zemun	305	214	299	585
Kotar Županja	443	694	733	1.138
Ukupno (kotari)	2.002	2.737	2.953	4.983
Grad Srijemski Karlovci			11	

Grad Mitrovica	10	13	37	60
Grad Petrovaradin		8		
Ukupno (gradovi)	10	21	48	60
Ukupno	2.012	2.758	3.001	5.043
Grad Zemun	27	42	1	40
UKUPNO KOTARI	3.396	4.737	7.075	11.909
UKUPNO GRADOVI	86	156	132	358
UKUPNO KOTARI I GRADOVI	**3.482**	**4.893**	**7.207**	**12.267**

Romske skupine u Banskoj Hrvatskoj

Romsko stanovništvo međusobno se razlikuje prema jeziku, načinu života, običajima, zanimanjima, što je posljedica njihovih migracija u određenim povijesnim razdobljima.[26] Tako su imena romskih skupina nastala ovisno o zajedničkom društvenom podrijetlu (npr. nazivani su po uglednom čovjeku), geografiji (imena određenog područja, regije, države i sl.) ili poslovima kojima su se bavili.[27]

Na području Banske Hrvatske živjele su dvije veće skupine Roma: skupina koja govori romskim jezikom (*romani chib*) i skupina koja govori starorumunjskim dijalektom *ljimba d bjaš*.[28] Prvoj skupini Roma pripadaju oni koji su se na hrvatska područja doselili u drugoj polovini 14. stoljeća. Druga skupina odnosi se na Rome Bajaše, koji su se u 15. stoljeću naselili na području rumunjskih kneževina Vlaške i Moldavije. Ondje su bili porobljeni i u vlasništvu državnih vlasti, plemića i Crkve, a pritom im je bilo zabranjeno govoriti romskim jezikom. Nakon ukidanja ropstva sredinom 19. stoljeća znatan dio ovih Roma migrirao je u razna europska područja, a dio njih naselio se na hrvatskim područjima.[29] Oni su tada nazivani Koritarima, a o njima je među prvim hrvatskim znanstvenicima pisao Ferdo Hefele, koji navodi kako

26 Jean-Pierre Liégeois, *Romi u Europi* (Zagreb: Ibis-grafika, 2009), 61.
27 Isto, 68.
28 Annemarie Sorescu-Marinković, „Imagining the Past, Creating Identity: the Case of the Bayash", *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 59 (2011), br. 2: 45-59.
29 Isto.

ih narod naziva Koritarima,[30] što njih „vrlo vriedja, pa često i do suza gane", dok se sami Koritari smatraju „pravim Rumunjima". Hefele zatim spominje da se većina Koritara na hrvatskim područjima, ponajviše u virovitičkom i đurđevačkom kotaru, preziva *Bogdan* i *Balog*. Oni su rimokatoličke vjeroispovijesti, pritom su siromašni ljudi koji „nemaju stalnog boravka", a žive ondje gdje nađu topolovu šumu i stanuju u „privremenim kolibama i šatorima".[31] Valpovački vlastelinski šumar Stjepan Hankonyi opisao je Koritare na području slavonske Podravine navodeći kako oni žive u malenim drvenim kućicama, koje su prekrivene ilovačom.[32]

Većina Roma se međusobno razlikovala ovisno o stupnju poznavanja jezika, zanimanjima, običajima i sl. Takvu razliku među Romima primjećuje Franjo Fancev, koji je 1912. u *Narodnim novinama* opisao tri skupine Roma u Podravini: *Kolompare* (govore „ciganskim jezikom", bave se popravljanjem kotlova i trguju konjima), *Koritare* (govore rumunjskim jezikom, izrađuju korita, žive sjedilačkim načinom života) i *Drobne kovače* ili *jožeke* (ne govore romskim jezikom, većinom trguju konjima, žive sjedilačkim načinom života).[33] Osim Fanceva, i drugi su primjećivali razlike među romskim stanovništvom. To je posebno bilo vidljivo u Nikole Novakovića, koji je početkom 20. stoljeća prigodom etnografskog istraživanja sela Staro Štefanje opisao tamošnje Rome, razlikujući *Domaće Cigane* (stalno naseljene Rome koji govore hrvatski i „ciganski" jezik), *Ličke Cigane* (nomadi koji govore romskim jezikom, a bave se kovanjem), *Koritare* (ili „rumunjaše", govore rumunjski jezikom, a održavaju nomadski način života, bave se trgovanjem konja, izrađuju korita i druge drvene predmete za kućanstva) i ćargaše (čergaše, trguju konjima i vode nomadski način života).[34]

30 Ferdo Hefale, „Koritari", *Vienac* 22 (1890), br. 46: 742-743.

31 Isto, 742.

32 Stjepan Harkonyi, „Šume u slavonskoj Podravini", *Šumarski list* (Zagreb), br. 6, 1. VI. 1890., 245.

33 Franjo Fancev, „Iz prošlosti i sadašnjosti cigana", *Narodne novine* (Zagreb), br. 267, 18. XI. 1912., 3.

34 Arhiv Odbora za narodni život i običaje (dalje: ONŽO), Nikola Novaković, Staro Štefanje (kotar Čazmanski), god. rada: 1903.-1904., f. SZ 110c, 543-545.

Iz navedenih primjera primjetno je da su na području Hrvatske i Slavonije uoči i tijekom Prvoga svjetskog rata živjele brojne romske skupine, koje su se međusobno razlikovale po načinu života (nomadski ili sedentarni), jeziku, zanimanjima, kulturi, običajima i dr.

Odnos vlasti prema Romima u Banskoj Hrvatskoj

Vlasti u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji nastavile su u 19. stoljeću provoditi sličnu politiku prisilne sedentarizacije Roma, koja je za cilj imala njihovu asimilaciju u većinsko društvo. Takva politika provodila se i za vrijeme Banske Hrvatske. Institucionalno tijelo koje je provodilo ovakvu politiku prema Romima bio je Odjel za unutarnje poslove Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade (dalje: Odjel), koji je prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (1868.) imao autonomiju u unutrašnjim poslovima. Ovaj Odjel je 1873. reagirao na sve češće nekontrolirano kretanje romskih nomadskih skupina koje su dolazile s područja Ugarske donošenjem naredbe kojom je zabranio romskim nomadskim skupinama skitanje i boravak u mjestu koje im nije zavičajno, pritom je propisao njihovo protjerivanje od stane oružništva i lokalnih vlasti.[35] Razlozi donošenja ove odredbe bili su potaknuti primjerima sve češćih nekontroliranih dolazaka romskih nomadskih skupina iz Ugarske, koje bi zatim bile zaustavljene u nekim županijama (primjerice, Riječkoj), a potom i vraćene (protjerane) u Ugarsku, u kojoj su imale boravišno mjesto. Isti Odjel je iduće godine donio nove dvije naredbe kojima je propisao protjerivanje stranih romskih nomadskih skupina u njihovu zavičajnu općinu. Ovakva politika slijedila je sličnu raniju zakonodavnu politiku hrvatskih i europ-

35 Vojak, „Zakonsko reguliranje položaja", 150; Milan Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, sv. 3 (Zagreb: I. Granitz, 1902), 323-324; Milivoj Vežić, *Pomoćnik za javnu upravu: sbirka najvažnijih zakonah i naredbah o javnoj sigurnosti, obćem zdravlju i o narodno-gospodarskoj prigledbi u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji s pripojenom bivšom hrv.-slav. Krajinom*, sv. 1 (Zagreb: Naklada Akademijske knjižare L. Hartmana, 1884), 93.

skih vlasti,[36] koja se u biti sastojala od politike protjerivanja stranih nomadskih skupina i istodobno politike asimilacije (koja se većinom u hrvatskom kontekstu nazivala „politikom kolonizacije“) domaćih sedentarnih romskih skupina.[37] Ove odredbe o Romima nisu se provodile pa je Odjel donosio nove odredbe 1876., 1878. i 1882. godine kojima je pozivao lokalne vlasti (podžupanije, gradove i općine) na njihovo provođenje, a s ciljem uspostave boljeg sustava kontrole nad romskim stanovništvom.[38]

Pitanje reguliranja položaja Roma u Banskoj Hrvatskoj razmatrali su i gospodarski stručnjaci okupljeni unutar Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva (dalje: Društvo).[39] Inicijativu za pokretanje rasprave oko „ciganskog pitanja“, kako se ono tada nazivalo, dali su predstavnici koprivničke podružnice Društva u prosincu 1886. godine. Oni su na Glavnoj skupštini Društva iznijeli prijedlog da se pošalje molba Vladi da poduzme „najstrože mjere“ protiv Roma zbog njihova kriminalnog djelovanja. Ovaj prijedlog podržali su predstavnici drugih podružnica Društva, posebice iz Zagreba i Pakraca.[40] U sljedećim godinama predstavnici Društva predlagali su donošenje oštrijih mjera protiv Roma, poput njihove kolonizacije i protjerivanja stranih rom-

36 Potrebno je napomenuti da je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće Njemačko Carstvo prednjačilo u pogledu sankcioniraja nomadskog načina života Roma za koje se smatralo da narušavaju socijalnu koheziju i gospodarske prilike u zemlji. Na tom tragu, 1899. godine u sklopu münchenske policije uspostavljena je tzv. Središnjica za Cigane (*Zigeunerzentrale*), svojevrsni obavijesni ured za prikupljanje informacija o Romima. Do sredine 1920-ih datoteka tog ureda sadržavala je preko 14 000 imena. Osim toga, 1905. godine Alfred Dillmann, voditelj spomenute Središnjice za Cigane, izdao je *Ciganski knjigu* (*Zigeuner-Buch*) u kojoj su objavljeni detalji o životu i podrijetlu više od 3500 Roma. Uzgred rečeno, iste je godine osnovano i Njemačko društvo za rasnu higijenu (*Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene*) (nap. ur.).

37 O tome više: Vojak, „Zakonsko reguliranje položaja“, 145-162; Gilad Margalit, *Germany and its Gypsyies: a Post – Auschwitz Ordeal* (Madison: University of Wisconsin Press, 2002), 30-31; Herbert Heuss, „Njemačka politika progona Cigana 1870. – 1945.“, u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od „rasne znanosti“ do logora*, ur. Karola Fings, Herbert Heuss i Frank Sparing, sv. 1 (Zagreb: Ibis grafika, 2006), 5-8.

38 Smrekar, *Priručnik za političku*, 323.

39 Vojak, „Inicijativa Hrvatsko-slavonskoga“, 1153-1171.

40 „Glavna skupština gospodarsk. družtva dne 15. prosinca 1886.“, *Narodne novine* (Zagreb), br. 287, 16. XII. 1886., 2; „Narodno gospodarstvo: Glavna skupština hrvatsko-slavonskoga gospodarskog družtva“, *Obzor* (Zagreb), br. 288, 17. XII. 1886., 5.

skih skupina.[41] Unutar Društva je u listopadu 1888. predloženo osnivanje posebnog odbora za rješavanje „ciganskog pitanja". Zahtjev je podržan, nakon čega je osnovan Odbor koji su činili Dragutin Jagić (kotarski predstojnik u Velikoj Gorici), Ante Lovrić (sisački gradonačelnik) i sâm predlagatelj, Stjepan pl. Josipović (turopoljski župan i virilist Hrvatskog sabora).[42] Članovi Odbora trebali su sastaviti prijedlog rješavanja romskog pitanja te ga dati na raspravu županijskim skupštinama. Na ovim tijelima Društva razmatrali su se prijedlozi poput šišanja glava Roma (kako bi bili „prepoznatljiviji" vlastima) ili kako se Rome treba prisiliti na javne radove, kako bi ih se trebalo „silom naseliti" i staviti pod nadzor vlastima, a njihovu djecu obrazovati i sl.[43] Spomenuti „Odbor ad hoc za kolonizaciju ciganah" predložio je krajem 1889. sedam mjera za rješavanje „ciganskog pitanja", poput protjerivanja nomadskih Roma, sprječavanja „klatarenja" drugih Roma, ograničavanja romskih zanimanja (mogu se baviti glazbom, uz zabranu kućarenja i trgovanja konjima), poticanja stalnog naseljavanja, državnog financiranja provođenja mjera.[44] Ovi prijedlozi proslijeđeni su Zemaljskoj vladi na razmatranje, a značajno je za njih istaknuti kako je teret provođenja bio na državnim vlastima. Unutar Društva nastavilo se s raspravama o ovom pitanju, a posebno se isticala potreba sprečavanja Roma u širenju stočnih zaraza, skitanju i prosjačenju, kao i ograničavanju trgovine konjima na naseljene Rome.[45]

Za pretpostaviti je da su prijedlozi predstavnika Društva imali određen utjecaj na Odjel za unutarnje poslove jer je 1893.

41 „Godišnja skupština hrvat.-slavons. gospodarskog društva", *Gospodarski list* (Zagreb), br. 24, 20. XII. 1886., 188; „Glavna skupština hrvatsko-slavonskoga gospodarskog družtva, *Obzor* (Zagreb), br. 288, 17. XII. 1886., 5.

42 „Skupština županije zagrebačke", *Obzor* (Zagreb), br. 244, 23. X. 1888., 3; „Skupština županije zagrebačke", *Obzor* (Zagreb), br. 249, 29. X. 1888., 2; „Cigansko pitanje", *Gospodarski list* (Zagreb), br. 22, 20. XI. 1888., 170.

43 „Proti ciganom", *Obzor* (Zagreb), br. 254, 5. XI. 1888., 3.

44 „O kolonizaciji cigana", *Gospodarski list* (Zagreb), br. 1, 5. I. 1890., 7; „Jesenska skupština županije zagrebačke", *Narodne novine* (Zagreb), br. 273, 27. XI. 1889., 4.

45 „Proljetna skupština županije požeške", *Narodne novine* (Zagreb), br. 143, 25. VI. 1891., 3; „Skupština županije bj.-križevačke", *Narodne novine* (Zagreb), br. 294, 23. XII. 1891., 3; „Jesenska skupština županije zagrebačke", *Narodne novine* (Zagreb), br. 288, 17. XII. 1892., 3.

objavljena nova naredba vezana uz Rome. Naredba se sastojala od odredbi o strogom kontroliranju njihova kretanja, zabrani nomadizma, reguliranju kretanja domaćih Roma i bavljenju zanatima (uz dozvole i besprijekorno vladanje), prisilnom naseljavanju domaćih Roma i protjerivanju stranih romskih nomadskih skupina.[46] Kao provedbene mjere ovog zakona predviđene su popisivanje Roma, reguliranje njihova položaja izdavanjem posebnih dokumenata te pojačano kontroliranje kretanja.[47]

Državne vlasti ovu su odredbu započele provoditi u Banskoj Hrvatskoj, što je dovelo do pojačanog rada oružnika na terenu, posebno u uhićenjima i protjerivanjima stranih romskih nomadskih skupina iz Mađarske i Slovenije.[48] Istodobno su lokalne vlasti nastojale provoditi odredbu o Romima, što je bilo vidljivo u virovitičkih županijskih vlasti, koje su početkom studenoga 1893. zabranile Romima držanje pasa jer ih oni svojim lavežom upozoravaju da na vrijeme pobjegnu pred vlastima.[49] Sličnu odredbu o zabrani Romima da drže pse donijela su tijela Zagrebačke županije u srpnju 1910., a pritom su istaknuli i potrebu da se spriječi bjesnoća kod tih pasa.[50] Krajem prosinca 1893. kotarske vlasti u Jastrebarskom odredile su da Romi moraju plaćati cestarine, a njihova djeca moraju pohađati škole.[51]

O pitanju regulacije položaja Roma nastojali su promišljati i određeni politički i društveni predstavnici u Banskoj Hrvatskoj. O tome svjedoči memoarski zapis Izidora Kršnjavog, koji je zapisao u siječnju 1910. kako je održan sastanak zastupnika klerikalne skupine oko listova *Hrvatstvo* i *Hrvatsko pravo*, predvođene sarajevskim nadbiskupom Josipom Stadlerom. Na tom

46 Smrekar, *Priručnik za političku*, 327.

47 HR, HDA, f. 79, *Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove*, kut. 1551, 1894. g., br. 12681, 13-16; Smrekar, *Priručnik za političku*, 327.

48 HR, HDA, f. 79, kut. 1955, 1897. g., br. 21438, 13-16.

49 *Izvješće upavnog odbora županije Virovitičke zatim kr. podžupana iste županije ob uredovnom djelovanju pomenutoga odbora Kr. županijske oblasti u Osieku i područnih joj Kr. kotarskih oblastih za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1893. podnešeno Skupštini županije virovitičke obdržavanoj dana 22. svibnja god. 1893.* (Osijek: Tisak Julija Pfeiffera, 1894), 67.

50 „Ciganima je zabranjuje držanje pasa", *Samoborski list* (Samobor), br. 27, 3. VII. 1910., 3.

51 „Naši cigani", *Gospodarski list* (Zagreb), br. 23, 5. XII. 1893., 179.

sastanku raspravljalo se i o političkom programu, pri čemu je jedna od točaka bila vezana uz rješavanja „pitanja cigana", i to putem „ustanova prisilnog rada".[52] Kršnjavi više ništa ne donosi u svojim *Zapisima* o ovoj temi pa je nedovoljno poznato jesu li ovi politički krugovi nastavili promišljati o tom pitanju.

Zanimljivo je istaknuti promišljanja dijela tadašnjih činovnika u Banskoj Hrvatskoj koji su provodili navedene odredbe o Romima. Tako je svoje mišljenje iznio Ivan Domitrović koji je 1911. objavio članak „Cigansko pitanje" u *Kalendaru zemaljskog društva općinskih činovnika kraljevine Hrvatske i Slavonije*. Iznio je svoje prijedloge za rješavanje „ciganskog pitanja", a na temelju njegova rada kao općinskog činovnika u Selima (kotar Sisak). Domitrović je smatrao Rome „izrodima" koji su „pogibeljen po javnu sigurnost, da ugrožava život i imetak ljudi". Pritom ih negativno percipira i kao kradljivce, varalice te vojne dezertere. Na temelju toga zaključuje da Romi ne žele biti „članovi ljudskog društva". Problem je vidio u nedjelotvornosti vlasti u provođenju postojećih odredbi o Romima, govoreći to na temelju svojeg radnog iskustva u općinskim tijelima jer su se Romi jednom prilikom nasilno pobunili i napali općinskog načelnika te stražara koji su ih nastojali protjerati. Povukli su se tek nakon što je tamošnje neromsko stanovništvo reagiralo i napalo Rome koji su zatim bili uhićeni i kasnije osuđeni na nekoliko mjeseci zatvora. Domitrović je predložio mjere za regulaciju položaja Roma koje su uključivale mjere za sprečavanje romskog nomadskog načina života i poticanje na sedentarizaciju i bavljenje poljoprivredom. Uočljivo je kako su Domitrovićevi prijedlozi sukladni s tadašnjom državnom politikom represivne sedentarizacije Roma.[53]

Zagrebačko Gradsko poglavarstvo donijelo je u kolovozu 1910. naredbu kojom je zabranilo Romima ulazak u grad, prije svega zbog kriminalnog djelovanja romskih nomadskih skupina iz Ugarske.[54] Zagrebačke županijske vlasti su ujesen 1911. pred-

52 Iso Kršnjavi, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, sv. 2 (Zagreb: Mladost, 1986), 616.

53 Ivan Domitrović, „Cigansko pitanje", *Kalendar zemaljskog društva općinskih činovnika kraljevine Hrvatske i Slavonije: za godinu 1911"* (Zagreb: Mirko Koso i dr.), 123-129.

54 „Cigani", *Banovac* (Petrinja), br. 33, 13. VIII. 1910., 2.

ložile županijskim tijelima i gradskim vlastima u Banskoj Hrvatskoj donošenje odluke o koloniziranju Roma. Dio županija odbio je odgovoriti na upit i razmatrati ovaj problem jer su izjavili da na njihovu području nema Roma.[55] No, dio lokalnih vlasti prihvatio je djelomično ovu inicijativu i postrožio odredbe koje se odnose na Rome. Tako su petrinjske gradske vlasti početkom 1911. zbog pojave zaraznih bolesti kod stoke (slinavke i šapa) zabranile dolazak nomadskih Roma za vrijeme trajanja zaraza.[56] Samoborsko trgovišno poglavarstvo u srpnju 1913. odlučilo je posebnom pristojbom na romska kola destimulirati njihov dolazak na svoje područje.[57] Oružnička tijela nastojala su spriječiti navodni romski kriminalitet za vrijeme održavanja sajmova, zbog čega je Kraljevsko ugarsko-hrvatsko-slavonsko oružništvo izdalo 1910. „Naputak za nadziranja sajmova i prošćenja (hramova, zborova)", gdje su navedene mjere protiv Roma, posebice praćenje njihova kretanja i sl.[58]

Ban Ivan Škrlec je u kolovozu 1916. izdao Naredbu broj 69.270. pod naslovom „O popisu cigana skitalaca i o stalnom nadzoru nad njima" te je iz samog naslova vidljiva svrha propisa. Naredbu čini 27 članaka u kojima se propisuje zabrana nomadskog načina života Roma i nadziranje njihova kretanja. Jedna od mjera u provođenju bilo je popisivanje nomadskih Roma, a nakon tog popisa predviđeno je razmještanje dijela Roma u vojsku, cijepljenje i medicinska kontrola, izdavanje iskaznice. Zatim je propisano ograničeno kretanje, obvezatno vjenčanje i zapošljavanje nomadskih Roma. Hrvatske vlasti pokušale su primorati nomadske Rome na sjedilački način života i iskoristiti ih za ratne potrebe, npr. kao vojnike ili kao radnu snagu u pozadini te pojačanom kontrolom spriječiti njihove kriminal-

55 „Koloniziranje Cigana", *Svjetlost* (Vinkovci), br. 45, 3. XI. 1912., 2; „Sjednica opć. zastupstva", *Svjetlost* (Vinkovci), br. 44, 227. X. 1912.

56 „Oglas", *Banovac* (Petrinja), br. 1, 1. I. 1911., 4.

57 „Ciganske klatarenje", *Samoborski list* (Samobor), br. 28, 13. VII. 1913., 2.

58 *Naputak za nadziranja sajmova i prošćenja (hramova, zborova)* (Zagreb: J. Kurzmann, 1910), 3, 9; Milan Mizler, *Javna sigurnost: zbirka zakona, naredaba i naputaka za vršenje javne sigurnosne službe kao priručnik za oružnike i ostale organe javne sigurnosti* (Zagreb: Naklada pisca, 1913), 317-318.

Fotografija Roma objavljena u *Ilustrovanom listu*, 18. srpnja 1914., uz sljedeći opis: „Magjarski ciganin nudja po krčmarskim barkama ručnike i ćilimove“ (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)

ne aktivnosti.[59] Ova naredba bila je posljednja takva zakonska mjera u regulaciji položaja Roma, koju su donijele vlasti Banske

59 HR, DAOS, f. 10, *Predmetni spisi*, br. 2130 (69.270 – 1916.); „Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 23. kolovoza 1916. broj 69.270 o popisu cigana skitalaca i o stalnomu nadzoru nad njima“, *Narodne novine* (Zagreb), br. 211, 15. IX. 1916., 2-3.

Hrvatske. Iz navedenog prikaza odnosa vlasti Banske Hrvatske prema Romima u ovom razdoblju primjetno je kako su vlasti vodile represivnu politiku prema Romima, nastojeći ih raznim mjerama prisiliti na sjedilački način života i istodobno spriječiti i/ili ograničiti kretanje romskih nomadskih skupina. Pozadina je ovakve politike prema Romima negativna percepcija Roma kao okorjelih kriminalaca, besposličara, otmičara djece i sl. Upitno je koliko je ovakva politika bila uspješna jer su iste vlasti nerijetko donosile nove naredbe u kojima su pozivale lokalne vlasti na njihovo sustavno provođenje. Drugim riječima, „ciganško pitanje" bilo je i dalje neriješeno i ono je kao takvo prešlo novoosnovanim jugoslavenskim državnim i lokalnim vlastima u međuratnom razdoblju.

Odnos neromskog stanovništva prema Romima u Banskoj Hrvatskoj

Romi su u većini europskih zemalja prilikom naseljavanja u 14. i 15. stoljeću bili dobro prihvaćeni. Oni su se vlastima i neromskom stanovništvu predstavljali kao progonjeni hodočasnici, a svjetovni i vjerski poglavari (pape) izdavali su im pisma propusnice kao posebnu mjeru zaštite prilikom prolaska kroz određeno područje. Takav pozitivni odnos prema Romima promijenio se u zapadnoeuropskim zemljama već u prvoj polovini 15. stoljeća, kada vlasti i neromsko stanovništvo počinju percipirati Rome kao čarobnjake, vračare, otimače djece, osmanlijske špijune i sl.[60] Njemački Parlament Svetoga Rimskog Carstva je 1498., optužujući Rome da su osmanski „špijuni" i „neprijatelji Kršćanstva", odredio progon Roma sa svojeg područja. Slično su učinile španjolske vlasti iduće godine. Ovakvu netolerantnu

60 Donald Kenrick, „The Origins of Anti-Gypsyism: The Outsiders' View of Romanies in Western Europe in the Fifteenth Century", u: *The Role of the Romanies: Images and Counter – Images of „Gypsies"/ Romanies in European Cultures*, ur. Nicholas Saul i Susan Tebbutt (Liverpool: Liverpool University Press, 2005), 82-83; Glen Randolph Robertson, *The Romani People and Selected Churches in Slovakia: a description, analysis, and interpretation of their relations (1989-2007)* (Zoetermeer: Boekencentrum Publishing House, 2009), 31.

i nasilno-represivnu politiku prema Romima, temeljenu na predrasudama i stereotipnoj percepciji preuzele su i druge europske vlasti, poput nizozemskih, portugalskih, francuskih i britanskih. Tako su Romi postali „neželjenim" dijelom Europe, pa neki znanstvenici to razdoblje progona Roma nazivaju „prvim genocidom" nad njima.[61]

Malo je poznatih povijesnih izvora o Romima vezanih za odnos neromskog stanovništva prema njima na hrvatskim područjima od njihova doseljavanja, no za pretpostaviti je kako je prevladavala slična negativna percepcija Roma. Nameće se pitanje kakva je bila percepcija Roma u Banskoj Hrvatskoj iz perspektive neromskog stanovništva. Prema dostupnim izvorima, uočljivo je kako je neromsko stanovništvo percipiralo Rome kao nomade, besposličare, lukave varalice i lopove. Neromsko stanovništvo primjećivalo je u Roma njihov nomadski način života koji su objašnjavali vjerskim razlozima. O tome piše Frano Ivanišević 1904. opisujući stanovništvo Poljica u Dalmaciji, koje je romske nomadske skupine koje su povremeno dolazile na to područje s područja Bosne smatralo prokletima:

> „...kaže narod, da su oni (Cigani, op. D. V.) prokleti od Boga, nikad da ne mogu opstat na jednon mistu. Stoga se i reče skitalici: nikad mu mira, skita se po svitu ka' ciganče..."[62]

Neromsko stanovništvo negativno je gledalo na Rome i kao prosjake. U tom kontekstu zanimljiv je opis Jurja Božićevića, koji je u sklopu zapisivanja narodnih običaja s područja Šušńeva sela i Čakovca (kotar Ogulin), opisao kako se neromsko stanovništvo odnosilo prema romskim prosjacima:

> „...kad dôjde-ciganica u kući, onda joj daš jalicu, grebene, rogle, popečak, sikiru ili ča drugo, da ti to ńèzin čovik popravi. Kè su poštene i kè se u napridak skrbidu, sve to lipo donesu, ali ji ima nepošteni, pak

61 Kenrick, „The Origins", 71, 83; Fraser, *The Gypsies*, 84-128; Dragica Kalember, „Kolektivna osuda skitničkog naroda Roma", *Naše teme* 28 (1984), br. 7-8, 1305-1306; Laurinda Abreu, „Beggars, Vagrants and Romanies Repression and Persecution in Portuguese Society (14th–18th Centuries)", *Hygiea Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health* (2007), sv. 6, br. 1: 54-64.

62 Frano Ivanišević, „Poļica: život prema zanimańu i imutku", *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 9 (1904): 274.

> to ostane kod ńi na uvike. Žene jim se odgražadu: *Nego, neka ju neka, vrag ju dal ciganski, neka mi dôjde u kuću: ja ću se s ńôm pognat: hiļadu ću joj lopatu dat!* Takova ciganica ne dodi u kuću jedno vrime, ali itako kašńe dôjde; planinka ju ośpota, a ona se priča, da je zaboravila i da će donest, pa tako ostane na uvik..."[63]

Često su se u novinama objavljivale vijesti o prijevarama koje su Romi činili nad lakovjernim (većinom seoskim) stanovništvom. Tako su se u vijestima opisivale Romkinje kao proricateljice sudbine koje za takve uslugu traže novčanu nagradu od naivnih seljanki, koje nakon određenog vremena shvaćaju da su prevarene i onda tu prijevaru prijavljuju oružnicima. *Obzor* početkom siječnja 1900. objavljuje vijest o Romkinji Kati Balinović iz Negoslavaca koja

> „...kao i svaka druga ciganka bavi se prosjačenjem i gatanjem iz karata, ali druge ciganke teško da su prepredene kao ona. Prije dva mjeseca-medju ostalim došla je i u kuću Mande Sotinac, vrlo praznovjerne žene. Ovoj se dopade gatanje i ona se povjeri ciganki, da joj je zet velika pijanica i da u pijanstvu zlostavlja svoju ženu, njezinu sestru. Ciganka obeća da će vračanjem izliječiti zeta od pijanstva... ovako gatajući, zaludila je svoju žrtvu sasvim i po tome sve polako od nje izmamila svega i svačega, pa najposlije i gotovih novaca... tako je seljanku oštetila za nekih 58. for. i ova je morala da ćuti, jer se bojala od muža. Sad, kad se ipak osvjedočila, da ju je ciganka prevarila, prijavila je stvar oružnicima, i ovi su pronašli sve stvari kod ciganke..."[64]

Novine su nerijetko prenosile slične vijesti o raznim prevarama koje su počinili Romi ili Romkinje. Ovaj primjer ukazuje na odnos Roma i neromskog stanovništva u vrlo intimnim pitanjima poput problema u braku i alkoholizma. Zasigurno je tu bila prisutna određena razina praznovjerja i naivnosti u spomenute seljanke, koja je platila Romkinji za određenu pomoć. No, protjecanjem vremena i vjerojatno pod pritiskom njezina supruga, naivna seljanka je tek tada shvatila („osvjedočila se") kako je prevarena i onda to prijavila represivnim vlastima.[65] Sličnu vijest

63 Juraj Božićević, „Narodni život u Šušńevu selu i Čakovcu", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 11 (1906): 209.

64 „Ciganka prevarila seljanku", *Obzor* (Zagreb), br. 5, 8. I. 1900., 3.

65 O tome više: Vojak, „Odnos između seoskog i romskog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije, 1900.-1910.". *Sociologija sela* 42 (2004), br. 165/166 (3/4): 363-383.

donosi *Obzor* sredinom lipnja 1902. o lukavoj Romkinji koja je uspjela prevariti naivnu seljanku prodavši joj lijek za pijanstvo njenog muža. Naivna seljanka ubrzo je shvatila „nedjelovanje" toga lijeka i prijavila ciganku za prijevaru.[66] Lukavost u varanju neromskog stanovništva isticala se u Roma, koji nastoje varati naivne i pohlepne seljake pružanjem prilike za brzo obogaćivanje, koju su oni prihvaćali, a na kraju bili prevareni. *Obzor* sredinom lipnja 1902. objavljuje članak u kojem se spominje kako je Rom Jovo Nikolić preko svoje žene Roze ponudio seljaku Stjepanu Marčecu da za vrlo nisku cijenu kupi ukradeno srebro koje vrijedi mnogo više od tražene svote. Marčec je to prihvatio te je donio novce Nikoliću, koji je inscenirao ljubomorni sukob s vlastitom ženom, zbog čega je Marčec pobjegao ostavivši novac. Kasnije je Marčec shvatio da je prevaren i slučaj je prijavio oružnicima koji su uhitili Nikolića i njegovu suprugu.[67] Prenoseći ovaj slučaj uredništvo *Obzora* donosi i svoj komentar u kojem ističu kako:

> „...čudo je, da ima još uvijek lakovjernih ljudi, koji se dadu nasamariti, od cigana, premda su ove ptičice već svuda dobro poznate..."[68]

Dio neromskog stanovništvo negativno je percipirao Rome kao opasne trgovce i varalice, o čemu je pisao *Novi list* u rujnu 1901., opisujući kako su Romi izazvavši međusobnu tučnjavu neuspješno pokušali skretanjem pozornosti ljudima na sajmu ukrasti konje i stoku. U anonimnom komentaru na ovaj događaj navodi se:

> „...skitnicu cigu smatraju za dobra trgovca te ga poradi drugih uzroka puštaju vlasti na sajmove, na kojima obično cigo-trgovac izazove svakojako čudo (...) lopove cigane, koji i ovom prilikom dokazaše, da su cigani opasni trgovci... ne treba dozvoliti na sajmove..."[69]

Slična promišljanja o Romima kao kriminalnim trgovcima objavio je *Novi list* u studenome 1900. navodeći kako:

66 „Prepredena ciganka", *Obzor* (Zagreb), br. 136, 16. VI. 1902., 3.
67 „Sudnica: ciganska prevara", *Obzor* (Zagreb), br. 135, 14. VI. 1902., 6-7.
68 Isto, 6.
69 „Cigani opasni trgovci", *Novi list* (Rijeka), br. 220, 27. IX. 1901., 2.

„...ukrasti konje, ne moći ih sakriti, pa ih onda ubiti, samo da okoristi prodajom kože, to može samo ciganin, jer je to zaista krajnji lopovluk...".[70]

Zatim *Novi list* donosi članak početkom rujna 1901. naslovljen „Cigani majstori" u kojem se navodi:

„...da su se cigani od vajkada bavili kradjom konja, to je dovoljno poznata stvar, a poznato je i to, da su im u tom pogledu bili najveći dušmani oružnici, koji su svagda znali ciganina konjokradicu naći i dovesti u zatvor...".[71]

Negativna percepcija Roma u Banskoj Hrvatskoj odnosila se i na njihovo navodno kriminalno djelovanje, posebno kao otmičara djece. *Obzor* početkom veljače 1901. objavljuje članak u kojem se izvještava o Romima kao otmičarima djece s područja Slunja:

„...pratilo ovdašnje redarstvo jednu djevojčicu od 6-7 godina u njeno zavičajno mjesto. Kako sam osobno čuo od tog dieteta pripoviedati, rodom je iz Dalmacije... te da su je cigani sobom odnieli, koji da su u Vrbanji u zatvoru. Djevojčici su bezdušni cigani jedno oko sa vatrom izkrvarili, a sigurno bi postepeno i drugo, da se nije stvar odkrila...".[72]

Josip Horvat se u svojoj knjizi *Živjeti u Hrvatskoj 1900.-1941.* ukratko osvrnuo kako su Zagrepčani u vlaku preko Savskog mosta promatrali Rome i pritom govorili:

„...kraj mosta su u vrbiku ciganski šatori. Ne gledati tamo! To su Cigani, koji kradu djecu, pa je oslijepe i vodaju po sajmovima da prose krajcaru!...".[73]

Uočljivo je kako se dio seoskog stanovništva plašio Roma kao okorjelih kriminalaca i varalica. Vatroslav Rožić je takav strah među seoskim stanovništvom na prigorskom području zabilježio početkom 20. stoljeća:

„...naši ļudi bižidu od ciganov, a žene i deca ih se bojidu; zločéstu decu plâšidu, da ji bu cigan odnésal, i če vídidu, da ide kakov bógec, ki je

70 „Krajnji lopovluk", *Novi list* (Rijeka), br. 258, 13. XI. 1900., 2.
71 „Cigani majstori", *Novi list* (Rijeka), br. 201, 5. IX. 1901., 2.
72 „Cigani oteli diete", *Obzor* (Zagreb), br. 20, 4. II. 1901., 3.
73 Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj 1900.-1941. (Zapisci iz nepovrata)* (Zagreb: Liber, 1984), 13.

> mrski, podrâpan i zamâzan, mâm mislidu, da je cigán ali cigańica, pak bižídu i skrijedu se kam, da 'ji ne najde...".[74]

Slično njemu je Juraj Božićević tih godina primijetio strah među neromskim seljačkim stanovništvom na širem ogulinskom području i to posebno prema nomadskim Romima iz Ugarske, koji su na tom području dolazili tijekom ljetnih mjeseci:

> „...se ji narod jako boji, najmer dica: jer se bojidu, da ne bi upalili ili ukrali, a još velidu, da i dicu kradu. A ružni su to cigani; jer nosidu dugačke lasi, pak još gore izgledadu, nego i jesu. Mađerske ciganice gatadu na karte i na dlani, ali se po tem tega malo pomoredu: jer veli svit. *ak zna gatat, zač ne bi sebi nagatala, da bude bogata, pak ne bi tudaj kopala svitu oči i vuši ranila...*".[75]

Upravo zbog straha od Roma temeljenog na percepciji kao okorjelih kriminalaca i bespoličara je dovodio do nasilnih sukoba između romskog i neromskog stanovništva. *Obzor* krajem svibnja 1901. donosi vijest o nasilnom rastjerivanju Roma iz mjesta Bukevlje koje je izvelo lokalno vatrogasno društvo:

> „... Prije nekog vremena doklatilo se u Bukevlje mnogo kola tih crnih besposlica, i to sa preko 30 obitelji, koji u kratko vrijeme počiniše seljanima mnogo štete, pasujući konje noću, gdje ime se svidjalo, a uz to dakako kradji nije bilo kraja. Pošto ne bijaše nade, da će se te besposlice tako brzo dalje odseliti, jer im je boravak godio u vrbiku kraj Save... a po nalogu mjestnih starješina, da se udalje, ne htjedoše udovoljiti, to se zapovjednik vatrogasnog društva dosjeti, da bi dobro bilo, cigane sa vatrogascima protjerati jedne večeri, upravo u nedjelju, dade zapovjednik vatrogasnog društva po trubaču znak vatrogascima. U kratki čas strčaše se vatrogasci, a s njima i dragi narod na nasip... priskočiše vatrogasci, i prerezavši konope na ciganskim šatorima, pokupiše šatore i druge stvari, te pobacaše na ciganske kola. Tu je bilo cike i vike, smieha i dječje vriske, nu vatrogasci se ne dadoše smesti, već pokupiv sve, i pripregnuv pod kola ciganske konje, odpravše čitav

74 Vatroslav Rožić, „Prigorje: narodni život i običaji: sa 25 slika", *Zbornik za narodni život i običaje* 12 (1907): 12, 263.

75 Juraj Božićević, „Narodni život u Šušnevu selu i Čakovcu", *Zbornik za narodni život i običaje* 5 (1900): 210.

tabor cigana sve do medje susjedne općine. Od tog dana cigani se više ne pokazaše u naše mjesto...".[76]

Iz navedene vijesti vidljivo je kako je neromsko (seosko) stanovništvo percipiralo Rome kao „besposličare" i lopove koji su smatrani odgovornima za kriminalno djelovanje. Kako taj problem kriminaliteta nisu riješila represivna tijela (oružnici), tamošnje seosko stanovništvo odlučilo je samo protjerati Rome. Uredništvo lista *Obzor* u vezi navedenog događaja objavilo je svoj komentar:

„...ovih dana dogodio se u Bukevlju interesantan slučaj, koji je vriedno obnarodovati da se vidi kakvomi se sve sredstvima mora naš narod proti ciganima boriti (...) ovdje nam je jošte istaknuti, kao je žalosno, što sam narod mora ovakovim sredstvima, braniti svoje dobro, dočim se občinska uprava slabo brine, kako da se imetak občinara očuva od ovakovih skitnica od kojih nijedan nije pripadnikom ove občine...".[77]

Iz ovog komentara uočljivo je kako je zbog nereagiranja („pasivnosti") općinskih vlasti lokalna seoska zajednica sama preuzela na sebe akciju nasilnog istjerivanja Roma. U ovakvom kontekstu prevladavanja negativne percepcije prema Romima, kod dijela stanovništva pojavljuju se radikalna promišljanja o tome kako se treba odnositi prema Romima. Jedno od takvih promišljanja iznio je „jedan Goranin", kojemu je u siječnju 1901. objavljeno u *Riječkom novom listu*, u kojim se zalaže za „iskorjenjivanje Roma":

„...svako diete koje Ciganka porodi imalo bi odmah redarstvenim putem smjestiti u prvo pohranilište, tako da ni mater nebi znala gdje je diete, niti diete čije je. Stara generacija (Cigana, op. D. V.) bi s vremenom izumrla, a mladjeg naraštaja ne bi bilo i tako odoše Cigani bez traga..."[78]

Nekoliko godina kasnije u *Vjesniku Županije virovitičke* početkom veljače 1904. objavljeni su prijedlozi neromskom stanovništvu kako se trebaju odnositi prema Romima:

76 „Vatrogasci i cigani", *Obzor* (Zagreb), br. 120, 25. V. 1901., 4, 6.
77 Isto, 4, 6.
78 „Proti ciganima", *Riječki novi list* (Rijeka), br. 12, 15. I. 1901., 2.

„...Protiv cigana! 1. Ne puštaj cigana ni ciganice u dvorište, a kamo li u kuću. 2. Nepuštaj ih blizu pašnjaka, osobito svinjskih. Pripovjedaju, da od klobučara kupuju nekoji cigani 'sićan' i tim truju perad i svinje. 3. Ugine li ti domaće živinče, nedaj meso ciganima, i ne kazuj, gdje si ga ukopao jerbo će se cigani omastiti na meso, pa moguće trovati blago i živad. Svaka kuća na selu koja može, neka si nabavi ručnu štrcaljku na vodu, kojom će nasilne cigane tjerati od ljudskih stanova kao škodljivce gospodarstva..."[79]

Anonimni autor je 1908. god. u *Gospodarskom listu* primijetio kako:

„...čuvajmo se zato cigana i ciganica, tjerajmo ih kao pošast iz svoje kuće i svojih pašnjaka! Ne bojmo se njihovih čarobija i coprija, jer to nije drugo nego zavaravanje lahkovjernog naroda. Ne dozvoljavajmo im paše, ne dajmo im sijena ni kruha, ne izručujmo im krepane životinje, već ih zakopajmo, pa će se cigo izseliti iz našeg kraja, a time će biti umah za cijelo manje slučajeva bedrenice i svinjske pošasti..."[80]

Sami mediji su zbog prevladavanja negativne percepcije prema Romima kao okorjelim kriminalcima pozivali vlasti na reguliranje položaja Roma. Tako *Novi list* u srpnju 1901. u članku „Cigani naši ili magjarski" piše o potrebi oštrijih postupaka vlasti usmjerenih prema prisiljavanju romskih „parazita" da preuzmu sjedilački način života:

„...mnogo se trude i smišljaju pojedina mjesta i razne vlade, da tom nomadskom narodu dadu jednom opredijeljeni stan i cilj: da se ciganske skitnice priuče nekom radu i privredi te tako pošteno svoj kruh zasluže, da nisu na strah i trepet pojedinih mjesta... A koliko drugih manjih lopovština počine Cigani? Oni najviše vole razapeti svoje čadore tik do glavnog puta, odkud onda vrebaju svoj plien. Vrieme bi bilo da oblasti već jednom stanu najstrože protiv ovim parazitima naroda, te ih prisile, da nadju stalno boravište..."[81]

Posljedica prevladavajuće negativne percepcije i, shodno tome, negativnog odnosa prema Romima jest i odnos prema pitanju međusobne ženidbe između romskog i neromskog stanovništva. Tadašnji istraživači narodnog života i običaja na

79 „Protiv cigana!", *Vjesnik Županije virovitičke* (Osijek), br. 3, 1. II. 1904., 35.
80 „Bedrenica", *Gospodarski list* (Zagreb), br. 13, 5. VII. 1908., 153.
81 „Cigani naši ili magjarski", *Novi list* (Rijeka), br. 159, 16. VII. 1901., 2.

području Banske Hrvatske nerijetko su bilježili kako je ovakva ženidba između Roma i neroma bila vrlo rijetka. Tako Marko Badovinac bilježi na žumberačkom prostoru kako se tamošnje stanovništvo s Romima ne bi nikada vjenčalo ni da mu se „dade sve novce".[82] Sličan odnos prema međusobnoj ženidbi zabilježen je u stanovništva na ličkom području:

> „…naši se ļudi ne ženidu s ciganicami, a niti naše žene idedu za cigane; jer *kukavan je on čovik, ki spadije na to, da môra oženit ciganicu, ili ženska, ka ide za cigana*. To je velika sramota. Cigani se ženidu med sobom, a najviše su nepozakońeni…"[83]

Istodobno, poznati su primjeri dobrog odnosa neromskog i romskog stanovništva u Banskoj Hrvatskoj. Tako je dio neromskog seoskog stanovništvo pozitivno percipirao Rome koji su bili stalno nastanjeni i koji su pritom prihvatili određene običaje i zanimanja većinskog stanovništva, tj. koji su bili dijelom integrirani u dio lokalne zajednice. Upravo je romsko prihvaćanje sjedilačkog načina života bilo ključno za njihovo prihvaćanje ili bolji tretman od strane vlasti i neromskog stanovništva. O ovim Romima, koje se tada nazivalo „domaćim Ciganima", početkom 20. stoljeća na području ličkog sela Smiljani zabilježio je Bogdan Krčmarić kako se oni teško razlikuju od seoskog stanovništva po izgledu i odjeći.[84] Josip Lovretić slično primjećuje u slavonskom selu Otok navodeći kako

> „…naši ļudi dobro se slažu s ciganima. Ne će cigo krast u svom selu, jer zna, da će ga seļani pozlobit. Evo, kako cigo kaže: *Nemoj kradit svoje selo: kradi tuđe selo*…"[85]

Na tragu ovih dobrih odnosa neromskog i romskog stanovništva zanimljivo je i pitanje njihove međusobne ženidbe. Takvi slučajevi bili su rijetki, a zabilježeni su na ličkom, zagorskom, slavonskom i podravskom području. Tako Bogdan Krčmarić na-

82 ONŽO, Marko Badovinac, „Građa iz sela Kamenica (kotar Jaska, općina Sošice)", f. SZ 17, 40.

83 Božićević, „Narodni život", 209.

84 ONŽO, Bogdan Krčmarić, (Stipac, Ivan), Etnografska građa iz Smiljana (Lika), f. SZ 98., s. a., 92.

85 Josip Lovretić, „Otok", *Zbornik za narodni život i običaje* 2 (1897): 371.

vedene slučajeve bilježi u ličkom selu Smiljani, Josip Kotarski u zagorskom selu Lobor, Josip Tomec na području Virja,[86] dok Nikola Novaković o tim slučajevima piše u selu:

> „...naši domaći cigani se ženiju izmed sebe, nu dogodi se da uzme cigo i našu curu seljanku, al je ta sirota koje nitko neće, pa se uda i za cigana samo da se pobrine...“[87]

Međusobni romsko-neromski brakovi bili su, prema dostupnim podacima, isključivo između sjedilačkih Roma i neromskog stanovništva, dok nisu poznati brakovi s nomadskim Romima (koje se tada nazivalo „stranim Ciganima“), vjerojatno zato što su se sjedilački Romi bolje integrirali u lokalnu sredinu, prihvativši određene običaje i način života, sličan neromskom stanovništvu.

Nije samo neromsko seljačko stanovništvo održavalo dobre odnose prema Romima, već je to činio i dio tadašnjeg plemstva. Primjer je takvog odnosa grof Eugen Festetić, koji je u svojem dvorcu u Pribislavcu osnovao romski glazbeni sastav i na svojim posjedima primao romsko stanovništvo. Neki povjesničari danas takvu „naklonjenost“ grofa Festetića prema Romima povezuju s time da je i on sâm bio romskog podrijetla.[88] No, ovaj primjer naklonjenosti plemstva prema Romima nije bio iznimka u tadašnjoj Austro-Ugarskoj, već je to bilo posebno vidljivo na primjeru nadvojvode Josipa Habsburškog, koji je u svojem dvorcu okupljao Rome, kao i skupinu intelektualaca i javnih osoba iz Monarhije koji su proučavali romsku povijesti, kulturu i jezik. Od hrvatskih intelektualaca to su bili Franjo Kuhač, Mara Čop

86 ONŽO, Bogdan Krčmarić, (Stipac, Ivan), Etnografska građa iz Smiljana (Lika), sf. SZ 98., s. a., 92; Josip Kotarski, „Lobor (kotor zlatarski, općina loborska/ Hrvatsko zagorje)“, *Zbornik za narodni život i običaje* 21 (1917): 75; ONŽO, Josip Tomec, Virje (kotar Gjurgjeva, općina Virje), f. SZ 18., 1898-1903., 209.

87 ONŽO, Nikola Novaković, *Staro Štefanje* (kotar Čazmanski), f. SZ 110c., 1903.-1904., 542.

88 Tomislav Đurić, *Legende puka hrvatskoga*, sv. 1 (Najstarije legende o Hrvatima. Junačke legende) (Samobor: Izdavačka kuća Meridijani, 2007), 88; Josip Črep, *Feštetići: posljednji grofovi Međimurja: 1791. – 1923.* (Čakovec, Povijesno društvo Međimurske županije, 2010), 147.

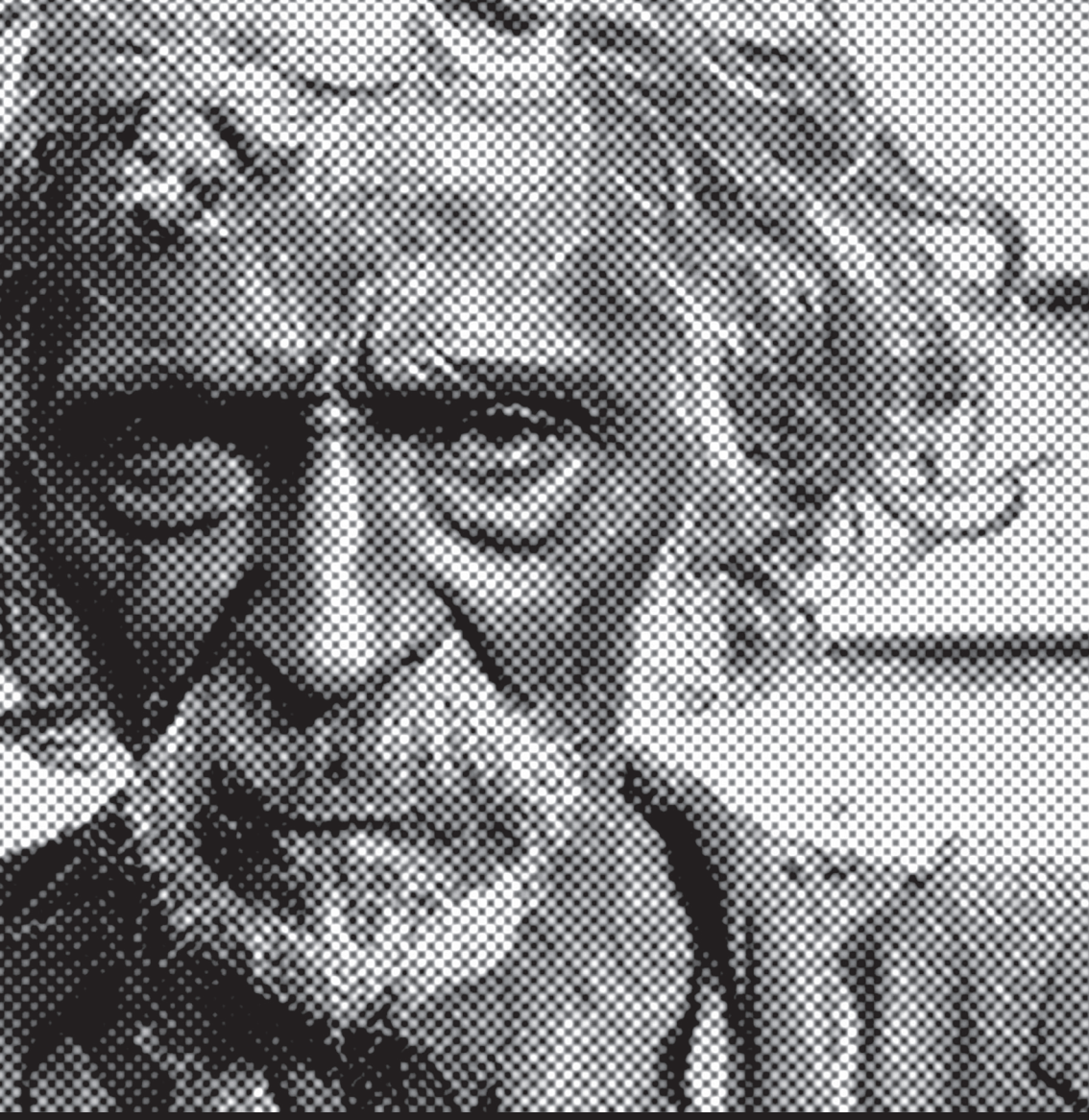
Marlet, Emilij Laszowski i Friedrich S. Krauss. Sâm nadvojvoda Josip autor je više djela o romskom jeziku.[89]

Zaključak

Romsko stanovništvo naselilo se na hrvatska područja najkasnije u drugoj polovini 14. stoljeća. Njegova povijest na ovim područjima nerijetko je bila obilježena razdobljima u kojima su ga vlasti nastojale prisiliti na sedentarni način života. Takva politika vlasti nastavila se u Banskoj Hrvatskoj, gdje je bilo popisano između 3000 i 12 000 Roma, koji su većinom bili pravoslavne vjeroispovijesti i mlađe dobne strukture te su uglavnom živjeli u ruralnim područjima Srijemske i Virovitičke županije. Vlasti u Banskoj Hrvatskoj nastavile su s praksom zakonodavnog pritiska na romsko stanovništva iz ranijih razdoblja, a koja je bila vidljiva u politici represivne sedentarizacije i sprečavanja (ograničavanja) romskog nomadskog načina života. U razmatranje pitanja zakonske regulacije položaja Roma u Banskoj Hrvatskoj prvi su se put aktivno uključili gospodarski stručnjaci okupljeni unutar Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva. Oni su osnovali posebno tijelo (Odbor) koje se bavilo ovim pitanjem te su kasnije svojim prijedlozima izvršili određeni utjecaj na Zemaljsku vladu u donošenju nove zakonske regulacije položaja Roma. U radu je analiziran i odnos neromskog stanovništva prema Romima u Banskoj Hrvatskoj. Na temelju istraživanja arhivskih dokumenata i periodičkih publikacija može se zaključiti kako se neromsko stanovništvo u Banskoj Hrvatskoj većinom negativno odnosilo prema Romima, smatrajući ih okorjelim kriminalcima, besposličarima, varalicama, otimačima djece i sl. Na temelju takve negativne percepcije i odnosa prema njima, njihov suživot često je bio obilježen (nasilnim) sukobima, nepovjerenjem i nerijetko radikalnim promišljanjima o tome kako se treba urediti položaj Roma u Banskoj Hrvatskoj. Takva rješenja često su imala za cilj njihovu asimilaciju u društvo. Posljedica takvog odnosa bilo je rijetko međusobno obiteljsko povezivanje

89 Vojak, „Počeci hrvatske romologije“, 392-394.

ženidbama, što se većinom smatralo sramotnim. Ovakva međusobna neromsko-romska sociokulturna izolacija bit će vidljiva i u narednim razdobljima na ovom području, a moglo bi se istaknuti kako je ona djelomično i danas prisutna u hrvatskom društvu.

*...naš narod nikako ne vjeruje, da Jevreji imadu dušu kao i drugi ljudi. On misli i tvrdo je uvjeren, da Jevreji imadu samo paru, a dušu nikako, jer da su oni sotoni svoju dušu za pare prodali. Zato su Čifuti danas na svijetu i najbogatiji i najzenđiliji (najzgodniji) u svemu (...) kao što su Jerveji prodali zloduhu svoju dušu za novac, tako su opet Jevrejke prodale svoju dušu za ljepotu. Stoga od Jevrejki i ne ima na svijetu ljepših ni pristalijih žena.**

Ivan Zovko (1864. – 1900.), pisac i folklorist iz Mostara

---

* Citirano u: Ivo Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas* (Zagreb: Fraktura, Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2022), 153.

Ljiljana Dobrovšak

ANTISEMITIZAM U BANSKOJ HRVATSKOJ NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

Autorica u tekstu na temelju dosadašnjih istraživanja novinstva, publikacija i objavljene literature daje kratki pregled antisemitskih pojava koje su zabilježene na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Banskoj Hrvatskoj. Do osamdesetih godina 19. stoljeća dolazilo je do protužidovskih istupa, ali ti izgredi nisu bili masovni ni organizirani. Situacija se promijenila nakon 1883. godine, kada je došlo do optužbi za ritualna ubojstva počinjena od strane Židova u Mađarskoj, odnosno kada je 1890-ih počeo Dreyfusov proces u Francuskoj, nakon što je Karl Lueger 1897. postao bečki gradonačelnik itd. Na području Banske Hrvatske riječ je o vremenu protumađarskog pokreta, Josipa Franka te Zelenog kadra.

Definicije, metodologija i historiografija

O antisemitizmu se u hrvatskoj povijesti i politici već desetljećima raspravlja, ali je donedavno ozbiljna povjesničarska analiza izostala te je tek najnovijom knjigom *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas* (2022.), Ive Goldsteina ta nepravda ispravljena,[1] iako je i ta knjiga izazvala polemike.[2] Dok jedni tvrde da u Hrvatskoj nikada nije bilo antisemitizma, drugi tvrde da je antisemitizam uvijek bio jak i da je bio ključan u stvaranju pogodnog tla za ustaški genocid nad Židovima.[3] O antisemitizmu u Hrvatskoj u 19. i početkom 20. stoljeća objavljeno je nekoliko radova, knjiga i prikaza te se ne može reći da je ova

1 Ivo Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas* (Zagreb: Fraktura, Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2022).

2 Mirjana Kasapović, „Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas" (recenzija), *Anali Hrvatskog politološkog društva: Časopis za politologiju* 19 (2022), br. 1. Obratiti pozornost i na polemičke tekstove objavljene povodom knjige Ive Goldsteina na portalu *Historiografija.hr*.

3 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj*, 12.

tematika zanemarena, ali se često u tim znanstvenim radovima citiraju pojedine izjave dane u novinama ili izgovorene prilikom rasprava u prilog ove ili one tvrdnje, no dubljim uvidom vidi se da su nerijetko istrgnute iz konteksta i ne prikazuju realnu sliku onog vremena jer sve te epizode valja promatrati u kontekstu onoga vremena i prostora.

Ovdje ne možemo spomenuti sve autore koji su se u svojim radovima doticali ove tematike, već ćemo izdvojiti nekoliko značajnijih djela hrvatskih autora, pri čemu to ne znači da su radovi onih koji nisu spomenuti manje vrijedni. Iako ćemo ovdje apostrofirati i strane autore čija je literatura nepregledna, u ovom tekstu koristit ćemo se radovima hrvatskih povjesničara. Dio tvrdnji koje će biti iznesene u radu temelje se i na istraživanjima autorice ovog priloga koja je za potrebe pisanja magistarske teze pod naslovom *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894. – 1899.)*[4] istraživala tadašnji tisak, publikacije, institucije i osobe te kako su one pisale ili se odnosile prema Židovima u navedenom razdoblju. Isto tako, dio tvrdnji oslanja se i na konstatacije koje su objavljene u već spomenutoj knjizi Ive Goldsteina *Antisemitizam u Hrvatskoj*.

Prije negoli počnemo s pregledom antisemitskih pojava u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća, istaknut ćemo nekolicinu autora koji su pisali o antisemitizmu u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Prvi prilog koji je objavljen o antisemitskim pojavama iz 1883. objavila je Miroslava Despot već 1958. godine.[5] O ovoj temi pisao je i povjesničar Dragutin Pavličević kada je istraživao narodni pokret iz 1883. godine.[6] Dio radova objavljen je i u zborniku *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam* (1996.). Zbornik je izašao povodom 50. obljetnice

4 Ljiljana Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894.-1899.)" (magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2003)

5 Miroslava Despot, „Protužidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu 1883.", u: *Jevrejski almanah 1957/58* (Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1958), 75-85.

6 Dragutin Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980); Isti, „Pojava antisemitizma u Hrvatskoj i Slavoniji 1883.", *Bilten ŽOZ* 15 (1990); Isti, „Seljački nemiri u Varaždinskoj županiji u drugoj polovici 19. stoljeća", *Varaždinski zbornik*, ur. Andre Mohorovičić (Varaždin: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1983), 257-258.

pobjede nad fašizmom 1995. godine, kada je Židovska općina u Zagrebu organizirala veliki znanstveni skup *Antisemitizam – holokaust – antifašizam*.[7] U svojim radovima o antisemitskim pojavama, ali iz drugačijeg kuta dotiče se i Mato Artuković koji piše o antisemitizmu koji dolazi iz srpskih krugova.[8] Antisemitizam je obrađivala i Mirjana Gross, iako on nije zauzimao centralno mjesto u njezinim radovima, već je obrađivan kao dio šireg konteksta povijesti Židova u Hrvatskoj.[9] Neizostavan u nabrajanju hrvatskih povjesničara o ovoj tematici već je ranije spomenuti Ivo Goldstein, čija se većina radova bavi Holokaustom u Hrvatskoj, u sklopu kojih je objavio i priloge o antisemitskim pojavama u 19. i početkom 20. stoljeća.[10] I autorica ovih redaka posljednjih dvadesetak godina bavi se antisemitskim pojavama u Hrvatskoj te je objavila nekoliko radova koji su se izravno ili neizravno bavili tematikom u pitanju.[11]

---

7 Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj: Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj", u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ognjen Kraus (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996), 12-53; Luka Vincetić, „Antisemitizam u hrvatskoj katoličkoj štampi do Drugoga svjetskog rata, u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, 54-64.

8 Mato Artuković, *Rasprave o hrvatsko-židovskim i srpsko-židovskim odnosima u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2020); Isti, „Židovi u srpskom tisku u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća", Časopis za suvremenu povijest 3 (2001): 725-746; Isti, „Glasnik Biskupije bosanske i sriemske o Židovima i judaizmu", u: *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, ur. Damir Agičić (Zagreb: FF press i Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003), 295-315; Isti, „Strossmayer, Židovi i judaizam", u: *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer povodom 190. obljetnice rođenja i 100. obljetnice smrti (Zagreb, 19. svibnja 2005. – Đakovo, 20. svibnja 2005.): zbornik radova* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006), 387-424; Isti, „Ante Starčević i Židovi (prema pisanju lista *Sloboda*)", Časopis za suvremenu povijest 2 (2010), 483-511; Isti, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)* (Zagreb: Naprijed, 1991).

9 Mirjana Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti", u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Ognjen Kraus (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998), 106-126; Ista, „Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću", u: *200 godina Židova u Zagrebu*, ur. Mirko Mirković et al. (Zagreb: Jevrejska općina, 1988), 37-52.

10 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*; Isti, Židovi u Zagrebu 1918. – 1941. (Zagreb: Novi Liber, 2004); Isti, „Stjepan Radić i Židovi", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 29 (1996): 208-216; Isti, „Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848.", u: *Zagrebački Gradec 1242.–1850.* (Zagreb: Grad Zagreb, 1994), 293-304; Isti, „Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941.", u: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Ognjen Kraus (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998), 12-18.

11 Ljiljana Dobrovšak, „Židovi u hrvatskim zemljama 1848.-1849.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 30 (1997), 77-89; Ista,

Što je ustvari antisemitizam? Postoji mnogo definicija ovoga pojma. U posljednje vrijeme najviše se citira i prihvaća pravno neobavezujuća „Radna definicija antisemitizma" koju je 2016. usvojila 31 država Međunarodnog saveza za sjećanje na holokaust (*International Holocaust Remembrance Alliance*), među njima i Hrvatska. Među objašnjenjima stoji da je „antisemitizam određeno poimanje Židova, koje se može iskazivati kao mržnja prema njima. Usmena, pismena i fizička izražavanja antisemitizma koja su usmjerena prema Židovima ili nežidovima i/ili prema njihovoj imovini, ustanovama židovske zajednice te židovskim vjerskim objektima".[12]

Sâm pojam danas se najčešće koristi, kako navodi Goldstein, „za opisivanje svih djela protužidovskog karaktera, bez obzira na to je li njihov motiv rasna mržnja, ili je neki drugi izvor neprijateljstva".[13] Pridjev „antisemitski" pojavio se 1860. u tekstu orijentaliste Moritza Steinschneidera, koji je predbacio francuskom orijentalistu Ernestu Renanu „njegove antisemitske predrasude" (*antisemitische Vorurteile*).[14] Međutim, antisemitizam kao pojam u širu upotrebu unio je 1879. njemački novinar Wilhelm Marr koji je u Bernu objavio polemični tekst „Pobjeda židovstva nad germanstvom. Promatrana s nekonfesionalnog stajališta"[15] u kojem ga upotrebljava te nedugo zatim osniva An-

---

„Prikaz Židova u *Zvekanu* od 1890. do 1903.," *Novi Omanut* 50 (2002), 16-18; Ista, „Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 37 (2005), br. 2: 479-495; Ista, „Židovi u Banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903. – 1904.", Časopis za suvremenu povijest 37 (2005), br. 3: 635-652; Ista, „Odjeci Dreyfusove afere u hrvatskoj javnosti od 1894. do 1906.", *Historijski zbornik* 60 (2007): 129-159; Ista, „Razvoj židovski zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)" (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2007); Ista, „Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata (1914.-1918.)", u: *1918. u hrvatskoj povijesti*, ur. Željko Holjevac (Zagreb: Matica hrvatska, 2012), 427-453.; Ista, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvoga svjetskog rata* (Osijek: Židovska općina, 2013); Ista, *Židovi u Srijemu: od doseljenja do Holokausta* (Državni arhiv: Vukovar, 2017).

12 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 16; „Working definition of antisemitism", IHRA, pristup ostvaren 25. VII. 2022., https://holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-antisemitism. Obratiti pozornost i na sljedeću knjigu: Pierre-André Taguieff, *Antisemitizam*, prev. Vanda Kušpilić (Zagreb: TIM press, 2017).

13 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 13.

14 Isto; Taguieff, *Antisemitizam*, 11.

15 Izvorni naziv na njemačkom jeziku: *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum. Vom nicht confessionellen Standpunkt aus betrachtet.*

tisemitsku ligu. Godine koje su uslijedile obilježene su pojavom prvih organiziranih antižidovskih pokreta, političkih stranaka, brošura, pamfleta.[16] Novi pojam pravio je razliku između starog antijudaizma i moderne političke, etničke ili rasne opozicije prema Židovima. Iz Njemačke se antisemitizam počeo širiti i na ostale europske zemlje. U francuskom jeziku pojam se uvriježio tek krajem 1880-ih godina.[17] Antisemitski stavovi proširili su se na sve pokrajine Habsburške Monarhije, a najgore je bilo u austrijskim nasljednim zemljama gdje je vođa antisemitskog pokreta Karl Lueger 1890-ih izabran za gradonačelnika Beča. Međutim, do najgorih antisemitskih pogroma, ubojstava i pljačke došlo je u Rusiji, što je potaknulo masovnu emigraciju Židova u zapadnu Europu i sjevernu Ameriku.[18]

Antisemitizam se može razlikovati kao tradicionalni/vjerski (antijudaizam) i moderni/rasni. Židove se proglašavalo krivcima za sve socijalne, ekonomske i razne druge nedaće počevši od srednjeg vijeka do 20. stoljeća. Antisemitizam se izražavao u različitim oblicima, počevši od diskriminacije, narušavanja građanskih prava, uvođenja represivnih mjera, dok je krajnji cilj bio brutalni pogrom i uništenje u logorima smrti.[19] Moderni antisemitizam u sebi je sadržavao i neke odlike tradicionalno/vjerske diskriminacije. U tim se slučajevima Židove proglašavalo glavnim krivcima za Kristovu smrt pa ih se često imenovalo *Kristoubojicama (Bogoubojicama)*. Taj će se element često provlačiti u kršćanskim tekstovima s kraja 19. stoljeća, pa i u zagrebačkom *Katoličkom listu*. Židove su još u antici optuživali za ritualna ubojstva (umorstva) i kanibalizam, da bi tijekom srednjeg vijeka (od 12. stoljeća) ove optužbe ponovno zaživjele u obliku optužbi za ritualna čedomorstva. Kršćanski tužitelji vjerovali su da ovaj „običaj" proizlazi iz zadojenosti Talmudom pa je od kraja 19. stoljeća objavljivanje

16 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 13. Više o širenju pojma u: Taguieff, *Antisemitizam*.

17 Taguieff, *Antisemitizam*, 43.

18 Pregled povijesti antisemitizma u: Neven Budak, „Antijudaizam i antisemitizam prije Drugoga svjetskog rata", u: *Antijudaizam, antisemitizam i holokaust u Hrvatskoj*, ur. Neven Budak (Zagreb: Židovska općina Zagreb, Šoa Akademija, 2020), 9-43.

19 Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj", 12-53.

antitalmudskih pamfleta pratilo mnogobrojne slučajeve vezane za ritualna ubojstva.[20] Osnovu ove optužbe predstavlja tvrdnja o židovskom običaju prema kojemu se svake godine, večer uoči židovskog blagdana Pesaha, žrtvuje kršćanin, i to najčešće dijete, bilo da se razapne ili zakolje kako bi se prikupila krv koja je navodno služila za proizvodnju „mace", beskvasnog kruha koji se jede na spomenuti blagdan. Prva takva optužba pojavila se u 12. stoljeću u Engleskoj. Iako je optužba poništena, nastavila je kružiti u obliku glasina te je u nekim zemljama poslužila kao izgovor za progone i ubojstva pripadnika židovske zajednice. Progoni iz Zapadne Europe uslijedili su jedan za drugim od 13. do 14. stoljeća. Židovi su prognani iz Engleske 1290., iz Francuskog Kraljevstva i Palatinata 1394., iz Austrije 1420., njemačkih kneževina 1450., iz Španjolske i sa Sicilije 1492., iz Provanse 1495., iz Portugala 1497., iz Papinske države 1569. itd. Optužbe o ritualnim zločinima prerasle su iz statusa srednjovjekovne legende u status modernog mita tijekom 18. i 19. stoljeća te su nerijetko vodile prema novim sudskim procesima (npr. u Rusiji u Vitebetsku 1799., u Gruziji u Kutaisi 1879., u Mađarskoj u Tisza-Eszláru 1883., u Češkoj Polni 1899. i dr.). [21]

Prema tradicionalnom shvaćanju, Židov je parazit, pohlepni zajmodavac, „špekulant", pijavica koja siše kršćansku krv, vječiti protudržavni urotnik i dr. Ovim oblikom antisemitizma koristilo se često kršćansko svećenstvo i hijerarhija koja se prema Židovima odnosila s nepovjerenjem, a u najgorem slučaju s vatrenim neprijateljstvom jer su Židove smatrali pogubnim elementom koji bi mogao pokvariti kršćansku vjeru i moral kršćana. Bio je više izražen u Pravoslavnoj crkvi negoli u Katoličkoj i Protestantskoj iz razloga što Pravoslavna crkva nije potpala pod utjecaj prosvjetiteljstva pa je odnos pravoslavlja prema Židovima nalikovao na katoličko stajalište iz srednjeg vijeka. Antisemitizam crkvene

20 Taguieff, *Antisemitizam*, 56.

21 Isto, 60-61; Georges Bensoussan, *Europska strast za genocidom. Povijest genocidnih ideja i djela*, prev. Ivana Franić (Zagreb: TIM Press, 2010); Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma* (Zagreb: Disput, 2015); Julija Koš, *Ulaznica za nebo* (Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel, 2014), pogl. „Pesah i europski povijesni antisemitizam", 124-152. Ponekad se za ritualno ubojstvo koristi i pojam „krvna optužba".

hijerarhije i kršćanskih institucija naročito je došao do izražaja u vrijeme uvođenja građanskog (civilnog) braka u Ugarskoj od 1883. do 1895. godine i njegova pokušaja uvođenja u Hrvatskoj. Katolička crkva se žestoko opirala uvođenju civilnog braka, želeći zadržati i dalje pokroviteljstvo nad institucijom braka, dok se istovremeno bojala povećanog broja mješovitih brakova. Jedna od kritika upućena prema Židovima bila je kritika Talmuda. Kritizirali su ga sami Židovi, ali i svi ostali, posebice Katolička crkva koja je u Talmudu vidjela upute Židovima za zatiranje kršćanstva. Katolička crkva, a kasnije i Protestantska, u više je navrata u prošlosti zabranjivala Talmud, spaljivala ga na lomačama, da bi krajem 19. stoljeća kritizirala navode u Talmudu. Time su se znali okoristiti antisemiti pa je 1871. godine praški katolički svećenik August Rohling napisao raspravu *Der Talmudjude* ili *Talmudski Židov: upozorenje Židovima i kršćanima svih staleža*. U raspravi autor navodi da u Talmudu stoje izreke koje govore da Židovi moraju mrziti kršćane. Dapače, autor u tekstu i pronalazi nepostojeću zapovijed koja je Židovima naređivala ritualno/obredno ubojstvo. Pretpostavlja se da je navedeni pamflet bio tiskan u ovim krajevima, i to u Novom Sadu 1879. godine pod naslovom *Vjerozakonsko učenje Talmuda ili ogledalo čivutskog poštenja*, a preveo ga je Vasa Pelagić. Židove se često optuživalo i za sklonost urotama, kovanju zavjera motiviranih željom za dominacijom, iskorištavanjem i nanošenjem štete, sve do sklonosti organiziranju golemih zavjera s ciljem gospodarenja svijetom. Poticaj ovoj optužbi dale su dvije slavne krivotvorine: *Rabinov govor* (1872.) i *Protokoli sionskih mudraca* (1903.) u kojima se širi mit o „općoj židovskoj zavjeri".[22]

U Hrvatskoj se antisemitizam u početku oslanjao na već poznate tradicionalne zazore prema Židovima, a to su opreka između kršćanstva i židovstva, konkurencija židovskih trgovaca i opći osjećaj ksenofobije prema Židovima kao došljacima, strancima i vječnim migrantima.[23] Budući da su doseljeni Židovi prije negoli bi se uklopili u društvo, govorili njemački ili

22 Taguieff, *Antisemitizam*, 57, 62-65.

23 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 36.

mađarski, optuživalo ih se za nacionalnu nelojalnost, bez obzira na njihove stavove i djelatnost. Do izražaja su te optužbe došle u vrijeme nemira 1883. i 1903., kada su u nemirima, koji su bili izazvani drugim razlozima, stradali židovski dućani. Od osamdesetih godina 19. stoljeća, kako navodi Neven Budak, „tradicionalni antijudaizam, koji je u Hrvatskoj do 19. stoljeća bi uperen protiv uglavnom imaginarnih Židova, jer onih stvarnih nije bilo, poprimao je oblike modernog antisemitizma".[24]

Prije nego što prikažemo antisemitske pojave u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća, potrebno je ukazati i na opće prilike u Habsburškoj Monarhiji, odnosno Austro-Ugarskoj. U austrijskim nasljednim zemljama, odnosno Austriji postojao je zazor prema Židovima, ali austrijska Vlada nije bila antisemitska. Antisemitizam je ušao u Carevinsko vijeće s njemačkim nacionalistima (Georg von Schönerer) i kršćanskim socijalistima (Karl Lueger), gdje je pri svakoj sjednici održano po nekoliko antisemitskih govora vođenih od strane glavnih čelnika navedenih stranaka. Možemo reći da je za vrijeme Metternicha i Franje Josipa I. antisemitizam bio prisutan, no nije bio nimalo nasilan kakav će postati u poratnoj austrijskoj republici. Žarište antisemitizma bilo je u Beču, gradu koji je Židove prihvaćao, ali i gradu u kojem je Karl Lueger postao gradonačelnik (od 1897. do 1910.). Lueger je svoj antisemitizam svodio na borbu s kapitalom i liberalizmom, ali se u napadima razlikovao od Schönerera koji se antisemitizma nikada nije odrekao. Naime, Luegerov je antisemitizam slabio u kasnijim godinama. U Ugarskoj je bilo antisemitskih ispada i izgreda, ali ih mađarska Vlada nije poticala. U Ugarskom saboru pobornik antisemitizma bio je saborski zastupnik Győzö Istóczy, koji je u samom Saboru okupio antisemitsku grupu koja je do 1882. brojila pet članova. Podržavao ga je u antisemitskoj agitaciji zastupnik i suradnik Géza Ónody. U Ugarskoj opasnost prema Židovima dolazila je iz dvaju smjerova. Iznutra, odnosno od političkih stranaka i zastupnika kao što su Istóczy i Ónody, ali i izvana. Kako je to vrijeme pogroma u Ru-

24 Budak, „Antijudaizam i antisemitizam prije Drugoga svjetskog rata", 27.

siji (1881./1882.), na teritorij ugarskih županija i u Budimpeštu pristižu brojne židovske izbjeglice koje izazivaju strah Mađara. Isto tako bilo je i u provinciji, posebice u zapadnim županijama u blizini Galicije, što dovodi do nasilnih izgreda. Prvi značajniji protužidovski izgredi dogodili su se za vrijeme optužbe u Tisza-Eszláru za obredno ubojstvo (1883.), o čemu će kasnije biti više riječi. Optužba je išla na ruke opoziciji u Ugarskom saboru koja je u tom trenutku napala vladajuću Liberalnu stranku u čijim je redovima bilo mnogo Židova. Mađarska Vlada zaustavila je antižidovske izgrede, no antisemitizam se uvukao u Mađarski parlament i provincije jer je na izborima 1884. čak sedamnaest zastupnika Antisemitske stranke ušlo u Mađarski sabor. [25]

Židovi u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Prije negoli kažemo nešto o antisemitskim pojavama u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u kratkim crtama predstavit ćemo nekoliko osnovnih informacija o židovskoj zajednici u Hrvatskoj u tom vremenu. Na prostoru hrvatskih zemalja židovska zajednica bila je relativno mlada (uz izuzetak Splita i Dubrovnika). Iako su u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji kao prolazni trgovci prisutni cijelo 17. i 18. stoljeće, za stalno su se počeli naseljavati od kraja 18. stoljeća, kada su doneseni zakoni koji su im to omogućili. Zbog brojnih zakonskih ograničenja prvo se naseljavaju po veleposjedima, selima, trgovištima i manjim mjestima, da bi od 1840. naseljavali i slobodne kraljevske gradove. Sredinom 19. stoljeća u nekoliko urbanih centara kao što su Zagreb, Osijek, Koprivnica, Varaždin i Čakovec doživjelo je procvat, međutim,

25 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 82-86. Više o antisemitizmu u Austriji: Robert S. Wistrich, „Socialism and Antisemitism in Austria before 1914", *Jewish Social Studies* 37 (1975), br. 3-4: 323-332; Menachem Z. Rosensaft, „Jews and Antisemite in Austria at the End of the Nineteenth Century", *The Leo Baeck Institute Year Book* 21 (1976), br. 1: 57-86. Više od antisemitizmu u Mađarskoj: Robert Nemes, „Hungary's Antisemitic Provinces: Violence and Ritual Murder in the 1880s", *Slavic Review* 66 (2007), br. 1: 20-44; Rolf Fischer, *Anti-Semitism in Hungary 1882-1932*, u: *Hostages of Modernization: studies on Modern Anti-Semitism, 1870–1933/39*, ur. Herbert A. Strauss (Berlin: De Gruyter, 1993). Obratiti pozornost na: Jacob Katz, *From Prejudice to Destruction, Anti-Semitism, 1700-1933*. (Harvard University Press, 1980), 223-242, 273-291.

taj procvat bio je neusporediv s procvatom kakav su židovske zajednice imale u ostalim dijelovima Habsburške Monarhije te gradovima kao što su Beč, Budimpešta, Požun (Bratislava) Prag, Lavov, Eisenstadt i dr. Do sredine 19. stoljeća Židovi u Hrvatskoj predstavljaju brojčano neznatnu manjinu[26] u usporedbi s brojem Židova u nekim habsburškim zemljama,[27] pa i gradovima u Monarhiji (npr. u Lavovu/Lembergu je prema popisu iz 1827. živjelo 22 916 Židova, dok je u Beču 1857. prema popisu živjelo već 2617, odnosno 1,3%, a krajem stoljeća 175 000).[28]

Židovske obitelji koje su dolazile u Hrvatsku u 19. stoljeću uglavnom su bile iz susjednih ugarskih županija (Zala, Tolna, Šopron, Baranja, Bačka, Somođi i Torontal), međutim, bilo je i onih koje su dolazile iz udaljene Galicije, Češke, Moravske i Austrije. Za vrijeme revolucije iz 1848./1849. godine, položaj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji nije se bitno promijenio, iako je njihova emancipacija bila izglasana u Austrijskom i Ugarskom parlamentu. Nakon sloma revolucije Židovi su bili u istom položaju u kojem su bili i prije njezina izbijanja. *Oktroiranim ustavom* iz 1849. Židovi cijele Monarhije proglašeni su jednakima s kršćanima u svim građanskim pravima, međutim, *Silvestarski patent* od 31. prosinca 1851. nije potvrdio prijašnje odluke. Pedesetih godina uslijedio je znatniji val imigracije Židova u civilnu Hrvatsku i Slavoniju. Najbolji primjer za to pruža nam prvi opći popis stanovništva iz 1850./1851., prema kojem je u zemlji nastanjen 3841 Židov. Vidljiv porast zabilježio je i popis proveden nekoliko godina kasnije (1857.), prema kojem je u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji stanovalo 5132 Židova. Patentom iz 1852.

26 Dobrovšak, „Ustroj i djelovanje ostalih vjerskih zajednica u Hrvatskoj", u: *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom" 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger i Jasna Turkalj (Matica hrvatska: Zagreb, 2016), 260. Pretpostavlja se da je između 1830. i 1835. u Hrvatskoj živjelo već 1610 Židova, a 1840. bilo ih je oko 2100.

27 Paul Bernard, „The Jews in the Habsburg Monarchy before the Revolutions of 1848", *Shofar* 5 (1987), br. 3: 1-8; Martin Gilbert, *The Routledge Atlas of Jewish History* (London, New York: Routledge, 2010), 79. Godine 1776. na cislajtanskom području živjelo je više od 200 000 Židova.

28 Anson Rabinbach, „The Migration of Galician Jews to Vienna", *Austrian History Yearbook* XI (1975): 43-54; Max Rosenfeld, „Die jüdische Bevölkerung Galiziens von 1772–1867", *Zeilschrift för Demographie und Statistik der Juden* (1914) X, br. 9-10: 140, 142.

regulirano je osnivanje židovskih općina pa se tako od 1850-ih u Hrvatskoj utemeljuju općine s pratećim vjerskim, školskim i humanitarnim ustanovama (*Hevra Kadiša*) i vode se matične knjige. Iskorak prema emancipaciji načinjen je carskim patentom od 18. veljače 1860. koji je Židovima dopustio posjedovanje nekretnina na području Monarhije, a uz ostalo i zemljišta ako su ga obrađivali u vlastitoj režiji (to je vrijedilo za Hrvatsku i Slavoniju, ali ne za sve zemlje Carevine). Postupno su se ukidale i neke odredbe te su ti novostvoreni uvjeti potaknuli novi val doseljavanja Židova u Hrvatsku. Nakon proglašavanja emancipacije prvo u Austriji i Ugarskoj 1867. godine, potpunu ravnopravnost stekli su i u Hrvatskoj, iako s nekoliko godina zakašnjenja (1873.) zbog političke krize u Hrvatskom saboru.[29] Tada su Židovi postali ravnopravni članovi hrvatskog društva, vrlo brzo uklopljeni u svim njegovim segmentima te dobri, kako su govorili sami za sebe, „hrvatski patriote".[30]

Teritorijalno i politički odijeljeni od centara moći Beča i Budimpešte u kojima su se donosile najvažnije odluke o položaju Židova i u kojima su ugledniji Židovi kreirali politiku, Židovi su se u Hrvatskoj okrenuli suradnji s hrvatskim političkim krugovima (nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe Židovi su potpali pod jurisdikciju Hrvatskog sabora i Odjela za bogoštovlje i nastavu). Nakon dobivanja emancipacije u Hrvatskoj 1873. godine, Židovi su se uključili u hrvatsku politiku podržavajući uglavnom vladajuće stranke (Ljudevit Schwarz, Oskar Weiszmayer, Hugo Spitzer i dr.).[31] Međutim, bilo je i onih koji su se priklonili pravašima, poput Josipa Franka koji je naslijedio Antu Starčevića na

29 Dobrovšak, „Ustroj i djelovanje ostalih vjerskih zajednica u Hrvatskoj", 260-264.

30 N. N., „Židovska narodnost, državljanstvo i patriotizam cijonista", *Židovska smotra*, br. 6, 31. III. 1909.

31 „Židovske bogoštovne općine", *Židovska smotra*, br. 18, 30. IX. 1909. U tekstu se navodi pisanje *Pokreta* u kojem su Židovi prozvani da su se na putu podbana Cuvaja po Hrvatskoj „svagdje poklonile židovske bogoštovne općine". Slično je bilo i za Raucha. Navode da su „židovske bogoštovne općine paradirale na svakom kolodvoru, kojim je *Vlada* prolazila, u svakome mjestu, gdje je ona boravila i na dočeku i u deputaciji, da njoj izrazi *povjerenje* i da joj se preporuči". „Židov u Hrvatskoj", *Židovska smotra*, br. 19, 15. X. 1909.

čelu novoosnovane Čiste stranke prava.[32] Nešto manji broj Židova kasnije se pridružio Hrvatsko-srpskoj koaliciji (Hinko Hinković, pravaš koji je 1905. jedan od osnivača Koalicije).[33] Manje stranke kao što su seljaci (*radićevci*), *milinovci*,[34] Srbi *samostalci*,[35] pa i već spomenuta koalicija zbog svojeg su prikrivenog, a opet vidljivog antisemitizma odbijale Židove da im pristupe. Do izbijanja Prvog svjetskog rata političke diskusije u Hrvatskoj vodile su se uglavnom oko položaja Hrvatske unutar Monarhije, odnosa prema Beču i Budimpešti, ali i Beogradu. Židovi kao vjerska manjina nisu se previše upuštali u te diskusije. Dapače, što se tiče južnoslavenskog pitanja, mladi Židovi, odnosno hrvatski cionisti napisali su da su za „jedinstvo i autonomiju svih južnih Slavena unutar moderne, demokratske, velike Austrije, ali u prvom redu zagovaraju sjedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine u jedno zajedničko tijelo".[36]

Antisemitske pojave u Hrvatskoj do osamdesetih godina 19. stoljeća

Prvi podaci o negativnom odnosu prema Židovima u Hrvatskoj mogu se naći već u srednjem vijeku, i to u Dubrovniku 1502. godine, gdje su liječnik Moše Maralija, zajedno s još deset dubrovačkih Židova, prvo oklevetani, a potom i optuženi za navodno ritualno ubojstvo neke starice. Nakon torture i iznuđenog priznanja krivice, dio optuženih Židova osuđen je na smrt.[37] No, sve su to slučajno zabilježeni događaji pretpreporodnog vremena i, kako piše Goldstein u svojem članku, prije bi ih valjalo sma-

32 Vidjeti: „Vorbereitungen für die Wahlen", *Židovska smotra*, br. 2, veljača 1908., 56.

33 „Židovske bogoštovne općine", *Židovska smotra*, br. 18, 30. IX. 1909., 302-304.

34 Pravaška frakcija nazvana prema svom vođi, Mili Starčeviću. (nap. ur.)

35 Članovi Srpske (narodne) samostalne stranke osnovane 1881. godine. (nap. ur.)

36 „Židovi i južnoslavensko pitanje", *Židovska smotra*, br. 20, 31. X. 1909., 345-347.

37 Ladislao Münster, „Proces zbog *ritualnog ubistva* u Dubrovniku 1502. godine i tragična smrt lekara Moše Maralija", u: *Zbornik 1. Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 1971), 99-112. Pod teškim mukama, koje su zabilježene u zapisniku, trojica optuženih priznala su nedjelo. Međutim, dali su proturječne iskaze. Proces je završio tako da je Maralija zadavljen u zatvoru, trojica su izdahnula pod mukama, a četvorica su živi spaljeni na Pločama. Ostali su pušteni na slobodu.

trati tradicionalnim zazorom od Židova negoli antisemitizmom. Moderni antisemitizam je, navodi Goldstein, „dijete nacionalnih preporoda i procesa nacionalne integracije te stvaranja nacionalne svijesti".[38] Jedan od najčešćih razloga za protužidovske ispade cijelo 19. stoljeće bio je ekonomske naravi. Kako je Židovima, uz posuđivanje novaca, trgovina bila jedno od zanimanja kojim su se oduvijek „smjeli" baviti, svi oni koji su se osjećali ugroženima od moguće konkurencije u svojoj želji da trgovački uspiju, branili su židovskim trgovcima otvaranje dućana i trgovanje, prozivali ih lihvarima i gulikožama, financijskim špekulantima te su nerijetko židovski trgovci i njihovi dućani stradavali prilikom raznih prosvjeda i buna. U godinama 1769. i 1780. u Zagrebu dogodili su se prvi prosvjedi zagrebačkih trgovaca protiv konkurencije, u prvom redu protiv trgovaca Srba („turskih podanika"; „grčkih trgovaca"), ali i tek pridošlih Židova.[39] Do 1838. godine s hrvatske strane upućivali su se zahtjevi za protjerivanje Židova, do čega nije došlo, stoga su 1838. zagrebački trgovci pokrenuli protužidovske izgrede zbog nezadovoljstva s vlastima koje su se opirale protjerivanju Židova. Za vrijeme tih protužidovskih izgreda stradao je jedan zagrebački Židov. Radnju su mu zatvorili, a njega izgnali iz grada.[40] Izgrede su vodili trgovci zagrebačkog trgovačkoga gremija, a ni Gradsko poglavarstvo nije stajalo po strani. Najviše su stradali Židovi koji su dolazili na sajmove, a nekim pojedincima je tijekom izgreda oduzeta roba pa su ostali bez imovine. Ni zagrebačku bogoštovnu općinu nisu mimoišli napadi, ali ni varaždinska nije prošla puno bolje.[41] Židovi u Hrvatskoj tužili su se lokalnim vlastima, Ugarskoj kancelariji, Ugarskom saboru. Istraga o izgredima vodila se, no nikada nije dovršena niti je donesena konačna odluka.[42]

38 Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj", 13-14.

39 Isti, „Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848.", 298. Vidjeti: Josip Matasović, „Dva prosvjeda proti konkurencije u Zagrebu, 1769. i 1780.", *Narodna starina* 8 (1929), br. 19: 107-109.

40 Gavro Schwarz, *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka* (Zagreb: Štamparija Gaj, 1939), 49.

41 Dobrovšak, „Razvoj židovski zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)", 108-109.

42 Isto, 108-111.

Protjerivanje židovskih trgovaca i zanatlija iz gradova te zabrana trgovine i naseljavanja zahtijevali su se i za vrijeme revolucije iz 1848./1849.[43] Prekidom državnopravnih odnosa s Mađarskom i ulaskom Hrvatske u rat odnos prema Židovima se mijenja, osobito tijekom 1849., kada su se Židovi u Mađarskoj u velikom broju priključili mađarskim revolucionarima. U Hrvatskoj se tek neznatan broj zagrebačkih Židova priključio hrvatskim revolucionarnim gibanjima, što se nije moglo reći za velik dio slavonskih i srijemskih Židova koji su simpatizirali Mađarsku revoluciju.[44] Zbog simpatiziranja Mađara, u nekim hrvatskim gradovima i županijama došlo je do protužidovskih izgreda, pa i javnih zahtijevanja upućenih u Hrvatski sabor da se Židovi istjeraju.[45] Položaj Židova se postupno pogoršavao, posebice u Slavoniji i Srijemu.[46] Tako je u travnju 1848. na javnoj skupštini virovitički podžupan od građanskog vijeća tražio da se na prijedlog trgovaca, sve samih Nijemaca, „Čifutima" zatvore dućani. Tako je i učinjeno. Osječki Židovi žalili su se i uputili banu Josipu Jelačiću molbu da ih zaštiti. U međuvremenu došla je zapovijed s višeg mjesta da se „Čifuti" ostave na miru u uživanju dosadašnjih prava, stoga su židovski dućani ponovno otvoreni.[47] Budući da su se Židovi našli pod zaštitom bana Josipa Jelačića, spriječeni su veći neredi. Iako je pozadina svih protužidovskih izgreda u Hrvatskoj i Slavoniji bila privrednog karaktera (npr. Varaždin 1848.),[48] hrvatska javnost potpomognuta od strane nekih pojedinaca istovremeno je negodovala i zbog podrške djela Židova Mađarskoj revoluciji. Ondašnji je hrvatski tisak upozoravao da u Virovitičkoj županiji *mađaroni* narušavaju slogu Hrvata i Srba, ali da su u tome angažirani i židovski trgov-

43 Ista, „Židovi u hrvatskim zemljama 1848.-1849.", 77-89.

44 Schwarz, *Poviest zagrebačke židovske općine*, 37.

45 Dobrovšak, „Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783. – 1873.)", 237. Vidjeti: Dobrovšak, „Židovi u hrvatskim zemljama 1848.-1849.", 77-89.

46 Ista, „Židovi u Osijeku", 64-69.

47 „Iz Oséka glav. Slavonie grada", *Novine dalmatinsko-horvátsko-slavonske*, br. 37, 20. IV. 1848., 147-148.

48 Dobrovšak, „Židovi u hrvatskim zemljama 1848.-1849.", 81. Koristeći se trenutnim prilikama, varaždinski trgovci u proljeće 1848. isposlovali su izgon 26 židovskih trgovaca koji su se sklonili u Čakovec.

ci koji su gorljivi propagatori Mađara.[49] Virovitičkoj je županiji poslan dopis gdje joj se stavlja do znanja da pazi na „takove Čifute, odnosno Židove, koji prosti puk bune i čija su traženja protivna miloj domovini".[50] Kao što je bilo u drugim županijama, predstavnici županija i gradova Hrvatskom saboru poslali su svoja *Zahtijevanja*. Ovdje kao primjer možemo uzeti neke zahtjeve upućene Saboru iz Slavonije i Srijema. U Virovitičkoj županiji seljaci i građani podnosili su narodna zahtijevanja Hrvatskom saboru od svibnja do srpnja 1848. godine. Ona su slična onima širom Hrvatske, pa i u pitanju Židova, jer trgovište Virovitica traži da se zabrani trgovina Židovima „od kuće do kuće hodeća (hausieren)", a s tim u vezi da se protjeraju „Jevreji" koji su se naselili u gradovima nakon 1838. godine.[51] Slično je bilo i u Srijemskoj županiji. U dokumentima može se uočiti da se trgovci i obrtnici Hrvati i Srbi iz Vukovara, Rume, Iriga i Iloka neprestano tuže na Židove, tražeći da budu protjerani.[52] Tako se, primjerice, u zahtijevanjima Općine Rume 1848. izričito tražilo da se „ako se bez narušenja municipalnih prava luterani i kalvini za građane ovi kraljevina primiti ne mogu, to da se još manje čivuti za take ne priznadu",[53] dok se u zahtijevanjima Srba Petrovaradinske pukovnije (Vojna krajina) tražilo da se „čifuti kako dosada, tako i odsada (...) u Granicu naseljavati ne mogu do zgodnijih za njih vremena".[54] Ta su previranja i utjecala na to da su u potonjim godinama u Petrovaradinu Židovi doslovce nestali, tj. nakon sloma Mađarske revolucije prema popisu više

49 „Věsti iz ratišta, Od Oseka", *Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske*, br. 132, 28. XI. 1848., 529; Dobrovšak, „Židovi u Osijeku", 64-69.

50 HR, HDA, fond 33, *Virovitička županija*, kut. 746./1848.-1849., spis 507./1849.

51 Dobrovšak, *Židovi u Srijemu*, 72-75; Slavko Gavrilović, „Virovitička županija u revoluciji 1848.-1849.", *Historijski zbornik* 14 (1961): 26.

52 Slavko Gavrilović, *Srem pre i u toku srpskog narodnog pokreta 1848. – 1849.* (Beograd, Valjevo: Gutenbergova galaksija, 1997), 60.

53 Isto, 115; *Hrvatski državni sabor 1848.*, sv. 1., prir. Iskra Iveljić, Josip Kolanović i Nikša Stančić, ur. Josip Kolanović (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2001), 189.

54 Slavko Gavrilović, *Jevreji u Sremu u XVIII. i prvoj polovini XIX. veka*, knj. 14 (Beograd: SANU, 1989), 97; *Građa za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848. – 1849.* (Beograd: SANU, 1952), 69, 244.

nije bilo Židova u gradu.[55] Budući da je ban Jelačić zaštitio Židove i spriječio progone, većina doseljenih obitelji nije protjerana. Završetak revolucije dočekali su u istom položaju u kojem su bili i prije njezina izbijanja.[56]

Antisemitizam u 19. stoljeću u Hrvatskoj još je uvijek neistražena i kompleksna pojava i mogao bi se podijeliti u nekoliko razdoblja, no nas ipak zanima razdoblje od osamdesetih godina 19. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata, kada se antisemitska propaganda intenzivira. Kako navodi Goldstein u svojoj knjizi, pojam antisemitizma u Hrvatskoj prvi put zabilježen je u *Obzoru* 1880. godine, kad je prenesen sadržaj diskusije na sjednici Ugarskog sabora u kojoj je zastupnik Győző Istóczy spomenuo antisemitski pokret koji se razvijao u Njemačkoj, a postojala je mogućnost da se razvije i u Ugarskoj. Potom se navedeni pojam u hrvatskoj javnosti pojavljuje sve češće te u različitim varijantama prijevoda, i to kao „protusemitički", „protusemitski" ili „antisemitički", da bi do ljeta 1881. prevladali oblici „antisemitski" i „antisemitizam".[57] Do osamdesetih godina 19. stoljeća dolazilo je do protužidovskih istupa, ali ti izgredi nisu bili masovni ni organizirani. Situacija se promijenila nakon 1883. godine, kada je došlo do optužbi za ritualna ubojstva počinjena od strane Židova u Mađarskoj, odnosno kada je 1890-ih počeo Dreyfusov proces u Francuskoj, nakon što je Karl Lueger 1897. postao bečki gradonačelnik itd. Na području Banske Hrvatske riječ je o vremenu protumađarskog pokreta, Josipa Franka te Zelenog kadra.

Antisemitski izgredi u Hrvatskoj 1883. godine

Nakon emancipacije Židova u Hrvatskoj prvi antisemitski izgredi zabilježeni su 1883. u vrijeme narodnog protumađarskog pokreta, kada se istovremeno vodila i parnica u mjestu Nyíregyházi protiv nekolicine Židova iz potiskog sela Tisza

55 Gavrilović, *Jevreji u Sremu*, 97; Isti, *Srem u revoluciji 1848. – 1849.* (Beograd: SANU, 1963), 109; Isti, *Srem pre i u toku srpskog narodnog pokreta 1848. – 1849.*, 124.

56 Dobrovšak, „Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783. – 1873.)", 228.

57 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 14.

Eszlára (selo u Szabolcs-Szatmar-Bereg županiji) jer su navodno namamili mađarsku djevojčicu Eszteru Solmossy u sinagogu i ritualno je ubili.[58] Mađarska opozicija iskoristila je taj proces za napad na vladajuću Liberalnu stranku u Ugarskom saboru u čijim su redovima bili neki od najutjecajnijih Židova. Sve je to dovelo do opće hajke na Židove u Mađarskoj te do njezina odjeka i prelijevanja u Hrvatskoj. Čitava ta afera u Mađarskoj bila je inscenirana od strane mađarskih antisemita i opozicije, a kako nije bilo nađeno tijelo djevojke, sud je morao osloboditi optužene. Protužidovski izgredi u Hrvatskoj dogodili su se istovremeno s protumađarskim pokretom koji je izbio ljeti 1883. nakon afere sa zbacivanjem dvojezičnih grbova koji su na sebi uz hrvatske imali i mađarske natpise, što je javnost smatrala povredom Nagodbe. Prilikom nemira u desetak hrvatskih mjesta na meti demonstranata uz Mađare našli su se i Židovi, posebice oni koji su govorili mađarski. Mnogi su od njih na izborima podržavali Vladu i unioniste (*mađarone*), a kako se u Hrvatskoj stanovništvo masovno dignulo protiv svega što je mađarsko, nemiri i bune protiv Mađara i *mađarona* povezani su s pojedinačnim napadima na židovske trgovce i gostioničare. Ti napadi nisu bili organizirani niti su prerasli u masovni pokret, a u sebi nisu sadržavali neki rasni ili vjerski karakter. U pitanju je bila pobuna protiv mađarizacije i mađarskog pritiska općenito.[59]

Potaknut pisanjima i događajima u Monarhiji, vukovarski pravaški list *Sriemski Hrvat* počeo je otvoreno pisati protiv Židova i prenositi vijesti o obrednom ubojstvu.[60] Zbog takvog pisanja

58 Više o tome u: Andrew Handler, *Blood Libel at Tiszaeszlar* (New York: Columbia University Press, 1980).

59 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 86-88. Vidjeti: Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 90-98.

60 „Uzrujanost proti Židovom u Ugarskoj", *Sriemski Hrvat*, br. 43, 31. V. 1882.; „Nije Esthera Solomossy jedina", *Sriemski Hrvat*, br. 4817. VI. 1882.; „Esther Solymossi", *Sriemski Hrvat*, br. 5128. VI. 1882.; „Esther Solymossi i katoličko novinstvo", *Sriemski Hrvat*, br. 5615. VII. 1882.; „Esther Solymossi i katoličko novinstvo", *Sriemski Hrvat*, br. 5822. VII. 1882.; „Tisza Eslarska afera", *Sriemski Hrvat*, br. 5822. VII. 1882.; „Esther Solymossi i katoličko novinstvo", *Sriemski Hrvat*, br. 5926. VII. 1882.; „Tisza-esslarska afera", *Sriemski Hrvat*, br. 612. VIII. 1882.; „Tisza-esslarska afera", *Sriemski Hrvat*, br. 62, 5. VIII. 1882.; „Tisza-Esslarska afera", *Sriemski Hrvat*, br. 66, 19. VIII. 1882.; „Hajka na Židove u Požunu", *Sriemski Hrvat*, br. 80, 7. X. 1882.; „Po-

požalila se Predsjedništvu Zemaljske vlade Zemaljska pisarna ugarskih i erdeljskih Izraelita, a vukovarski Židov Vilim Hiller uputio je i pismo te priložio nekoliko članaka koje je navodno pisao neki katolički župnik iz okolice Vukovara.[61] Pisanje *Sriemskog Hrvata* nije odobravao biskup Josip Juraj Strossmayer, ali nije bitno mogao utjecati na njegov sadržaj. Protivio se uopće izlaženju navedenog lista. Iako je objavljeno nekoliko antisemitskih priloga u *Sriemskom Hrvatu*, do protužidovskih istupa u Vukovaru nije došlo.[62] Međutim, provedena je istraga koju je vodio veliki župan Srijemske županije Julije Bubanović, koji je utvrdio da *Sriemski Hrvat* piše u antisemitskom smislu, ali da uredništvo lista više agitira protiv Židova u Budimpešti negoli protiv srijemskih. Župan je u izvještaju Vladi potvrdio da su se pojavile antisemitske brošure u Srijemu i plakati na kojima je prikazana krvna žrtva, odnosno nacrtano je tobožnje ritualno ubojstvo. U Vukovaru nađeno je 19 primjeraka plakata koji su bili istaknuti na ulicama.[63] Nakon pomanjkanja dokaza, Židovi su oslobođeni. Uredništvo vukovarskog lista *Sriemski Hrvat* bilo je nezadovoljno oslobađajućom presudom.[64]

Istovremeno sa završetkom tisaeslarske parnice u Zagrebu i Hrvatskoj započinju dani općeg uzbuđenja i pobune zbog skidanja i postavljanja dvojezičnih grbova.[65] Te, 1882., započelo se

---

stupak protiv antisemitom u Ugarskoj", *Sriemski Hrvat*, br. 82, 14. X. 1882.; „Borba neimućnih proti imućnih", *Sriemski Hrvat*, br. 83, 18. X. 1882.; „Bezobzirna strogost", *Sriemski Hrvat*, br. 85, 25. X. 1882.; „Izgredi protiv Židova", *Sriemski Hrvat*, br. 94, 25. XI. 1882.; „Antisemite u Ugarskoj", *Sriemski Hrvat*, br. 10, 3. II. 1883.; „Tisza esslarska afera", *Sriemski Hrvat*, br. 51, 27. VI. 1883.; „Glavna razprava i Nyreghazi", *Sriemski Hrvat*, br. 52, 30. VI. 1883.; „Očajnost borbe u Nyiregyhazi", *Sriemski Hrvat*, br. 56, 14. VII. 1883.; „Sablažnjivi prizori u Nyiregyhazi", *Sriemski Hrvat*, br. 59, 25. VII. 1883.; „Žrtve iz kaznene razprave u Nyiregyhazi", *Sriemski Hrvat*, br. 62, 4. VIII. 1883.; „Osuda u Nyiregyhazi", *Sriemski Hrvat*, br. 63, 8. VIII. 1883.

61 Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj* (Zagreb: Liber, 1980), 310-311.

62 Isti, „Pojave antisemitizma u Hrvatskoj i Slavoniji 1883.", *Bilten Židovske općine Zagreb* (1990) 15: 3.

63 Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 311; Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), fond 78, *Predsjedništvo Zemaljske vlade* (dalje: *PrZV*), kut. 183/1883, spis 4580/1883.

64 Dobrovšak, *Židovi u Srijemu*, 145-148.

65 Rudolf Horvat, *Prije Khuen bana: nemiri u Hrvatskoj 1883. godine* (Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronima, 1934); Ivan Peršić, *1883.-ća: Uspomene na predratni*

s postavljanjem dvojezičnih grbova (grb s mađarskim i hrvatskim natpisom) na zgrade zajedničkih institucija. Narodni pokret 1883. bio je okrenut protiv mađarske vlasti, međutim, protumađarska nasilja se u provinciji često okreću i protiv Židova. Postavljanje i skidanje dvojezičnih grbova nerijetko se povezuje s tisaeslarskim slučajem i naravno okrivljavanjem Židova za sve loše u društvu. Osobito u pograničnim mjestima s Mađarskom dolazi do protužidovskih izgreda (Podravina – Koprivnica, Hrvatsko zagorje, Zagreb, Prigorje, Srijem – Vukovar). Za vrijeme protužidovskih izgreda uzvikivale su se antisemitske parole, uništavala se imovina u vlasništvu Židova, razbijali su se židovski dućani i kavane, odnosno došlo je do općeg pljačkanja. Iako se tisaeslarsko nasilje praćeno izgredima u manjoj mjeri proširilo po Hrvatskoj, antisemitizam je naišao na plodno tlo u hrvatskom tisku koji je, umjesto da gasi požar, izravno svojim tekstovima utjecao na provalu antisemitskog nasilja. Osim toga, niti komentari Ante Starčevića izgovoreni u Hrvatskom saboru u kojima nije štedio Židove u to vrijeme nisu ublažavali situaciju.[66] U Slavoniji uglavnom to nezadovoljstvo prema Židovima nije bilo toliko izraženo, osim u Vukovaru u kojem ga je poticalo već spomenuto pisanje lista *Sriemski Hrvat*. U Osijeku je 31. kolovoza 1883., prema pisanju *Pozora*, „netko razbio prozore na židovskoj bogomolji u Osijeku".[67] Je li razbijanje prozora na sinagogi povezano sa zbacivanjem grbova, nije poznato. Gradonačelnik Nikola Živanović u izvještaju o prilikama u gradu naveo je da u Osijeku ne postoji pogibelj oko uništavanja grbova, ali da postoje „prevratni elementi" koji se sastoje od pristaša sakupljenih oko časopisa *Slobode*.[68] Ako uzmemo u obzir da su iza *Slobode*[69] stajali pravaši koji su ionako bili optuženi za izazivanje

Zagreb povodom 50-godišnjice bune radi mađarskih grbova (Zagreb: Tipografija D. D., 1933).

66 Branko Matan, „Povijest u stihovima", *Gordogan* (2007) 11-14: 130-133; Despot, „Protužidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883.", 75-85; Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 113-119, 309-317; Horvat, *Prije Khuen bana*, 8-9.

67 Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 142, 150.

68 Isto, 76, 140-142, 150-151.

69 List *Sloboda* izlazio je od 1878. na Sušaku. Godine 1884. uredništvo lista prešlo je sa Sušaka u Zagreb. Urednik *Slobode* tada je postao Fran Folnegović.

nemira te da je u njoj objavljivao članke Ante Starčević, koji je te, 1883., prvi put pokazao svoje mišljenje u povodu tisaeslarskog slučaja, napisavši da ne vjeruje u ritualno umorstvo na temelju zakona, ali ipak dopušta da je ono moguće,[70] može se pretpostaviti da je sinagoga stradala pod ozračjem pisanja tadašnjeg tiska, pa i pravaške *Slobode* i članaka Starčevića. Osim razbijanja prozora sinagoge, do drugih antisemitskih napada u osječkoj županiji i samom Osijeku nije došlo.[71] U Koprivnici i nekim srijemskim mjestima pojavili su se protužidovski plakati na kojima je bila naslikana mrtvačka glava, vješala i poziv na izgon Židova iz Hrvatske.[72] Većina izgrednika koja je inicirala antisemitske izgrede, a bila je poznata kotarskim oblastima, okrivljena je i osuđena. Situacija se smirila kada su sredinom listopada 1883. postavljeni nijemi grbovi. Iza tih pojedinačnih antisemitskih ispada nije stajala organizirana grupa ljudi, već su to bili pojedinci i njihovi sljedbenici koji nisu nalazili pogodno tlo za pokretanje većih izgreda. Ispadi su bili i posljedica protužidovske agitacije koja se širila iz susjedne Mađarske u Hrvatsku. U Hrvatskoj je bilo nekoliko osamljenih, sporadičnih slučajeva koji su prije imali socijalno-političko negoli antisemitsko značenje.[73] Unatoč nastojanjima izvana da se protužidovski pokret proširi po Hrvatskoj, on nije naišao na plodno tlo, a o nekim pokušajima antisemitizma u Zagrebu, Ivancu, Koprivnici i drugdje, može se samo govoriti kao o sporadičnim događajima.[74] Tisaeslarska parnica pretvorila se u veliki skandal koji je potresao Mađarsku, no ne

70 Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret* (Golden marketing: Zagreb, 2000), 412-413, 710.

71 Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 76, 140-142, 150-151.

72 HR, HDA, f. 78, *PrZV*, kut. 182/1883., spis 3543/1883. U dopisu su priloženi plakati i oglasi koji su bili nalijepljeni po zidovima u Koprivnici ili po ulici pobacani s tekstom: „Oglas: U Židovskom zakonu stoji: Da oni trebaju kršćansku krv i da bez nje ne mogu živjeti. Pak DRAGI kršćani zašto bi mi žrtvovali naš kršćanski narod za proklete Židove to nama nije za silu! Sa Židovima VAN!“. U sljedećem stoji: „Vi prokleti Židovi nosite se iz naše zemlje jer nečeme med svinjami biti. Ležete se kak štakori“. Jedan od plakata aludira na proces u Ugarskoj: *„Židovi trebaju našu krv, zato su zaklali sirotu kršćanku Ester vu Magjarskoj“*. [Ispod je naslikana mrtvačka glava] „Smrt i progonstvo svim prokletim Židovom!“, stoji na plakatu.

73 Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 11.

74 Dobrovšak, „Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903. – 1904.“, 639; Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 309-310.

samo nju jer je imao odjeka i u drugim dijelovima Monarhije. Na kraju leš djevojčice nije pronađen, optuženi su oslobođeni, a mađarski antisemiti doživjeli su neviđenu blamažu.[75]

Ilustracija s prikazom „starog Židova", objavljena u zagrebačkom humorističkom listu *Zvekan*, 15. svibnja 1892. godine (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)

75 Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj", 15.

Proužidovski izgredi tijekom 1903. i 1904. godine

Drugi protužidovski izgredi vezani su uz zbivanja iz 1903. i 1904. godine, odnosno nakon postavljanja mađarskog natpisa na zgradu željezne prometne uprave, kao i postavljanja mađarske zastave na kolodvoru u Zaprešiću. Taj narodni pokret nije u sebi imao antisemitski karakter, već je ponajprije u svojoj biti bio protukhuenovski, protumađarski i protumađaronski, no tijekom pokreta došlo je do pojedinačnih napada na Židove jer su ih kao pojedince, zbog upotrebe mađarskog jezika u javnom i privatnom životu, držali Mađarima ili „narodnjacima", „mađaronima".[76] To se vidi iz teksta svećenika Frana Evgenija Petrekovića objavljenog u *Obzoru*, u kojem autor optužuje Židove da su glavni nositelji mađarizacije u Slavoniji te da su krivi što se po Slavoniji podižu mađarske škole, širi mađarski duh i mađarski jezik.[77]

Glavni nositelji pokreta 1903. bili su siromašni seljaci i radnici, koji su bili ogorčeni na svoj položaj. Uz seljake i radnike pokretu su se pridružili studenti i srednjoškolci. Koliko je Židova studenata i srednjoškolaca sudjelovalo na strani pokreta, teško je točno utvrditi. No, sudeći prema nekim specifičnim židovskim prezimenima (Leitner, Grünwald, Rosenberg, Schwarz i dr.) možemo pretpostaviti da je i među njima bilo onih koji su se priključili narodnom pokretu u Zaprešiću, Zagrebu, Osijeku i drugdje.[78] Potvrdu za ovu tvrdnju nalazimo i u tekstu Lavoslava Schicka objavljenom 1909. u *Židovskoj smotri*, gdje traži da se Židovima, unatoč njihovoj posebnoj narodnosti, prizna i njihov patriotizam:

> „Oni nisu tuđi element nego politički jednako dobri Hrvati kao i nacionalni Hrvati s kojima imaju iste želje i napredak domovine, a židovski mladići su to primjerice dokazali sudjelovanjem u narodnom pokretu 1903. protiv mađarske hegemonije."[79]

76 Dobrovšak, „Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903. – 1904.", 635.

77 „Židovi i mađarizacija u Slavoniji", *Obzor*, br. 217, 23. IX. 1904. Zbog ovog se članka urednik *Obzora* Josip Pasarić našao na sudu. Kažnjen je zatvorskom kaznom u trajanju od mjesec dana. Na mjestu glavnog urednika zamijenio ga je Ivan Gršković.

78 Vaso Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/1904* (JAZU: Zagreb, 1961), 120.

79 Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti", 113.

Protužidovski izgredi 1903. događali su se najviše u Podravini, Križevačko-bjelovarskoj i Varaždinskoj županiji,[80] iako je upravo tu bio koncentriran najveći postotak Židova koji su govorili hrvatskim, a tek onda njemačkim i mađarskim jezikom.[81] Iz te bi se činjenice moglo zaključiti da su se na udaru našli Židovi pojedinci za koje je mjesno stanovništvo smatralo da su „mađaroni" jer glasuju za Khuenovu režimsku stranku. Pri tome njihov „materinji jezik" nije igrao nikakvu ulogu. Tijekom narodnog pokreta kao meta napada najčešće su se našli Židovi-mađaroni, odnosno glasači Narodne stranke. U osnovi radilo se gotovo uvijek o poistovjećivanju političke stranke i mjesnog bogataša (Gornja Rijeka, Sveti Petar Orehovac). Etnička pripadnost nije imala presudnu ulogu.[82] Organizatori uništavanja židovske imovine uglavnom su bili pojedinci kojima se lokalni Židov zamjerio.[83] Nije nevažno napomenuti da su istovremeno u Mađarskom parlamentu najžešći napadi na Hrvatsku dolazili od ugarskih radikala, među kojima su prednjačili Židovi, posebice Ödön Bartha,[84] što je vjerojatno s jedne strane utjecalo na stvaranje javnog mnijenja u Hrvatskoj da su mađarski Židovi krivi za probleme u Hrvatskoj.

Iako su u nemirima 1903. često napadani Židovi, treba naglasiti da oni nisu imali ničega zajedničkog s antisemitizmom. Na Židove se nije navaljivalo iz mogućih rasnih ili vjerskih pobuda, nego isključivo zato što ih se smatralo izrabljivačima (bankari, špekulanti, zelenaši, trgovci, krčmari) i jer su glasovali za mađarone. To potvrđuju brojni izvještaji upućeni na Vladu.[85] U mjestima u kojima nije došlo do izgreda mjesni su Židovi živjeli u strahu. U njihovim su se krčmama često planirali nemiri.

80 Više u: Dobrovšak, „Židovi u Hrvatskom Zagorju", *Studia lexicographica* 10/11 (2017), br. 19/20: 81-82.

81 Dobrovšak, „Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903. – 1904.", 650.

82 Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/1904*, 150; HR, HDA, f. 78, *PrZV*, kut. 680/1903., spis 2510/1903.; spis 1063/1903.

83 Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/1904*, 151; HR-HDA-78-PrZV, kut. 681/1903., spis 2992/1903.

84 Iso Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, I (Zagreb: Mladost, 1986), 258.

85 Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/1904*, 149.

Nerijetko bi ti židovski krčmari čuli kako njihovi gosti spremaju napad na njih same.[86]

Borba za oslobođenje od utjecaja Mađara bila je glavni i prioritetni cilj hrvatskoga narodnog pokreta 1903. godine. Zbog toga je pobunjeni puk od samog početka nastojao ukloniti sve što je označavalo mađarsku vladavinu nad Hrvatskom ili imalo bilo kakve veze sa zajedničkim hrvatsko-mađarskim poslovima. U nemirima 1903. godine sudjelovali su uz građane, radništvo i mladež, članovi i pristaše raznih političkih stranaka. Među demonstrantima bilo je građana koji su već bili osuđeni zbog sudjelovanja u protusrpskim demonstracijama godinu ranije.[87] Glavni ciljevi napada bili su upereni protiv željeznica i željezničkih postrojenja, pošta, žandarmerijskih postaja koje su sve bile pod mađarskom upravom. Pokret je, uz to, bio uperen i protiv svih onih koji su na bilo koji način služili tuđinskoj, austro-mađarskoj vladavini nad Hrvatskom.[88] Do civilnih i vojnih nemira 1918. godine protužidovskih ispada većih razmjera nema, a i nemiri iz 1918. imali su ionako drugačiji karakter.

Dreyfusova afera (1894. – 1906.)

U Francuskoj se devedesetih godina zbio proces koji ne samo da je uzbunio svijet, već je pogodio i francusku i europsku javnost, kao i kršćansko-židovske odnose u cjelini. Godine 1894. u Francuskoj je zbog navodne špijunaže u korist Njemačke optužen kapetan Alfred Dreyfus, podrijetlom francuski Židov (inače, prvi Židov koji je služio u francuskom generalštabu). Osuđen je po brzom postupku, a 1897. došlo je do obnove procesa jer je ustanovljeno da je optužen na osnovi krivotvorenih dokumenata i pisama. Na kraju je Dreyfus pomilovan i presuda je 1906. po-

86 HR, HDA, f. 78, *PrZV*, kut. 681/1903., spis 3276/1903.

87 Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895. – 1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001), 171.

88 Bogdanov, *Hrvatski narodni pokret 1903/1904*, 128-129.

ništena. Godine 1910. vraćeni su mu svi činovi. Ova afera pratila se i u Hrvatskoj s velikim zanimanjem.[89]

Iako Dreyfusova afera nije izravno utjecala na događaje u Hrvatskoj niti je odluka o ponovnoj krivnji Dreyfusa prouzročila neke javne manifestacije u Zagrebu kao što su bile demonstracije u Budimpešti i nekim drugim gradovima; o njoj se dosta raspravljalo. Hrvatsko novinstvo bilo je zaokupljeno njome (*Crvena Hrvatska, Banovac, Hrvatska, Prosvjeta, Sriemske novine, Narodne novine, Obzor, Hrvatsko Pravo, Hrvatska Domovina, Starčevićanac, Hrvatski Radnički Glas* i dr.). Bez obzira na to jesu li to bili stranački, gospodarski ili politički listovi, oni su o aferi pisali i pratili je iz dana u dan, a mjestimice bi u kavanama došlo do oštrih nesuglasica između pobornika zagrebačkih *drajfusovaca* i *antidrajfusovaca* ili *esterhazijevaca*. Već ranije je antisemitski francuski tisak Dreyfusa unaprijed osudio i time pronašao dokaz o opasnom utjecaju Židova u francuskom društvu pa su se neke hrvatske novine povele za ovom parolom. Pojedini su listovi (uglavnom *domovinaški*,[90] kao što su *Hrvatski radnički glas, Hrvatska domovina* i *Novi viek* te glasilo srpskih *samostalaca Srbobran, Vrač pogađač*) to činili kako bi ukazali na štetnost Židova u Hrvatskoj. One novine koje se nisu slagale s njihovim stavovima i koje nisu unaprijed pristajale osuditi Dreyfusa, kao što je frankovačko *Hrvatsko pravo* i glasila frankovačko-narodnjačke orijentacije (*Starčevićanac, Živila Hrvatska, Hrvatski radnik*), smatrane su izdajnicima pa su ih u *domovinaškim* i drugim novinama u pogrdnom smislu prozivali *drajfusovcima* jer su pisali da je Dreyfus nevin te da je pao kao žrtva spletke. Dopisnici tih novina uglavnom su smatrali da je Dreyfus osuđen prvenstveno zbog židovskog podrijetla. Novine iz Dalmacije, Primorja i Slavonije (*Dalmatinski Hrvat*, splitsko *Jedinstvo*, vukovarske *Sremske novine*, dubrovačka *Crvena Hrvatska*) pisale su o Dreyfusovoj aferi više kao o općenitom događaju koji je potresao Francusku te su se više pribojavali pada Treće Republike zbog stalnih smje-

89 Više u: Dobrovšak, „Odjeci Dreyfusove afere u Hrvatskoj javnosti od 1894. do 1906.“, *Historijski zbornik* 60 (2007): 129-159.

90 Pravaška frakcija okupljena sredinom 1890-ih oko Frana Folnegovića. (nap. ur.)

na vlada koje su zbog Dreyfusove afere davale ostavke. O aferi su uglavnom pisale bez izražavanja stavova je li Dreyfus kriv ili nevin. *Hrvatska sloga* je čak izdavala podlistak publicista Ivana Androvića pod nazivom „Dreyfusiada" u kojem se pisac vrlo negativno izjašnjavao o Dreyfusu, smatrajući da iza cijele urote stoje francuski masoni. *Obzor*, list Nezavisne narodne stranke, jedine su novine koje su promijenile svoj stav prema Dreyfusu od teze da je Dreyfus kriv do teze da će podržati njegovo oslobađanje ako se dokaže da nije kriv. Možemo pretpostaviti da je u pozadini nekih novina koje su podržavale Dreyfusovu krivnju stajao neopravdani strah o mogućnosti izdaje Židova iz Hrvatske u prilog vječitih neprijatelja Mađara ili bojazan od priklanjanja Nijemcima. Ponovnu reviziju pokrenutu 1903. i poništenje presude 1906. hrvatska javnost i novine pratili su sa sve manjim entuzijazmom. Tekstovi o reviziji u *Obzoru*, *Narodnim novinama*, *Hrvatskom pravu* obavještavaju hrvatsku javnost samo o golim činjenicama koje su dovele do ponovnog pokretanja revizije, bez ikakvih tekstova o Dreyfusu. Afera Dreyfus za njih je s vremenom postala problem francuskog društva i javnosti koja je ionako sama pokazala ravnodušnost prema aferi. U konačnici, polemike o toj temi više se nisu javljale u novinama, dok je samo oslobađanje Dreyfusa popraćeno bez velikih popratnih tekstova i uzbuđenja, kako u Francuskoj tako i u hrvatskoj javnosti.[91] Ova afera probudila je Židove iz njihove uspavanosti jer se uvidjelo da bez obzira na filozofiju zapada o jednakopravnosti i asimilaciji, Židovi nikada neće biti smatrani jednaki drugim narodima ili dio određenog naroda, kako je to poznata osječka književnica Vilma Vukelić napisala u svojim memoarima.[92]

Hrvatski tisak 19. stoljeća i antisemitizam

Jedan od nositelja antisemitizma krajem devetnaestog stoljeća djelomično je bio i hrvatski tisak. U svakodnevnim, tjednim i

91 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 46-65; Ista, „Odjeci Dreyfusove afere u Hrvatskoj javnosti od 1894. do 1906.", 137-159.

92 Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, prev. Vlado Obad (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1994), 122-124.

mjesečnim člancima nailazimo na sve učestalije negativno pisanje o Židovima. Dio novina objavljuje antisemitske priloge, iako ni uredništvo ni novine nisu antisemitski orijentirani.[93] Tijekom 1880-ih pravaški list *Sriemski Hrvat* otvoreno je pisao protiv Židova. U Slavoniji su se 1883. dijelile novine koje su izlazile u Pešti na njemačkom jeziku *Rebach*, a bile su izrazito antisemitskog karaktera.[94] Prema dopisu koji je tada bio upućen na Vladu pisalo je da se taj list šalje besplatno krčmarima i gostionicama u okolici, ali da ga oni ne žele primiti. Usprkos toj antisemitskoj agitaciji, u Vukovaru i Slavoniji nije bilo napada na Židove. Devedesetih godina u svakodnevnim, tjednim i mjesečnim člancima nailazimo na sve učestalije negativno pisanje o Židovima prouzrokovano Dreyfusovim procesom te dolaskom na vlast antisemita Karla Luegera u Beču, kao i pojavom Josipa Franka na čelu Čiste stranke prava. Nekoliko novina, uglavnom pravaško *domovinaške* orijentacije (*Banovac* iz Petrinje, *Hrvatska sloga* sa Sušaka, *Narodna misao* iz Zagreba, *Glas naroda* iz Siska, *Podravac* iz Virja, *Hrvatska domovina* iz Zagreba) objavljivalo je antisemitske tekstove. U napadima na Židove koristile su se različite osnove antisemitizma – od rasnog, ekonomskog do vjerskog, pa i povezivanja s masonstvom. Među njima je prednjačio sisački *Hrvatski radnički glas* i njegov nasljednik *Glas naroda*. *Hrvatski radnički glas* od samog je početka izlaženja bio pun antisemitskih pamfleta, kakvih nije bilo ni u jednom tadašnjem publiciranom listu. List, iako je donekle imao antisemitski karakter, nije imao veliku nakladu niti veliki broj pretplatnika. Ključna osoba lista bio je Grga Tuškan i Stjepan Zagorac, obojica „opsjednuti" Židovima, kao i braća Ivan i Hinko Sirovatka, tako da nije bilo članka u kojem se nije spominjala štetnost Židova. Žido-

93 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 89.

94 HR, HDA, f. 78, *PrZV*, kut.179/1882., spis 432/1882. U prilogu se nalaze tri broja *Rebacha* iz 1882. godine sa sljedećim podnaslovom: *Antisemitische Humoristisch-Satyrische Monatschriftm*. Jedna od karikatura iz ovog lista prikazuje obredno ubojstvo kršćanke tijekom kojeg ortodoksni rabini piju krv i slave njezinu smrt. U jednom dopisu stoji da u Ilok dolaze osobe koje nude pretplatu na *Rebach*. Navodi se da ovaj list već ima dosta pretplatnika te da indirektno potpiruje antisemitizam. HR, HDA, f. 78, *PrZV*, kut. 182/1882., spis 3476/1883. U dopisu iz Okučana piše da se list šalje besplatno krčmarima i gostionicama u okolini, no oni ga ne žele uzeti.

vi su u njihovim člancima nazivani različitim imenima kao što su „krivonosi stvor“, *„židovske natruhe“*, *„židovska čeljad“*, *„Čive“*, „kukavni Židovi“, „smrad čifutski“, „najveći izrabljivači hrvatskog naroda“, „krivonosna djeca Izraelova“, „tuđinci *Židovi-Nehrvati*“ itd.[95] Zbog većine takvih izraza novine su bile zabranjene ili je sud urednika osudio na zatvor. Kao prilog petog broja od 1. ožujka 1898. objavljen je *Bučkuriš: glasilo semitskih i antisemitskih „pančovanih“ viesti* (očito izdan povodom poklada, op. Lj. D.), gdje se izruguju događajima u sisačkom kraju i Europi, a glavni su protagonisti svih priča Židovi.[96] Ovo je prvi put na teritoriju Hrvatske da se u naslovu nekih novina pojavljuje izraz da su antisemitske. Urednik Stevo Osmec je nakon svih tekstova i objavljenih slika osuđen, oglobljen te se na kraju povukao s mjesta urednika prepustivši ga Ivanu Čupaku.[97]

Uz ove novine spomenut ćemo i glasilo Srpske samostalne stranke u Hrvatskoj *Srbobran* koji je obilovao antisemitskim tekstovima, kao i humoristični časopis *Vrač pogađač*. Najistaknutiji antisemit među srpskim ideolozima bio je Sima Lukin Lazić, „historicus“ *Srbobrana* i kasniji osnivač *Vrača pogađača*.[98] U tekstu „*Čivutin i* hrvatski patriotizam“ ističe se da su Židovi zavladali Hrvatskom, da su oni njezini vođe, vlasnici, gospodari i zatočenici velike hrvatske misli,[99] pri čemu je Hrvatska „nova Palestina“. Antisemitizam u krugovima srpskih trgovaca i poduzetnika dobrim dijelom je proizlazio iz konkurencije sa židovskim trgovcima i poduzetnicima, a na njega je utjecala i solidarnost s Rusijom, kao centrom pravoslavlja i sredinom u kojoj je antisemitizam bio tradicionalno jak. Posebnost srpskog antisemitizma leži i u tvrdnjama da su Židovi glavni krivci za razdor između bratskog hrvatskog i srpskog naroda.[100] Političar

95 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 139-147.

96 *Bučkuriš. Hrvatski radnički glas*, br. 5, 1. III. 1898.

97 Zanimljiv je podatak da se na čelu jednog takvog antisemitskog lista našla osoba koja se oženila s pokrštenom Židovkom Gizelom Weinberger.

98 Artuković, „Židovi u srpskom tisku u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća“, 725-746; Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 120-124.

99 „Čivutin i hrvatski patriotizam “, *Srbobran*, br. 58, 1899. Broj je zbog ovog teksta bio zabranjen.

100 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 122-123.

i nasljednik Ante Starčevića nakon raskola pravaške stranke, Josip Frank, bio je jedan od središnjih likova koje su *Srbobran* i *Vrač pogađač* ismijavali i napadali zbog židovskog porijekla.[101] Isto su često činile i ostale novine u nedostatku boljih argumenata, potaknute neslaganjem s njegovom politikom. Franku su zamjerali što se pokrstio, smatrajući da je to učinio iz koristi. No, nije samo Frank bio meta izrugivanja u listovima *Srbobran* i *Vrač pogađač* već i sami Židovi koje su u člancima zvali „Čive, Izrailj, Čivuti, Sinovi izabranog naroda, sinovi Judini, obrezani Hrvati, novo Hrvati, Hrvati mojsijeve vjere i poliveni".[102]

U *Katoličkom listu* bilo je članaka protiv Židova, iako se u načelu katoličko hrvatstvo protivilo antisemitizmu. Ipak, uredništvo *Katoličkog lista* i dopisnici nisu do kraja negativno ocijenili antisemitizam jer za njih nije bio prihvatljiv onaj antisemitizam koji je bio rasno ili vjerski uvjetovan, već onaj koji je usmjeren protiv eksploatacije krupnog kapitala.[103] Članci koji su izlazili u spomenutim novinama bili su različite tematike te se u objavljenim tekstovima provlačio i rasni, ekonomski i vjerski antisemitizam. Neki od naslova glasili su ovako: „Imade li antisemitizam mjesta u Hrvatskoj?", „Mogu li Židovi biti rodoljubi?", „Je li opravdana borba protiv židovstva? Kako se Židovi obogaćuju u Hrvatskoj?", „Zašto smo proti Židovom?", „Taktika Židova", *„Čifutska bezobraznost"*, *„Čivutin i* hrvatski patriotizam". U člancima se od Židova tražilo da se pokrste, a one koji bi se pokrstili ismijavali bi zbog nepoznavanja kršćanskih obreda. Često su se izrugivali njihovu lošem izgovaranju hrvatskog jezika koji su miješali s njemačkim jezikom. Neki autori pisali su da Židovi po svojoj krvi, jeziku i odijelu ne mogu nikako biti Hrvati te da „Izraelićani trebaju ostati Izraelićani, a Hrvati Hrvatima".[104]

Židovi su često bili meta i humorističnih i satiričnih časopisa koji su izlazili u Hrvatskoj (*Zvekan*, *Trn*, *Stršen*, *Vrač pogađač*,

101 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 111-114. Vidjeti: Artuković, „Židovi u srpskom tisku u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća", 725-746.

102 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 100-157.

103 Isto, 114-115. Više u: Mario Strecha, *Katoličko hrvatstvo: počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897. - 1904.)* (Zagreb: Barbat, 1997), 95-96.

104 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 100-157.

Muha), no trebalo bi napomenuti da hrvatski humoristički i satirički listovi najčešće kopiraju već poznate humoristično-satiričke novine, berlinski *Fliegende Blätter*, britanski *Punch* ili francuski *Charivari*, što se posebice vidi u šalama objavljivanima u *Zvekanu*. Šale koje su se odnosile na Židove imale su u sebi židovski humor koji je bio sadržan u igri riječi i židovskom afirmativnom stavu prema životu. Rugali su se njihovoj konverziji koja ih nije promijenila, njihovoj odjeći, jeziku, pa i fizičkim karakteristikama. U većini ovih časopisa mogu se uočiti svi poznati negativni i pozitivni stereotipi o Židovima: prepredenost, škrtost, lukavost, marljivost, dovitljivost, ambicija, pohlepa, religioznost, inteligencija i dr. Na karikaturama su oslikavani s debelim, kvrgavim i kukastim nosom, debelim usnama, velikim ušima, kovrčavom kosom, kratkim krivim nogama i očima iz kojih zrači pohlepa.[105] Sa svojim šalama i karikaturama Židova ipak se isticao srpski humoristični časopis *Vrač pogađač* koji je na račun Židova sasuo pravu lavinu najrazličitijih pogrda. Posebna meta ismijavanja bio je već spomenuti Frank i njegova obitelj, a samog Franka zvali su „krivonosni Čiva Josef Frank".[106]

U ožujku 1908. u Zagrebu je počelo izlaziti glasilo pod naslovom *Antisemita: glavno glasilo antisemitske lige kršćana, rimo-katoličke i pravoslavne vjere u Hrvatskoj i Slavoniji*. Kao vlasnik i odgovorni urednik potpisivao se Ivan S. Kannengiesser. Kao što je u naslovu lista i navedeno, izdavala ga je Antisemitska liga kršćana koja se vjerojatno organizirala po uzoru na Antisemitsku ligu Wilhelma Marra. O samom glasilu nemamo puno podataka, izuzev da je objavljeno šest brojeva od 16. ožujka 1908. do 18. travnja 1908., a nemamo puno podataka niti o uredniku.[107] Glasilo je bilo tiskano u tiskari Hrvatskog katoličkog tiskovnog društva, a poštom distri-

105 Isto, 213-221; Ista, „The Image of Galician Jews in Croatian Satirical Journals from the End of the 19th Century", *Revue Aisee* (2014): 163-176; Ista, „Prikaz Židova u *Zvekanu* od 1890. do 1903.", 16-18.

106 Ista, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 215-217; Artuković, „*Vrač Pogađač*: prilog proučavanju srpskog novinstva u Hrvatskoj", *Povijesni prilozi* 10 (1991): 159-192; Isti, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001).

107 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 181. Prema Goldsteinu, moguće je da se radi o pseudonimu.

buirano u različite dijelove Hrvatske. Članci su objavljivani pod pseudonimima ili inicijalima, izuzev jednog članka kojeg je potpisao Milan Obradović. Budući da su se uredništvo i uprava nalazili u palači trgovca žitarica i plodina Fedora Popovića (Jelačićev trg 4, Zagreb), može se pretpostaviti da je i on podržavao izdavanje lista i antisemitske stavove. U objavljenim člancima susrećemo se sa svim oblicima antisemitskih stavova i tvrdnji ekonomske, rasne i vjerske naravi, o židovskoj upletenosti u zavjere. Govori se o „zlotvoru Židovu", „prevrtljivom i varavom židovskom duhu", „krivonosu", tvrdi se da „Židov ostaje Židov" i sl. Zbog antisemitskih članaka, ovom glasilu zagrebačko Poglavarstvo ukinulo je dozvolu za prodaju na ulicama i javnim mjestima, no nije ga ukinulo. Iz objavljenih dopisa uredništva vidi se da su se na pisanje lista žalili zagrebački Židovi, no nije poznato jesu li isposlovali da je list zabranjen. Moguće je da je list prestao izlaziti sâm od sebe jer je u svakom broju uredništvo pozivalo pretplatnike da šalju pretplatu s obzirom na to da su im troškovi veliki. Isto tako, nitko nije iskazivao želju za oglašavanjem u tom listu.[108]

Krajem 19. stoljeća počeli su se tiskati razni antisemitski pamfleti i brošure. Na kraju 19. stoljeća objavljena je antisemitska brošura nepoznatog autora koji se potpisao kao „Prijatelj", a upućena je hrvatskom narodu pod naslovom *Židovstvo i njegove vjerske tajne (misterije)*.[109] Smatralo se (uredništvo *domovinaške Hrvatske sloge*) da ju je napisao kapelan Josip Zagorac. Janko Dujak, tiskar ove knjige, na kraju je osuđen po Kraljevskom sudbenom stolu u Petrinji na globu od 30 forinti i zatvor od tri mjeseca, ali na suđenju nije odao pisca i nakladnika brošure.[110] Uz ovu antisemitsku brošuru, antisemitske pamflete izdavao je i Milan Obradović, kojeg smo ranije spomenuli.[111]

108 *Antisemita. Glavno glasilo antisemitske lige kršćana, rimo-katoličke i pravoslavne vjere u Hrvatskoj i Slavoniji*, br. 1, 16. III. 1908.; br. 2, 23. III. 1908.; br. 3, 30. III. 1908.;br. 4, 6. IV. 1908.; br. 5, 13. IV. 1908.; br. 6, 18. IV. 1908.; Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 181-182.

109 *Židovstvo i njegove vjerske tajne (misterije)* („Za hrvatski narod priredio Prijatelj", Sisak, 1899).

110 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 136-137, 211-212.

111 Divna Zečević, „Pučki pamfleti Milana Obradovića", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 30 (1997): 199-208.

Istaknuti pojedinci

Prema Židovima na različite načine odnosili su se i o njima pisali i/ili govorili pojedinci, političari, književnici, umjetnici. Lider pravaške stranke Ante Starčević se za vrijeme tisaeslarskog slučaja priklonio mađarskoj antisemitskoj propagandi i prihvatio navode mađarskih antisemita da Židovi vladaju Ugarskom te da ju „perušaju". Iako se Starčević više puta izrazio u protužidovskom duhu, to nije činio iz vjerskih razloga. Naime, kritizirao je antisemitizam u Njemačkoj, a osuđivao je i pogrome u Rusiji. Njegov odnos prema Židovima nije jednoznačan i konstantan, on je dvosmislen i nekonzistentan. U duhu antisemitizma pisao je o Židovima kao monolitnoj skupini pojedinaca sa zajedničkim osobinama, koje su mahom negativne i nepromjenjive, a s druge ih je strane hvalio kao marljiv i radišan narod.[112] Đakovački biskup Strossmayer za svojeg života javno je iskazivao filosemitizam, prijateljevao sa židovskim suvremenicima, financijski podržavao židovske institucije i dobrotvorna društva, da bi njegovi prezirni stavovi prema Židovima izašli tek u javnosti poslije njegove smrti. Iz njegove korespondencije očito je da je prihvaćao neke od glavnih antisemitskih teza poput povezanosti židovstva i masonerije, kao i kontrole Židova nad novinstvom.[113] Najžešći govornik protiv Židova bio je sisački odvjetnik Grga Tuškan kojeg su ponekad zvali i „sisački Lueger". Svaka druga riječ u govorima tijekom saborskih zasjedanja bila mu je „prokleti Židov", „*Čifut*" itd. Izjavio je i da su „zagrebački gradski zastupnici čifutsko smeće koje pomeće ulice" te da su svi „*židovski plaćenici*" i tome slično. Svojim govorima izazivao

112 Artuković, „Ante Starčević i Židovi": 483-511; Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 101-106.

113 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 131-133; David Ginsberg, „Strossmayer i Židovi", *Omanut* 10 (1938): 288-294; Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 110-116. Kakav je Strossmayer imao stav o Židovima i kakvim se izrazima koristio („najgora pljeva", „najgore vrste Židi", „najnevaljaliji Žid"…) vidjeti u: *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vannutelli (1881.-1887.)*, prir. Josip Balabanić, Josip Kolanović (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Hrvatski državni arhiv, 1999) te *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knj. IV. (1888. – 1894.), ur. Ferdo Šišić (JAZU: Zagreb, 1931).

je nered u sabornici, što je rezultiralo učestalim opomenama i udaljavanjem s pojedinih saborskih zasjedanja. Njegov „vulgarni antisemitizam" bio je prepun rasnih i vjerskih predrasuda prema Židovima kao narodu te obrazložen nerijetko gospodarskim i ideološkim razlozima.[114] Tuškan u svojem antisemitizmu ipak nije bio dosljedan – Židove koji su i dalje ostali u krilu *domovinaša* u govorima je nazivao „Izraelićanima", a svi drugi koji nisu bili njegovi istomišljenici bili su *„čifutsko smeće"*.[115] Uz njega se isticao i sisački kapelan i kasniji koprivnički župnik Stjepan Zagorac koji je bio autor većine uvodnih tekstova u *Hrvatskom radničkom glasu* u kojima je ukazivao na tobožnju štetnost Židova u trgovini, na socijalnom polju te u vjerskom smislu.[116] Uz njega potrebno je navesti i veleposjednika iz Topolovca Stjepana Lovrekovića koji je autor većine antisemitskih članaka u *Hrvatskom radničkom glasu*.[117] Vrijedi istaknuti još jednu osobu koja je bila poznata po tome što je izdavala antisemitske pučke pamflete u Bjelovaru.[118] U pitanju je već spomenuti bjelovarski novinar i tiskar srpskog podrijetla Milan Obradović.[119] U pamfletima koje je objavljivao potpisivao se kao „branitelj od Judine i Iskariotske sile i moći". Prema piščevim podacima ti antisemitski pamfleti tiskani su od sto do pet tisuća primjeraka te su besplatno dijeljeni.[120] Braća Radić imala su specifičan stav prema Židovima. Kako plemićke i građanske elite nisu držali dijelom hrvatskog

114 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 123, 148-153; Strecha, *Katoličko hrvatstvo*, 96.

115 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 148; „Boje se za Tuškanovu kavanu", *Hrvatsko pravo*, br. 227, 4. VIII. 1896.

116 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 153.

117 Isto.

118 Izbor djela Milana Obradovića: *Kako su Židovi varali 40 godina jadne i neuke Hrvate da su oni Hrvati Mojsijeve vjere* (1909); *Rodoslovje odabranog naroda od Isusa do danas* (1914); *Prva poslanica braći Srbima u Bjelovaru i njegovoj okolici* (1912); *Zašto smo mi antisemiti i što hoćemo mi?* (1909); *Židovi i tajni im planovi kojima misle podjarmiti svijet i sve narode na zemlji* (1912); *Židovi u Bibliji ili stavci iz Biblije vrijedni spomena za antisemite* (1915); *Kako da riješimo židovsko pitanje. Najpreča stvar, spas Hrvata i Hrvatske u zadnjem času* (1920); *Šulhan Aruh, židovski zakonik. Židovski lihvar 730% Židovstvo i štampa. Jednogodišnjica Obradovićevog antisemitskog rada*; *Židovi u tajnim društvima i udruženjima*.

119 Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 158-161.

120 Zečević, „Pučki pamfleti Milana Obradovića": 199-208.

narodnog, tj. seljačkog korpusa, tako nisu prihvaćali ni Židove kao njegov sastavni dio. Iako su odbacivali antisemitizam, zagovarali su *asemitizam* – djelovanje na izgradnji nacije iz koje su Židovi trebali biti isključeni. Stjepan Radić je o Židovima pisao češće i agresivnije nego njegov stariji brat Antun. Doduše, progone nikada nije predlagao, kao ni nasilje nad njima, međutim, podržavao je bojkot židovskih trgovaca. Iako su braća Radić u svojem političkom djelovanju imala antisemitske istupe, antisemitizam nisu pretvorili u ideologiju. [121]

Josip Frank – „pokršteni Židov"

Nakon što je Josip Frank,[122] Osječanin židovskog podrijetla, ušao u Stranku prava 1890. godine te nakon što je preuzeo istu stranku poslije smrti Ante Starčevića (koja se i prije njegove smrti raspala na *frankovce* i *domovinaše*), našao se na meti suprotstavljene pravaške struje koje ga je u raznim kritikama i negativnim komentarima prozivala zbog podrijetla. Kako je jedno vrijeme živio u Beču, ondje se civilno oženio i deklarirao kao „bezkonfesionalan/bezvjerac", što su njegovi protivnici često koristili protiv njega ukazujući na njegovo „bezvjerstvo". Nakon dolaska u Zagreb pokrstio se, no ni to nije bilo dovoljno jer su ga nakon toga politički protivnici počeli prokazivati kao nepouzdanu osobu koja pritom nije niti patriot. U *Hrvatskom radniku* napisano je „Židov ostaje Židov, makar se pokrsti. Takav je samo poliveni!".[123] Opozicija je frankovce i Josipa Franka poistovjećivala s interesima židovstva, a Franku su zbog židovstva prišivane različite optužbe i veze sa židovstvom. Iako su ga najčešće napadale obzoraško-domovinaške novine, najoštrija kritika koja se može okarakterizirati antisemitizmom dolazila je od srpskih

121 Budak, „Antijudaizam i antisemitizam prije Drugoga svjetskog rata", 27; Goldstein, *Stjepan Radić i Židovi*: 208-216; Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 155-157. Obratiti pozornost i na ovaj tekst: Stjepan Radić, „Židovstvo kao negativan elemenat kulture", *Hrvatsko kolo* (1906).

122 Više o Josipu Franku u: Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895. – 1903.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest), 2001.

123 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 191; „Leon XIII-proti antisemitizmu", *Hrvatski radnik*, br. 17, 8. IX. 1899.

samostalaca i radikala (*Srbobran*, *Vrač pogađač*). U dnevnim i humorističnim novinama onoga vremena (*Hrvatska domovina*, *Hrvatski narod*, *Hrvatska misao*, *Hrvatska sloga*, *Hrvatski radnički glas*) njegovo židovsko podrijetlo bilo je česta meta kritika te su ga zvali „pokršteni Čifut", „pokršteni Židov dr. Frank", „hrvatski mesija Frank", „krivonosni stvor", „židovska natruha", „Košer Frank" i sl. Dakako, on im nije ostao dužan i za svaku klevetu ih je tužio pa je tako urednik *Obzora* Josip Pasarić 1898. bio četiri mjeseca u zatvoru, a 1899. godine dva.[124]

Zeleni kadar i Prvi svjetski rat

Iako su Židovi u prvim godinama Prvoga svjetskoga rata imali jednak status kao i svi građani Austro-Ugarske Monarhije, ratne (ne)prilike te posebice posljednja ratna godina prožeta unutrašnjim nemirima i pojavom zelenoga kadra donijeli su velike nevolje Židovima te drukčiji odnos dijela javnosti prema njima (uglavnom seljaka i dezertera). Na Židove se počelo gledati kao na ratne profitere i izrabljivače te ih se doživljavalo, budući da je manji dio još uvijek govorio njemački ili mađarski jezik, kao Nijemce ili Mađare. Tijekom ratnih godina bili su izloženi stalnim napadima dijela nežidovske javnosti koja je smatrala da su „protežirani", da su ratno stanje iskoristili da se obogate itd. Otežan položaj proizlazio je i iz razmišljanja da su mnogi hrvatski Židovi protekcijom zauzeli istaknute položaje u domobranstvu i austrougarskoj vojsci te da je velik dio Židova uz pomoć mita i korupcije izborio pozadinsku vojnu službu ili dobio vojnu nesposobnost.[125] No, postotak takvih zaista nije bio velik. Među hrvatskim Židovima koji su se obogatili trgujući čajem, zeljem, grahom i namirnicama koje nisu bile pod državnom kontrolom

124 Dobrovšak, „Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća", 176-212; Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 125-132.

125 Lav Stern, „Ratno gospodarstvo i Židovi", *Židov*, br. 5, 15. XI. 1917.; Goldstein, Židovi u Zagrebu 1918. – 1941., 28; Dobrovšak, „Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskoga rata", u: *1918. u Hrvatskoj povijesti*, ur. Željko Holjevac (Zagreb: Matica hrvatska, 2012), 440-441; Bogumil Hrabak, „Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svetskom ratu", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* 16 (1979): 4.

bila je zagrebačka obitelj Šandora A. Alexandera, čiji su se članovi istovremeno pokazali kao dobrotvori te su velik dio kapitala dali u humanitarne svrhe.[126]

Kako su ratne godine prolazile, hrane je bilo sve manje, spekulacija sve više, a stanovništvo sve siromašnije. Zbog naglog osiromašenja bijes ljudi okrenuo se protiv bogataša i dijelom protiv Židova. Nezadovoljstvo prema Židovima poduzetnicima iskazivano je i među članovima Hrvatskog sabora već 1916., kada se raspravljalo i glasalo o *Zakonu o lihvarstvu*[127] (od 27. travnja 1916.) kojim se željela spriječiti ratna lihva. Naposljetku, opće restriktivnim mjerama ovog zakona posebno su bili pogođeni Židovi.[128] Pojedini narodni zastupnici Hrvatskog sabora javno su iznosili svoje nezadovoljstvo prema Židovima.[129] Uz lihvarstvo, Židovima se javno zamjeralo da izrabljuju svoje mještane ali i vojnike slabijeg zdravlja koji nisu bili za službu na ratištima, zbog čega su se upotrebljavali u unutrašnjosti za razne radove.[130] Nesklonost Židovima pokazivao je i Stjepan Radić koji je 1916., 1917., i 1918. u svojim saborskim istupima često spominjao Židove, i to u negativnom kontekstu. Ipak, branio se da nije antisemit jer „prosvijećeni čovjek ne može biti *anti*" te da se Židove mora cijeniti čak i da ništa drugo nisu dali svijetu osim kršćanstva i makabejskih revolucionara. U jednom djelu Radić je Židove nazvao „kvascem" ili „paprom kulturnim". Time je mislio da su Židovi „apsolutno potrebni i može ih biti u svakom društvu, samo ne smije biti toga previše, jer tko bi sam papar

126 Više o njemu u: Ivan Mirnik, „Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisanog vremena", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 28 (1995): 96-127.

127 *Sbornik zakona i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, godina 1916., komad VIII., br. 35 (Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1917), 86-90; Lav Stern, „Ratno gospodarstvo", Židov, br. 5, 15. XI. 1917., 1-2.

128 Stern, „Ratno gospodarstvo i Židovi", *Židov*, br. 5, 15. XI. 1917., 1-2.

129 Dobrovšak, „Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskoga rata", 442-443; „Hrvatski sabor i Židovi", *Židov*, br. 3, 15. X. 1917. U Židovu su riječi zastupnika Kovačevića nešto drugačije interpretirane jer je u prilogu „Hrvatski sabor i Židovi" navedeno da je Kovačević izjavio: „Čitav je sabor protiv Čifuta".

130 Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija* (Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za istoriju, 1990), 59.

jeo?".[131] Zamjerao je Židovima da su stranci i da previše „švapčare", da lihvare, da se bave spekulacijama i da ih vlast štiti, da se obogaćuju, a nije ih baš prihvaćao ni kao članove u stranci ili, još gore, kao povjerenike seljačke stranke. Smatrao je da je trgovina hranom prepuštena Židovima, a da su to Židovi iskoristili kao priliku za bogaćenje i da će to u narodu izazvati antisemitizam ili „protužidovsko ogorčenje".[132] Uslijed ovakvih stajališta, ali i u vezi sa sve težim gospodarskim i socijalnim problemima, mijenjala se slika o Židovima i u običnih građana i seljaka, što je vidljivo iz povremenih i marginalnih antisemitskih ispada.[133] Ovakvi su primjeri rijetki, ali su se događali.[134] Do sredine 1918. godine antisemitizam se izražavao uglavnom u pisanom i izgovorenom obliku, međutim, sve teža situacija u državi dovela je krajem rata i do fizičkih nasrtaja na Židove. Ovakve pojave nisu specifične samo za Hrvatsku, već su se događale u cijeloj Monarhiji i Ugarskoj.[135] Čak su i Mađari, s kojima su Židovi tijekom 19. stoljeća razvili poseban odnos, bili ogorčeni na Židove za koje su smatrali da su se lako oslobađali vojne službe te su bili uvjerenja da Židovi žele produžiti rat unedogled kako bi se sve više obogatili. Vrlo često, ovakvih uvjerenja bili su povratnici i zarobljenici iz Rusije koji su tamošnje revolucionarne ideje i metode (uništavanje imovine, protjerivanje) preuzeli za rješavanje vlastitih problema u domovini.[136] Povratkom iz zarobljeništva iz Rusije stizale su revolucionarne ideje i metode koje su se pojavile u Hrvatskoj krajem 1918., kada je zemlju zahvatila serija do tada

131 *Stenografski zapisnici sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacijom, 1913.-1918.*, od 14. prosinca 1916. do 9. ožujka 1917., godina 1916. i 1917., sv. IV. (Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1917), 158. sab. sjednica od 3. ožujka 1917., 830.

132 Dobrovšak, „Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata", 427-453.

133 Goldstein, Židovi u Zagrebu 1918. – *1941.*, 34; „Sličica s požara", *Židov*, br. 4, 1. XI. 1917., 6. Godine 1917. u Ludbregu, u trenutku kada je požar zahvatio susjednu židovsku kuću, zapovjednik vatrogasaca dobacio je drugom vatrogascu: „Neka gori židovsko!". Pisac redaka u Židovu komentirao je ovaj postupak riječima: „Zaista krasan primjer pri vršenju gesla vatrogasaca: *Bogu na čast – Bližnjem na spas!*".

134 Goldstein, Židovi u Zagrebu 1918. – *1941.*, 32.

135 „Protužidovski izgredi u Ugarskoj", *Židov*, 19. – 1. 10. 1918., 4.

136 Hrabak, „Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svetskom ratu", 51, 58; Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, 146.

neviđenih civilnih i vojnih nemira. Neke od nemira potaknuli su hrvatski seljaci, a neke pripadnici skupine vojnih dezertera tzv. Zelenog kadra[137] koji su usmjerili svoje nezadovoljstvo protiv državnih i općinskih činovnika i žandarmerije, svećenstva, seoskih i ratnih bogataša, vlasnika mjesnih trgovina i gostionica, industrijalaca te vlasnika velikaških posjeda.[138]

Od okolnog stanovništva, ali i zelenog kadra, stradali su brojni trgovci, pojedinci, ponajviše seoski Židovi i Nijemci koje su organizirane mase napadale, gledajući u njima Mađare ili Nijemce ili izrabljivače. U listopadu i studenome 1918. pljačke i uništavanje židovskih dućana i imovine događaju se praktično po čitavoj Hrvatskoj.[139] U ovim nemirima koji su se zaredali vidljivo je da nisu samo stradali Židovi već i svi ostali jer su „zelenokaderaši" napadali državne i općinske činovnike, žandarmeriju, svećenike, seoske i ratne bogataše, pripadnike veleposjeda, učitelje, druge manjinske pripadnike (Srbe, Mađare, Nijemce, Čehe i dr.), bez obzira na njihovu manjinsku ili vjersku pripadnost. Na udaru su se našli svi oni koje su smatrali krivcima za zla koja su nanesena njihovim obiteljima ili njima osobno.[140] Budući da su vlasnici i trgovci djelomično bili Židovi, paljenje trgovina i dućana tumačilo se u nekih znanstvenika kao očiti znak antisemitizma te da su službene vlasti to pljačkanje, palež i razbojstva židovskih trgovaca opravdavale stajalištem da se napa-

137 Zeleni kadar je naziv za dezertere koji su tijekom Prvoga svjetskoga rata prebjegli iz austrougarskih postrojbi i skrivali se po šumama, po čemu su i dobili naziv. Pokret je posebno zahvatio pripadnike južnoslavenskih naroda koji su na taj način izražavali otpor ratu i Austro-Ugarskoj Monarhiji. Zeleni kadar se pojavio sredinom 1916., a od kraja 1917. poprimio je masovniji karakter.

138 Andrea Feldman, „Židovi u Kraljevini Jugoslaviji", u: *Dijalog povjesničara – istoričara II*, ur. Hans Georg Fleck i Igor Graovac (Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2000), 447-463; Dobrovšak, „Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskoga rata", 445.

139 Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914. – 1918.*, 224; Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, *Građa o stvaranju jugoslavenske države, II. (1. 1. – 20. 12. 1918.)* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1964), 628-629; Bogdan Krizman, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju godine 1918.", *Historijski zbornik* 10 (1957), br. 1-4: 111-129; Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjega vijeka do danas*, 199-212.

140 Dobrovšak, „Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskoga rata", 449-450.

daju ratni profiteri koji su se tijekom rata obogatili.[141] Međutim, suvremenici tih događaja pružaju nam nešto drukčiju sliku samih nereda. Tako su, prema jednom suvremeniku, neredi prvih dana bili usmjereni „prema Židovima i velikim posjednicima, a posle su se izrodili u opću pljačku".[142] Možemo se složiti s činjenicom da su u mnogim manjim mjestima izgredi bili isključivo usmjereni protiv Židova, iz same činjenice jer su držali dućane i trgovinu, ali i da je sukob u gradovima dobrim dijelom bio usmjeren i protiv službenih vlasti, kao rezultat agrarianizma, ideologije koju je zagovarao Stjepan Radić. Iz službenih dopisa vidi se da su u raznim gradovima i mjestima uz židovske dućane opljačkani i zapaljeni brojni posjedi čiji su vlasnici bili katolici (Hrvati, Nijemci i Mađari) ili pravoslavci (Srbi). Ovdje ne smijemo zaboraviti spomenuti ni činjenicu da je među vojnim bjeguncima, odnosno dezerterima, ali i pljačkašima bilo i Židova.[143]

Uzroci ovih nereda i pljačkanja Židova leže u činjenici da nove službene vlasti (Narodno vijeće) nisu pravovremeno reagirale i osudile ratno profiterstvo pa su se seljaci i građani smatrali iznevjereni i napali su prvo one nezaštićene. Istovremeno, i sami su se Židovi smatrali iznevjerenima od vlasti i doživljavali su vlastite nevolje kao isključivu posljedicu antisemitske harange tiska, intelektualaca i činovnika. Židovi su zamjerali lokalnim vlastima da ništa ne poduzimaju protiv pljačkanja i uništavanja njihove imovine, iako su unaprijed znali što će se dogoditi. U tekstu „Pljačkanja", objavljenom u Židovu u prosincu 1918., autor priloga žalio se da se pljački pridružila inteligencija, gospođice i gospođe iz najboljih krugova koji idu s pijanom ruljom. Iako je te izgrede i pljačkanja Židova u Hrvatskoj osudio Zemaljski odbor cionističkog saveza za Jugoslaviju i od Antante

141 Andrea Feldman, „Gospođica Ashkenazy žali intelektualni život Židova u međuratnoj Hrvatskoj", *Zbornik Mirjane Gross: u povodu 75. rođendana*, ur. Neven Budak et al. (Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1999), 355; Ivo Banac, „*I Karlo je o'šo* u komite! Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918", Časopis za suvremenu povijest 24 (1992), br. 3: 28-29.

142 Hrabak, „Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svetskom ratu", 87-88, 92.

143 Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija*, 200.

tražio pomoć,[144] službene vlasti nisu reagirale. Tek će stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Židova u Hrvatskoj potaknuti simpatije i oduševljenje novom vlasti, uz nadu da će nova država pokazivati mnogo više razumijevanja prema židovskoj zajednici.[145]

Zaključak

Tvrditi da u 19. stoljeću u Hrvatskoj nije bilo antisemitizma bespredmetno je jer je ovdje iznesen samo mali dio antisemitskih članaka koji govore suprotno. Međutim, antisemitizam krajem 19. stoljeću bio je rezultat više stava nekolicine pojedinaca i manje grupe političkih istomišljenika, pa i marginalaca koji su u vlastitim stranačkim novinama pisali antisemitske članke. Trebamo se samo pitati gdje su te novine izlazile i kolika im je bila čitanost, odnosno koliki im je bio društveni utjecaj, a on je uglavnom bio ograničen. Marginalni političar bio je čak i Grga Tuškan te grupa oko njega u Sisku. Oni koji su govorili i pisali protiv Židova ipak u svojim programima nisu propagirali antisemitizam, a i brojni stavovi o Židovima bili su uvezeni stavovi iz europskih zemalja te iz Austrije i Mađarske. Iako su se 1883., 1903. i 1918. dogodili protužidovski izgredi u kojima je sudjelovala svjetina, oni su više bili pobuna protiv mađarizacije nego što su imali antisemitski karakter. Osim toga, ti antisemitski ispadi nisu se događali u Zagrebu, nego u manjim mjestima i selima. Stereotip o Židovima kao lihvarima, sklonima lopovluku, prepredenosti, lukavosti i gramzljivosti zadržat će se u cijelom 19. i 20. stoljeću. Iako je antisemitizma bilo, ipak možemo smatrati da većina hrvatskog stanovništva nije bila obuzeta protužidovskim raspoloženjem, a i službene vlasti su uredno kažnjavale one koji su zagovarali antisemitizam te se nebrojeno puta dogodilo da su zbog antisemitskih članaka novine bile zabranjene, a uredništvo novčano i zatvorski kažnjeno.

144 Banac, „I Karlo je o'šo u komite", 29.
145 „Jugoslaveni i Židovi", br. 20, *Židov*, 16. X. 1918.

Kada dodju domaći poznati ubogari, čovjek im rado udieli po koricu hljeba ili koji novčić; ali ima danomice kojekakovih skitnica i (u pravom smislu rieči) dotepenaca, koji dolaze u stanove, te bezobrazno prosjače i zahtievaju, da im se udieli milostinja.

„Prosjačenje po kućama“, *Karlovački glasnik (Karlovac)*, 3. XI. 1900.

Veljko Maksić

PRILOG POZNAVANJU POLOŽAJA PROSJAKA NA PROSTORU HRVATSKE I SLAVONIJE TIJEKOM „DUGOG“ 19. STOLJEĆA

Društvo koje je od svakog pojedinca očekivalo da se uklopi u dodijeljenu mu ulogu nije moglo blagonaklono gledati na one koji su lutali i živjeli mimo postavljenih normi. Hodajući po marginama društva, prosjaci su iskakali iz poželjnih obrazaca ponašanja te su postajali potencijalni problem za društvo. Cilj je teksta dati uvid u položaj prosjaka na hrvatsko-slavonskom prostoru tijekom „dugog“ 19. stoljeća. U toj namjeri ukratko se opisuje odnos prema siromaštvu od srednjeg vijeka do modernog doba. U istim kronološkim odrednicama predstavlja se i milosrđe kao osnova za egzistenciju prosjaka. Zbog tumačenja prosjačenja kao „zanimanja“ lijenih prikazuje se odnos prosjaka prema radu. Nastavno na to nadovezuje se viđenje prosjaka kao varalica. Uz prosjačenje su suvremenici vezivali brojna devijantna ponašanja, od kojih su neka prikazana u radu. Na kraju teksta predstavlja se odnos prema prosjacima koji su dolazili izvan lokalne zajednice.

Uvod

Gotovo ustaljenim frazama poput „uzmnožao se je broj prosjakah u ovom gradu“ (Zagreb),[1] „Kod nas imade neobično mnogo prosjaka“ (Petrinja),[2] „Možda nigdje neima toliko prosjaka i klateži“ (Virovitica)[3] ili „navalili su u naš grad prosjaci kao mravi“ (Vinkovci)[4] hrvatski tisak „dugog“ 19. stoljeća započeo bi tekst o pojavi prosjačenja. Učestalo provlačenje ove teme onodobnim tiskom s pravom nameće mišljenje kako je pojava prosjačenja tretirana kao goruća društveni problem. To se potvrđuje i pre-

1 „Poziv“, *Narodne novine* (Zagreb), 6. XI. 1861.
2 „Prosjaci u Petrinji“, *Banovac* (Petrinja), 23. VI. 1900.
3 „Nasilni prosjaci“, *Virovitičan* (Virovitica), 5. III. 1911.
4 „Prosjačenje“, *Cibalis* (Vinkovci), 23. IX. 1906.

gledom redarstvenih prekršaja. Primjerice, u Zagrebu se 1895. godine od ukupno 3830 redarstvenih prekršaja, njih 977 odnosilo na skitnju, a na prosjačenje 265, što zajedno čini gotovo jednu trećinu evidentiranih prekršaja.[5] Slično je bilo i na istoku Trojedne Kraljevine. U Osijeku se 1900. godine od nešto više od 2000 uhićenja, njih oko 30% odnosilo na slučajeve prosjačenja, besposlenosti te skitnje ili „klatarenja".[6]

Zašto je lutajući usamljenik tretiran kao gorući problem za državu i njezin represivni aparat? Da bismo dali odgovor na ovo pitanje, nužno je predstaviti kratku povijest siromaštva i odnosa prema njemu od srednjeg vijeka pa do kraja „dugog" 19. stoljeća. Društvena valorizacija siromaštva uvjetovana je brojnim čimbenicima. Pojednostavnjeno tumačenje odnosa prema siromaštvu navelo bi nas na zaključak da je ono tijekom srednjeg vijeka bilo prihvatljivo, a da ga novovjekovno društvo tretira kao rak-ranu. Međutim, tijekom obaju razdoblja egzistira univerzalni stav da je siromaštvo nepoželjno kada je teret društvu te ga time ugrožava. S obzirom na to, društvo traži odgovor na problem siromaštva kroz milosrđe, bilo individualno, bilo organizirano. No, tko zaslužuje milodar? Pojedinac koji luta i moli milodar često je percipiran kao ljenjivac koji je u prosjačenju našao lakši način zadovoljavanja egzistencijalnih potreba. Za novovjekovno društvo, u čijem je fokusu rad, to je bilo nedopustivo! Lutajućim besposličarima, za koje se smatralo da su radno sposobni, pripisivana su brojna devijantna ponašanja, poput razbojništva, alkoholizma i drugih, ne bi li bili dodatno gurnuti na marginu društva i time jasno tretirani kao nepoželjni. Unatoč marginalizaciji prosjaci su bili dio društva, ako ništa drugo, barem u pogledu distinkcije domaćih i stranih prosjaka. Život mimo postavljenih normi i bez jasne kontrole bio je u suprotnosti od onoga što je uređeno društvo priželjkivalo. Prosjak se

5 Katarina Horvat, *Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.* (Zagreb: Srednja Europa, 2021), 164.

6 Luka Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)" (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2019), 235.

našao nasuprot poslušnoga građanina te nesvjesno pružio otpor cjelokupnom društveno-političkom sustavu.[7]

Pogled na siromaštvo tijekom prošlosti

Unazad nekoliko stoljeća odnos prema siromaštvu i siromašnima mijenjao se ovisno o društvenim i religijskim normama u danom trenutku. Tijekom ranog srednjeg vijeka, kako je zaključio Damir Karbić, prema siromašnima egzistira benevolentno ignoriranje. Međutim, u razvijenom srednjem vijeku razvija se sućut prema njima, što je posljedica novih intelektualno-religioznih zbivanja.[8] Tome je doprinijela i misao kako su siromasi Kristovi miljenici kojima je obećano Kraljevstvo nebesko.[9] Shodno tome, društvena skrb je u srednjem vijeku počivala na kršćanskoj osjećajnosti koja je siromahe i siromaštvo stavljala u središte svoga djelovanja.[10] Na jačanje solidarnosti prema siromašnima i marginaliziranima utjecala je i pojava redova medikanata (franjevaca, dominikanaca i klarisa). Zahvaljujući njima siromaštvo postaje jedan od središnjih motiva kršćanske vjere.[11] U konačnici, siromašni su stavljeni pod zaštitu kršćanstva jer se razvio koncept spasonosnog značenja siromaštva.

---

7 Autor je poimanje prosjaštva na hrvatsko-slavonskom prostoru predočio na temelju analize hrvatskog tiska 19. stoljeća.

8 Damir Karbić, „Koncept marginalnosti: društvena stvarnost ili sredstvo istraživanja na primjeru srednjovjekovnih komunalnih društava", u: *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba*, ur. Tomislav Popić (Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2004), 14.

9 Zdenka Janeković Römer, „Na margini ili u središtu društva? Razmišljanja o marginalnosti u srednjem vijeku u nekoliko primjera", u: *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba*, ur. Tomislav Popić (Zagreb: Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, 2004), 25.

10 Janeković Römer, „Na margini ili u središtu društva? Razmišljanja o marginalnosti u srednjem vijeku u nekoliko primjera", 26. Pored Deset Božjih zapovijedi, važno mjesto u crkvenom nauku imalo je i sedam djela tjelesnog milosrđa: „gladna nahraniti, žedna napojiti, siromaha odjenuti, putnika primiti, bolesna i utamničena pohoditi, izbjeglice i prognanike pomagati, mrtva pokopati" (Isto, 27). Od navedenih sedam djela, veći dio ili sva navedena djela milosrđa mogla su se odnositi na prosjake.

11 Zoran Ladić, „O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 22 (2002): 4.

Unatoč tome, još od ranog srednjeg vijeka provlači se i misao kako siromaštvo nije poželjno u kršćanskom društvu te da ono ne jamči spasenje. Štoviše, siromaštvo je percipirano kao društvena i osobna sramota. Siromah je, na kraju krajeva, predstavljao društvenu zaostalost i bio je tretiran kao objekt pomoći.[12] Iako su klinijevska reforma te prosjački redovi uzdignuli ideal siromaštva u kršćanskoj Europi, on nije bio neprikosnoven. Kršćanska doktrina siromaštva zasnivala se na činjenici da ono mora biti dobrovoljno po uzoru na samog Krista koji se odrekao božanske prirode. Na to je ukazivao francuski dominikanac Humbert de Romans u 13. stoljeću tvrdeći kako se siromaštvo iz nužde ne može smatrati vrlinom, već sklonost siromaštvu. Francuski satirični pjesnik Guillaume de Clerc (13. stoljeće) u *Besand de Dieu* deidealizira percepciju siromašnih te ukazuje na brojne njihove mane.[13] Kako je kriza 14. stoljeća pogodovala širenju siromaštva, tako je pogodovala i širenju kritike siromašnih.[14] Talijanski pjesnik Francesco da Barberino (14. stoljeće) smatra kako siromaštvo često vodi u propast, dok se anonimni autor iz Italije ne koleba tvrdeći: „Siromaštvo, prokleto da si!“[15]

Prethodno navedeno ukazuje da su tijekom srednjeg vijeka koegzistirali oprečni stavovi glede siromaštva. Ipak, treba naglasiti kako se apoteoza siromaštva odnosila na duhovne vrijednosti, a ne na materijalno siromaštvo. Potonje je bilo degradirajuće i ponižavajuće, zbog čega se srednjovjekovni etos siromaštva nije protivio viđenju siromaha kao neželjenog i nepotrebnog člana društva.[16]

Određeni zaokret prema siromaštvu dolazi u vrijeme nastajanja modernih država, kada se proklamira obveza organiziranja zaštite siromašnih. Njezino organiziranje provodilo se putem institucionaliziranja filantropije, kao i provođenjem represivne

12 Bronisław Geremek, *Istorija siromaštva*, prev. Ljubica Rosić (Beograd: Karpos 2015), 35.
13 Isto, 29, 40-41.
14 Janeković Römer, „Na margini ili u središtu društva? Razmišljanja o marginalnosti u srednjem vijeku u nekoliko primjera“, 31.
15 Geremek, *Istorija siromaštva*, 42.
16 Isto, 43.

politike i policijskog nadzora nad prosjacima.[17] Među prvima koji je ustrojio karitativnu ustanovu bio je Lyon. Krajem 20-ih godina i početkom 30-ih 16. stoljeća uslijed teške ekonomske situacije grad su pogodili društveni nemiri, a potom i epidemija. To je ponukalo gradske vlasti da stvore 1531. godine ustanovu pod imenom Opća milostinja (*Aumône générale*) koja bi trebala riješiti privremenu krizu. Međutim, od 1534. godine *Aumône générale* postaje stalna karitativna ustanova u Lyonu.[18] Ediktom cara Svetog Rimskog Carstva Karla V. za Nizozemce iz 1531. godine jasno je artikuliran program „sekularizacije socijalne zaštite koji se ipak ne okreće ni protiv tradicionalnih prerogativa crkve, niti pak protiv crkvene imovine, a istovremeno predviđa učešće ili pak zajedničko učešće klera u reformi".[19]

Od druge polovine 18. stoljeća mijenja se diskurs o siromaštvu. Više ne postoji tendencija pronalaska načina odstranjivanja ove pojave, već u određivanju mjesta pauperizma kao masovne pojave u novovjekovnom ekonomskom sustavu. Istovremeno razvio se stav kako je država dužna intervenirati glede siromaštva. Charles-Louis de Secondat Montesquieu smatrao je kako je država dužna svima osigurati određene uvjete za život. Francuski enciklopedisti bili su mišljenja kako se čovjeku mora omogućiti da živi od rada. Sve je to vodilo oblikovanju državne socijalne politike. Ona se očitovala ili kao težnja k formiranju sustava socijalne zaštite ili nastojanje da država kontrolira rad dobrotvornih ustanova.[20]

Te trendove pratila je i Habsburška Monarhija. Godine 1783. osnovan je sirotinjski institut pod imenom Udruženje iz ljubavi prema bližnjem (*Vereinigung aus Liebe des Nächsten*). On je postao model za slične institute u Monarhiji. Do kraja istog desetljeća dolazi do zakonskog odvajanja medicinskih i socijalnih ustanova u Monarhiji.[21]

17 Isto, 207.
18 Isto, 171.
19 Isto, 160.
20 Isto, 244, 252.
21 Ivana Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države. Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015), 216.

Početkom 18. stoljeća Bernard Mandeville smatrao je kako je „u slobodnom narodu, u kome ropstvo nije dozvoljeno, najveće blago velika masa sirotinje koja radi“.[22] Sličnog mišljenja bio je i anglikanski svećenik Joseph Townsend koji je smatrao kako bijeda osigurava dotok radnika za najteže poslove.[23] Karl Marx, proučavajući englesko društvo, došao je do zaključka kako akumulacija bogatstva na jednom polu rezultira akumulacijom „bede, mučnog rada, ropstva, neznanja, podivljavanja i moralne degradacije na suprotnom polu“,[24] odnosno nastanak pauperizma nužan je uvjet kapitalističke proizvodnje. Dakle, funkcioniranje ekonomskog sustava usko je povezano s fenomenom bijede, kako su zaključili Adam Smith, Thomas Malthus, David Ricardo, Karl Marx i drugi.[25]

U konačnici državi su potrebni siromašni. Georg Simmel iznosi zaključak „da uzimanje od dobrostojećih i davanje siromašnima ni u kom slučaju nema za cilj da izjednači te dve pozicije, cilj nije da se ukine tendencija diferenciranja društva na siromašne i bogate. Naprotiv, zbrinjavanje siromašnih se oslanja na postojeću strukturu društva. (...) Svrha zbrinjavanja je da izvesne ekstremne pojave društvenog raslojavanja ublaži toliko da postojeća struktura može i nadalje da na njima počiva“.[26]

Svojevrsnu uravnoteženost društva u podjeli na bogate i siromašne odobravala je i religija. Potvrdu ovog tumačenja jasno možemo iščitati iz riječi svetog Eligija koji je smatrao kako „Bog bi mogao da učini sve ljude bogatima, ali hteo je da postoje i siromašni na ovome svetu, kako bi bogati imali priliku da iskupe svoje grehe“.[27] Ova pohvala milosrđa „ne sadrži u sebi samo šansu za spasenje bogatih, već i odobrava bogatstvo, ona je njegova ideološka racionalizacija“.[28] Sličan stav zadržao se još duboko

22 Geremek, *Istorija siromaštva*, 245.
23 Isto.
24 Karl Marx, *Kapital*, I. tom, prev. Moša Pijade i Rodoljub Čolaković (Beograd: Prosveta 1978), 571.
25 Geremek, *Istorija siromaštva*, 8 i 245.
26 Georg Zimel, *Siromašni. Uvod u sociologiju siromaštva*, prev. Aleksandra Kostić i Jelena Stakić (Beograd: Karpos 2020), 43.
27 Geremek, *Istorija siromaštva*, 30.
28 Isto, 31.

u 19. stoljeću na hrvatsko-slavonskom prostoru. Sredinom tog stoljeća *Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske* pisale su kako je bog

> „bogatstvo i siromaštvo po svojih svetih zakonih mudro medju stvorenja svoja (pokolenje čovečansko) razdelio. Nu kao što je bogatac za hasnu siromaka, tako isto i siromah mora na korist bogatomu biti i marljivo raditi. Onaj je primio imanje (dobro, bogatstvo), da ovomu zasluženi kruh može dati; nu naravno sledi, da je ovoga dužnost kruh taj poslovanjem zaslužiti. Siromaštvo daje nam marljive težake, verne sluge i vojnike, vešte zanatlije, poslenike itd." [29]

Preuzimanje brige o siromašnima događa se istovremeno kada se pojavljuje slika prosjaka i skitnica kao društvenih parazita sklonih raznim devijantnim ponašanjima. Dakako, to je povezano i sa zamjenom ideala siromaštva koje ustupa prijestolje idealu rada. „Umjesto moralnog, pojavljuje se tržišni odnos prema siromasima, na jedan način u gradovima, na drugi način na selu. Od te klime sumnje i neprijateljstva s jedne te etike profita s druge strane, mali je korak prema represiji i izdvajanju koje će donijeti 16, a osobito 17. stoljeće", pojašnjava Zdenka Janeković Römer.[30]

Kao što je ranije navedeno, siromaštvo i bijeda potrebni su u određenoj mjeri društvu zbog funkcioniranja ekonomskog sustava pa ih samo društvo neformalno i odobrava. No, kada prelaze granicu iz prihvatljivosti do neprihvatljivosti? Eric Hobsbawm dao je definiciju pauperizma kao stanja nesposobnih ljudi da sebi osiguraju čak i minimum nužnih sredstava za život bez vanjske pomoći.[31] Onoga trenutka kada pojedinci nisu u stanju samostalno zadovoljiti osnovne egzistencijalne potrebe, postaju teret društva, a time i nepoželjni. Shodno tome, društvo traži načine da tu pojavu iskorijeni.

U kontekstu ove teme nužno je napraviti razliku između pojmova *siromah* i *prosjak*. Dok i siromah i prosjak dijele isti

29 „Dopis iz Gorjanah dana 4. runja (sep.)", *Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske* (Zagreb), 15. IX. 1847.

30 Janeković Römer, „Na margini ili u središtu društva? Razmišljanja o marginalnosti u srednjem vijeku u nekoliko primjera", 32.

31 Geremek, *Istorija siromaštva*, 65.

ekonomski položaj, status prosjaka odgovarao bi siromašnom pojedincu koji javno ispoljava potrebu da mu se pomogne.[32] U tome bi se krila dodatna netrpeljivost prema prosjacima. Javno ističući svoje probleme oni ukazuju na društvenu nesposobnost da se pomogne potrebitima. Stoga ne začuđuje tendencija da se prosjaci maknu s ulica i tako sakrije očit pokazatelj slabe razvijenosti modernog društva.

Milosrđe

Tijekom srednjovjekovlja možemo govoriti o specifičnoj ulozi prosjačenja u kategorijama mentaliteta i religije. Siromasi su imali ulogu posrednika s ciljem ostvarivanja vječnog spasenja na način da bi dobročinitelj pomaganjem nemoćniku osigurao vječni život.[33] Tako su siromasi pronalazili svoju ulogu u društvu pa ne iznenađuje što je individualno milosrđe bilo rašireno po čitavoj kršćanskoj Europi. „Milosrđe je", kako je zaključio Bronisław Geremek, „očigledno predstavljalo neizbežni deo ritualnog ponašanja prema životu i smrti, predstavljalo je deo svetovnih i pogrebnih obreda, najzad, afirmaciju prestiža, bogatstva i vlasti".[34] Pizanski dominikanac Giordano da Rivalto, koji je živio na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće, milostinju je predstavljao kao razmjenu i kao ugovor. S jedne strane dobročinitelj je prosjaku davao ovozemaljska dobra, a prosjak je svom dobrotvoru uzvraćao molitvom, što mu je postala i obveza. Time prosjaci pronalaze svoje mjesto u društvenoj podjeli rada. To određuje i oblik prosjačkog života, gdje je prosjačenje viđeno kao zanimanje s određenim profesionalnim tehnikama i organizacijskim korporativnim strukturama.[35]

Paralelno s razvojem pojma i doktrine „državnog interesa" novi vijek u fokus razmatranja stavlja odnos prema prosjacima.[36]

32 Isto, 61.
33 Janeković Römer, „Na margini ili u središtu društva? Razmišljanja o marginalnosti u srednjem vijeku u nekoliko primjera", 25.
34 Geremek, *Istorija siromaštva*, 190.
35 Isto, 59-60.
36 Isto, 218.

To se očituje i u djelima brojnih intelektualaca poput Erazma Roterdamskog i drugih. Novovjekovno društvo nastoji naći najučinkovitiji način pomaganja onima koji dobivaju milostinju.[37]

„Za moderan i apstraktni oblik brige o siromašnima", smatra Simmel, „taj pojedinac je poslednja stanica, ali ne i njen krajni cilj, jer cilj je zaštita i doprinos čitavoj zajednici".[38] Iako je cjelokupna društvena akcija naoko usmjerena na pojedinca, ona ne vodi računa o njemu. Materijalna sredstva i administrativne mjere svrhovito se koriste kako bi se uklonila prijetnja koju taj pojedinac predstavlja za društvo.[39] U konačnici, pomoć siromašnima je s ciljem očuvanja samog društva. „Dakle, siromašni imaju pravo na pomoć i postoji dužnost da im se pomogne; ta dužnost nije usmerena na siromašne kao nosioce prava nego na društvo koje zarad svog održanja zahteva da neki njegovi organi i neke njegove grupe rade na zbrinjavanju siromašnih", piše Simmel.[40]

Prema tome, društvo na posredan način ubire plodove svog dobročinstva jer pomoć koja je upućena potrebitima u konačnici donosi dobrobit onima koji je pružaju, odnosno provodi se radi održanja samog društva. Na prvi pogled bio bi to značajan odmak od srednjovjekovnog pogleda na milosrđe. Međutim, kako je istaknuo Simmel, prepoznaje se isti obrazac djelovanja.

> „Kada je bogatom mladiću rekao da pokloni svoj imetak siromašnima, Isusu izgleda nisu bili bitni siromasi, nego mladićeva duša za koju odricanje nije ništa više do sredstvo ili simbol spasenja. Takva je suština i kasnije hrišćanske milostinje, ona je samo vid askeze ili *dobro delo* koje poboljšava sudbinu davaoca u onostranosti".[41]

Sama milostinja viđena je kao instrument za iskupljenje grijeha pa je uloga siromašnih jasno naznačena na putu do spasenja.[42] Prema Simmelu, ni pomoć potrebitima u srednjem vijeku

37 Isto, 190.
38 Georg Zimel, *Siromašni. Uvod u sociologiju siromaštva*, 43.
39 Isto.
40 Isto, 55.
41 Isto, 41.
42 Geremek, *Istorija siromaštva*, 30.

> „se u suštini nije ticala siromašnih na koje je, spolja gledano, usmerena, i potpuno zanemaruje princip da prema drugim ljudima nikada ne treba postupati samo kao prema pukim sredstvima nego uvek i kao prema ciljevima. U načelu, onaj ko prima istvoremeno i daje, postoji povratna struja koja kreće od njega ka darovaocu, i zbog toga je darovanje uzajamno dejstvo i sociološki događaj".[43]

Tijekom „dugog" 19. stoljeća na milosrđe se i dalje gledalo kao na nešto hvalevrijedno. No, vodilo se računa o količini milosrđa koja je upućena potrebitima. Tako je društvo bilo dužno siromahu udijeliti dovoljno milosrđa, ali da pazi da mu ne udijeli ni previše.[44] *Narodne novine* isticale su kako „netreba da obćina svoje uboge obskrbi luksuriozno".[45] Isto se može pronaći u riječima Martina Luthera iz prve polovine 16. stoljeća. On je bio mišljenja kako se siromašnima treba pomagati u razumnim granicama, odnosno samo kako bi ostvarili egzistencijalni minimum.[46] U Karlovu ediktu iz prve polovine 16. stoljeća naglašava se da prosjačenje treba ograničiti jer ako se dopušta svima bez razlike „da prose i mole pomoć, nastaju brojne greške i prestupi, jer se tada prepuštaju lenjosti, iz koje proizilazi svako zlo, zajedno sa svojom decom napuštaju zanate ili poslove od kojih bi mogli da dobijaju sredstva za život..."[47] Pomoć je trebala biti točno odmjerena kako ne bi poticala uvećanje broja prosjaka.

Osvrćući se na pretjerano darivanje prosjaka, *Narodne novine* su početkom 1880-ih za to krivile pogrešno „tumačenje krsćanskoga milosrdja, ostanak veselih starih vremenah, kad je bilo svega dosta, to jest u bezcienu".[48] Uistinu, još u čitavom 19. stoljeću možemo pronaći srednjovjekovne obrasce kršćanskog milosrđa. Mijat Stojanović pisao je o pogrebnim običajima zabilježivši kako „prosjaci dobivaju jesti i piti sve za blagu dušu pokojnikovu".[49]

---

43 Zimel, *Siromašni. Uvod u sociologiju siromaštva*, 48-49.
44 Isto, 67
45 „Ubožtvo i prosjačtvo", *Narodne novine* (Zagreb), 26. V. 1883.
46 Geremek, *Istorija siromaštva*, 193.
47 Isto, 158.
48 „Ubožtvo i prosjačtvo".
49 Mijat Stojanović, „Iz života slavonskog naroda", *Danica ilirska* (Zagreb), 20. I. 1866.

Individualno pomaganje prosjaka negativno je utjecalo na borbu protiv samog prosjaštva. Milodari pojedinaca privlačili su brojne prosjake, one koji već primaju pomoć, kao i one iz drugih krajeva. Stoga, pisale su *Narodne novine* 1861. godine:

> „...nu uviek jošte neće moći sasvime takove ljude odstraniti, ako mu u tom poslu i p. n. stanovništvo ovoga grada samo na ruku išlo nebude, što bi se time postići dalo, da se nikomu od prosjakah štogod na ruku nedade".[50]

S ciljem sprečavanja individualnih milodara Gradsko poglavarstvo Karlovca 1905. godine zabranilo je trgovcima i gostioničarima da primaju prosjake u svoje objekte pod prijetnjom novčane globe od 10 do 50 kruna.[51] Pored toga, osnovano je u Karlovcu i Društvo protiv prosjačenja „koje je imalo zadaću, da nekako uredi to podavanje milodara".[52] Međutim, Karlovčani su „davali i dalje 'svojim bogcem', a nisu htjeli pristupiti družtvu kao članovi. Dakako da je družtvo pred nekoliko godina prestalo i sada se opet 'slobodno' prosjači kao i prije".[53]

U konačnici, generalizacija koju je Timothy Smith dao za Europu kako je milosrđe temelj pomoći siromašnima u čitavom 19. stoljeću primjenjiva je i na hrvatsko-slavonski prostor.[54] Manjkavost milosrđa istaknuo je Paul-Henri-Dietrich d'Holbach nazivajući ga „slučajnom vrlinom".[55] Ono se uglavnom zasnivalo na radu karitativnih ustanova osnovanih u lokalnoj sredini, čiji su rezultati bili efemerni jer je milosrđe usmjereno na simptome siromaštva, dok su uzroci zapostavljeni. Stoga, nezamislivo je govoriti o jedinstvenoj i učinkovitoj socijalnoj politici prema siromašnima na hrvatskom-slavonskom području tijekom „dugog" 19. stoljeća. Istini za volju, još od početka 19. stoljeća imamo naznake želje za uređenjem socijalne politike prema

50 „Poziv".
51 „Broj 8149. Oglas.", *Glasonoša* (Karlovac), 9. VII. 1905.
52 *Sloga* (Karlovac), 15. X. 1911.
53 Isto.
54 Timothy B. Smith, „Charity and poor relief: the modern period", u: *Encyclopedia of European Social History. From 1350 to 2000*, sv. 3., ur. Peter N. Stearns (New York: Charles Scribner's Sons, 2001), 453.
55 Isto. Manjkavost milosrđa, kako je istaknuo Timothy Smith, očituje se i u činjenici kako ono diskriminira i implicira na društvene nejednakosti.

siromašnima. Tako se, primjerice, u Osijeku, točnije, u *Povelji* iz 1809. godine spominje funkcija sirotinjskog skrbnika.[56] Međutim, cjelokupna politika prema siromašnima zasnivala se na individualnom milosrđu ili lokalnim karitativnim ustanovama. Rad potonjih ovisio je o nizu čimbenika, ali je jasno da njihov rad u ruralnim i ekonomski slabim naseljima Hrvatske i Slavonije nije bio moguć. Zagreb ih je u godinama pred Prvi svjetski rat imao 35.[57] Brojna dobrotvorna društva su radila i u Karlovcu, koji je uzet kao ogledni primjer za uvid u karitativnu djelatnost na hrvatsko-slavonskom prostoru u „dugom" 19. stoljeću. Nešto prije polovine 19. stoljeća, točnije, 1846. godine, karlovačko Poglavarstvo razmatralo je na darovanom zemljištu Nikole Šebetića izgraditi „Gradjanski zavod karlovački, za uboge i nemoćnike". Glavna svrha toga zavoda „biti će podpomagati nemoćnike i uboge, boraveće u području ovoga grada bez razlike dobe, vjerozakona, narodnosti, zanimanja ili inače na koliko uzdržavanje njihovo na ovaj grad spada".[58] U konačnici je i osnovana ubožnica. Osim Šebetićeve ubožnice Karlovac je imao i *gospojinsko družtvo sv. Vjekoslava*

> „utemeljeno od blagopok. Ivana Turković g. 1873., koje o Božiću dieli odjeću i obuću siromašnoj školskoj mladeži obojega spola, te dva družtva što obstoje na realnoj gimnaziji, za pudporu njezine školske mladeži. Grad daje razne podpore siromasima, te ima zaklade Daniela i Julijane Banjanina i zaklade Filipa Reinera, kao i onu nadbiskupa Jurja Haulika Varaljskoga uz stipendijalne zaklade za učeću se mladež. Pravoslavna crkvena obćina podupire svoje siromake, kao što to čini i izraelitička bogoštovna obćina u tolikoj mjeri, te u obće nije vidjeti niti jednoga pripadnika tih vjeroizpovjesti, da bi bili javno tražili kakove podpore ili darove. Bilo je ovdje prije nekoliko godina osnovano družtvo proti prosjačenju".[59]

56 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)", 242.

57 *Sloga* (Karlovac), 15. X. 1911.

58 Alojzij Hegedić, „Na obranu ovograd. ubogara", *Svjetlo* (Karlovac), 8. III. 1896.

59 *Sloga* (Karlovac), 15. X. 1911.

Prosjaci i besposlica

Dok je s jedne strane novovjekovno društvo koje glorificira rad,[60] s druge strane nalazi se disfunkcionalno prosjačenje iza kojeg stoji neradna masa koja ne pridonosi društvu.[61] Tako se prosjačenje suprotstavilo novovjekovnoj radnoj etici i postalo prijetnja za razvoj društva. Svojevremeno je pisao *Domobran* kako „služinčad bez vjere i Boga – bez savjesti i poštenja, skitalice i bjegunci bez *izkaznicah* – neće jamačno ničije gospodarstvo na noge podići."[62]

Martin Luther, govoreći o prosjaštvu u apelu *Kršćanskom plemstvu njemačkog naroda i poboljšanju kršćanskog stanja* iz 1520. godine, smatra da nitko od kršćana ne treba prositi i da tu pojavu treba iskorijeniti. Pored toga, on donosi osudu ljenčarenja te zagovara etos rada na temelju Svetoga pisma.[63] Jan Luis Vives u traktatu *De subventione pauperum* (1526.) razvio je koncept koji se temelji na što većem uključivanju marginalnih skupina u proizvodnju i podjelu rada. Poljak Andrzej Frycz Modrzewski, koji je također živio u 16. stoljeću, prihvatio je Vivesove teze. U svom traktatu *O popravljanju republike* iznio je oštru osudu besposličarenja te pohvalu rada.[64] Osnova Fryczove filozofije proizlazi iz načela da se radno sposobnima ne dopusti prosjačenje, dok pravim siromasima treba osigurati uvjete i sredstva za život. Nadalje, Frycz preporučuje da se razmotri što je razlog siromaštva svakog pojedinca, odnosno smatra da je potrebno razlikovati one koji su osiromašili svojom krivnjom od onih koji su uslijed bolesti došli do tog stanja te ga na osnovi toga primjereno tretirati. „To ima za cilj specifičnu socijalnu pedagogiju u kojoj je hvaljena obaveza prema radu, a osuđivalo se lenstvovanje", piše Geremek.[65] Poljski humanist Jan z Ludziska iz 15. stoljeća smatrao je kako se zbog nerada u cijeloj „zemlji povećavaju pro-

60 Geremek, *Istorija siromaštva*, 199.
61 Isto, 116.
62 M. Sk., „Osjeguranje imetka osobe, života i poštenja naroda", *Domobran* (Zagreb), 24. X. 1865.
63 Geremek, *Istorija siromaštva*, 193.
64 Isto, 204.
65 Isto, 206.

sjaštvo zdravih ljudi, krađe, pljačke i drugi prestupi, a na našoj zemlji, mada ima dovoljno hrane i drugih stvari neophodnih za život, sramno i osude dostojno odvikavanje od fizičkog rada donosi uvredu kraljevini i ogromnu štetu predelima koji su nedavno primili veru".[66] Španjolac Pérez de Herrera u svom djelu *Utočište za siromahe* (1598.) zagovara koncept da besposlene treba navoditi na rad.[67]

Novovjekovni teoretičari problem prosjaštva nastojali su riješiti uključivanjem prosjaka u radne procese. Dakle, prosjačenje je odraz lijenosti, a rad je osnova za rehabilitiranje prosjaka i njihovo ponovo uključivanje u društvo. U novovjekovnim državama, kako je istaknuo Geremek, „rad postaje forma edukacije ili pak socijalizacije". [68] Upravo se to prepoznaje u tezama jednog od vodećih austrijskih kameralista, Johanna Heinricha Gottloba von Justija. On je u 18. stoljeću predlagao osnivanje „radnih kuća" (*Arbeitshaus*) koje su zamišljene kao svojevrsna rehabilitacijska ustanova u kojima se nudi rad umjesto prosjačenja.[69]

Geremek daje zanimljivu tezu kako novovjekovne tvornice imaju dosta zajedničkih osobina sa zatvorima.[70] I samo zatvaranje prosjaka i siromaha „povezani su kako s demonstrativnom afirmacijom etosa rada u zemljama koje su kretale putem kapitalističkog razvoja, tako i sa evolucijom novovekovne krivične doktrine: lišavanje slobode i prinudni rad povezuju se u sindrom politike socijalizacije i obraćaju kako zločincima, tako i siromasima bez posla".[71]

Ranije je ukazano kako su prosjaci i, generalno gledajući, siromašni imali svoje mjesto u društvenom i religijskom svjetonazoru srednjeg vijeka. I u novom vijeku od nemoćnih se očekivalo da u skladu sa svojim mogućnostima daju doprinos društvu. Pišući o problemu prosjačenja *Narodne novine* su 1883.

66 Isto, 209.
67 Isto, 216.
68 Isto, 242.
69 Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države. Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj*, 215.
70 Geremek, *Istorija siromaštva*, 242.
71 Isto, 228-229.

godine predlagale da bi općina prilikom pomaganja potrebitih „morala pripažavati, da ovi ljudi sami bar nešto zasluže lagljim radom“.[72] Braneći uzdržavanje slijepih Vinko Bek podsjećao je na doprinos društva koji su oni dali.[73]

> „Niesu li naši sliepci svojim junačkim pjesmama osokoljivali naše djedove na jučnački boj? Niesu li naši sliepci bili živa knjiga, riznica narodnog literarnog blaga, kojim se i danas dičimo i pred najnaobraženijim narodima. Niesu li oni svojim bogoljubnim pjesmama već od davnine uzbudjivali živu vjeru u srcima svojih slušatelja“?[74]

Nešto više o načinu na koji su slijepi sebi osiguravali egzistencijalna sredstva ostavio nam je srpski jezikoslovac i folklorist Vuk Stefanović Karadžić. On je zabilježio kako je neka Jeca, inače sljepica iz Zemuna, pjevala

> „proseći od kuće do kuće, tj. kad dođe pred čiju kuću, ona poče uz gusle pjevati (da je čuju da je pred kućom), pa kad joj se što udjeli, ili odgovori da se ne nada ničemu, ona prestane ondje dokle je ispjevala, pa ide dalje, a ko je zamoli, ona mu pjeva cijelu pjesmu, kao što je meni pjevala nekoliko puta“.[75]

Raspitujući se o pjesmama koje slijepi guslari pjevaju po Srijemu, spomenuti je od šidskog paroha Avrama Panića 1840. godine dobio odgovor da slijepi guslari pjevaju tri vrste pjesama.

---

72 „Ubožtvo i prosjačtvo“.

73 Retorički se Vinko Bek pitao: „Što je sliepac bez uzgoja i obuke? Zapuštena sirotinja, koja si sama ne zna i ne može pomoći. Tek posebnom obukom postaje sliepac sposoban da stupi medju ljude“ (Vinko Bek, „Najvećoj sirotinji u prilog“, *Banovac* (Petrinja), 5. V. 1894.). Godinu dana kasnije, 1895. godine, Bek će uspjeti osnovati Zavod za slijepe u Zagrebu („O nama“, Centar za odgoj i obrazovanje „Vinko Bek“, pristup ostvaren 24. V. 2022., https://coovinkobek.hr/o-nama-sv/povijest). Međutim, treba naglasiti kako je ustanova slična toj postojala znatno ranije u Irigu, u Srijemskoj županiji. Iriška akademija bila je prvenstveno socijalna ustanova koja je radila samo zimi (Lazar Čurčić, „Slepica iz Grgurevaca“, u: *Manastir Šišatovac*, ur. Dinko Davidov (Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, 1989), 192). Kako se može pronaći u literaturi, Iriška akademija svoje korijene ima još u 16. stoljeću. Ona je bila svojevrsna škola namijenjena prije svega slijepim pjevačima koji su nakon završetka „školovanja“ mogli zaraditi sebi kruh putujući i pjevajući uz gusle. S radom je prestala 1780. godine, nakon tužbe iločkih franjevaca da guslari „šire pesme u kojima se veličaju srpski junaci u borbama protiv Turaka i ujedno šire šizmu, tj. pravoslavlje“ (Svetolik Pašćan Kojanov, *Istorijski razvoj gudačkih instrumenata* (SANU: Beograd 1956), 87).

74 Bek, „Najvećoj sirotinji u prilog“.

75 Čurčić, „Slepica iz Grgurevaca“, 192.

Jedne od njih „slepci zovu *Klanjalicama*, druge jesu *Blagodariteljne*, a treće nazivaju *Predkućnicama*, negli zato što slepci idući od kuće do kuće prositi, takove pred kućom uz Gusle pevaju…“[76] Iz ovih primjera vidljivo je kako su slijepe osobe mogle sudjelovati u razmjeni dobara nudeći pjesme u zamjenu za hranu, odjeću, novac i slično. U Otoku Romkinje su kartale i vračale u zamjenu za milodar. Pojedini prosjaci išli su od kuće do kuće te nudili molitvu u zamjenu za milodar.[77] Nasuprot tomu, brojni prosjaci nisu pružali nikakav doprinos društvu. Štoviše, doživljavani su kao teret.

Promovirajući ideju o osnivanju ustanove za obrazovanje slijepih, Vinko Bek nastojao je pokazati kakav teret za društvo predstavlja slijepa osoba koja ne pridonosi društvu.

> „Nenaobraženomu sliepcu put je u sviet zatvoren, ne može živit od svojih žuljeva. Za toliko gubi svaka država radnih sila, a po ovima se gubi i narodna privreda. Uzmimo da od 2.938 naših sliepaca gubimo isto tolik broj privrednih sila, koja bi nosila samo po 25 novč. na dan. To samo u jednom danu gubimo 734 for. 50 novč. Uzmimo sada tu svotu za cielu godinu sa 300 radnih dana, to bi gubili godimice liepu svotu od 220.350 for. (…) Taj gubitak sile, izražen u novcu, ogroman je, al se taj gubitak još većma opaža, ako se uzme u obzir, da naši sliepci žive od žuljeva drugih, pa da uz to u rad upućen sliepac i više zasluži od 25 nvč.; to onda još veća svota propada“.[78]

Vidljivo je kako je Bek prosjake nastojao integrirati u društvo na temelju obrazovanja i tako im omogućiti uključivanje u radne procese.

Dok s jedne strane novovjekovno društvo donosi pohvalu radu, druga strana istog novčića osuđuje lijenost. No, te dvije pojave koegzistiraju. Možda je ta misao najbolje sažeta u riječi-

76 Nada Milošević-Đorđević, „Epska narodna pesma u Sremu“, u: *Srem kroz vekove*, ur. Miodrag Maticki (Beograd; Beočin: Vukova zadužbina, Ogranak Vukove zadužbine u Beočinu; Institut za književnost i umetnost, 2007), 384. Upravo je to bio povod da srijemski slijepi pjevači postanu predmet podsmjeha drugog istaknutog slijepog pjevača Filipa Višnjića. Višnjić im je uputio kritiku kako „samo bogorade uz gusle i viču: „Podarujte, obradujte!“. Dakako, ismijavanje srijemskih guslara proizvod je osobnog stava i opredjeljenja za tzv. junačku epsku poeziju Filipa Višnjića (Isto, 385.)

77 Ružica Gelo, „Povijest prosjaka prema *Osnovi* Antuna Radića“, *Essehist* 8 (2016): 65.

78 Bek, „Najvećoj sirotinji u prilog“.

ma Gianmarie Ortesa, ekonomista iz 18. stoljeća. On je smatrao kako

> „bogatstvo nacije odgovara njenom stanovništvu, a njegovo siromaštvo odgovara njenom bogatstvu. Vrednoća jednih je uzrok lenjosti drugih. Siromasi i besposličari su neizbježni proizvod bogatih i vrednih".[79]

Mislioci 18. stoljeća u njoj su pronalazili uzrok brojnih devijantnih ponašanja. Objašnjavajući pojavu razbojništva u Slavoniji tijekom 18. stoljeća, Friedrich Wilhelm von Taube smatra da ako Slavoncu ustreba novac „ili ne bi zbog lijenosti htio raditi, on bi naoružan izašao na cestu ili bi napao svojeg susjeda".[80] Sveopću osudu lijenosti predstavlja i *Satir* (1762.) Matije Antuna Reljkovića, pisan u prosvjetiteljskom duhu.

Nulta tolerancija na besposličarenje bila je kodificirana i u zakonu. Prema *Kaznenom zakonu* iz 1852. godine, osobe koje su pokazivale „nagnuće na dangubu i neprudnost učinjene opomene ili prijašnje kazni", mogle su biti kažnjene zatvorom od osam dana do jednog mjeseca. Recidivisti su pri idućem uhićenju kažnjavani s tri mjeseca zatvora. Isto tako, oni roditelji koji su poticali djecu na prosjačenje, što se izjednačavalo s besposličarenjem, kažnjavani su s osam dana do mjesec dana zatvora.[81] Navedeno je vidljivo i iz činjenice kako je zagrebačka redarstvena straža mogla onima koji su nezaposleni nakon svega osam dana uskratiti daljnji boravak u Zagrebu.[82]

Uhićenja nezaposlenih, siromašnih i skitnica bila su česta pojava. Primjerice, u Osijeku je samo 12. siječnja 1897. godi-

79 Geremek, *Istorija siromaštva*, 243.

80 Friedrich Wilhelm von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, ur. Stjepan Sršan (Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Udruga povjesničara Slavonije i Baranje, 2012), 118.

81 Josip Šilović, ur., *Kazneni zakon o zločinstvih, prestupcih i prekršajih od 27. svibnja 1852. sa Zakoni od 17. svibnja 1875. o porabi tiska... sa zakonimi i naredbami koji se na nje odnose ter sa rješidbami kr. stola sedmorice i vrhovnog suda u Beču* (Zagreb: Knjižare L. Hartmana, 1908), 422-423. *Narodne novine* zabilježile su slučaj Ane Dobrote koja je svoju devetogodišnju kćer slala po kućama prosjačiti. Podučavala je kćer i „strogo joj naloži, kad ju u jutro odašalje, da se do večera ne smije povratiti, a težko njoj, ako dodje praznih rukuh" („Prosjačenje", *Narodne novine* (Zagreb), 6. II. 1891.).

82 Horvat, *Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.*, 165.

ne privedeno 13 osoba zbog „bezposlenog skitanja“.[83] Služavka Stazika Skendrović bila je 1904. godine osuđena na kaznu zatvora od tri dana te izgon iz Zagreba na dvije godine, sve „radi bezposlenog skitanja i vodjenja nemoralnog života“.[84] U kontekstu besposličarenja zanimljiv je slučaj osječkih prosjaka iz 1911. godine. Kako bi skinuli stigmu besposlica i lijenčina sa sebe dosjetili su se, kako je pisao osječki tisak, da se prilikom prosjačenja predstavljaju kao ozlijeđeni majstori. Prema tome, nisu bili neradnici, nego radnici kojima je ozljeda ruke, noge ili oka onemogućila da radom zarađuju pa su prinuđeni na prosjačenje.[85]

Međutim, možemo vidjeti da je i pojam besposlenosti različito definiran u odnosu na stalež koji ga je prakticirao. Osječki krojač Dragutin Frauenheim je 1895. godine govorio kako je „bezposlenost lijepa kako (...) ako postoji u udobnom životu bogataša, ali ako bezposlenost zgodi radnika onda je žalostno“.[86]

Hrvatski tisak se uglavnom bavio pitanjem kako ograničiti ili zabraniti prosjačenje, dok se uzroci ove pojave nisu tražili. Tek sporadično možemo pronaći pokušaj objašnjenja prosjačenja mimo predrasude kako je prosjačenje lak način zarade ili puki odraz lijenosti. Ipak, bilo je tumačenja kako pojava prosjaštva ima duboke ekonomske uzroke ili se to moglo na posredan način iščitati. Pisale su *Narodne novine* 1861. godine kako je

> „u Krajini po gotovu sa svim nestalo stadah svilorunih ovacah i vitorogih govedah, kojimi se je od prije ponosila; nestalo je ubavih kućah i liepih haljinah, pa sada svako prolieće čitave herpe gladne i bose sirotinje iz gornje Krajine skita se i prosjači po provincijaln“.[87]

I dvadesetak godina kasnije *Narodne novine* pisale su o pojavi prosjaštva jer je „narod nešto s domaće nevolje, živući na zemljištu neplodnu, nešto možda s one neradinosti, koju nalazimo

83 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)“, 237. Među uhićenim osobama bili su nadničari, bravari, slastičari i sluge (Pejić, „Kriminal i represivni sustav“, 237).

84 Horvat, *Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.*, 166.

85 „Prosjaci u gradu Osijeku“, *Narodna obrana* (Osijek), 10. III. 1911.

86 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)“, 232.

87 „Molbenica krajiških zastupnikah na cara.“, *Narodne novine* (Zagreb), 29. VII. 1861.

kod svih narodah manje naobraženih, živo prionuo za prosjačenjem“.[88] Osječka *Narodna obrana* ukazivala je na sezonsku pojavu prosjačenja, to jest omasovljivanja. „Zima nastade“, pisao je osječki list 1902. godine, „pa se i prosjaci množe“.[89]

Suprotno uvaženom mišljenju kako su prosjaci birali prosjačenje kao lakši način „zarade“ stoji svjedočanstvo već spomenutog osječkog krojača Dragutina Frauenheima. On je u svom govoru na općoj javnoj skupštini protiv nezaposlenosti u osječkoj gornjogradskoj pivovari veljače 1895. godine istaknuo:

> „Siromašnoga radnika koji prosjačiti mora ići da se zasiti zatvora, nu to nije remedium za odstraniti biedu i nevolju. (...) I ja sam – ne stidim se kazati – išao prosjačiti, ali od gladi jer krasti nemogu. (...) Stanje naše je žalosno. (...) Ja od Božića nisam više zaslužio od 17 fr. a imam 5 djece i bolestnu ženu. (...) Od te nadnice mora se radnikah hraniti i odievati, uzdržavati obitelj i školovati djecu, plaćati porez i kiriju. Jeli to moguće od te nadnice? Nije. (...) Prvi povod bezposlici jest kapital. Pogledajmo si radnika, od poroda do smrti on je rob kapitala. Diete od 7 godina života svoga kapital upregne da mu radi da mu hasnu vuče, neštedi ni otca mu ni mater, upregne braću i sestre. Nije prevaga radnika kriva, besposlici krive su mašine u službi kapitala“.[90]

Prosjačenje kao zanimanje

Problem koji i danas muči socijalne ustanove odnosi se na razlikovanje onih koji doista trebaju materijalnu pomoć od onih koji u pretvaranju vide lakši način dolaska do osnovnih materijalnih sredstava. Još su srednjovjekovni teolozi isticali potrebu razlikovanja statusa siromašnih i odbijanje pomaganja onih koji su sposobni za rad.[91] Engleski povjesničar Brian Tierney pokazao je da ova potreba nije djelo novovjekovnog socijalnog sustava, već je možemo pronaći već u Gracijanovu dekretu (*Decretum Gratiana*), kao i u spisima dekretista 12. stoljeća. Primjerice, Rufin iz Bolonje naglašava kako među prosjacima treba razliko-

88 „Ubožtvo i prosjačtvo“.

89 „Radi prosjačenja i skitanja“, *Narodna obrana* (Osijek), 19. XI. 1902.

90 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)“, 232.

91 Geremek, *Istorija siromaštva*, 28.

vati one „poštene“ od onih „nepoštenih“.[92] Rufinova podjela na „poštene“ i „nepoštene“ prosjake nešto je što se provlači sve do naših dana. Oni prosjaci, koji su naizgled radno sposobni, redovito su uvrštavani u lažne prosjake koji ne zaslužuju pomoć.

Dominikanac Domingo de Soto iz Segovije (16. stoljeće) zagovarao je tradicionalnu doktrinu milostinje. Iako je smatrao da među prosjacima ima i onih koji su lažni, mišljenja je da se glede milostinje ne trebaju upotrebljavati sudske metode. Nadalje, mišljenja je da je bolje pomoći siromašnima, makar među njima bilo i lažnih, nego to ne učiniti jer se među njima možda nalaze lažni prosjaci. U drugoj polovini 16. stoljeća Katalonac Miguel Giginta u više djela iznio je pohvalu milosrđa te je ustrajao u obrani prava siromašnih na milosrđe. Nadalje, smatrao je da je progon stranih prosjaka suprotan Božjim zapovijedima.[93]

Jedan od brojnih primjera osude lažnog prosjaštva na hrvatsko-slavonskom prostoru jest i ovaj iz sredine 19. stoljeća, objavljen u listu *Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske*:

> „Ja negvorim ovde proti pravim prosjakom, koji svakog požalenja i milostinje po dužnosti našoj kerstjanskoj zaslužuju, nego proti onim zločincem družtva čovečanskoga, koji su siromašni i prose, samo da nerade, i tako često se dogadja, da se na pustajiluk i kradju dadu“.[94]

S druge strane, list *Svjetlo* pitao je svoje čitatelje 1893. godine:

> „da li su svi, koji četvrtkom prosjače, i zbilja i potrebni i domaći (...) Znade se i vidi, da ima medju našimi gradskimi prosjaci ljudi, koji bi mogli raditi, ali, jer im se izpaća i radi lienosti, vole prosjačiti. I ti otimlju drugomu, i tim nevalja davati, dapače ih kazniti“.[95]

Karlovački glasnik sličnu je misao ponovio 1902. godine:

> „Još kad ubogi starac ili nemoćna starica moli za milodar, svako im ga rado daje; ali čvrsti i zdravi ljudi, kao što je n. pr. onaj stari prosjak što ima kaput sa 1000 krpa zakrpan, te vazda stoji oko velike kavane, pozdravljajući sve i svakoga – nijesu zaslužili ničije podpore, jer tko,

92 Isto, 36.
93 Isto, 210-211, 214.
94 „Dopis iz Gorjanah dana 4. rujna (sep.)“.
95 „Prosjačenje u našem gradu“, *Svjetlo* (Karlovac), 10. IX. 1893.

> kao netom spomenuti prosjak, prosjačenje tjera kao zanat, da može milodare odnijeti u rakijašnicu, - taj nije zavrijedio ničije milostinje".[96]

Ovaj problem pokušao se riješiti na razne načine. Ustaljeno je bilo mišljenje kako bi svaka općina trebala držati pod kontrolom svoje prosjake. Tako bi se smanjio sâm broj prosjaka „jer općina znade tko treba pomoći ikoliko", pisale su novine.[97] U brojnim sredinama prosjaci su dobivali potvrde o vlastitoj potrebi za prosjačenjem, čime je ono bilo legalizirano. U tu svrhu, krajem 19. stoljeća Karlovčani su smatrali da bi trebao biti izrađen popis prosjaka koji bi imali potvrdu o potrebi za prosjačenjem.[98] S vremenom je prihvaćena ideja

> „da se ti gradski prosjaci iskažu nekom pismenom izkaznicom. To bijaše jošte za malenoga Karlovca. Nu i samo redarstvo, a i općinstvo nije se dugo držalo tih propisa. Općinstvo tim manje, što bi bilo izgubilo to više vremena u pružanju milostinje, tražeći iskaznicu, pa je niti pitalo nije, sretno, da mu prodje iz dućana, gostione ili radionice nedragi gost, koji ga je na čas dva odalečio od posla i koji ga je smeo u razgovoru i posluženju mušterija. Pa tako zaspa napokon i ta odreba, koja je bar donekle imala uvesti red".[99]

Prosjake je uglavnom pratio epitet lijenčina i besposličara. „Tko nije već vidio prosjaka", pisala je zagrebačka *Sloga*, „koji prosi više rad svoje lienosti, nego li što nebi mogao raditi? Nije li se već svaki ma kad prevario, pa dao milostinju prosjaku, o kom je mislio, da je i zbilja sakat ili bolestan, dočim je to bilo samo pretvaranje?"[100] Upravo zbog toga prosjačenje je često percipirano kao izbor, a ne potreba. U tom slučaju ono postaje zanimanje, odnosno lakši način privređivanja. Jednostavnije rečeno, pod krinkom potrebe krili su se brojni lažni prosjaci. Smith je ustanovio kako su priče o profesionalnim prosjacima bile uistinu utemeljene u europskoj stvarnosti 19. stoljeća.[101] I hrvatski

96 „Prosjačenje", *Karlovački glasnik* (Karlovac), 19. VII. 1902.
97 „Ubožtvo i prosjačtvo".
98 „Prosjačenje u našem gradu".
99 „Javna dobrotvornost", *Glasonoša* (Karlovac), 11. II. 1906.
100 „Pitanje o radnicih", *Sloga* (Zagreb), 30. III. 1871.
101 Smith, „Marginal People", u: *Encyclopedia of European Social History*, sv. 3., 175.

tisak 19. stoljeća često je s gorčinom pisao o lažnim prosjacima ili ih je izrugivao u satiričnim pričama.[102]

Virovitički tisak pisao je o lažnim prosjacima, od kojih jedan „cieli tjedan dobro vidi samo je u petak i u subotu sliep".[103] I karlovački tisak je sredinom 1890-ih pisao s prezirom kako se „nemože na šetalište, da nevidiš one kipove, gdje stoje, a bome pogdjekoji ovih kipova bolje je upitan i trbušast, nego li mnogi darežljivi prolaznik".[104] U drugom slučaju iz 1908. godine virovitički tisak osuđivao je takve slučajeve gdje „svaki djavo baca se na liepi i lagodni zanat – prosjačenje. Tako da smo u stanovite dane gotovo obsjedani po silnim prosjaci, koji bi često i te kako bili sposobni za rad".[105]

Kako bi se onemogućilo uzdržavanje takvih prosjaka, onodobni tisak pokušao je u dijelu građanstva izazvati grižnju savjesti. Naglašavali su kako se darivanjem lažnih prosjaka uskraćuje pomoć onima kojima je uistinu i potrebna. Karlovačko *Svjetlo* pisalo je kako su lažni prosjaci

> „otimali zalogaje onim drugim sbilja potrebnim i ubogim. Znade se i vidi, da ima medju našimi gradskimi prosjaci ljudi, koji bi mogli raditi, ali, jer im se izpaća i radi lienosti, vole prosjačiti. I ti otimlju drugomu, i tim nevalja davati, dapače ih kazniti".[106]

I sâm zakon predviđao je kazne za lažne prosjake. Prosjacima koji su se lažno predstavljali kao invalidi ili teški bolesnici pri-

---

102 Ovdje ćemo navesti nekoliko satiričnih priča koje se odnose na lažne prosjake. Satirični časopis *Zvekan* često je izrugivao lažne prosjake. „Pomisli, draga Anko, kako su prosjaci danas bezobrazni! Kad sam išla k tebi, sreo me jedan sliepac, te mi rekao: *Molim mali darak, liepa gospojice!* Anka: Pa to ti je i rekao zato, jer je doista bio sliep". („Zlobna prijateljica", *Zvekan* (Zagreb), 1. II. 1900.); „Gluhoniemi: Danas sam čuo, da je redarstvo zabranilo prosjačenje na ulici. Sliepac: Jest, i ja sam danas takova nešta čitao u novinama" („Moderni prosjaci", *Zvekan* (Zagreb), 15. VII. 1898.); „Prvi sliepac: Poznaš li gospodina, koji ti je poklonio deset filira?" Drugi prosjak: Ne, danas ga vidim prvi put". („Sliepi prosjaci", *Dom i sviet* (Zagreb), 1. VI. 1904.)

103 „Drzoviti prosjaci", *Virovitičan* (Virovitica), 28. VII. 1901. Ova se misao provlači kroz šalu objavljenu u *Domu i svijetu*: „Prolaznik (dječarcu, koji prati sliepoga): Mali, a koliko je dugo tvoj otac sliep? Dječarac: Svaki dan od osam sati u jutro, do šest sati na večer". („Naši prosjaci", *Dom i sviet* (Zagreb), 15. V. 1908.).

104 „Gdje je gradsko redarstvo", *Svjetlo* (Karlovac), 14. VII. 1895.

105 „Nikakova prava", *Virovitičan* (Virovitica), 16. VIII. 1908.

106 „Prosjačenje u našem gradu".

Fotografija prosjaka nastala 1894. godine. Autor Karlo (Dragutin) Drašković (Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb)

jetila je zatvorska kazna od mjesec dana.[107] Na koncu, postojao je raširenі stav da se prosjačenje treba iskorijeniti. Primjerice,

107 *Kazneni zakon o zločinstvih, prestupcih i prekršajih od 27. svibnja 1852....*, 422-423.

na sjednici osječkog Gradskog poglavarstva, održanoj početkom lipnja 1886., gradski podnačelnik Luka Mesarović iznio je prijedlog o „ukinuću prosjačenja u Osieku".[108]

Kako je represivni aparat pokušavao ograničiti prosjačenje, tako je postojala i potreba za većom dovitljivošću prevaranata. *Narodne novine* pisale su 1883. godine o krivotvorenim prosjačkim listovima koje su prekrili „pečati raznih občinah, koje dozvoliše *sabiranje milodarah* za 48 urah, što je vladinim naredbami zabranjeno".[109] Po Zagorju je početkom 1890-ih kružio nekakav varalica koji je u ime zagrebačkog Zavoda gluhonijemih sakupljao priloge. Kako nitko nije bio ovlašten da u ovu svrhu sakuplja milodare, općinstvo je izdalo upozorenje s opisom tog čovjeka.[110]

Prosjačenje i devijantna ponašanja

Pored besposličarenja, uz prosjačenje vezala su se razna devijantna ponašanja. Primjerice, *Pravi prijatelj naroda* pisao je 1893. kako su prosjaci

> „ne samo puste dangube, već i ljudi bez trunke poštenja, bogoljublja i savjesti. Slušajte ih u krčmi poslije dobra pazara, to jest poslije sajma ili proštenja po liepu vremenu. Takav prosjački sastanak prava je škola bezdušnosti, bluda, klevete i svake razuzdanosti".[111]

Samo prosjačenje smatrano je nedostojno čovjeka i sramotan čin. „Ono ga ponizuje, a i štetno djeluje po ćudoredje, jer u pojedincu ubija čuvstvo ponosa i volju za rad, te ga vodi u naručaj nerada, nećudorednosti, pače i zločinstva", pisao je *Karlovački glasnik* 1903. godine.[112] Kako je prosjačenje tretirano kao sramotan čin, ne začuđuje činjenica da su brojni potrebiti prosili izvan svoje lokalne sredine. Pišući o prosjacima u Otoku kraj Vinkovaca, Josip Lovretić zabilježio je postojanje dvojice prosjaka, od

108 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)", 237.
109 „Ubožtvo i prosjačtvo".
110 „Varalica", *Varaždinski viestnik* (Varaždin), 8. VIII. 1891.
111 I. S-ć., „Družtvo za podporu ubogim", *Pravi prijatelj naroda* (Zagreb), 9. IX. 1893.
112 „Društvo proti prosjačenju", *Karlovački glasnik* (Karlovac), 16. V. 1903.

kojih su obojica prosila izvan svog prebivališta jer ih je bilo sramota to činiti među svojim sumještanima.[113] Iz istog su razloga i prosjaci iz Virja tražili pomoć među nepoznatim ljudima.[114]

Nasuprot prosjacima brojni su i oni kojima je pomoć bila potrebna, ali se „stide, ponos im neda, da obijaju tudje prageve"[115] i zatraže milodar.

> „Zar nije prava sramota, kad mlad i zdrav čovjek, a tako i ženskadija – neće da stupi u službu čestitomu gospodaru, ili se prihvati nadnice u kojem poslu, nego voli ležati, gladovati, moljakati i prosjačiti, pa onda milostinju odnijeti u rakijašnicu? Upravo je nemoralno od nas, da podupiremo mnoge nevrijednike, u mjesto da ih uputimo na pošteni rad, koji dolikuje čestitome čovjeku".[116]

Takav pogled na prosjačenje bio je posljedica novovjekovne filozofije u čijem se središtu nalazi rad kao moralna i etička vertikala. Suprotno tome, besposlica je viđena kao izvor brojnih devijantnih ponašanja. Prosjačenje je bilo u suprotnosti s radnim vrijednostima te je ono često izjednačavano s neradom koji je, kao i samo prosjačenje, bio nepoželjan. Pored toga, ono je smatrano i jednim od koraka do drugih devijantnih ponašanja.

Nerijetko su oni najsiromašniji smatrani potencijalno najopasnijim članovima društva te se njihova marginaliziranost dovodila u vezu s kriminalom.[117] „Iz kriminalnih parnicah", pisale su *Narodne novine* 1883. godine, „znade se, da su prosjaci često uhode i jataci tatovah i razbojnikah, a i sami nečase pobrati, što jim se desi na dohvatu. Često su neposrednu sukrivci kao zločinah".[118] Čak se i prilikom pisanja o problemu prosjačenja pokušalo naglasiti povezanost ove pojave s kriminalom. Tako se često u hrvatskom tisku 19. stoljeća mogla naći fraza kako prosjaci „obijaju tudje prageve". Već se time izjednačavalo prosjačenje s razbojništvom. U konačnici, i to nas upućuje na nerad jer je

113 Josip Lovretić, *Otok. Narodni život i običaji* (Vinkovci: Privlačica, 1990), 370.
114 Gelo, „Povijest prosjaka prema „Osnovi" Antuna Radića", 63.
115 „Društvo proti prosjačenju", *Karlovački glasnik* (Karlovac), 21. III. 1903.
116 „Povoljni odziv", *Karlovački glasnik* (Karlovac), 6. VI. 1903.
117 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)", 240.
118 „Ubožtvo i prosjačtvo".

i razbojništvo tumačeno kao sklonost lijenih koji preziru rad i drže se lakšeg načina zarade.

Na osnovi pregleda hrvatskog tiska možemo utvrditi da je kolalo i ustaljeno mišljenje da prosjaci otimaju djecu. Primjerice, nestanak devetogodišnje djevojčice u Bjelovaru bacio je sumnju na prosjake, ali i druge marginalne skupine. Toga dana, kada je djevojčica nestala

> „bijaše ovdje sajam, a na njem po običaju ciganah i prosjakah na kolih. Zabrinuti roditelji traže svoje čedo već 8 danah zahman, pa je opravdana sumnja, da su diete ukrali ili cigani ili prosjaci, da sirotče osakate i s njim prosjače".[119]

Nadalje, nestanak djeteta osječkog krčmara Simonovića 1885. godine također je bacio sumnju na prosjake:

> „...nekoji susjedi dosjetiše, da su kritičnom času vidjeli obilaziti kraj kuće hrpu prosjakah, kojih je nestalo isti čas kad i djeteta. Čudnovato je svakako, da se je ova sumnja, koja je jamačno posve opravdana, kasno porodila, nu još je čudnovatije, da su roditelji istom poslije dva i pol dana o tom obaviestili redarstvo, kojeće sada moći tim teže naći traga prosjakom, što su ovi morali za to vrieme prilično odmaknuti".[120]

Iako se „u prvi čas pomislilo, da su ga odveli prosjaci, koji su u koban čas obilazili kraj Simonovićeve kuće, nadjeno je poslije nekoliko danah mrtvo u zahodu".[121]

Nadalje, nestanak trinaestogodišnjeg dječaka Gjure Dokića iz Cermošnja u prvi mah protumačen je kao otmica, jer nekako u to „više *sliepacah* ovim putem, pa nije izključena mogućnost, da su ga prosjaci poveli sobom; dječak je niem i slabouman, a takova trebaju prosjaci za svoj zanat".[122] Otmice djece su upravo pravdane posljednjim navodom kako prosjacima trebaju djeca za potrebe posla.

> „Nedavno saznale su se vrlo ružne stvari iz Sriema. Ondje ima čitavih prosjačkih udružbah, koje su u svezi s družtvi u Ugarskoj i Srbiji. Pojedini poduzetnici ovih družtvah putuju od mjesta do mjesta po sajmo-

119 „U Belovaru, 10. studenoga.", *Narodne novine* (Zagreb), 13. XI. 1884.
120 „Prosjaci odveli diete", *Narodne novine* (Zagreb), 22. VIII. 1885.
121 Isto.
122 „Nestalo djeteta", *Narodne novine* (Zagreb), 24. X. 1885.

vih i crkvenih slavah, trgujuć sa sliepci i nemoćnici kao s robom. Pače kradu djecu, te ju sakate i osliepljuju za svrhe svoga zanata. Ima dapače bezdušnih roditeljah koji jim davaju svoju djecu uz naplatu. Ovakovim načinom nabavljeni sliepci i bogalji poplavljuju čitave okolice i pojedina mjesta, te su tako dosadni i drzoviti, da jih se nemožeš obraniti bez dara. Što poberu, to većinom ide poduzetnikom u džep".[123]

Prosjacima je često dodjeljivan i epitet alkoholičara. „Vagabundi i prosjaci, ti očiti neprijatelji rada i urednoga života, ta najgora vrst proletarijata, pravi su i običajni pijanci".[124] Odavanje alkoholu pojedinca je vodilo k siromaštvu.

„Rakija donosi svakim danom nove žrtve siromaštvu, pa ne samo da siromaštvo podržava, već ga pospješuje i pomnožava. Skitalice i prosjaci, zatim ljudi, kojim se rad i uredan život nemili, ta najgora vrst proletariata, jesu pijanice iz naslade i navade".[125]

„Što je s početka činio radi družtva, sada to čini radi pića, i za kratko već vrieme nemože bez alkohola živjeti. Navada postala je kod njega strašću, koju skupim novcem mora plaćati. I tako dolazi na prosjački štap. Alkohol najviše prieči da se siromaštvu radnika stane na put", glasio je članak objavljen u *Radničkom glasniku* 1888. godine.[126] Prosjaci koji su upražnjavali alkohol izazivali su dodatni prezir. Dok je „jadnicima" pomoć odobravana, onima „koji od navade prosjače, pa čim skupe par filira, eto ih u kojoj rakijašnici, gdje se opijaju ubitačnom špirom itd. Znademo više takovih ptičica, pa bi bilo za željeti, da se tomu stane na kraj", upozoravao je list *Banovac* u lipnju 1900. godine.[127]

Kao i bolest, siromaštvo je bilo nepoželjno u društvu. Štoviše, te su se dvije pojave u vrijeme prosvijećenog apsolutizma često javljale kao sinonimi. Stoga ne začuđuje što je briga za siromaš-

123 „Ubožtvo i prosjačtvo".

124 Vinko Matijević, „O policiji ćudorednosti u obće, a napose o zadatcih uprave proti alkoholizmu s osobitim obzirom na naše domaće odnošaje", *Radnički glasnik* (Zagreb), 30. V. 1888.

125 „Upliv alkoholizma na život ljudski. Piše dr. Eduardo Spitzer, slušatelj liečničtva u Beču", *Narodne novine* (Zagreb), 6. III. 1891.

126 Isto.

127 „Prosjaci u Petrinji".

ne bila dio javnozdravstvene politike toga doba.[128] U „dugom" 19. stoljeću *Narodne novine* prenose mišljenje kako se „upravo bitanženjem poradja se vanredno mnogo nemoćnih i neizlječivih bolestih. Proti tudjim pako prosjakom morale bi obćine vršiti najstrožiju policiju, te jih nemilice popraćivati u domovinu".[129] Zagrebački list *Pravi prijatelj naroda* zastupao je stav kako prosjaci „mogu da raznose kužne bolesti. Pa ipak, čudnovato: naše su se zdravstvene oblesti sjetile svih mogućih i nemogućih načina, kojimi se širi kolera, a ovomu se nisu domislili".[130]

U konačnici, prosjaci i skitnice su osobe koje se nisu uklapale u sliku uređenog društva. Oni su usamljenici nasuprot društvu koje je u središte stavilo obitelj. Zbog toga, kako je zaključila francuska povjesničarka Michelle Perrot, samotnjaci uopće, skitnice, vagabunde nepoželjne su osobe u društvu jer njihovo lutanje predstavlja svojevrsni otpor moralu i uređenom društvu koje je od stanovanja stvorilo uvjet da se stekne građanstvo.[131] Sporna je bila upravo ta nemogućnost kontrole nad lutajućim pojedincem. *Narodne novine* pisale su 1884. godine:

> „Druga rak rana jesu prosjaci. Prosjak se u kolij svojih slobodno vozi n. pr. od Našicah i dalje pa sve do Belovara. Nitko ga nepita, kako ti je ime, od kud si, kuda ćeš".[132]

Ta skitnica ili prosjak hodao je po margini društva, dobrovoljno se isključivao iz lokalne zajednice i svoju sreću tražio u drugoj, izbjegavajući uklopiti se u poželjni društveni obrazac ponašanja.

128 Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države. Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj*, 214. Hospitali su bili organizirani kao ustanove za prihvat siromašnih i marginalnih skupina te je njihova primarna uloga bila socijalna disciplina, dok je medicinska pomoć bila u drugom planu (Isto, 215)

129 „Ubožtvo i prosjačtvo".

130 S-ć., „Družtvo za podporu ubogim".

131 Mišel Pero, „Na margini: neženje i samci", u: *Istorija privatnog života*, sv. 4, ur. Filip Arijes i Žorž Dib, prev. Ljiljana Mirković (Beograd: Clio 2003), 242.

132 „U Belovaru, 10. studenoga".

Strani prosjaci

Iako nepoželjni u određenome mjestu, domaći prosjaci su ipak bili prihvatljiviji u odnosu na one iz drugih sredina. Oni su se nalazili na margini društva, ali su bili dio lokalne zajednice. Nasuprot njima, strani prosjaci dolazili su iz drugih mjesta i samim time nisu se mogli lako približiti lokalnoj zajednici. Prema tome, treba razlikovati *marginalne* (one koje društvo smatra svojim članovima i nastoji im na neki način pomoći) i *isključene* prosjake (koje društvo pokušava eliminirati iz svoje sredine). Također, potrebno je uočiti i postojanje onih prosjaka koji su egzistirali između tih dviju kategorija. Ta diferencijacija jasno je izražena u tekstu koji je objavio *Pravi prijatelj naroda* 1893. godine.

> „Da ubogi prose u svojoj občini od kuće do kuće, tko će se tomu protiviti? Ta to nije ugodno te valja požaliti bližnjega, koji je na to spao. Nu da tko prosjači bez pitanja svuda, da od prosjačenja čini zanat pak da se skiće, ne vraćajuć se domu ni kućištu, to ne smije biti u dobro uredjenoj zemlji".[133]

Ista misao vidljiva je i u pisanju *Karlovačkog glasnika* 1900. godine:

> „Kada dodju domaći poznati ubogari, čovjek im rado udieli po koricu hljeba ili koji novčić; ali ima danomice kojekakovih skitnica i (u pravom smislu rieči) *dotepenaca*, koji dolaze u stanove, te bezobrazno prosjače i zahtievaju, da im se udieli milostinja".[134]

List *Svjetlo* s negodovanjem je pisao o stranim prosjacima:

> „Nu ima medju timi prosjaci i takovih, koji stanuju na Baniji ili Rakovcu, dapače u obližnjih selih. Već se je o tom i pisalo, ali zaludu. Sad samo spominjemo, kako bi se to prosjačenje moralo nekako uredit, bar da po gradu samo oni smiju prosjačiti, koji su pripadnici grada, a tudjince bi valjalo bezobzirce odstraniti, eventualni i kazniti".[135]

Protjerivanje stranih prosjaka bila je uobičajena metoda u borbi s prosjaštvom. Zagreb je prakticirao tu metodu kako bi

133 S-ć, „Družtvo za podporu ubogim".
134 „Prosjačenje po kućama", *Karlovački glasnik* (Karlovac), 3. XI. 1900.
135 „Prosjaci", *Svjetlo* (Karlovac), 24. VII. 1892.

strane prosjake „čim zatečeni budu, iz okoliša ovoga grada protiera a kod opetovnoga zatečenja i primierno kazni“.[136]

Geremek je došao do zaključka kako je u selima potrebno tražiti genezu pauperizma. Štoviše, kada se bolje prouči podrijetlo siromašnih u gradovima, vidljivo je kako su to u velikom broju imigranti pristigli sa sela.[137] I većina novopridošlih stanovnika u dalmatinskim komunama srednjeg vijeka bili su osobe iz zaleđa ili iz sela u distriktu koje se nisu „snašle i nisu uspjele ostvariti svoje materijalne želje doseljavanjem u urbane sredine“.[138] Većina novopridošlih stanovnika Zadra u istom razdoblju bili su iz zaleđa, drugih gradova ili sela. Iz nekog razloga oni se nisu snašli doseljavanjem u urbanu sredinu.[139] Taj obrazac mogao bi vrijediti i za 19. stoljeće na prostoru Hrvatske i Slavonije. Sredinom 19. stoljeća (1854.) u Zagrebu je bilo 80 prosjaka, od kojih su samo trojica rođeni Zagrepčani.[140] „Sada“, pisao je *Karlovački glasnik*, „odkako nam se je grad povećao, još nam više dosadjuju prosjaci, koji obijaju naše pragove“.[141] Povećanje broja građana za sobom je nosilo i povećanje broja siromašnih, a u konačnici i prosjaka. Pored toga, treba ukazati i na pojavu o kojoj je pisalo karlovačko *Svjetlo*. Naime, u dane prosjačenja u Karlovcu sa „sela ne samo petkom već i četvrtkom doklate bogci i drugi potepuhi, pa obilaze kuće i dućane“.[142] Razlog tome treba tražiti i u onome što su *Narodne novine* uočile. Iako je briga za siromašne i u gradovima bila manjkava i neprimjerena, na selu gotovo da nije ni postojala.

> „Premda je naredba, da svaka občina svoje uboge zavičajnike drži u očevidnosti i pristojno obskrbljuje po nekoj tarifi, to ipak malo gdje

136 „Poziv“.
137 Geremek, *Istorija siromaštva*, 128.
138 Ladić, „O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku“, 3.
139 Zoran Ladić, „Briga za pojedince i grupe na rubu društva u kasnosrednjovjekovnom Zadru“, u: *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba*, ur. Tomislav Popić (Zagreb: Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, 2004), 44.
140 „Iz Zagreba“, *Carsko-kr. službene narodne novine* (Zagreb), 25. II. 1854.
141 „Društvo proti prosjačenju“, *Karlovački glasnik* (Karlovac), 14. III. 1903.
142 „Prosjaci po gradu“, *Svjetlo* (Karlovac), 10. V. 1896.

biva, već občine najvole, da osiromašjeli občinar ode po svietu u prošnju, samo, da ga se oprosti, i da joj nije na skrbi".[143]

Ne bi bilo pogrešno zaključiti kako je seoska općina priželjkivala da njezini siromasi sreću potraže u nekom drugome mjestu, najčešće u obližnjem gradu, i tako postanu tuđi problem. Dakako, ekonomski potencijal mnogih općina nije ni pružao mogućnost da se općina brine o svojim potrebitima. Stoga ne začuđuje što je Karlovac postao mjesto hodočašća brojnih osiromašenih općina, poput onih iz Prigorja i bivše Krajine.[144] Isto tako, Romi koji su prosjačili nisu smatrani pripadnicima lokalne zajednice. Virovitički tisak pisao je kako

„imade drugih naših staraca prosjaka, a ne da nam ta zdrava ciganska čeljad dosadjuje. Neka bi naša policija zabranila ovo napastovanje gradjanstva. Ta neima gotovo časa da se nebi otvorila vrata i po koj *prosjak* turio ruku. Čovjek rado daje siromaku, ali tu dolaze razne skitalice više puta i pijane po milostinju, Ako im prigovoriš dobije i grubijanština".[145]

Zaključak

Na prosjačenje treba gledati u kontekstu odnosa prema pojedincu, ali i prema drugima. Ono nije isključivo pravo pojedinca jer ga veže za pomoć drugih. Upravo taj odnos prema prosjacima proizvod je društvenih gibanja pa se u njemu može pratiti i razvoj samog društva. Dok su u srednjem vijeku bili tolerirani, u novom vijeku prosjaci su smatrani nepoželjnom pojavom u kontekstu razvoja modernog društva. Novi vijek donio je snažnu želju za prosperitetom, kao i mišljenje da ga razni utezi mogu usporiti. Među ostalima, to su bili i prosjaci. Netrpeljivost prema njima jednim dijelom bila je zasnovana na radnoj etici. U društvu rada svaki neradnik izazivao je prijezir, a u očima suvremenika prosjaci su baš tako doživljavani. Dok su se ostali građani morali poprilično oznojiti kako bi osigurali egzistenciju,

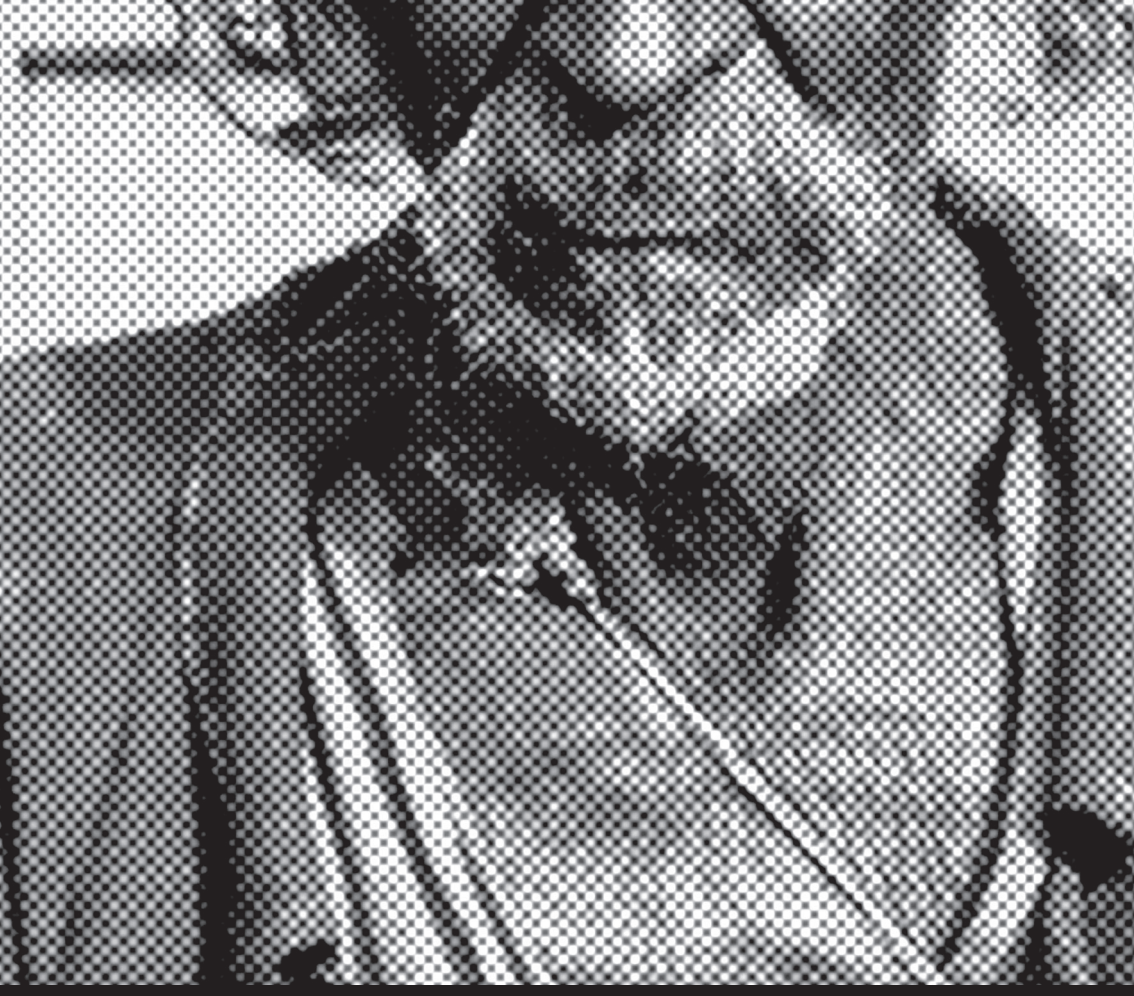
143 „Ubožtvo i prosjačtvo".
144 „Prosjaci", *Svjetlo* (Karlovac), 22. VII. 1900.
145 „Cigani prosjaci", *Virovitičan* (Virovitica), 9. X. 1904.

prosjaci su moleći za milodar dolazili relativno lako do sredstava za preživljavanje. Ovo pojednostavnjeno tumačenje zasnovano je samo na vizualnim doživljajima prosjaštva kao komercijalizirane prividne nesreće. Ipak, u hrvatskom društvu „dugog" 19. stoljeća istovremeno postoji ambivalentan stav prema prosjacima. Lajtmotiv koji se provlači novinskim tekstovima jest kako prosjačenje treba biti iskorijenjeno jer je ono nepoželjna i amoralna pojava u suvremenom društvu. S druge strane, provlači se misao kako je potrebno pomoći onima uistinu potrebitima. Poticanje iskorjenjivanja prosjaštva nije moglo biti učinkovito a da se nisu pokušali naći uzroci. Kako je to izostalo, izostala je prikladna skrb za siromašne. Pomoć potrebitima temeljila se na milosrđu, koje nije moglo biti učinkovito jer nije bilo usmjereno na uzroke problema.

Općenito gledajući, prosjaštvo je smatrano nemoralnom i nedostojnom radnjom za čovjeka. Kako bi se naglasila nepoželjnost prosjačenja u društvu koje se željelo razvijati, na razne načine se prema ovoj pojavi nastojala razviti dodatna odbojnost. Tako je prosjačenje povezivano s raznim devijantnim ponašanjima, od razbojništva preko alkoholizma do brojnih drugih, ne bi li se opravdala želja za njegovim iskorjenjivanjem. Iako je onodobni tisak u dramatičnim predstavljanjima ove pojave želio naglasiti potencijalni problem koji lutajući pojedinac predstavlja, ne treba prijeći preko činjenice da je dio tih tvrdnji bio uistinu istinit. Dakako da je bilo lažnih prosjaka, onih koji su bili skloni popiti koju čašicu alkohola ili onih koji su krađom dolazili do potrebnih životnih sredstava. Lažni prosjaci izazivali su oštro negodovanje građanstva, zbog čega je zrno sumnje bačeno i na one uistinu potrebite prosjake. Poseban tretman bio je rezerviran za prosjake strance. Kakav god bio stav prema prosjacima, lokalna zajednica ih je više tolerirala nego one koji su dolazili iz drugih sredina. Samim time, u tim je slučajevima moguće govoriti o dvostrukoj marginaliziranosti pojedinih osoba.

Na prethodnim stranicama prikazano je viđenje prosjačenja u hrvatskom tisku „dugog" 19. stoljeća. Ne može se tvrditi da tisak prenosi unisono mišljenje građanstva, ali nesumnjivo je

takvo mišljenje odobravano od strane lokalne vlasti koja je ispoljavala represivnu politiku prema prosjacima. Želja za iskorjenjivanjem prosjačenja u modernom društvu više je nego očita. Prosjak, živeći na margini društva, slabo mari za pravila i norme kojih se svaki građanin treba držati. On se ne libi otići iz lokalne zajednice u drugu niti se libi prekršiti zakonska ograničenja. Stoga se na prosjaka može gledati, između ostalog, kao na buntovnika, što, opet, društvu ne odgovara. Pored toga, prosjake je moguće promatrati i kao pokazatelje društvene nerazvijenosti koji javno ukazuju na nesposobnost društva da im pomogne. Sve u svemu, lokalne zajednice nisu se ponosile ako bi postale domaćinima brojnim prosjacima.

Proleterska djeca moradu već od rane mladosti, da od ranog djetinjstva u tvornice i drugi rad, da zasluže koru kruha, jer su roditelji tako slabo plaćeni, da ne mogu sami djecu do 14. god. uzdržavati. Zakon to doduše zabranjuje, no ko za njega pita! Eno kod bogatih baruna Guttmana u Belišću rade sitna dječica, pa ne samo po danu, nego i po noći. Eno nam i tvornice žigica u Osijeku. Kolika su djeca tamo zakržljavila. A da je to sve! Djeca rade po mnogim tvornicama i niko se zato ne brine. Svemu tome se još pridružuje slaba i nedostatna hrana usljed ćesa malo radničkog svijeta doživi veću starost. Kad gospodski sinovi tek zapravo počimaju živjeti, kad se tek žene, nas već u groblje nose.

Slavko Henč (1879. – 1955.), radnički aktivist

Što je to sveopće, jednako, izravno, tajno i proporcionalno izborno pravo?
Za radnike i seljake (1907.)

Štefka Batinić

ZA NAŠU DJECU! SKRB ZA UGROŽENU DJECU U BANSKOJ HRVATSKOJ U „DUGOM" 19. STOLJEĆU[1]

Briga za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi bila je do početka 20. stoljeća pretežito u sferi milosrđa, s manjim ili većim državnim potporama. Razvoj i modernizacija društva na svim područjima potencirali su problem zapuštene i zanemarene djece, osobito u gradovima. Djeca su i na početku 20. stoljeća bila najugroženija populacija u društvu. Usporedno s europskim procesima na području zaštite ugrožene djece, u Hrvatskoj se profiliraju prvi stručnjaci za problematiku skrbi za siročad, nezbrinutu i zapuštenu djecu. Uz pravnika Josipa Šilovića, to su bili učitelji i učiteljice Ivan Tomašić, Stjepan Širola, Milka Pogačić, Vera Tkalec i drugi. Njihovi argumentirani istupi, uz civilizacijski razvoj i slijeđenje postignuća naprednijih zemalja na tom polju, nedvojbeno su pridonijeli procesu postupnog prelaska iz sfere privatnog, povremenog i prigodnog u sferu javnog, stalnog i sustavnog socijalnog djelovanja. Pitanje socijalne skrbi za djecu postavlja se kao važno nacionalno pitanje i kao pitanje elementarne humanosti. Senzibilitet za dijete i njegove probleme koji su „riječju i djelom" početkom 20. stoljeća pokazale hrvatske učiteljice nije bio tek prolazna intelektualna moda ili prigodno milosrđe, nego istinsko nastojanje da se teorijskim i praktičnim radom konačno naprave vidljivi pomaci na pedagoško-socijalnome polju. U tim su nastojanjima primjetne refleksije europskih reformno-pedagoških ideja i gibanja, diskretne i prilagođene prostoru i vremenu. Početak „stoljeća djeteta" i ponovno „otkriće djeteta" iznjedrili su i u Hrvatskoj, doduše,

1 Veći dio ovoga rada objavljen je u katalogu izložbe *Kao Hlapić i Gita: siročad u Hrvatskoj potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća* koju je autorica priredila 2013. godine u Hrvatskome školskom muzeju u povodu 100. obljetnice prvog izdanja *Čudnovatih zgoda šegrta Hlapića* Ivane Brlić-Mažuranić. Dodatna istraživanja o zaštiti djece u Hrvatskoj u „dugom" 19. stoljeću provedena su u sklopu projekta Europski korijeni moderne Hrvatske: transfer ideja na političkom i kulturnom polju u 18. i 19. stoljeću (IP-2018-01-2539), koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

u skromnim okvirima, pojavu tematiziranja problema zanemarivanja djece i nasilja nad djecom.

Uvod

Slijedom povijesnih okolnosti koje su uvjetovale pripadnost hrvatskih zemalja različitim državnim zajednicama i/ili administrativno-upravnim jedinicama, kao i različitim kulturnim utjecajima, razvoj skrbi za siročad, napuštenu i zapuštenu djecu imao je, uz neka zajednička opća obilježja, i regionalne specifičnosti. Taj je razvoj općenito bio pod utjecajem Crkve i njezina socijalnog djelovanja te privatnih humanitarnih zaklada i dobrotvornih društava.

Tijekom druge polovine 19. stoljeća osnivaju se različita dobrotvorna društva za pomoć siromašnoj djeci. Važan su doprinos u početcima organizirane socijalne i odgojne skrbi za djecu dali učitelji. Njihov aktivizam nije bio samo refleksija inspirativnog pedagoškog ozračja europskoga *fin de siècle* nego i odraz realnih socijalnih prilika u Hrvatskoj toga doba te već dokazanog učiteljskog entuzijazma, humanizma i patriotizma.

Problem zapuštene djece ponajprije je problem gradova. Osobito je to bilo karakteristično za industrijski razvijene europske zemlje. Siromašne i brojne obitelji u malim i nehigijenskim stanovima, smrt roditelja, alkoholizam, teški materijalni uvjeti, sve veća nužnost rada obaju roditelja, rad djece – sve su to bili razlozi koji su imali za posljedicu porast broja ugrožene djece. U Beču je, primjerice, oko 1900. u nekim četvrtima čak do 45% djece umiralo u dojenačkoj dobi.[2] Stoga je pitanje zaštite djece postajalo sve aktualnije i prisutnije u javnom mnijenju. U kontekstu zaštite djece postavljalo se i pitanje reguliranja dječjega rada. U većini industrijski razvijenih zapadnoeuropskih zemalja poduzimaju se tijekom druge polovine 19. stoljeća određeni koraci na tome polju, osnivaju se organizacije za zaštitu djece i

2 Renate Seebauer, *Kein Jahrhundert des Kindes: Kinderarbeit im Spannungsfeld von Schul- und Sozialgesetzgebung* (Münster: Lit Verlag, 2010), 75.

jača funkcija državne skrbi, a koncept „dobrobiti djeteta" postaje istodobno interdisciplinarni projekt stručnjaka s područja medicine, psihologije i pedagogije.[3]

Djeca su i na početku 20. stoljeća bila najugroženija populacija u Hrvatskoj. Unatoč razvoju i modernizaciji društva na svim područjima, broj umrlih u dobi do 14 godina iznosio je u razdoblju od 1906. do 1910. više od 50% od ukupnog broja umrlih osoba.[4] Tijekom prvih pet godina 20. stoljeća čak je prosječno oko 20% živorođene djece umiralo u prvoj godini života, a taj je postotak u pravilu bio nešto veći u gradovima nego u selima – u Zagrebu, primjerice, 3% veći nego u Zagrebačkoj županiji, a u Osijeku (27%) čak 7% veći nego u Zagrebu. Uz to je i velik broj „nezakonite djece" u Zagrebu. Njih je 1910. bilo 702 od 2477 rođene djece, što iznosi čak 29%, a 1911. bilo ih je 571 od ukupno 2409 rođenih, odnosno 24%.[5] Većina je takve djece, s obzirom na vladajuće društvene norme i običaje, bila stigmatizirana, bez mogućnosti odrastanja u primjerenoj i poticajnoj okolini, s ograničenim obrazovnim šansama i prema tome s malim izgledima za uspon na društvenoj ljestvici.

Čuvališta, sirotišta, skloništa i filantropija u 19. stoljeću

Briga za siročad i djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi bila je do početka 20. stoljeća pretežito u sferi milosrđa. Javne, organizirane državne socijalne skrbi gotovo da nije bilo – ni za djecu bez roditelja ni za zapuštenu i zanemarenu djecu. Od sredine 19. stoljeća inicijativama pojedinih dobrotvora, dobrotvornih društava i crkvenih redova osnivaju se institucije za zbrinjavanje siročadi i brigu o siromašnoj i nezbrinutoj djeci – hraništa, čuvališta, pjestovališta, sirotišta, skloništa, zakloništa...

3 Meike Sophia Baader, „Die Kindheit der sozialen Bewegungen", u *Kindheit in der Moderne: eine Geschichte der Sorge*, ur. Meike Sophia Baader, Florian Eßer i Wolfgang Schröer (Frankfurt na Majni: Campus Verlag, 2014), 162-163.

4 Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske. Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910* (Zagreb: Educa, 2009), 238.

5 Josip Šilović, *Karitativni rad za vrijeme rata* (Zagreb: Odbor za pučka sveučilišna predavanja, 1915).

Prva čuvališta za djecu rane dobi u Habsburškoj Monarhiji osnivaju se u Budimpešti (1828.), a zatim u nizu austrijskih gradova – Beču (1830.), Grazu (1831.) i Linzu (1832.). Sva su ona plodovi privatne inicijative, odnosno angažmana ženskih udruga uz suradnju i pomoć duhovnika.[6]

Antun Cuvaj[7] navodi prve pokušaje osnivanja institucija za siromašnu djecu rane dobi (hranilišta, čuvališta) u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Riječ je o čuvalištu za malu djecu u Karlovcu koje je 1. svibnja 1842. osnovao učitelj jezika Ernest Budimir Jurjević. Otvorenje su 8. ožujka 1842. najavile i Gajeve *Ilirske narodne novine*[8], koje su dvije godine poslije (23. ožujka 1844.) najavile i osnivanje hranilišta za nejaku djecu u Zagrebu radi pomoći siromašnim preopterećenim roditeljima, no kako nije bilo dovoljno odaziva „plemenitih čovjekoljuba", do toga tada ipak nije došlo, kao ni 1845., kada je inicijativom Dragutina Klinggräffa ponovno postalo aktualno pitanje osnivanja čuvališta za malu djecu. Godine 1846. spominje se i osnivanje zavoda za čuvanje nejake siromašne djece u Varaždinu, i to sredstvima od 20 000 forinti što ih je za siromašne oporučno ostavio kanonik Matija Megjeri.[9] Karlovački *Kleinkinderbewartanstalt* (Zavod za čuvanje male djece), kako je razvidno iz propisanih pravila,[10] nije bio isključivo socijalna ustanova, ali je primao i siromašnu

6 Helmut Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, Band 4: *Von 1848 bis zum Ende der Monarchie* (Beč: Österreichischer Bundesverlag, 1986), 99.

7 Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. II. (Zagreb: Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1910), 167.

8 Vijest u cijelosti glasi: "*Iz Karlovca, 2. Ožujka (Mart.)* Podignutje *hranilišta za malu i nejaku děcu*, kakova zavedenja posvuda već prekrasnim uspěhom u prostranom našem carstvu obstoje, hvala Bogu i mi već do koi dan izgledamo. – Ovdašnji potvèrdjeni učitelj jezikah, gospodin *Jurjević*, dobio je jurve višje dopuštenje, da takovo hranilište za nejaku děcu zavesti može; mi se nadamo, da će ga měseca Svibnja (Maja) t. g. i otvoriti. Ovaj institut, koji će se polag někog izvěstnoga i osvědočenoga načina urediti, stoji pod neposrědnim nadzorničtvom našega gradskoga poglavarstva i kralj. gimnazialnoga ravnateljstva, i zato svakako dobar i spasonosan uspěh očekivati možemo. – Da Bog da samo, da blagomu ovomu zavedenju mnogostručno i živahno udioničtvo u dio padne, za da mu se život i sve krèpčje procvětanje bolje i bolje osigura" (*Ilirske narodne novine*, br. 20, 8. III. 1842.).

9 *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske*, br. 96, 2. XII. 1846., 402.

10 Pravila su objavljena 1. svibnja 1843. na njemačkome jeziku, dostupna u: Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, sv. II, 169-172.

djecu obaju spolova uz predočenje dokaza o siromaštvu koji je izdavala gradska općina.

Osnivanje zavoda za „čuvanje dječice siromašnih roditelja" u Zagrebu ponovno je najavljeno u *Narodnim novinama* 1853. (br. 22, 28. siječnja), no do toga je konačno došlo 1855., kada je osnovano žensko dobrotvorno društvo *Frauen-Verein* (Gospojinsko društvo) radi pomaganja čuvališta i kada je nadbiskup Juraj Haulik utemeljio zakladu za podupiranje njegova rada. Zagrebačko *pjestovalište*, kako se naziva od početka 1860-ih, vodile su sestre milosrdnice sve do 1945. godine. Pjestovalište je bilo „ujedinjeno zabavište, sklonište i obdanište za siromašnu djecu od 3 do 7 godine, dok podju u pučku školu".[11] Djeca su dobivala ručak i užinu, a za Božić im je darovana nova odjeća i obuća.

Gospojinska društva osnivala su se širom Hrvatske i Slavonije, a jedna od njihovih glavnih djelatnosti, osobito u počecima, bio je karitativni rad.[12] Istodobno se osnivaju deklarirana dobrotvorna društva koja pomažu siročadi i siromašnoj djeci, najčešće u hrani i odjeći. Najstarija su dobrotvorna društva u Hrvatskoj i Slavoniji Varaždinska dobročinstva složnost (kasnije Varaždinsko dobrotvorno društvo),[13] osnovano 1828., i zagrebačko Društvo čovječnosti,[14] osnovano 1846. godine. U Dalmaciji se početkom 19. stoljeća, za francuske uprave, osnivaju prve službene ustanove za pomaganje siromašnima čiji se ustroj mijenjao, a 1876. zakonom je predviđeno osnivanje Povjerenstva

11 Više o *pjestovalištu* i djelovanju Zagrebačkoga gospojinskog društva u: *75-godišnjica Zagrebačkog gospojinskog društva i njegova pjestovališta 1855-1930* (Zagreb, 1930).

12 Više o ženskim dobrotvornim društvima u Hrvatskoj u: Lucija Benyovsky, „Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest* 30 (1998), br. 1: 73-93.

13 Više u: Magdalena Lončarić, *Varaždinska dobrotvorna društva 1828.-1945.* (Varaždin: Gradski muzej Varaždin, 2001). Za ovu temu važno je istaknuti sljedeća društva: Društvo za potporu uboge mladeži pučkih škola (1863.), Društvo za potporu siromašnih učenika varaždinske gimnazije (1865.), Društvo za potporu siromašne mladeži pučkih škola (1903.) i Odbor varaždinskih gospođa za zaštitu djece iz Hrvatskog primorja, Istre, Dalmacije, Bosne i Hercegovine (1918.; od 1922. Društvo varaždinskih žena za zaštitu djece).

14 Više u: Mira Kolar-Dimitrijević, *Prvo zagrebačko dobrotvorno društvo Društvo čovječnosti 1846-1946* (Zagreb: Židovska općina, 1998).

javne dobrotvornosti u svakom glavnom mjestu općine čije su uzdržavanje zakladama pomagali imućniji građani.[15]

Tijekom druge polovine 19. stoljeća osnivaju se sirotišta – ustanove za trajni boravak i potpunu skrb o siročadi do njihova osamostaljivanja. Dva su sirotišta u Hrvatskoj i Slavoniji imala status zemaljskih zavoda – Huttler-Kohlhoffer-Monspergerovo sirotište u Osijeku i Sirotište Eduarda baruna Jelačića Bužinskoga na Josipovcu u Zagrebu, oba podignuta na temelju privatnih zaklada kojima je raspolagala Kraljevska zemaljska vlada.

Osječki građani Josef Huttler (sredina 18. st. – 1801.), kožar i posjednik, i Johann Kohlhoffer (sredina 18. st. – 1802.), gostioničar i posjednik, te župni namjesnik, isusovac Christian Monsperger (1735. – 1803.) ostavili su svu svoju imovinu za osnivanje zavoda u kojem bi djeca bez roditelja dobivala potpunu skrb. Od početka 19. stoljeća oko 53 000 forinti naraslo je do 1868. na oko 500 000, kada je započela gradnja sirotišta u osječkome Gornjem gradu, a otvoreno je u travnju 1869. godine. Iz zakladnih sredstava izgrađena je i 1874. započela s radom bolnica koja je također nosila ime trojice dobrotvora. Sirotište je moglo primiti 60 djece. Godine 1882. u sirotištu su ostali samo dječaci, a djevojčice su premještene u *pjestovalište* sestara milosrdnica, kojima je 1. listopada 1889. predano cijelo sirotište. Djeca su pohađala gradsku javnu školu. U sirotištu su imala mogućnost praktične obuke – dječaci u pojedinim obrtima, djevojčice u ručnome radu. Muška su se djeca nakon završetka obvezne škole i s navršenih 13 godina najčešće osposobljavala za neki zanat, i to tako što su uz pisani ugovor i otpremninu predavana gospodaru/majstoru. Ona darovitija su, uz dozvolu Kraljevske zemaljske vlade, mogla pohađati i srednju školu. Djevojčice su ostajale u sirotištu do 15. ili 16. godine, a zatim su išle u službu kao sobarice ili služavke.[16] Od 1886. sestre milosrdnice u Osijeku vode i zabavište (dječji vrtić), a od 1912. i obdanište za školsku, mahom

15 Stanko Piplović, „Fundacije i zgrade obitelji Martinis Marchi u Splitu", *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 24 (2012), br. 24: 333-368.

16 *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca god. 1895.* (Zagreb: Nakladom Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, 1896)

siromašnu, djecu zaposlenih roditelja. Godine 1917. obdanište prerasta u Dječji dom osnovan na inicijativu Društva za zaštitu djece u Osijeku.[17] Do 1889. sirotištem je upravljao Ivan Nepomuk Hummel, a zatim sve do 1921. časna sestra Ana Rutzky.[18]

Prema sličnom modelu kao osječko radilo je i zagrebačko sirotište, utemeljeno rješenjem od 17. prosinca 1882. iz viška Zaklade Eduarda baruna Jelačića Bužinskoga za uboge. Otvoreno je 1. listopada 1888. godine. Od početka su brigu o sirotištu vodile sestre milosrdnice. Vlada je za svakoga pitomca plaćala godišnje određenu svotu iz sredstava Zaklade. Krajem 19. stoljeća u sirotištu se nalazilo 60 djece – 40 dječaka i 20 djevojčica. Djevojčice su bile smještene u Vili Sveti Duh. U sklopu sirotišta bila je i pučka škola koju su vodile sestre milosrdnice. Nakon završetka pučke škole dječaci su usmjeravani u obrt, a djevojčice u služinske poslove.[19] Završetkom Prvoga svjetskog rata i nakon uspostave nove države nestale su stare zaklade pa je skrb za sirotište preuzelo Povjereništvo za socijalnu skrb grada Zagreba.[20] Zgrada sirotišta pod različitim je imenima tijekom 20. stoljeća služila uglavnom zbrinjavanju djece (kao Gradsko sklonište za djecu, Centralno dječje sabiralište, Dječji dom Josipovac...), a njegovim se sljednikom smatra današnji Dječji dom Zagreb u Nazorovoj 49.

Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga skrbile su se tijekom druge polovine 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća o čitavom nizu socijalnih ustanova. Godine 1909. Družba sestara milosrdnica kupila je posjed i dvorac Lovrečinu nedaleko od Vrbovca. U skladu s darovnicom markiza de Piennesa od 40 000 kruna, kojom je kupljen posjed, trebao se uz samostan otvoriti institut

17 Berislava Vračić i Alfonza Kovačić, *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga s Kućom maticom u Zagrebu 1845.-1995.* Sv. 2: *Družbine filijale* (Zagreb: Družba sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskoga, 1998).

18 Više o institucionalnoj socijalnoj skrbi za djecu grada Osijeka u: Jadranka Petrak, ur., *Od Zakladnog H-K-M sirotišta do Doma za djecu Klasje. Povijest (institucionalne skrbi o djeci u gradu Osijeku) duga 135 godina* (Osijek: Dom za djecu Klasje, 2005).

19 *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca god. 1895.*, 1896.

20 Berislava Vračić i Alfonza Kovačić, *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga s Kućom maticom u Zagrebu 1845.-1995.*, sv. 1: *Kuća matica* (Zagreb: Družba sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskoga, 1996), 205.

za odgoj i njegu djece bez roditelja pa je Družba 1909. otvorila u Lovrečini Sirotište Anne Françoise Marquise de Piennes. U samostanu je otvorena i škola, koju je 1912./1913. pohađalo 20 djece iz sirotišta. Nakon Prvoga svjetskog rata u Lovrečini je bilo ponajviše ratne siročadi. Skrb nad sirotištem preuzelo je 1918. Povjereništvo za socijalnu skrb, a nakon reorganizacije dječjih domova 1921. djeca iz Lovrečine preseljena su u Centralno sabiralište na Josipovcu u Zagrebu.[21]

Milosrdnice su također bile angažirane u zagrebačkome (od 1876.) i požeškome (od 1906.) orfanotrofiju za siromašne đake. Prvi je zavod – poznat kao Nadbiskupsko sirotište u Zagrebu – 1827. osnovao biskup Maksimilijan Vrhovac dodijelivši mu oporučno dvije svoje kuće u Vlaškoj ulici. Nadbiskupsko sirotište u Požegi osnovao je 1835. biskup Aleksandar Alagović koji je ostavio dotaciju i za povećanje broja pitomaca u zagrebačkome sirotištu. Oba je sirotišta potpomogao i kardinal Haulik.

U primorskoj Hrvatskoj milosrdnice su također djelovale u nizu ustanova socijalnoga karaktera. U ovome kontekstu spominjemo Gradsko sklonište Braće Branchetti – „Ricovero" u Rijeci, gdje su bile angažirane od 1915. do 1926., Dječje čuvalište u Zadru (1875. – 1923.), Djetište (1891. – 1915.) i Uboški dom (1906. – 1946.) u Šibeniku te Zavod Martinis-Marchi u Splitu (1875. – 1945.).[22] Ricovero i Uboški dom primali su i odrasle siromahe i zapuštenu djecu. U Rijeci je inače tijekom 19. stoljeća postojalo nekoliko institucija i udruga koje su skrbile za socijalno ugroženo stanovništvo, a 1876. bilo je aktualno osnivanje Zavoda za zabludjele i napuštene dječake koje bi sklanjalo i odgajalo siromašnu napuštenu djecu koja su se prepustila skitničkomu životu[23].

Početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji djelovala su, uz spomenuta sirotišta u Zagrebu i Osijeku te nadbiskupska u Za-

21 Isto.

22 Iste, *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga s Kućom maticom u Zagrebu 1845.-1995.*, sv. 2: *Kuća matica* (Zagreb: Družba sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskoga, 1996).

23 Manon Giron, „Statut Zavoda za zabludjele i napuštene dječake u Rijeci iz 1876. godine", *Napredak* 137 (1996), br. 3: 349-357.

grebu i Požegi, četiri čuvališta – u Zagrebu (Pjestovalište), Osijeku, Vinkovcima i Vukovaru.[24]

Do početka Prvoga svjetskog rata doći će do pozitivnih pomaka u socijalnoj skrbi za djecu, osobito u Zagrebu,[25] pri čemu će važnu ulogu imati Udruga učiteljica kraljevina Hrvatske i Slavonije.

U mnogim hrvatskim gradovima djeluju brojna dobrotvorna društva koja u svojim programima redovito imaju i skrb za siročad i nezbrinutu djecu. Vrlo razvijena bila je mreža društava za potporu siromašnih učenika koja se osnivaju u većini gimnazija i ostalih srednjih škola.

Početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj se profiliraju prvi stručnjaci za problematiku skrbi za siročad, nezbrinutu i zapuštenu djecu. Njihovi argumentirani istupi, uz civilizacijski razvoj i slijeđenje postignuća naprednijih zemalja na tom polju, nedvojbeno su pridonijeli procesu postupnog prelaska iz sfere privatnog, povremenog i prigodnog u sferu javnog, stalnog i sustavnog socijalnog djelovanja. Pitanje socijalne skrbi za djecu postavlja se kao važno nacionalno pitanje i pitanje elementarne humanosti.

Učitelji, pravnici i liječnici o zaštiti djece

Senzibilitet za različite vrste ugroženosti djece javlja se, između ostaloga, i kao posljedica pojačanog zanimanja za dijete stručnjaka različitih profila – psihologa, pedagoga, liječnika i pravnika. Svi će oni svojim znanstvenim i stručnim angažmanom utjecati i na odnos društva i države prema zanemarenoj i ugroženoj djeci.

O problemima zapuštene mladeži, i to s pravnoga aspekta, među prvima u Hrvatskoj pišu Stjepan Kranjčić, kraljevski nad-

24 „Statistički podaci o stanju pučkoga školstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji koncem školske godine 1903/1904.“, *Službeni glasnik Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu* 23 (1905), br. 5: 103-135.

25 Više o tome u: Vanja Branica, „Institucionalna skrb za siromašnu i nezbrinutu djecu u gradu Zagrebu od 1900. do 1940.“ (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2009).

zornik zemaljskih kazniona, i pravnik Josip Šilović.[26] Kranjčić je 1893. objavio knjižicu *Prisilne radionice i popravionice*, čiji je veći dio posvećen *prisilnom* odgoju mladih. U njoj daje kratak povijesni pregled javne brige za malodobne prijestupnike i stanje na tom polju u europskim zemljama. U Hrvatskoj je još bio na snazi kazneni zakon iz 1852., prema kojem se prijestupi i nedjela djece do 14 godina nisu mogli okarakterizirati kao zločin. Djeca do navršene 10. godine za svoja su kažnjiva djela bila prepuštana „kažnjenu domaćem", što znači obitelji ili skrbniku, a od ulaska u 11. do navršene 14. godine kažnjavana su prekršajno „zaključanjem u odruženu čuvalištu" najviše do šest mjeseci. Iako se još od sredine 19. stoljeća planiralo osnivanje *popravionice*, tj. Zavoda za preodgoj malodobnih prijestupnika, najprije uz lepoglavsku kaznionicu, a zatim i u Zagrebu, do toga još uvijek, kaže Kranjčić, nije došlo unatoč naraslim potrebama. Samo je u Zagrebu, primjerice, redarstveno osuđeno 1887. – 20, 1888. – 32, 1889. – 49, 1890. – 20 i 1881. – 24 nedoraslih koji bi svi spadali u *popravionicu*.[27]

Šilović se u brošuri *Zapuštena i zločinačka mladež* također osvrće na europsko zakonodavstvo i komentira odredbe koje se odnose na „zapuštenu i zločinačku mladež", detaljnije analizirajući njemačko i austrijsko zakonodavstvo kako bi pronašao put kojim Hrvatska treba poći u suzbijanju mladenačkih delinkvenata, čiji je broj u porastu u mnogim državama.

26 Josip Šilović (1858. – 1939.), pravnik. Klasičnu gimnaziju završio je u Zagrebu 1879. te pravo s doktoratom 1884. godine. Od 1883. do 1894. radio je u sudstvu i pravosudnoj upravi, a zatim do 1924. kao profesor na Pravnome fakultetu. Aktivno se bavio politikom. Problematikom zaštite i socijalne skrbi djece i mladeži počeo se baviti početkom 20. stoljeća, o čemu je objavio nekoliko brošura: *Zapuštena i zločinačka mladež* (1900.), *Karitativni rad za vrijeme rata* (1915.), *Socijalna skrb za djecu* (1915.), *Socijalna skrb za porodice i siročad hrvatskih ratnika* (1917.), *Vanbračna djeca* (1922.) te knjigu *Zaštita djece: sadanje stanje i pogled u budućnost* (1922.). U knjižici *Uzroci zločina* (1913.) među ostalim iznosi i podatke o visokoj korelaciji obiteljskih prilika djece i njihova kasnijeg neprihvatljivog ponašanja. Šilovićev humanitarni rad najviše dolazi do izražaja tijekom i nakon Prvoga svjetskog rata, kada je započeo veliku akciju spašavanja gladne i siromašne djece.

27 Stjepan Kranjčić, *Prisilne radionice i popravionice* (Zagreb: [preštampano iz *Mjesečnika*], 1893), 69.

Te su rasprave bile svojevrsna priprema terena za konačno donošenje *Zakona o prisilnom uzgoju nedoraslih* 1902., kojim je propisano osnivanje popravilišta u Glini. U popravilište su se primali „nedorasli", koji nisu navršili 14 godina, ako su bez primjerena kućnoga odgoja i ako on, zajedno sa školskim i religioznim odgojem, nije dao rezultate te ako su uz to „počinili djelo, koje je, kad se uzme objektivno, kažnjivo po kaznenom zakonu ili ako su skloni na bezposličenje, na skitanje i prosjačenje te se prema cielom življenju njihovu mora razložito držati, da su zapušteni ili da će biti zapušteni".[28] U popravilištu su ostajali dok se ne poprave ili najduže do navršene 18. godine. Uprava popravilišta bila je dužna pobrinuti se da se pitomci nakon izlaska smjeste u kakvu službu ili namjeste kao šegrti i pomoćnici, a najboljima bi se omogućilo daljnje obrazovanje u strukovnoj školi – obrtnoj, potkivačkoj, gospodarskoj, ratarskoj, vinogradarskoj ili voćarskoj.

U povodu donošenja *Zakona o prisilnom uzgoju nedoraslih* M. Ettinger u *Kršćanskoj školi* (1902.) donosi opširan prilog o glinskome popravilištu u kojem govori o zabrinjavajućem porastu broja „mladih zločinaca" u posljednjem desetljeću 19. stoljeća.[29] Podaci koje iznosi prikazani su u tablici:

Tablica 1: Broj osuđenika mlađih od 20 godina u posljednjem desetljeću 20. stoljeća

Godina	Ukupno osuđenika	Osuđenika mlađih od 20 g.	%
1890.	2.553	323	12,6
1891.	2.732	373	13,6
1899.	3.156	503	15,9
1900.	2.832	507	17,8 [17,9]

Navedeni se podaci, iako to autor eksplicitno ne navodi, najvjerojatnije odnose na Hrvatsku i Slavoniju. Možemo to zaklju-

28 „Zakon o prisilnom odgoju nedoraslih", *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, godina 1902., komad VI., br. 32 (Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1902), 46-50.

29 Matija Ettinger, „Zakonska osnova o prisilnom uzgoju nedoraslih i popravilište u Glini", *Kršćanska škola* 6 (1902), br. 1: 8-10, 2: 19-22, 3: 41-45, 5: 70-72.

čiti i usporedbom s podatcima koje navodi Kranjčić za veljaču 1893. kada su u samostalnim kaznionicama u Lepoglavi, Mitrovici i Gospiću bila ukupno 1273 kažnjenika, od čega je njih 109 ili 8,5% bilo mlađe od 20 godina.[30]

Ettinger spominje mogućnost osnivanja popravilišta i za djevojčice, o čemu je bilo riječi u saborskoj raspravi, te predlaže da njime upravljaju sestre milosrdnice koje već uspješno vode slične ustanove. Osvrćući se na uhićenje dviju 11-godišnjih djevojčica u Zagrebu zbog krađe, dodaje da će takva „materijala za popravilište" biti sve više. S pozicija kršćanskoga morala, pozivajući se na saborski govor zastupnika V. Popovića 17. prosinca 1901., Ettinger najprije kritizira inteligenciju i građanske obitelji kojima je u prvome planu materijalno i vanjsko isticanje, a ne dječja duša. Zbog pomanjkanja primjerenog kućnog odgoja stvara se „blazirana mladež", podložna različitim negativnim pojavama o kojima čita u raznoraznim tiskovinama. Ipak, priznaje da su možda najveći razlozi zapuštenosti mladeži bijeda i siromaštvo. U prilog tomu iznosi podatke iz saborskih govora zastupnika Popovića i Šilovića, prema kojima je, primjerice, u Švicarskoj, kako je pokazalo jedno istraživanje, od 1283 zločinca iz pet velikih švicarskih kaznionica njih čak 403 (ili 31%) postalo siročad prije 15. godine, 308 (24%) izgubilo je oca prije 14. godine, a njih 110 bili su *nahodi*. Većina ih je odrastala u teškim materijalnim prilikama – 88% njih bilo je „puka sirotinja".[31] Sve su to bili argumenti za usvajanje *Zakona o prisilnom uzgoju nedoraslih* i jači društveni angažman na tom polju.

Pitanja odgoja siročadi, nezbrinute i zapuštene djece bila su tijekom 19. stoljeća na marginama interesa hrvatskih pedagoga. Pedagogija je bila pretežito učiteljska disciplina pa je razumljivo i njihovo zanimanje za nju kao praktičnu školsku disciplinu. Ne treba zaboraviti da je druga polovina 19. stoljeća i razdoblje njezina teorijskoga utemeljenja u hrvatskim okvirima. U takvim se okolnostima nije ni moglo očekivati više socijalno-pedagoškoga sadržaja od onog što ga nalazimo u prvome svesku Basaričekove

30 Kranjčić, *Prisilne radionice i popravionice*, 68.
31 Ettinger, „Zakonska osnova", 20.

Pedagogije, a riječ je samo o informativnom navođenju zavoda kojima se mogu povjeriti siročad i zanemarena djeca. Prva se smještaju u sirotišta, i to samo u slučaju kada se ne može naći smještaj kod „poštene i valjane obitelji", a odgojno zanemarena djeca u izbavilišta i popravilišta. Basariček spominje još i zavode za malu djecu – pjestovališta, čuvališta i zabavišta.[32]

Neposredan poticaj sustavnijem učiteljskom zanimanju za pitanja zaštite djece dala su dva stručna kongresa – Kongres za istraživanje djece i brigu za mladež, održan u listopadu 1906. u Berlinu, i Prvi austrijski kongres za zaštitu djece, održan u ožujku 1907. u Beču. Bečki je kongres potaknuo zanimanje za zaštitu djece i mladih u svim dijelovima Austrije i snažno utjecao na donošenje odgovarajućih zakona na tom polju. Zagrebački učitelj Ivan Tomašić,[33] poznat po inovativnom radu u Trnjanskoj pučkoj školi i ferijalnim studijskim putovanjima po europskim zemljama na kojima se zanimao i za njihova iskustva u „opskrbnom uzgoju", sudjelovao je u radu obaju kongresa. Na berlinskome su ga impresionirali poznati psiholozi Meumann, Stern i Ament, a bečki je slikovito opisao kao zborovanje s javnom sudskom raspravom u kojoj je kao tužitelj nastupilo „diete, koje je propalo krivnjom ljudskoga društva".[34] Kako se konačno i u Hrvatskoj, odnosno ponajprije u Zagrebu, počelo govoriti o potrebi organizirane zaštite ugrožene djece i mladeži, Tomašić

32 Stjepan Basariček, *Pedagogija*, I. dio: *Uzgojoslovje* (Zagreb: Naklada Hrvatskog pedagogijsko-književnoga sbora, 1880), 238.

33 Ivan Tomašić (1868. – 1956.), učitelj, školski nadzornik, pedagoški i dječji pisac, učiteljski sin i otac učitelja Ljudevita Tomašića, završio učiteljsku školu u Petrinji (1888.), a zatim radio kao učitelj u Poreču kraj Kutjeva, Lipiku i Zagrebu. U pučkoj školu u zagrebačkom naselju Trnje poučavao je u skladu s idejama reformne pedagogije nastojeći iskustva iz europskih zemalja prenijeti u hrvatsku školsku praksu. U početku je objavljivao pjesme, beletrističke crtice i knjige za djecu, a zatim djela pedagoškog karaktera. Priredio je knjigu *Gimnastičke igre: vježbe za gimnastiku djetinjega tijela i duha* (1896.). Knjiga *Uzgojna skrb za zaštitu i spašavanje djece i mladeži od moralnoga* brodoloma (1911.) rezultat je stručnog putovanja na koje su Tomašić i Stjepan Širola bili poslani sa zadatkom da istraže kako je problem zaštite djece riješen u drugim zemljama. Godine 1921. pokrenuo i do 1925. uređivao časopis *Hrvatski učitelj* u kojem će uz teme iz staleške problematike objavljivati zanimljive radove iz teorije i prakse reformne pedagogije.

34 Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski školski muzej (dalje: HŠM), A 1016, *Tomašić, Ivan, Autobiografija*, 1947., 13.

je, zajedno sa Stjepanom Širolom, kao izaslanik gradske općine posjetio nekoliko stranih zavoda za djecu, što je opisao u knjizi *Uzgojna skrb za zaštitu i spašavanje djece i mladeži od moralnoga brodoloma* (1911.), jednoj od prvih takve tematike u Hrvatskoj. Uvodnu raspravu pod naslovom „Djeca, koja trpe i stradaju" napisao je Stjepan Širola na temelju studije *Zapuštenost i podivljanje djece i mladeži* (1910.) Waltera Ljubibratića, u to vrijeme (1909. – 1918.) profesora talijanskoga jezika u zadarskoj gimnaziji.

Tomašić je prikazao rad društava, kolonija i zavoda za ugroženu djecu u Americi, Engleskoj, Francuskoj, Nizozemskoj, Njemačkoj i zemljama Austro-Ugarske Monarhije, zatim rad sudova za mladež u nekim europskim zemljama te naposljetku iznio prijedlog kako da se u Zagrebu organizira cjelokupni „opskrbni uzgoj". Kompleks socijalno-odgojnih ustanova trebalo bi, predlaže Tomašić, urediti na Sv. Duhu, gdje je grad već bio kupio zemljište i osigurao novac za gradnju *ubožnice* i *uzgojilišta* za zaštitu ugrožene djece. Sastojao bi se od pet odjela: za *dojenčad i nahode* (djeca do dvije godine), *sirotišta* (za tjelesno, duševno i moralno zdravu siročad, polusiročad, zlostavljanu, zlorabljenu i ostavljenu djecu od 2 do 14 godina), *uzgojilišta* (za zaštitu ugrožene i spašavanje zapuštene djece, počevši od sedme godine do stupanja u samostalan život), *popravilišta* (za preodgoj djece i mladeži do stupanja u samostalan život) i *ubožnice* (za stare nemoćnike).[35] Tomašićev ambiciozan prijedlog nije realiziran, kao ni nakana da objavi novo izdanje knjige u kojem bi više prostora posvetio prilikama u Hrvatskoj. Radi toga prikupljao je informacije o institucijama koje se skrbe za djecu, ali do drugog izdanja knjige nije došlo.

Ljubibratić u svojoj knjižici analizira uzroke i vrste zapuštenosti te predlaže mjere njezina suzbijanja i prevencije. Ondje gdje zakaže roditeljski dom treba intervenirati država – zaštitom djece od pogubnih utjecaja alkohola, duhana, neprimjerene literature, skitnje, prosjačenja, teškog rada... ili *prisilnim* odgojem u institucijama. Osvrćući se na bečki kongres o zaštiti djece, spo-

35 Ivan Tomašić, *Uzgojna skrb za zaštitu i spašavanje djece i mladeži od moralnoga brodoloma* (Zagreb, 1911).

minje izvještaj sudskoga savjetnika Frana Rubellija iz Zadra koji ističe da u Dalmaciji nema nikakva zavoda za zapuštenu djecu, a Ljubibratić dodaje da se u tom pogledu ni u sljedeće tri godine nije ništa učinilo.[36]

Privatna darežljivost, smatra, više šteti nego što koristi rješavanju problema, i zbog motiva darovatelja i zbog problematične odnosno nesvrhovite raspodjele prikupljenih sredstava. S nevoljnom se djecom često manipulira, a brojne zabave, plesovi, koncerti i razne druge priredbe u dobrotvorne svrhe nisu ništa doli „socijalna parada, od koje imaju korist nevrijedni roditelji, dočim ostaje ista bijeda nevoljne njihove djece". Koga uistinu zanima ta hrpa „malenih uličara, gnjusnih skitača bez kuće i kućišta, bez roditeljskog milovanja, koji bezbožno psuju, puše otpatke, što po ulicama pobiru, a jedu, ako im pođe za rukom kojoj prodavačici na trgu štogod ukrasti ili oteti komad kruha onom mališu, koji ide u školu noseći u ruci svoj zajutrak", pita se dalje Ljubibratić i (samo)kritički odgovara da su u školi mnogo važnija pitanja poput onih je li Ovidijev nos bio tako velik da su ga stoga zvali Nosonja, je li Neron pjevao ili plakao kad je Rim gorio i slično.[37]

Opisujući čitav spektar problematičnog ponašanja zapuštene djece i uzroka koji su do toga doveli, Ljubibratić zahtijeva od Vlade da poduzme mjere koje bi dovele do suzbijanja te raširene pojave. Svakoj bi državi trebalo biti u interesu – moralnom i materijalnom – da se brine o svojim građanima, stoga predlaže niz preventivnih mjera kao što su zabrana prodavanja duhana i alkoholnih pića djeci, zabrana vlasnicima javnih lokala – birtija, gostionica, krčmi – da primaju djecu i mladež, zabrana davanja djeci i mladeži knjiga koje štetno djeluju na ćudoredne, moralne i religijske temelje društva i obitelji, prijava *javnim organima* onih koji strašno psuju i kunu, točno određivanje dobi od koje se djeca mogu *upotrijebiti* za neki rad, odnosno zabraniti da djeca po ulicama prodaju razglednice, novine i cvijeće. No, i dalje

36 Walter Ljubibratić, *Zapuštenost i podivljanje djece i mladeži* (Split: Naklada Knjižare sjemeništa, 1910).

37 Isto, 9.

bi ostao neriješen najvažniji uzrok zanemarivanja djece – loše obiteljske prilike i ono što je dovelo do njih, a što je najvećim dijelom uzrok problema. Ako roditelji ne ispunjavaju svoja prava i dužnosti prema djeci, trebala bi intervenirati sudbena vlast u svome *tutorskom* svojstvu i odrediti djeci skrbnika jer „dijete prepušteno samo sebi bez nadzora postaje žrtvom ulice, drug opakih nevaljalaca, skitača i prosjaka, lupeža i javnih bludnica, napokon i sam zločinac".[38]

Konačno, država bi trebala osigurati institucije za smještaj djece kojoj je potreban neprekidni nadzor. S njima bi radili pedagoški naobraženi i iskusni učitelji. Kada je o školi riječ, Ljubibratić predlaže da se radi mogućeg lošeg utjecaja na ostalu djecu svi oni „koji ne pokazuju ni sposobnosti ni volje za nauk, koji su oporne, prkosne, drzovite ćudi" smjeste u poseban razred pod vodstvom iskusnijih učitelja „koji će uz očinsku ustrpljivost pokazati i doličnu strogost, da slomiju i najopornije ćudi". Nadalje smatra da bi uz svaku pučku školu trebao biti dječji vrtić za djecu u dobi od tri do šest godina, a škole bi također trebale imale prostor za boravak djece nakon završetka nastave.[39]

Ni Tomašićev ni Ljubibratićev prijedlog, očekivano, nisu izazvali promptne reakcije mjerodavnih, ali su njihova teorijska promišljanja važna zbog upozoravanja na problem zapuštene i ugrožene djece, osobito stoga što ga vide ne samo kao socijalni nego i kao pedagoški problem. Oni traže njegovo sustavno rješavanje prevencijom i institucionalnom skrbi. Tomašić, pučki učitelj u zagrebačkome predgrađu i već dokazan pobornik pedagogije koja polazi od djeteta, svoju knjigu posvećuje gradu Zagrebu, uvjeren da će se konačno u njemu osnovati moderno dječje odgojilište koje bi bilo temelj daljnjega „opskrbnog uzgoja". Ljubibratić, profesor talijanskoga jezika u dubrovačkoj (1902. – 1909.) i zadarskoj (1909. – 1918.) gimnaziji, pretpostavlja da će „pozvani faktori", ako i pročitaju njegovu studiju, reći da za to nema novaca te dodaje da ih neće ni biti dok se „mi-

38 Isto, 57.
39 Isto, 61.

lostiva vlada" bude više brinula za tamnice i lupeže i razbojnike u njima nego za odgojne zavode i zapuštenu mladež.

Senzibilitet za dijete i njegove probleme koji su „riječju i djelom" početkom 20. stoljeća pokazale hrvatske učiteljice nije bio tek prolazna intelektualna moda ili prigodno milosrđe, nego istinsko nastojanje da se teorijskim i praktičnim radom napokon naprave vidljivi pomaci na pedagoško-socijalnome polju. U tim su nastojanjima primjetne refleksije europskih reformno-pedagoških ideja i gibanja, diskretne i prilagođene prostoru i vremenu.

Časopis *Domaće ognjište*,[40] koji se obično definira kao prvi hrvatski obiteljski i ženski časopis, znatan je prostor posvećivao socijalnoj skrbi, pravima i zaštiti siročadi i zapuštene djece. Već u prvome godištu Katarina Fritz[41] zalaže se za osnivanje djevojačkoga sirotišta. Milka Pogačić, inspirirana idejama Ellen Key, piše o pravima djeteta u novom stoljeću koje „dovikuje": „Kad ste djetetu dali život, dajte mu i radosti za život."[42] Inače, Pogačić se i u svome književnom radu bavila problemima zanemarene djece pišući minijaturne *pedagoške poeme* u kojima su glavni likovi njezini učenici, „besprizorni" dječaci, *suvišnici* i *bijednici* „koji ne primaju kruha bez batina".[43]

U zaštiti djece učiteljicama se serijom napisa pridružio i zagrebački liječnik Žiga Švarc koji se zalaže za profilaktičko djelovanje i namještanje školskih liječnika.[44]

Vera Tkalec[45] bavi se pravnom zaštitom djece i kritički se osvrće na roditeljsku odgovornost u slučajevima zlostavljane i zanemarene djece te primjećuje da „kod nas nema organizacije,

40 *Domaće ognjište. List za porodicu* izlazi u Zagrebu od 1900. do 1914. u nakladi Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora i Udruge učiteljica kraljevina Hrvatske i Slavonije (od 1907.). Prvo godište izlazi pod naslovom *Na domaćem ognjištu*, a uredile su ga učiteljice Marija Jambrišak i Jagoda Truhelka. Ostala godišta uređivala je Milka Pogačić.

41 Katarina Fritz, „Osnujmo djevojačko sirotište", *Na domaćem ognjištu* 1 (1901), br. 7: 165-167.

42 Milka Pogačić, „O pravu djeteta", *Domaće ognjište* 5 (1904), br. 4: 76-80.

43 Ista, *Iz mojega svijeta* (Zagreb: Tiskara i litografija C. Albrechta, 1905).

44 Žiga Švarc, „U zaštitu djece", *Domaće ognjište* 8 (1908), br. 8: 141-144, br. 9: 162-165, br. 10: 181-183.

45 Vera Tkalec, „Pravna zaštita djece", *Domaće ognjište* 10 (1910), br. 1: 8-10, 3: 70-73, 5: 138-141, 7: 202-204, 8: 247-250.

koja bi mogla oduzeti malene njihovim izrođenim roditeljima i uzgajati ih za korisne članove društva u zdravim okolnostima". Nadalje Tkalec[46] piše o socijalnoj brizi kao jedinom pravom putu do valjanog korisnog dobrotvorstva te o „djeci pred sudom" prema istoimenoj knjizi Wilhelmine Mohr. Njezin je stil angažiran, poetičan (ne i patetičan) i duhovit, što osobito dolazi do izražaja u članku „Bijedna djeca"[47], u kojem niže portrete i sudbine djece iz Kolijevke Franje Josipa I. u Zagrebu kojoj je bila predstojnicom.

Pedagoški časopisi s kraja 19. i početka 20. stoljeća najčešće su se bavili općim pedagoškim te didaktičko-metodičkim i staleškim pitanjima, a tek bi se povremeno pojavio pokoji članak o problematici siročadi i zapuštene djece. Tako zadarska *Zora* donosi članak „Škola štitnica" u kojem anonimni autor piše o problemu zapuštene i *skitajuće* djece te osnivanju posebnih škola (u Americi i Belgiji) – sa stanovima, radionicama, vrtovima – u koje bi se smještala zapuštena djeca. Takvu ustanovu naziva „škola štitnica" i smatra je boljim rješenjem od popravne škole ili popravljaonice.[48] U splitskome *Učiteljskom glasu* Niko Kirinčić[49] piše o maloljetničkim zločincima i roditeljskoj odgovornosti oslanjajući se na članak Thomasa Holmsa u engleskome časopisu *The Contemporary Review*.

Najpoznatiji pedagoški časopis – *Napredak* – prenosi predavanje učiteljice Marije Jambrišak „O uzgoju zapuštene i izkvarene djece", održano na skupštini Učiteljskoga društva za grad Zagreb i okolicu. Jambrišak se zalaže za osnivanje *popravilnica*, ne kaznionica, „za izkvarenu čeljad", a za siročad, umjesto u sirotištu, predlaže odgoj u „čestitoj obitelji" te apelira na skladnu suradnju škole i doma.[50]

46 Vera Tkalec, „Socijalna briga", *Domaće ognjište* 11 (1911), br. 1: 15-17.; Ista, „Wilhelmina Mohr: Djeca pred sudom", *Domaće ognjište* 11 (1911), br. 4, 6-10, 12: 4: 97-101, 6: 181-183, 7: 201-203, 8: 240-245, 9: 276-280, 10: 303-310, 12: 375-379.

47 Ista, „Bijedna djeca", *Domaće ognjište* 14 (1914), br. 6: 161-168.

48 „Škola štitnica", *Zora* 3 (1886), br. 3: 18-19.

49 Niko Kirinčić, „Maloljetni zločinci i roditeljska odgovornost", *Učiteljski glas* 3 (1901), br. 3: 88-90, 4: 128-130, 5: 176-177.

50 Marija Jambrišak, „O uzgoju zapuštene i izkvarene djece", *Napredak* 28 (1887), br. 9: 132-135, 10: 148-151.

Učiteljska su nastojanja ponajprije bila inspirirana školskim (ne)prilikama i problemima koje su uočavali u svakodnevnome radu s djecom te pedagoškom literaturom koju su čitali. Učitelj Josip Klobučar[51] u *Napretku* obrađuje temu „Filantropizam u uzgoju", pri čemu se bavi filantropizmom kao pedagoškim pokretom nastalim u Njemačkoj u drugoj polovini 18. stoljeća, ali i filantropskim odgojem u duhu Pestalozzija te ustanovama u kojima se on provodi. U istome broju *Napretka* Davorin Trstenjak[52] piše o *uzgajalištu* „za zanemarenu i iskvarenu djecu" u austrijskome Egenburgu, gdje se tijekom 10 godina „popravilo" 86% štićenika.

Socijalno-pedagoške teme općenito su se skromno obrađivale u hrvatskoj pedagoškoj periodici. U njima se, kao zanimljivosti iz svijeta, iznose primjeri institucija koje skrbe za zapuštenu i zanemarenu djecu, uz redovite napomene autora da bi takve ustanove trebale postojati i na hrvatskim prostorima. Također je zamjetna pojava ambivalentnog odnosa prema zapuštenoj i zanemarenoj djeci. Prijezir i odbojnost miješaju se sa sažaljenjem i milosrdnošću. Pozivi i prijedlozi za spašavanje i zbrinjavanje siročadi i zanemarene djece obrazlagani su ponajprije s pozicija socijalnoga utilitarizma. Korist koju će društvo imati od spašavanja siročadi i zapuštene djece isticana je mnogo više od njihove osobne dobrobiti.

Za našu djecu!

Učiteljice i učitelji aktivni su tijekom druge polovine 19. stoljeća u brojnim dobrotvornim društvima. Prva učiteljska udruga, Učiteljska zadruga (1865.), bila je također karitativnog karaktera i imala je za cilj potporu učiteljske siročadi, a učitelji ponosno ističu da je nakon Društva čovječnosti[53] Učiteljska zadruga naj-

51 Josip Klobučar, „Filantropizam u uzgoju", *Napredak* 49 (1908), br. 2: 61-71.

52 Davorin Trstenjak, „Uzgajalište u Egenburgu", *Napredak* 49 (1908), br. 2: 71-74.

53 Godine 1846. osnovano je pri židovskoj općini dobrotvorno društvo Humanitätsverein odnosno Društvo čovječnosti, koje je djelovalo sve do 1947. godine.

starija udruga te vrste na slavenskome jugu.[54] U humanitarnom društvu Dobrotvor, osnovanom 1877. na inicijativu Đure Stjepana Deželića radi odijevanja i podupiranja siromašne djece zagrebačkih pučkih škola, tajničke su poslove u pravilu obavljali učitelji – Đuro Kuten, Andrija Hajdenjak, Franjo Bartuš, Stjepan Širola. Pročelnice Gospojinskoga odbora društva bile su redom učiteljice – Draginja Savić, Klotilda Cvetišić, Malvina Holjac. Revni Franjo Bartuš u korist Dobrotvora pokreće 1895. istoimeni dječji časopis, a 1896. i *Omladinsku knjižnicu*. Društvo je organiziralo humanitarne priredbe i koncerte. Godine 1901. u organizaciji učiteljice Milke Pogačić, kojoj je „umjetnički pomagač" bio slikar i profesor Bela Csikos, kao nešto novo priređen je Nikolinjski koncert, javna priredba omladine za djecu i odrasle u korist sirotinje[55].

Učitelji(ce) marno surađuju i obavljaju važne funkcije u Društvu za prehranu školske mladeži pučkih škola grada Zagreba, osnovanom 1891. godine. Prvi tajnik bio je učitelj Josip Klobučar, od 1894. poslovođa je Josip Medved, a vrlo je aktivna bila Marija Jambrišak. U 10 godina postojanja siromašnoj školskoj djeci podijeljeno je 328 997 obroka[56]. U Društvu za prehranu, među ostalim i na poticaj Marije Jambrišak, podržana je 1911. ideja o osnivanju Lige za zaštitu djece. Posao je povjeren Josipu Šiloviću i pravila Lige odobrena su 1912., ali je njezin rad najviše došao do izražaja tijekom Prvoga svjetskog rata, pri čemu su važnu ulogu imali učitelji kao povjerenici na terenu.[57]

Kako se u samo nekoliko godina može mnogo napraviti za djecu, pokazala je Udruga učiteljica kraljevina Hrvatske i Slavonije. Udruga je osnovana 1904. kao sljednica Kluba učiteljica

54 *Izvještaj o djelovanju i razvitku družtva Učiteljske zadruge u Zagrebu za posljednjih deset godina* (Zagreb, 1886).

55 Božidar Širola, ur., *Dobrotvor: pedeset godina dobrotvornog rada 1877-1927* (Zagreb: Humanitarno društvo „Dobrotvor", 1927).

56 Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. XI. (Zagreb: Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1913), 94.

57 Više o radu Lige u: Mira Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008).

koji je u okviru Čitaonice Hrvatskoga učiteljskog doma postojao od 1900. godine. Za predsjednicu izabrana je Milka Pogačić, potpredsjednica je bila Katarina Plemić, tajnica Hermina Kürschner, a blagajnica Anka Tkalec. Predsjedničin prvi prijedlog da preuzmu brigu o sirotoj djeci za čije uzdržavanje plaća grad, „a koja u svakakvim rukama i prilikama duševno i tjelesno propadaju“,[58] nije bio prihvaćen. Prvih godina postojanja Udruga učiteljica bavila se pretežito staleškim pitanjima i održavanjem časopisa *Domaće ognjište*. Povremeno bi priređivala zabavne večeri i dobrotvorne priredbe u korist humanitarnoga društva Dobrotvor, organizirala predavanja i slično. Na 4. glavnoj skupštini, održanoj 24. kolovoza 1907., podržan je prijedlog Milke Pogačić da Udruga svoj rad proširi i na socijalno polje pa je 10. veljače 1908. osnovana Sekcija „Za našu djecu“ radi pružanja materijalne i moralne pomoći djeci kojoj je takva pomoć potrebna, a to su:

a) siročad bez oca i majke, bez imetka, bez rođaka, koji bi mogli za nju skrbiti;

b) sirota djeca, koju roditelji zbog velikoga siromaštva ne mogu valjano ni hraniti ni njegovati;

c) boležljiva djeca, kojoj roditelji ne mogu pružiti potrebne njege, niti joj mogu pribaviti boravak na moru, kupeljima ili u gorama, makar da je to za zdravlje te djece neophodno nužno;

d) djeca, prema kojoj skrbnici ne vrše svoje dužnosti;

e) djeca, koju roditelji zlostavljaju;

f) djeca, koja žive u takvim okolnostima, da moraju gledeći zao primjer svojih starijih biti demoralizovana;

g) djeca, koja su se pokazala moralno defektna;

h) djeca, koja su radi kakova prekršaja došla pod kazneni zakon;

i) djeca slaboumna.[59]

58 Ivka Sušic, „VIII. redovita glavna skupština ‘Udruge učiteljica – Sekcije za našu djecu’“, *Domaće ognjište* 12 (1912), br. 9: 280-284, 10: 310-316.

59 *Kalendar 1910* (Zagreb: Udruga učiteljica, Sekcija „Za našu djecu“, 1909), 29.

Sekcija je provela niz akcija koje su obogatile do tada prilično „pusto polje socijalne ženske djelatnosti". Cilj, ali i rezultati bili su mnogo veći od prigodnog blagdanskoga darivanja sirote djece, kako su to radila različita *gospojinska* društva.

Prije nego što je Sekcija formalno osnovana, Udruga je (već u prosincu 1907.) dobila dopuštenje od Odsjeka za unutarnje poslove Kraljevske zemaljske vlade za organiziranje Dječjega dana i Dječjega blagdana radi prikupljanja sredstava za osnivanje kolijevke, ferijalnih kolonija, nahodišta, sirotišta i zavoda za „slaboumnu" djecu. Prvi Dječji dan i Dječji blagdan organizirani su 1908., prve subote i nedjelje u lipnju. Akcija je u većini tiskovina popraćena sa simpatijama. Nije se išlo na ekskluzivnost, nego na uključivanje „svih staleža i svih slojeva, koji uviđaju potrebu i korist brige oko narodnjega podmlatka". Prikupljali su se novčani prilozi po trgovima, ulicama, školama, trgovinama i kućama: „I sve staro i mlado, bogato i ubogo nekim je drugim pogledom gledalo na djecu, smiješilo se dragim ganućem i spuštalo u žare svoj prinos, za koji su gospođe tako lijepo molile. *Za našu djecu* čulo se gotovo pri svakom koraku i rijetko se koji prolaznik oglušio toj molbi".[60] U prvoj godini postojanja Sekcije, od prvog do drugog Dječjeg dana, prikupljeno je zajedno s kamatama 49 368,54 kruna. *Domaće ognjište* redovito je izvještavalo o svim aktivnostima Udruge i Sekcije „Za našu djecu", a prve akcije Sekcije opisane su u dvjema brošurama – *Prvi dječji dan* (1908.) i *Udruga učiteljica kraljevina Hrvatske i Slavonije, Sekcija „Za našu djecu"* (1909.).

U kolovozu 1908. organizirana je prva ferijalna kolonija u Novom Vinodolskom, kamo je poslano na oporavak 60 djece iz svih krajeva Hrvatske. Zbog pojave zarazne bolesti djeca su umjesto mjesec dana ondje boravila samo dva tjedna. Udruga je 1909. kupila posjed i kuću u Presečnom kod Gornje Rijeke nedaleko od Križevaca i ondje uredila stalno odredište za ferijalne kolonije. Kuća je u znak pažnje prema Milki Pogačić dobila ime Milkovac. Upraviteljica ferijalne kolonije u Milkovcu tijekom dva ljetna mjeseca bila je Jelka pl. Könczöl-Stožir, inače

60 *Prvi dječji dan 6. lipnja 1908.* (Zagreb: Udruga učiteljica kraljevina Hrvatske i Slavonije, Sekcija za našu djecu, 1908), 7, 14.

upraviteljica zagrebačkoga skloništa. Samo u prve dvije godine u ferijalnim kolonijama u organizaciji Udruge učiteljica boravilo je 300 djece.

Od samoga osnutka Sekcije „Za našu djecu" nastojalo se proširiti humanitarni rad i u ostale hrvatske krajeve. U Karlovcu, Klanjcu i Kloštar Ivaniću organizirana je prehrana siromašne školske djece i djece koja zbog velike udaljenosti škole nemaju mogućnost redovite prehrane. Tijekom tri zimska mjeseca – prosinca 1908. te siječnja i veljače 1909. – topli obrok dobivalo je 92 djece. Sljedeće godine prehrana djece bila je organizirana u Slatini, Orahovici, Grubišnome Polju, Karlovcu, Prezidu, Slunju i Sungeru. Sekcija je i novčano pomagala siročad i zapuštenu djecu, nabavljala odjeću, knjige i školski pribor za siromašnu djecu.

U ožujku 1909. Udruga je u Zagrebu otvorila *sklonište* za cjelodnevni boravak djece koja nemaju roditelja ili su im roditelji cijeli dan zaposleni, a djeca prepuštena ulici. U tu je svrhu od vlasnice Matilde Vlašić unajmila kuću na Josipovačkoj cesti 5. Godišnja najamnina iznosila je 2400,00 kruna. Primljeno je 40 djece iz zagrebačkih pučkih škola. Njihov bi broj bio mnogo veći da su to dopuštale prostorne mogućnosti. Prijepodne i poslijepodne djeca su dobivala komad kruha, a u podne jednostavan objed. Sklonište je primalo djecu svaki dan, osim nedjeljom i blagdanom, što znači i četvrtkom[61] i tijekom školskih praznika od osam ujutro do šest popodne. Osim učenja, djeca su usvajala i neka praktična znanja i vještine – dječaci su radili u vrtu i izrađivali predmete od drva, a djevojčice su se bavile ručnim radom i kućanskim poslovima. Praktičan rad u skloništu više je bio sredstvo razvijanja praktične inteligencije nego osposobljavanje za određeni zanat ili način stjecanja materijalne dobiti. Djeca su bila angažirana i u svakodnevnim poslovima u skloništu – dječaci kao *ručkonoše*, a djevojčice kao ispomoć u kuhinji.

U listopadu 1909. otvorena je i *Kolijevka* Franje Josipa I. za dojenčad zaposlenih majki koje nemaju komu povjeriti djecu. Vlada je na molbu Udruge učiteljica predstojništvo Kolijevke

61 Četvrtkom se inače nije išlo u školu.

dodijelila učiteljici Veri Tkalec, koja je ujesen 1908. troškom Sekcije „Za našu djecu" bila u studijskome posjetu Beču kako bi se neposredno upoznala s radom tamošnje kolijevke i sličnih zavoda za zaštitu djece, o čemu je pisala u *Domaćem ognjištu*. Pisala je i o djeci u Kolijevci kako bi probudila „socijalno čuvstvo i socijalnu dužnost širih slojeva za te male bijednike"[62].

Sredstvima od Dječjega dana i donacijama Udruga učiteljica sagradila je 1912. u Zagrebu, na novoosnovanoj cesti između Radničkoga dola i Pantovčaka (danas Kukuljevićeva 11, Psihijatrijska bolnica za djecu i mladež), vlastitu zgradu – Dječji dom pod čijim se krovom našlo mjesta za kolijevku, sklonište i novoosnovani azil za djecu. Dom je projektirao arhitekt Dioniz Sunko prema podatcima predsjednice Udruge Milke Pogačić, koju *Domaće ognjište* smatra zaslužnom što je Zagreb dobio jedan od najljepših dječjih domova u Austro-Ugarskoj Monarhiji.[63] Svečanom otvorenju 31. svibnja 1912. prisustvovali su ban Slavko Cuvaj, nadbiskup Ante Bauer, banski savjetnik Ivo Hervoić, zemaljski školski nadzornik Antun Cuvaj i mnogi drugi. Milka Pogačić podsjetila je u svome govoru na dotadašnje uspješne akcije Sekcije „Za našu djecu". Dječji dan donosio je glavninu prihoda. U sklopu te manifestacije u četiri je godine prikupljeno oko 200 tisuća kruna. Od toga se najvećim dijelom financirao rad Udruge i njezinih institucija te gradnja Dječjega doma.

U prizemlju Doma dvije su prostorije namijenjene za sklonište, u kojem je 1912. bilo 70 školske djece (od osnutka 1909. u skloništu je boravilo ukupno 359 djece). U dvorani, koja se također nalazila u prizemlju, djeca su se u slobodno vrijeme bavila ručnim radom – primjerice, kartonažom i pletenjem košarica. Na prvome je katu bila Kolijevka Franje Josipa I. uređena prema propisanim higijenskim standardima. Redovito se pratio i bilježio napredak djece. Godine 1912. u kolijevci je bilo 12 dojenčadi, a ukupno ih je od 1909. bilo 100. I dok su u kolijevci bila djeca zaposlenih siromašnih roditelja, odnosno majki, u azilu, koji se također nalazio na prvome katu zgrade, bila je siročad te ostav-

62 Tkalec, „Bijedna djeca", 161.

63 „Dječji dom", *Domaće ognjište* 12 (1912), br. 3: 92-93.

ljena i zanemarena djeca. Početkom 1913. u azilu je bilo 36 djece iz raznih krajeva Hrvatske i Slavonije, od kojih je njih 20 bilo bez roditelja. Azil je vodila učiteljica Jelka Samardžija. Drugi je kat bio rezerviran za prostorije Udruge učiteljica, pisarnu i sobe za učiteljice koje povremeno dolaze u Zagreb. Uz Dom bilo je igralište sa zdencem, vrt i paviljon za zaklon od kiše i sunca.

Udruga učiteljica tražila je od osoblja Dječjega doma maksimalan angažman oko djece koja su im povjerena. Osoblju su zabranjeni privatni posjeti, bavljenje ručnim radom, čitanje ili bilo koja druga aktivnost osim bavljenja djecom. Tjelesno kažnjavanje djece bilo je zabranjeno. Radi unapređenja odgojnoga rada predviđene su tjedne pedagoške večeri, a preporučeno je što bolje poznavanje sredine iz koje dijete dolazi i vođenje bilježaka o djeci.[64]

Na prigovore zašto se sve institucije osnivaju u Zagrebu, predsjednica Udruge učiteljica Milka Pogačić[65] odgovara da je Zagreb ne samo najveći grad nego i grad s najviše sirotinje. Uz to se u njemu prikupi najviše novca od Dječjega dana i u njemu se na neki način testira socijalni rad Udruge, koja svakako planira otvoriti skloništa u svim većim hrvatskim gradovima – Sušaku, Osijeku, Varaždinu. Prvi svjetski rat zaustavio je ambiciozne planove Udruge. Osim u Zagrebu, otvoreno je još samo skloništе na Sušaku (1910.). Do svoje smrti 23. studenoga 1912., sušačko je skloništе vodila Zlata Belohlavek-Korač[66], a nakon nje učiteljica Ljubica Mikić. Godine 1914. Udruga je na Sušaku kraj gimnazije kupila za 34 000 kruna jednokatnu zgradu u kojoj je u prizemlju bilo mjesta za 300 djece, a na katu su bili stanovi

64 HR, HŠM, A 1997, *Udruga hrvatskih učiteljica*, Spisi, 1913. i 1920.

65 [Milka Pogačić], „Za našu djecu", *Domaće ognjište* 9 (1909), br. 12 i 13: 238-243.

66 Zlata Belohlavek-Korač (Karlovac, 4. II. 1870. – Sušak, 23. XI. 1912.), učiteljica glasovira. Glazbenu je izobrazbu stekla u Grazu i Beču. Službovala je u Mostaru i Sarajevu. Bavila se i spisateljskim radom (često pod pseudonimom „Gradačka Hrvatica"). Surađivala je u *Nadi*, *Prosvjeti*, *Smilju*, *Domu i svijetu*, *Ljiljanu*, *Malom dobrotvoru* i Školskom vjesniku. Prevodila je s engleskog, francuskog i njemačkog jezika. Nakon udaje za kotarskoga liječnika živjela je u Zrinju, a poslije prerane suprugove smrti posvetila se brizi o siročadi. Dvije godine uspješno je vodila sušačko skloništе (*Domaće ognjište: koledar Udruge učiteljica, Sekcije „Za našu djecu" za godinu 1914.* (Zagreb: Udruga učiteljica, Sekcija „Za našu djecu", 1913).

za učiteljice, pisarnica i prostor u kojem je trebala biti uređena menza za gimnazijalce. Od početnih 34 djece sušačko je sklonište početkom 1914. godine imalo 230 djece, od kojih je polovina dolazila iz Rijeke kako bi pohađala hrvatsku školu. Nemalu financijsku pomoć Udruga je dobivala od lokalnih uglednika, među kojima su se isticali Milutin Barač, Ivan Ružić i modruško-riječki župan barun Vinko Zmajić, čija je supruga barunica Leokardija Zmajić bila pokroviteljica skloništa.

Godine 1911. Kraljevska zemaljska vlada dopustila je Udruzi učiteljica da u povijesnome zdanju frankopanskoga grada u Kraljevici osnuje školu za praktična ženska zvanja i oporavilište za učiteljice. Tijekom ljetnih praznika frankopanski je grad bio u funkciji oporavilišta za siromašnu i slabunjavu djecu i onamo je još iste godine poslano na oporavak 182 djece iz raznih krajeva Hrvatske i Slavonije. Vlada je 31. prosinca 1915. otkazala uporabnu dozvolu Udruzi učiteljica, koja se još nadala da će postići dogovor i zadržati frankopanski grad, no ratne su prilike učinile svoje. Umjesto škole i oporavilišta za učiteljice i siromašnu djecu, u dvorac su smješteni ranjeni vojnici, a u manjem dijelu prostora učiteljice su organizirale besplatne krojačke tečajeve za kćeri ratnika. U izvještaju o poslovanju podnesenom u kolovozu 1917. spominje se mogućnost nadograđivanja sušačkoga Dječjeg doma, kamo bi se iz Kraljevice premjestilo oporavilište za učiteljice i djecu.

Tijekom ratnoga razdoblja Udruga učiteljica nastoji zadržati sve svoje institucije. Njihovi su kapaciteti potpuno popunjeni. Apelira se na povećanje članstva. Od približno tisuću učiteljica u Hrvatskoj i Slavoniji tijekom rata ih je oko 300 bilo učlanjeno u Udrugu učiteljica. Časopis *Domaće ognjište* nakon 14 godina prestaje izlaziti, a rad Udruge pratimo u izvještajima sačuvanim u Arhivskoj zbirci Hrvatskoga školskog muzeja. Godine 1918. tajnica Udruge Julka Patriarch podnosi svoj deseti izvještaj, u kojem s dozom rezignacije i ljudske povrijeđenosti, ali prije svega s ponosom, govori o radu Udruge učiteljica i njezine Sekcije „Za našu djecu“ tijekom ratnoga razdoblja u kojem su se „pjevali hvalospjevi stotinama za kakovu sitnicu, za jedan žrtvovani dan, za jednu svotu, da se kroz to cijelo vrijeme nije našao nitko, tko bi učite-

ljicama u ime naroda rekao hvala".[67] Bez obzira na to, učiteljice su se upravo u prvoj polovini 1918. mogle pohvaliti izvanrednim uspjesima svojih akcija. Samo od Dječjega dana prikupljeno je rekordnih 120 000 kruna, održana su dva uspješna dobrotvorna koncerta, a imovina Udruge uvećana je za 360 000 kruna, na koliko je procijenjena vrijednost dvokatnice u Dalmatinskoj ulici 3a u Zagrebu koju joj je oporučno ostavila Terezija pl. Čegel. Treba napomenuti da to nije bio jedini slučaj kada je Udruga baštinila vrijednu imovinu ili novac za svoj humanitarni rad. Jednu od većih donacija primila je 1912., kada je Katarina Beterski svu svoju imovinu u vrijednosti od oko 130 000 kruna oporučno ostavila Udruzi učiteljica i Društvu za spasavanje.[68] Dio prikupljenih sredstava u prvoj polovini 1918. bio je namijenjen izgradnji dječje bolnice, što je trebao biti još jedan veliki pothvat Udruge učiteljica.

Zahvaljujući uspjehu svojih akcija u prikupljanju sredstava Udruga učiteljica, Sekcija „Za našu djecu" u samo je nekoliko godina na području socijalne skrbi za djecu postigla više nego bilo koja institucija do tada. Uspjeh na socijalnome polju značio je i svjesno odustajanje od nekih ambicija na staleškome polju, kao što je izgradnja Doma učiteljica. Najagilnije aktivistice u Udruzi učiteljica bile su: Milka Pogačić (predsjednica), Julka Patriarch, Katarina Fritz, Josipa Glembay, Ivana Hirschmann, Zdenka Marković, Hermina Oblat, Olga Prelog, Vera Tkalec, Anka Tkalec, Josipa Žitković i mnoge druge. Potporu Udruzi, kao članice Centralnoga odbora Sekcije „Za našu djecu", dale su i brojne „vrijedne gospođe", među kojima su bile Danica pl. Bedeković, Olga Gavella, grofica Anka Jelačić, Marija Jurić Zagorka, Zofka Kveder-Jelovšek, barunica Ivka Ožegović i druge.

Prvi svjetski rat poremetio je planove Udruge i zaustavio gradnju novih institucija. Iz izvještaja o radu ratne 1916. godine saznajemo da je od 1908. u ferijalnim kolonijama bilo ukupno 2016 djece kojoj je podijeljeno 270 000 besplatnih obroka. U zagrebačkom je skloništu od 1909. za 520 djece osigurano 534 700

67 HR, HŠM, A 1997, *Udruga hrvatskih učiteljica*, Izvještaj u poslovnoj godini 1918.

68 Dobrovoljno društvo za spasavanje – preteča Ustanove za hitnu medicinsku pomoć – osnovano je u Zagrebu 1909. godine.

obroka, a za 135 djece u kolijevci 98 815 bočica steriliziranoga mlijeka. Od prosinca 1912. u azil za djecu bez roditelja primljeno je 116 djece i pripremljeno 337 000 obroka hrane. Sušačko je sklonište od 1910. prihvatilo 862 djece i podijelilo im 673 380 obroka. Rad Udruge prilagođen je ratnim prilikama. Godine 1916. od ukupno 350 djece u zavodima u Zagrebu i Sušaku, 180 ih je bilo „ratničke".[69] Dvije godine poslije u zagrebačkim i sušačkim institucijama bilo je ukupno 430 djece. Sušački je Dom (u kojem je bilo 270 djece) bio i sabiralište za djecu iz Dalmacije i Istre, koja su se u njemu prehranjivala. U svim institucijama bilo je zaposleno devet učiteljica, tri njegovateljice i devet osoba za teže poslove. Četiri učiteljice financirala je Vlada, a ostale Udruga učiteljica.[70] Ratna su stradanja mobilizirala brojne druge udruge i pojedince za karitativni i socijalni rad.

Pionirski rad učiteljica i učitelja na području teorije i prakse socijalnoga rada u Hrvatskoj bio je važna karika daljnjeg razvoja discipline, osobito u nadolazećem teškom razdoblju Prvoga svjetskog rata i poraća. Nažalost, već u prvim godinama u novoj državi, nakon desetljeća uspješnog rada, obilježenog početničkim entuzijazmom i nesebičnom solidarnošću za vrijeme Prvoga svjetskog rata, pojavile su se nesuglasice koje su se odrazile i na kvalitetu rada s djecom. Stoga je u listopadu 1919. tajnica Udruge Julka Patriarch poslala okružnicu učiteljskom osoblju zagrebačkoga Dječjeg doma u kojoj, između ostalog, piše:

> „Naši su zavodi bili do sada uvijek i svagdje isticani kao najbolji i najuzorniji, što je i posve prirodno, jer su u rukama učiteljica, koje znadu pravu zadaću takovih zavoda i koje po svom iskustvu mogu najbolje i najlaglje ukloniti one nedostatke, na kojima boluju slični zavodi službenoga karaktera, u kojima ne radi um, a još manje srce, već caruje šablona, koja je grob svakom suvremenom nastojanju, pogotovo na polju uzgojnog i socijalnog rada.
>
> Uvijek smo s ponosom gledali na naše radnice u tim zavodima, koje su dale procvatu njihovu dušu i srce svoje, koje su žrtvovale velikoj

69 HR, HŠM, A 1997, *Udruga hrvatskih učiteljica*, Izvještaj o radu Upravnog odbora u poslovnoj godini 1916.

70 HR, HŠM, A 1997, *Udruga hrvatskih učiteljica*, Izvještaj u poslovnoj godini 1918.

Postolarski šegrt i majstor. Ilustracija iz lista *Smilje* (god. 41, br. 10, 1913.) (Hrvatski školski muzej)

jednoj ideji sebe, sve najljepše u sebi. I ta činjenica bila je jedina i prava poluga, koja je dizala naše zavode nad druge, koja je činila kuću ovu doista domom onoj djeci, koja su se u nju silom prilika sklonula.

Sa žalbom i tugom u srcu moramo konstatirati, da danas toga u onakvoj mjeri više nema. Naši zavodi pomalo prelaze u šablonu, koja nam goni suze na oči. „Otišlo je srce“ mogli bismo reći...“[71]

71 HR, HŠM, A 1997, *Udruga hrvatskih učiteljica*, Spisi, 1919.

U prvim poslijeratnim godinama rad Udruge učiteljica stagnira. Sva se energija troši na očuvanje postojećeg, a „svi lijepi planovi, sve lijepe osnove čekaju na bolja vremena".[72] Godine 1921. Udruga učiteljica proširuje polje svoga rada da ne bude samo staleško-dobrotvorno, nego „pravo kulturno-narodno žensko društvo".

Zaključak

Skrb za nezbrinutu djecu u Hrvatskoj potkraj 19. i početkom 20. stoljeća još uvijek je najvećim dijelom u domeni humanitarnoga djelovanja crkvenih redova, karitativnih i dobrotvornih društava te socijalno osjetljivih i društveno angažiranih pojedinaca. Evidentno veće zanimanje za dijete i pojačan konkretan rad na području zaštite djece u europskim zemljama, pa tako i u Hrvatskoj, javljaju se u sklopu reformskih pedagoških pokreta kao odgovor na procese modernizacije i sve prisutniju pojavu zanemarivanja i zapuštanja djece, kao reakcija na kritiku stare pedagogije te uslijed razvoja dječje psihologije. U takvu se ozračju u učiteljskoj zajednici profiliraju stručnjaci za institucionalnu odgojnu i socijalnu skrb o nezbrinutoj djeci. Paralelno se taj proces događa i u pravničkoj (pravna zaštita djece) i u liječničkoj (zdravstvena zaštita djece i zdravstveno prosvjećivanje) profesiji. Umjesto povremene milostinje zagovara se moderan koncept socijalne skrbi utemeljen na znanstvenim osnovama u kojem bi dobrotvorstvo bilo samo jedan segment socijalnoga djelovanja. Konačno, društvo u cjelini i mjerodavne državne institucije počinju pitanje zaštite djece shvaćati kao pitanje od nacionalnoga i državnoga interesa. Prvi je svjetski rat u tom pogledu bio svojevrsno socijalno otrežnjenje. Država se, podupirući privatne inicijative na socijalnome polju, ponašala poput institucionalnoga filantropa i (pre)dugo je oklijevala preuzeti potpunu socijalnu skrb i zaštitu ugrožene djece.

Jedan od glavnih argumenata u prilog potrebi javne organizirane državne skrbi za zapuštenu djecu i mladež bio je isticanje povezanosti zapuštene djece i maloljetničkih prijestupa i zloči-

72 Julka Patriarch, „Udruga hrvatskih učiteljica", *Hrvatski učitelj* 4 (1924), br. 1-2: 29-31.

na jer, ako ne iz humanog, država bi barem iz čisto utilitarnog razloga trebala više ulagati u zaštitu djece i prevenciju neprihvatljivog ponašanja. Učiteljice ne prežu ni od malo patetike radi boljega učinka svoje poruke „narodu hrvatskom": „Jer je svako dijete dio Tvoga najdragocjenijega kapitala, jer Ti nemaš suviška, koga bi mogao izvrgavati propasti..." Djecu treba odgajati, a ne kažnjavati, njihova je poruka: „Ne dignite na njih ruke! Prostotom i surovošću napunila ih je ulica, jer oni nemaju doma. Prostota i surovost njihova, optužba je..." [73]

Pojačano zanimanje za dijete iznjedrilo je i pojavu tematiziranja problema zanemarivanja djece i nasilja nad djecom u obitelji. Zapuštena i zlostavljana djeca ostajala su najčešće izvan brige dobrotvornih društava i institucija, prezrena od okoline i na gotovo sigurnu putu prema „moralnom brodolomu". Senzibiliziranju stručne i šire javnosti za tu problematiku osobito su pridonijele učiteljice – pisanjem u *Domaćem ognjištu* i aktivizmom u Udruzi učiteljica, Sekciji „Za našu djecu".

Raspravljalo se i o pitanju dječjeg rada. Pomaci koji su na tom području napravljeni u industrijski razvijenim zemljama donošenjem zakona kojima se ograničava rad djece nisu se dosljedno provodili, a njihova je socijalna osjetljivost bila limitirana kompromisima koji su štitili politički utjecajne industrijalce.[74] Rad djece u Hrvatskoj nije bio reguliran nikakvim zakonskim odredbama. Štoviše, u siromašnim je obiteljima dječja zarada nerijetko bila poželjan i očekivan način pomaganja obiteljskomu budžetu. Djeca s dna društvene ljestvice morala su što prije odrasti, a egzistencijalni i socijalni problemi eskalirali su tijekom Prvoga svjetskog rata kojim se rasplinuo optimizam *stoljeća djeteta*.[75]

---

73 *Kalendar 1910*, nepag. i 66.

74 Mario Vinković, *Dječji rad u međunarodnom, europskom i poredbenom radnom pravu* (Zagreb: TIM press, 2008), 36.

75 *Stoljeće djeteta* naziv je knjige Ellen Key, švedske spisateljice i učiteljice, objavljene 1900. u Stockholmu. Knjiga je vrlo brzo postala popularna i doživjela brojna izdanja, a njezin efektni naslov postao je krilatica modernih pedagoga s početka 20. stoljeća. Key se zalaže i za učinkovit zakon o zaštiti djece i žena koji bi, smatra, trebao biti „kategorički imperativ socijalne svijesti". Usp. Ellen Key, *Stoljeće djeteta*, prev. Vitarnja Lee Janković (Zagreb: Educa, 2000), 227.

Da ima razlike između žene i čovjeka vidi se jasno i u tome, što je žena udaljivši se svojim tijelom, mišljenjem, čuvstvovanjem i vladanjem od svoga ženskog značaja, a približivši se čovjeku, smiješna i odvratna. Takovih odrođenih žena muškara, nitko ne voli, a tako ni muškarca koji se požencio. Žena je najdraža, najljepša i najsavršenija, kad ostane žena, kad naime svoje prirodne ženske osebine što bolje razvije i usavrši, a tako i čovjek. Čovjeku je najmilija žena, koja svojoj zadaći i svrsi najviše zadovoljava; koja je zdrava, lijepa, puna nježnosti, miline, ženskog dostojanstva, pjesničkog zanosa, materinskoga i rodoljubnog čuvstva, morala, duha i drugih vrlina. A ženi je najmiliji čovjek, koji je snažan, pristao, junak srcem i duhom, spreman na svaku plemenitu borbu, neustrašiv čuvar sviju narodnih svetinja i prava, borac za sve ljudske idejale. U kratko: čovjeku je najdraža prava žena, a ženi pravi čovjek.

Davorin Trstenjak (1848. – 1921.), pedagog
„Djevojački uzgoj“, *Napredak* 34 (1897.)

---

* Citirano u: Dinko Župan, *Mentalni korzet: spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)* (Slavonski Brod, Osijek: Učiteljski fakultet u Osijeku, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013), 59.

Ana Rajković Pejić

NAPREDNJAČKE MUŠKARE I *PALE ŽENE*: ŽENE NA DRUŠTVENOJ MARGINI

U tekstu se analizira rodno uvjetovani marginalizirani položaj žena koje su pripadale različitim društvenim skupinama. U tom smislu autorica, između ostaloga, prikazuje položaj radnica, prostitutki, članica različitih humanitarnih društava i dr. U uvodnom dijelu članka pruža se kratki pregled uvjetovanosti marginalnog položaja žena s obzirom na prevladavajuću esencijalističku predodžbu o njima, pri čemu se marginalni položaj promatra u okviru dihotomije centar/periferija, odnosno udaljenosti žena od centra moći. Ovaj je fenomen predstavljen kao jedan od najvažnijih elemenata koji su pridonijeli postavljanju brojnih žena na društvene margine 19. stoljeća. U širem kontekstu, u tekstu se problematizira heterogenost ženskih identiteta te se navode antifeministički primjeri s područja Banske Hrvatske. Tekst je nastao na temelju arhivske građe (Fond Gradskog poglavarstva Osijek) te periodike, među kojima su Narodna obrana, Ženski list *te* Domaće ognjište.

Uvod

Švedska feministkinja Ellen Key početkom 20. stoljeća tvrdila je: „Borba koju žene sada vode je dalekosežnija od svih ostalih i ako ne bude bilo diverzije, ona će konačno u svom fanatizmu prevazići bilo koji rad, religiju ili rasu“.[1] Na ovu su izjavu uvelike utjecale prakse britanskih sufražetkinja koje su protestno marširale ulicama, podmetale eksploziv pokraj katedrale sv. Petra u Londonu (1913.) ili, pak, Ruskinje koje su „pobunom podsuknji“ 1905. godine ustale protiv Rusko-japanskog rata te eksploatirajućeg položaja radničke klase.[2]

1 Karen Offen, *Evropski feminizmi*, prev. Savo Romčević (Beograd: Evoluta 2015), 26.
2 Ana Rajković, *Dugi ženski marš* (Zagreb: DAF 2021), 70.

Premda na području Banske Hrvatske nije bilo ovakvih oblika aktivizma, Marija Jurić, ta *patuljasta Amazonka hrvatskog feminizma*,[3] 1903. godine predvodila je prve ženske demonstracije u Zagrebu. Iako poticaj za njih nije rodno uvjetovan, već je ishodište bila politika koju je provodio tadašnji ban Khuen-Héderváry, one itekako pokazuju intenzivnije izlaženje žena u javnu sferu. Navedeno je iznimno važno jer su žene činile dio marginaliziranih društvenih skupina. Razlog navedenome, između ostaloga, krije se u činjenici da nisu imale prava glasa kao i u tome da im je bio otežan pristup obrazovanja te niz drugih prepreka u smislu prevladavanja rodno uvjetovanih stereotipa (žena kao dobra kućanica, poslušna, tiha).[4] Njihov položaj najbolje ilustrira primjer Ivane Brlić-Mažuranić koja u svojim dnevničkim zapisima, koje je analizirala Dubravka Zima, opisuje zanos buduće književnice koji je osjetila kada je prvi put dobila u školi zadatak sastavljanja „raširene proste rečenice".[5]

U skladu s navedenim, žena nije predstavljala subjekt, nego je bila, kako je to Simone de Beauvoir definirala još krajem 1940-ih, *Druga*. Upravo iz ove *drugosti* i proizlazi teza o sekundarnom društvenom položaju.[6] Ipak, moramo biti svjesni da premisa o marginalnosti žena predstavlja složenu problematiku, kao i određene kontradiktornosti. S obzirom na to da se istraživanja marginalnih skupina većinom analiziraju u teorijskim okvirima historije odozdo (*history from below*), engleski socijalni povjesničar Mark Hailwood, postavlja pitanje „Tko je dolje?" u smislu možemo li sve žene, neovisno o njihovu društveno-ekonomskom statusu, postaviti dolje.[7] U tom kontekstu ću kao kriterij pri

3 Naziv koji je skovala Lydia Sklevicky. Opširnije u: Lydia Sklevicky, *Konji, žene i ratovi* (Zagreb: Druga, 1996), 245.

4 Vidjeti: Dinko Župan, *Mentalni korzet* (Slavonski Brod, Osijek: Učiteljski fakultet u Osijeku; Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje 2013), 58.

5 Dubravka Zima, *Praksa svijeta: biografija Ivane Brlić-Mažuranić* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2019), 48.

6 Vrlo je ilustrativan primjer da prema kanadskom zakonu iz 1867. godine (*British North American Act*) žene nisu bile definirane kao osobe. The Canadian Encyclopedia, pristup ostvaren 28. VII. 2023., https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/persons-case-plain-language-summary.

7 Mark Hailwood, „Who is Below?", pristup ostvaren 18. X. 2022., https://manyheadedmonster.com/2013/07/19/who-is-below/.

definiranju žena kao pripadnica marginalne skupine uzeti njihovu udaljenost od centra moći, odnosno ključne elemente koji ih postavljaju na društvenu periferiju, poput prava glasa, prava na obrazovanje te politički aktivizam. Naime, marginalitet je vezan uz topološku dihotomiju centar/periferija. Na tom se tragu centar shvaća kao „krucijalan za društveni poredak".[8] Sukladno tomu, što su subjekti udaljeniji od centra, oni su udaljeniji i od važnih elemenata koji definiraju dinamiku određenog društva.

U ovom je kontekstu potrebno istaknuti heterogenost ženskih identiteta kao jednu od najbitnijih odrednica jer je udaljenost od centra moći, između ostaloga, određena i klasnim položajem žena. Drugim riječima, udaljenost od ekonomskog centra moći uvelike je definirana činjenicom pripada li određena žena građanskoj ili radničkoj klasi.

Istovremeno, treba imati na umu da je rodno utemeljena neravnopravnost odlika patrijarhalnih društava. Naime, kada se govori o rodnim aspektima, potrebno je napomenuti da oni podrazumijevaju niz različitih elemenata, koji uvjetuju ženin položaj u društvu te manje-više definiraju njezin identitet.[9] U ovom smislu i Lydia Sklevicky ističe da je položaj žena podložan klasnom, socijalnom, pa i regionalnom razlikovanju.[10] Na tom tragu žene iz radničke klase susretale su se s drugačijim teškoćama od žena iz viših građanskih klasa, stoga su se tako problemi osječke radnice Tereze Welzer uvelike razlikovali od onih s kojima se susretala Ivana Brlić-Mažuranić. Ovoga je bio svjestan i Eric Hobsbawm, koji je istaknuo da su članice feminističkih pokreta uglavnom pripadale srednjoj klasi koja se poistovjećivala s buržoazijom, kao i to da su ove žene većinu kućanskih poslova prebacivale na mnogo veću skupinu žena, odnosno svoju služinčad.[11] O tome je pisao i njemački socijalist August Bebel

8 Zoran Šućur, „Romi kao marginalna skupina", *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 46-47 (2000): 211-227.

9 Rajković, *Dugi ženski marš*, 53.

10 Lydia Sklevicky, *Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa* (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Hrvatska sveučilišna naklada, 2020), 17.

11 Eric Hobsbawm, *Doba carstva: 1875. – 1914.*, prev. Goran Kovačić (Beograd: Arhipelag, 2019), 263.

koji je naveo da je za većinu žena sasvim svejedno hoće li tisuće njihovih drugarica, koje pripadaju bogatijim društvenim slojevima, dospjeti do položaja nastavnika, do liječničke prakse ili do kakve druge znanstvene ili činovničke karijere.[12] Time je Bebel napravio jasnu klasnu distinkciju koja će obilježiti cijeli ženski radnički pokret. Filozofkinja Adriana Zaharijević, pak, ističe da su žene iz građanskog sloja tendenciozno radile na tome da dobiju potporu aristokratkinja, pri čemu su žene radnice i siromašne žene ostale po strani.[13]

Istaknute pobornice isticanja ovih podjela bile su socijalistkinje Clara Zetkin i Aleksandra Kolontaj. Potonja je razlike ilustrirala prilikama pri porodu. Naime, dok su se oko buržujskih žena nalazili brojni liječnici i sluškinje, pružajući im dovoljno vremena za oporavak, žene iz radničke klase rađale su same, uglavnom bez liječnika. Uz to, odmah nakon poroda morale su se vratiti u tvornicu, gdje su zarađivale za život u strašnim uvjetima za nisku nadnicu. Potonje se odražavalo i na zdravlje njihove djece jer su, umjesto mlijeka, majke morale miješati kredu i vodu, zbog čega su brojna djeca umirala uslijed probavnih bolesti.[14]

Ovo nas navodi na zaključak da spomenuta heterogenost identiteta uvjetuje i različite oblike marginalnosti žena, odnosno načine na koje se žene bore protiv nje. Stoga, dok su žene iz radničke klase u okviru socijalističkih politika sudjelovale u generalnim štrajkovima, zahtijevajući redefiniranje društveno-političkih normi, žene iz viših građanskih slojeva djelovale su pretežito u okvirima dobrotvornih društva te su svoje aktivnosti usmjerile na ostvarivanje prava glasa.[15] Ipak, ono što ih je

12 August Babel, *Žene i socijalizam* (Zagreb: Naša sloga; Jugoslavenska socijalistička nakladna zadruga, 1913), 32.

13 Više u: Adriana Zaharijević, „Kratka istorija sporova: Šta je feminizam?“, u: *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, ur. Adriana Zaharijević (Beograd: Heinrich Böll Stiftung; Regionalna kancelarija za Jugoistočnu Europu, 2012), 384-415.

14 Aleksandra Kolontaj, „Working Woman and Mother“, pristup ostvaren 8. XII. 2019., https://www.marxists.org/archive/kollonta/1916/working-mother.htm.

15 Štoviše, američke su feministkinje tog vremena isticale da se ne suprotstavljaju američkom društvenom ili političkom poretku, nego da jednostavno žele pružiti aktivnu

spajalo bila je marginalnost koja ih je, premda su je doživljavale u različitim oblicima, postavljala u okvire *Druge*, a samim time i otežavala njihovu aktivniju društvenu ulogu.

U ovom je kontekstu važno istaknuti i kompleksnost koja se javlja pri pokušaju definiranja borbe žena za emancipaciju, odnosno redefiniranje njihovog marginalnog položaja. Naime, prve borbe žena za emancipaciju ne mogu se svrstati pod zajednički nazivnik *feminizam*. Ovo je na tragu teze da feminizam predstavlja „raznoliko polje opcija na svim planovima, štoviše i sukobljavanja, oštrih međusobnih sučeljavanja oko bitnih prijepora".[16] Povjesničarka Karen Offen također ističe da ne možemo, barem što se tiče Europe, govoriti o samo jednom feminizmu, nego o *feminizmima*.[17] Ta je teza prisutna i u Diane Coole kada piše o britanskom feminizmu koji se, prema njoj, također sastojao od „mnogih feminizama".[18] Na tom tragu, parafrazirajući Adrijanu Zaharijević, niti aktivnosti žena Banske Hrvatske ne možemo „jednostavno predstaviti". Kakogod, u ovom ću radu termin *feminizam* upotrebljavati kako bih objasnila pojave koje se odnose na dokidanje rodno uvjetovanog podređenog položaja. U tom smislu, kao feminističkom djelovanju pristupa se različitim oblicima djelatnosti žena u okviru kojih one prelaze granicu kućnih pragova, poput štrajka, osnivanja dobrotvornih društava i sl.

Uzimajući u obzir navedeno, cilj je rada predstaviti uvjetovanost marginalnog položaja žena, kao i prve pokušaje dokidanje patrijarhalnih okvira, pri čemu ću se prema *patrijarhatu* odnositi na tragu definicije Sylvie Walby, tj. kao sustavu društvenih struktura i praksi kojima muškarci dominiraju, podčinjavaju i iskorištavaju žene.[19] U tom smislu, djelovanje žena isključivo je

podršku postojećem sustavu vlasti. Zaharijević, „Kratka istorija sporova: Šta je feminizam?", 393.

16 Gordana Bosanac, *Visoko čelo* (Zagreb: Centar za ženske studije 2010), 31.

17 Tako i naslov njezine knjige iz 2000. godine glasi *Europski feminizmi*, unutar koje obrađuje različite ideje i organizacije, koje su se bavile ženskim pitanjima.

18 Diana Coole, „Niti i pletenice, ili nezavršeni projekt? Feminizam u dvadesetom stoljeću", u: *Političke ideologije*, ur. Michael Freeden (Zagreb: Algoritam, 2006), 219-245.

19 Syliva Walby, „Theorising Patriarchy", *Sociology* 23 (1989): 213-234.

ograničeno na privatnu sferu, dok ona javna pripada muškarcima. Međutim, čak i u privatnoj sferi ženino je djelovanje reducirano. Naime, prema Walby, privatni oblik patrijarhata temelji se na proizvodnji unutar domaćinstva, a oblik kontrole koji se uspostavlja izravan je i osoban. S druge strane, javni patrijarhat temelji se na sferi plaćenog rada. Stoga, privatni patrijarhat zatvara ženu u kuću i podređuje ju muškarcu, a javni se odnosi na rodne nejednakosti na širem planu.[20] Drugim riječima, žena je podčinjena i u javnoj i u privatnoj sferi unatoč shvaćanju da u privatnoj sferi posjeduje određenu autonomiju.

U tom ću kontekstu u radu predstaviti različite društvene položaje žena – od tvorničkih radnica i prostitutki do pripadnica građanskih humanitarnih društava. Navedeno ću analizirati u okviru esencijalističkog pristupa ženama te s obzirom na problem potplaćenosti ženske radne snage. Pritom valja istaknuti da se početkom 20. stoljeća u rodnim okvirima razvila vrlo živa scena. U Europi je tada inicirano osnivanje brojnih ženskih društava, zabilježena su još odlučnija javna istupanja žena, pri čemu su se umnožili glasovi sufražetkinja (opće pravo glasa), radnica te salonskih predstavnica tzv. filantropskog feminizma.[21]

Što se tiče historiografije vezane uz istraživanja povijesti žena, potrebno je istaknuti da postoji znatan interes za istraživanje historije žena u okvirima socijalističke Jugoslavije, o čemu svjedoče i radovi Chiare Bonfiglioli, Ankice Čakardić ili Jelene Tešije. S tim u vezi došlo je do propitivanja dosadašnjih malobrojnih istraživanja o ovoj temi, poput onih Marije Šoljan ili Jovanke Kecman, koja su unatoč metodološkim nedostacima i određenoj svjetonazorskoj pristranosti ipak uvelike pridonijela razvoju tog područja. Prije svega, njihovi su radovi svojevremeno dekonstruirali ženski identitet koji više nije bio predstavljan isključivo kao pasivan ili u kontekstu privatne sfere. Dapače, došlo je do istraživanja koja su pokazala da žene nisu bile sasvim pasivne unatoč represivnim društveno-političkim praksa-

20 Milica Jerončić, „Privatni i javni patrijarhat: društveni položaj i uloga žena u Jugoslaviji tokom socijalističkog perioda", *Genero* 19 (2015): 1-26.

21 Rajković, *Dugi ženski marš*, 76.

ma i normama. Pozornost je skrenuta na heterogenost ženskih identiteta, dokidajući njihovo esencijalističko poimanje i pretvarajući ženu iz objekta u historijski subjekt.[22]

„Naprednjačke muškare" – uvjetovanost marginalnosti žena

Iako povjesničar Philipp Blom u knjizi *Vrtoglave godine* navodi kako je početkom 20. stoljeća došlo do promjene odnosa između muškaraca i žena u smislu da je u nekim državama, poput Francuske, došlo do *feminiziranja društva*,[23] hijerarhijski odnosi između žena i muškaraca bili su itekako prisutni. Oni su svoje ishodište uvelike pronalazili u binarnoj podjeli zasnovanoj na isticanju javne i privatne društvene sfere, pri kojoj je javna pripadala muškarcu, a privatna ženi. Ovo je dovelo do razvoja kulta pravog ženstva koji je postao ideal. Taj je kult muškarcu uvelike pružao niz mogućnosti društvenog djelovanja poput zapošljavanja, ostvarenja imovinskog prava i sl. S druge strane, žena je u okviru građanskog društva 19. stoljeća bila determinirana obiteljskim životom, što je podrazumijevalo potpunu podređenost interesima supruga.[24] Stoga je dihotomija javne i privatne sfere poslužila kao dodatni mehanizam društvenom podčinjavanju žene, tj. za njezino svođenje na položaj *Druge*.

U 19. stoljeću postojao je niz pobornika svođenja cjelokupnog ženina postojanja na famozna *tri K* (njem. *Kinder*, *Küche*, *Kirche* – djeca, kuhinja, crkva). Prva uvjetovanost marginalnosti žena odnosi sa na već spomenuti esencijalistički pristup, odnosno na premisu da su žene definirane na temelju svoje tjelesnosti i spolnog nagona, što rezultirala njihovim potiskivanjem

22 Isto, 264.

23 Vidjeti: Philipp Blom, *Vrtoglave godine. Europa 1900. – 1914.* (Zagreb: Fraktura, 2015), 9. pogl. „Dame s kamenjem", 281-316.

24 Župan, *Mentalni korzet*, 25-26. Ovdje je potrebno napomenuti kako Nira Yuval-Davis, na tragu onoga što je ranije istaknula i Sylvia Walby, smatra da obitelj za ženu ne pripada području „privatnog" jer se u tom slučaju „privatno" odnosi na slobodu obitelji od uplitanja države, dok se, s druge strane, različiti položaji u društvu muškarca i žene prelijevaju i na obitelj. Sukladno s time, muževi i žene imaju i drugačije ovlasti i interese u obitelji. Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija* (Zagreb: Ženska infoteka, 2004), 105.

u privatnu sferu.[25] Među zagovornicima navedenoga svakako je najistaknutiji bio austrijski filozof Otto Weininger koji je, između ostaloga, zastupao tezu da je histerija boljka svojstvena isključivo ženama.[26] Weininger nije bio usamljen u svojim tezama. Na tom su tragu bili i profesori bečkog Medicinskog fakulteta, među kojima i Paul Julius Möbius koji je tvrdio da žene imaju manji mozak što ga je navelo na jednostavan zaključak da su samim time i beskorisnije.[27] I političari su proklamirali slične teze pa je tako nekadašnji britanski ministar unutarnjih poslova Herbert Gladstone, povodom rasprave o zahtjevu žena za pravo glasa, izjavio da mu ta mogućnost djeluje odveć neukusnom da bi uopće o njoj i razmišljao.[28]

U ovom je smislu možda i iznenađujući stav nekih radničkih vođa koji su također bili zagovornici podređivanja žena. Naime, belgijski su socijalisti, nakon što su ostvarili opće pravo glasa za muškarce 1893. godine, bili protiv toga da to pravo ostvare i žene.[29] Povjesničarka Offen ističe da je organizacija rada bila u interesu radničkog pokreta u kojemu su dominirali muškarci, osobito u Engleskoj. Tome u prilog ide i činjenica da u prvi sastanak buduće britanske Laburističke stranke, u veljači 1900. godine, nije bila uključena niti jedna žena, nego je tek njih nekoliko sastanak promatralo s galerije.[30] Zato su francuske feministkinje izražavale zabrinutost zbog pojave maskulinizma, što je dovelo do izražavanja muških privilegija i muške arogancije, među socijalističkim vođama i radnicima.[31] Na tom je tragu i francuski anarhist Joseph Proudhon pred ženu stavio dva izbora – kuća ili bordel, dok je posve eliminirao radno mjesto.[32]

25 Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji* (Zagreb: Srednja Europa, 2015), 17.
26 William M. Johnston, *Austrijski duh. Intelektualna i društvena povijest 1848. – 1938.* (Zagreb: Globus, 1993), 169.
27 Blom, *Vrtoglave godine*, 312.
28 Isto, 288.
29 Mirjana Gross, *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća* (Zagreb: Školska knjiga, 1957), 60.
30 Vidjeti: Nan Sloane, *The Women in the Room: Labour's Forgotten History* (London: I. B. Tauris, 2018)
31 Offen, *Evropski feminizmi*, 190.
32 Linda Nochlin, *Courbet* (London: Thames & Hudson, 2007), 220.

Polazište za ovakve stavove proizlazilo je iz, kako filozofkinja Gordana Bosanac navodi, „najjačeg i najstarijeg" argumenta, a to je da je priroda žene da bude majka, roditeljica i čuvarica doma.[33] Vrlo ilustrativan stav, u ovom smislu, doduše, nešto umjereniji od gore navedenih, imao je pjesnik Antun Gustav Matoš koji je žene uvjetovao prirodnim argumentom, svodeći ih na ljepotu i zavođenje, tj. elementima koji su inherentno smatrani ženskim. Sukladno tomu, sve što je odudaralo od navedenih pojmova žestoko je napadao tvrdeći da je ženi prije svega mjesto u kuhinji. Njegovi su se stavovi vidjeli ponajprije u polemici iz 1909. godine pod nazivom „Naprednjače i brak" u kojoj je napao Mariju Jurić Zagorku, Miru Kočondu te Zofku Kveder. Naime, polemika je bila svojevrstan odgovor na tekst koji su tri žene napisale, a u kojem je, između ostaloga, jedna od njih istaknula da je ponižavajuće za ženu što mora po cijele dane čistiti, kuhati i popravljati čarape, na što je Matoš vrlo oštro i uvredljivo reagirao navodeći da zazor prema braku mogu imati samo jalove žene.[34] Očito je da je Matoš zastupao tradicionalnu i patrijarhalnu sliku žene koja šije, kuha i brine se za domaćinstvo. U izrazito oštrom tonu navedene aktivistkinje nazvao je „naprednjačkim muškarama", a njihove izjave „kokošijim". Matoš je, baš kao i Weininger, djelovao u okviru onoga što je Bosanac nazvala „bazični antifeminizam"[35] jer se prije svega služio verbalnom mizoginijom kako bi dodatno istaknuo ženinu podređenost. Drugim riječima, pripisujući ženama fenomene poput histerije ili zavođenja, zastupao je vrlo jasni antifeminizam.

Ovaj stav „ignorancije podržan tradicijom", kako ga je Bosanac definirala, bio je vidljiv i u knjizi *Umjetnost i žena* (1916.) Koste Strajnića, u kojoj ovaj likovni kritičar ističe „svoje neslaganje s metodama i ciljevima feminističkog pokreta", dok emancipaciju žena proglašava „zabludom koja šteti ženama". U maniri

33 Bosanac, *Visoko čelo*, 54.

34 Kristina Jug, „Lik žene, obiteljski odnosi i brak u jednoočinkama Marije Jurić Zagorke", u: *Kako će to biti divno! Uzduž i poprijeko. Brak, zakon i intimno građanstvo u povijesnoj i suvremenoj perspektivi*, ur. Anita Dremel, Lada Čale Feldman et al. (Zagreb: Centar za ženske studije; Leksikografski Zavod Miroslav Krleža, 2015), 33-44.

35 Opširnije u: Bosanac, *Visoko čelo*, 64-75.

klasične obrnute logike, Strajnić navodi kako su žene „svojim žilavim borbama" umjetno stvorile jaz između muškaraca i žena te kako je dužnost muškaraca da žene odvrate od zabluda potpune emancipacije, zaključivši kako bi se time velika usluga napravila mužu, ali i mnogo veća samoj ženi.[36] On, baš kao i Weininger, sustavno svodi žene na spol, čime, kako piše Ana Šeparović, izražava svoj „kulturalni antifeminizam".[37] Strajnić ženu marginalizirala ne samo u sferi posla ili politike već i u sferi umjetnosti. Naime, prema njemu, kreativnost predstavlja isključivo muško područje jer žena u umjetničkom stvaranju ima određene granice. Čak u slučajevima kada se i pohvalno referira na umjetnice, poput Ive Simović, ne propušta nadodati kako njezina umjetnost nadilazi umjetnost prosječne žene.[38] Navedeno potvrđuje tezu koju je Dubravka Zima iznijela, a prema kojoj je „društvo tumačilo ženskost esencijalističkim diskursom drugosti i nenormativnosti u odnosu prema normativnoj muškosti".[39]

Iduća razina uvjetovanosti marginalnosti žena u društvu 19. stoljeća svakako je ono što je povjesničarka i kulturna antropologinja Griselda Pollock nazvala „ženskim stereotipom", a odnosi se na prepuštanje ženama onoga područja koje nije maskulinizirano pa je samim time i manje cijenjeno. I dok se ovdje Pollock referirala na područje umjetnosti, paradigmu „ženskog stereotipa" možemo primijeniti i na historiografsku analizu. Tako povjesničar Dinko Župan u knjizi *Mentalni korzet*, analizirajući pedagoški diskurs Banske Hrvatske kasnog 19. stoljeća, kao onovremeni model poželjene i uzorne žene navodi *dobru kućanicu* koja posjeduje niz elemenata koji se pripisuju ženskom spolu. Na tom tragu, potrebno je istaknuti da su se sredinom 19. stoljeća počele otvarati djevojačke škole čiji primarni cilj nije bio obrazovati žene u smislu poticanja intelektualne znatiželje, već su služile kao priprema za njihov budući život u svojstvu majki

36 Ana Šeparović, „Pojava antifeminizma u hrvatskoj likovnoj kritici: recepcija Intimne izložbe Proljetnoga salona 1916.", *Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi* 103 (2018), br. 2: 26-45.

37 Isto.

38 Isto.

39 Zima, *Praksa svijeta*, 14.

i supruga. Naime, prema izvještaju više djevojačke škole u Đakovu iz 1885./1886. godine, „ženska će škola zadovoljiti svojoj svrsi samo onda, ako bude žensku mladež pripravila za budući život žene. Taj budući život svakomu je čovjeku jasan: žena će imati da radi u kući. Njen život biti će skroman i tihi život domaći".[40] U kontekstu navedenog, udaja, odnosno brak bio je temeljni cilj žena. Jedino se u bračnim okvirima ispunjavala ženina društvena uloga, a njezin je doprinos sveden na mikrorazinu obitelji, što je, pak, također podvrgnuto diskusiji, barem prema Niri Yuval-Davis. I dok je *dobra djevojka* trebala biti šutljiva, pobožna i krotka, *dobra kućanica* trebala je biti uredna, marljiva i štedljiva. *Dobra supruga* je, pak, trebala biti umiljata, pokorna i tiha, a *dobra majka* blaga, skromna i mirna. Zanimljivo je kako se za sve četiri kategorije javljaju varijacije osobine *krotka, tiha, blaga, šutljiva*.[41]

U okviru „ženskih stereotipa" možemo tumačiti i ranije spomenuti Matošev antifeminizam koji je u sebi sadržavao već spomenute elemente žene, poput ljepote i zavođenja. Stoga možemo zaključiti kako su „ženski stereotipi" itekako predstavljali jedno od ishodišta marginalizacije žena u ovom razdoblju. Ipak, imajući na umu marksističku pretpostavku prema kojoj ekonomska baza predstavlja značajan element u ženinoj *drugosti*, ogroman je utjecaj imala potplaćenost ženske radne snage.

Dakle, idući je vrlo jasni pokazatelj marginaliziranosti žena potplaćenost. I dok su nadnice radnika u ovom razdoblju bile izuzetno niske, one radnica bile su još niže. Tako su radnice u zagrebačkoj tvornici cigara početkom 1875. godine zarađivale na tjedna svega 2–3 forinte, dok je većina među njima, i to maloljetnice, tjedno ostvarivala zaradu od svega 60 krajcara.[42] Slična je zarada bila i u Tvornici duhana u Rijeci u kojoj su radnice zarađivale od 10 do 40 novčića. Ovo je itekako utjecalo na postavlja-

40 Dinko Župan, „Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća", *Scrinia Slavonica* 9 (2009): 232-256.

41 Župan, *Mentalni korzet*, 58.

42 Marija Šoljan, ur., *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve* (Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena, 1967), 2,

nje žena na društvene margine jer, kako su navele jedne talijanske novine, „žena bez rada u gorem je položaju od muškaraca“.[43]

Kao dobra ilustracija ekonomske podčinjenosti ženske radne snage može nam poslužiti primjer s jedne sjednice osječkog Gradskog poglavarstva iz 1904. godine. Naime, tada je donesena odluka o povišenju plaće za muške učitelje, kao i odluka o rastu njihovih naknada za stanovanja, s naglaskom kako se ove odluke ne odnose na učiteljice.[44] Na ovo je prva reagirala Marija Jambrišak koja je javno istupila tražeći izjednačavanje plaća i radnih uvjeta za učitelje i učiteljice. Bio je to pionirski zahtjev u nadolazećoj borbi za ravnopravnost. Ta situacija možda najbolje dočarava onovremeni položaj učiteljica, kao i onaj svih žena koje su privređivale. Tako su žene u „u prosjeku primale nadnice koje su bile 40–70% niže od zarade muških radnika“.[45] Ovo je ujedno bio i jedan od razloga aktivnijeg sudjelovanja žena u radničkim organizacijama odnosno štrajkovima. Tako je već 1875. godine došlo do za sada prvog poznatog štrajka radnica u Hrvatskoj, i to u zagrebačkoj tvornici žigica Pulsera i Mosesa kada su se radnice usprotivile smanjenju plaće. Također, zbog zahtjeva vezanih uz plaće štrajkale su i riječke radnice u Tvornici duhana (1885.), radnice u Granzovoj tiskari u Zagrebu (1896.) itd.

Na tom tragu, u drugoj polovini 19. stoljeća došlo je do prvih koraka u pogledu organiziranja ženskih sekcija u okvirima radničkih društava.

Radnice

Američke povjesničarke Lois Rita Helmbold i Ann Schofield navode da razumijevanje „puta od kuće do tvornice, kojega je uvjetovala industrijalizacija kao i duboka te uporna veza koja postoji između kuće i tvornice“, predstavlja značajan zadatak za

43 Isto, 5.

44 „Za učiteljicu“, *Domaće ognjište* (Zagreb), Prva hrvatska radnička tiskara, knj. IV., sv. 5., siječanj 1904., 106.

45 Luka Pejić, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869.-1914.)“, u: *Sindikati između rada i kapitala*, ur. Maroje Višić i Miroslav Artić (Zagreb: Durieux, 2022), 221-266.

povjesničare.[46] Na tom tragu Ronald Inglehart i Pippa Norris ističu kako se proces industrijalizacije, a onda i modernizacije odvijao u dvjema fazama. Prva faza, koja se odvijala u 19. stoljeću, odnosila se na transformaciju agrarnih u industrijska društva te masovni ulazak žena u javnu sferu, ponajprije u tvornice. Druga se faza odnosi na prelazak industrijskih u postindustrijska društva, pri čemu je naglasak postavljen na povećanju rodnih jednakosti.[47]

Žene su na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće na području Hrvatske ponajviše zapošljavane u prehrambenoj industriji pa je tako npr. u Tvornici sardina u Rovinju bilo zaposleno 120 žena i djece te 28 muškaraca. Iako se prvenstveno radilo o ekonomskoj potrebi, određen dio radnika s nepovjerenjem je promatrao ulazak žena u sferu rada. Naime, smatrali su kako će zapošljavanje žene dovesti do još većeg snižavanja nadnica.[48]

Ovomu se 1908. godine suprotstavila ruska aktivistica i autorica Aleksandra Kolontaj kad je u kontekstu porasta ženske radne snage napisala da mnogi buržujski ekonomisti iskorištavaju tu činjenicu kako bi stvorili tezu o muško-ženskom rivalstvu u sferi rada, koje potom stvara neprijateljski stav prema rastu ženske radne snage.[49] Kolontaj ističe da nije riječ o zamjeni muške radne snage ženskom, nego o homogeniziranju radničke klase. Ona zamjenjuje buržujsku tezu te navodi da se rivalstvo stvara ako je žena izolirana, odnosno ako nije uključena u proletersku borbu.[50] Ipak, kako smo vidjeli, argumenti protiv ulaska žena u radnu sferu nisu dolazili samo s građanskih pozicija nego i s onih radničkih jer su muškarci u ženskoj radnoj snazi vidjeli prijetnju visini svoje zarade.

46 Lois Rita Helmbold i Ann Schofield, „Women's Labor History, 1790-1945", *Reviews in American History* 17 (1989): 501-518.

47 Vidjeti: Jerončić, „Privatni i javni patrijarhat: društveni položaj i uloga žena u Jugoslaviji tokom socijalističkog perioda", 1-26.

48 Pejić, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869.-1914.)", 230.

49 Aleksandra Kolontaj, *Introduction to the Book The Social Basis of the Women's Question*, pristup ostvaren 10. XII. 2019., https://www.marxists.org/archive/kollonta/1908/social-basis.htm.

50 Isto.

Što se tiče organiziranja radnica u Hrvatskoj, prvi se pokušaji javljaju još 1870-ih godina. Tako je u Zagrebu 1874. došlo do pokušaja osnivanja Ženskog radničkog društva. Zagrebački *Radnički prijatelj* iste je godine objavio kako postoje inicijative da se, po uzoru na druge gradove (Budimpeštu, Beč), u Zagrebu osnuje žensko radničko društvo. Na tom su tragu osnivane ženske sekcije u različitim radničkim udruženjima, poput zadarskog Radničkog društva za uzajamnu pomoć (1882.).[51] Pet godina prije, u Trstu, osnovana je ženska sekcija Tršćanskog radničkog društva koja je pokrenula večernju školu za organizirane radnice.[52] U Pazinu je također postojalo Radničko društvo uzajamne pomoći, koje je brojilo 232 člana, od toga 65 žena.[53]

Ulazak žena u radnički pokret bio je vidljiv i u ostalim hrvatskim gradovima. Tako se u zapisima osječkoga Gradskog poglavarstva iz 1895. navodi da su na sazvanoj radničkoj skupštini uz pedesetero muškaraca bile prisutne „dvije ženskinje"[54]. O tome da su žene polako ulazile u radnički pokret i postajale sve aktivnije u Osijeku, svjedoči i radnička skupština održana početkom lipnja 1895. na kojoj je, prema izvještaju gradskih vlasti, također bilo nekoliko žena.[55] Među svojevrsne pionirke radničkog pokreta u Hrvatskoj, uz već spomenutu Terezu Welzer te Mariju Jurić Zagorku, zasigurno ubrajamo i Giuseppinu Martinuzzi koja je, između ostaloga, bila tajnica ženskih i kulturnih sekcija tršćanske organizacije *Società Operaia*. Martinuzzi je smatrala kako borbu za socijalizam treba voditi na planu „kulturnog uz-

51 Šoljan, Žene Hrvatske u radničkom pokretu, 6. Slična društva osnivala su se i u ostalim jugoslavenskim zemljama. Tako je u Srbiji na inicijativu pionirke tamošnjeg radničkog pokreta, Stojanke Jovanović, osnovano Žensko radničko društvo. Dragiša Lapčević, *Položaj radničke klase i sindikalni pokret u Srbiji* (Beograd: Centralni sekretarijat radničkih komora, 1928.), nepag.

52 Josip Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880. – 1895.)*, knj. I. (Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije, Republičko vijeće za Hrvatsku, 1958), 435.

53 Isto, 404.

54 Hrvatska (dalje: HR), Državni arhiv u Osijeku (dalje: DAOS), f. 10, kut. 5753a, Izvještaj s radničke skupštine u Osijeku, 7. II. 1895.

55 Isto, 1. VI. 1895.

dizanja podjarmljenih slojeva".[56] Spomenuta Osječanka Tereza Welzer bila je prilično aktivna u smislu sindikalnog organiziranja kuharica i sobarica. Zbog svoga djelovanja, prvenstveno uslijed pokušaja organiziranja radnica u tvornici šećera, vlasti su je 1906. godine izgnale iz grada, što je tada bila uobičajena kazna za ovakvu vrstu djelovanja.[57]

Iznimno važan štrajk radnica bio je onaj u riječkoj tvornici duhana „Virginia" 1885. godine. Pri izvještavanju o toj obustavi rada jedne su novine istaknule da se pričalo kako je lakše zapovijedati jednim armijskim korpusom, nego sa stotinu žena „jer kad one počnu galamiti, to je kao da se sam pakao svalio na zemlju, a upravo je tako bilo kada je oko tristo pedeset radnica pošlo u štrajk", prenosi Slavica Jakobović-Fribec.[58] Štrajk je uslijedio nakon što su radnice saznale da će im biti smanjene plaće, nakon čega su s povicima neslaganja složno ušle u tvornicu. Na kraju je direktor poduzeća bio prisiljen prihvatiti njihove zahtjeve.[59]

Ovakvo djelovanje žena krajem 19. i početkom 20. stoljeća smatrano je iznimno nepoželjnim, što se očituje i na primjeru Zagorkina sindikalnog organiziranja tiskarskih radnica u *Kolo radnih žena*. Zbog toga joj je osnivač Dioničke tiskare u Zagrebu, Šime Mazzura, zaprijetio otkazom nazvavši je „zagorskom kravicom", pri čemu ju je optužio za „feminističke novotarije", kao i za zaraženost „socijalističkim mentalitetom".[60]

Vrlo agilna u ovom smislu bila je i Osječanka Marija Sukić, prva radnica koja je održala govor na jednoj radničkoj skupštini. Naime, u svibnju 1905. upozorila je osječke radnike na potrebu zajedničke borbe žena i muškaraca s ciljem stvaranja bolje budućnosti. Kako izvori navode, njezin je govor impresionirao sve prisutne, a u njemu je istaknula „pogubno i nepromišljeno

56 Giacomo Scotti, ur., *Giuseppina Martinuzzi. Socijalizam i domovina. Izbor iz djela* (Pula; Rijeka: Čakavski sabor, 1979), 49.
57 Rajković, *Dugi ženski marš*, 76.
58 Slavica Jakobović-Fribec, „Zagorka – protagonistica nenapisane povijesti hrvatskog feminizma", *Književna republika* 5-6 (2006): 43-52.
59 Isto.
60 Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 245.

djelovanje mnogih žena, koje iz neznanja ili zlobe, spočitavaju i priječe svojim muževima sudjelovanje u političkoj i strukovnoj borbi i organizaciji".[61] Ovdje bih također izdvojila i Riječanku Anu Delić koji je tijekom ovog razdoblja održala niz govora na javnim radničkim skupštinama, među kojima je bio i onaj na kojemu je govorila o socijalnom položaju žena pred 500 osoba. Ona je također u svojim govorima često napadala vladu i buržoaziju, prije svega zbog visokih cijena i poskupljenja troškova života, što je dodatno ugrožavalo ionako težak život radnika.[62]

Paralelno s ovim događanjima došlo je i do osnivanja socijaldemokratskih stranaka koje su u pogledu rodnih odnosa slijedile austrijske socijaldemokrate pa su u svoje političke programe obvezno uvrštavale i opće pravo glasa. Među tim strankama bila je i Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije (osnovana 1894. u Zagrebu) koja je u svojim programskim osnovama istaknula i zahtjev za „ukinuće svih onih zakona, koji ne daju ženi sva ona prava, koja ima muškarac".[63] Radnički je pokret tom pitanju pristupio dosljedno pa je i 1907., u kratkoj brošuri koju su objavili domaći socijaldemokrati, navedeno kako je posebno važno da žene ostvare biračko pravo jer se državne uredbe jednako tiču i njih i muškaraca.[64]

Iako za razliku od situacije u zapadnoj Europi na jugoslavenskom prostoru ne možemo govoriti o intenzivnim sukobima između liberalnog i socijalističkog feminizma, očito je da su i ovdje postojale razlike. Tomu u prilog ide i činjenica da su ovdašnje socijaldemokratske stranke osnivale ženske sekcije koje su imale cilj privući radnice u svoje redove jer one očito nisu pronašle svoje mjesto u postojećim ženskim organizacijama koje nisu bile odveć usredotočene na promjenu njihova klasnog

61 Dušan Plećaš, *Prvomajske proslave u Osijeku* (Osijek: Revija: Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta „Božidar Maslarić", 1973), 18; Rajković, „The Position of Female Workers in Yugoslavia between the Two World Wars – a Historical Perspective", *Antropologija. Časopis Odelenja za etnolgoiju i antopologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu* 20 (2020): 27-54.

62 Šoljan, *Žene Hrvatske u radničkom pokretu*, 19.

63 Isto, 8.

64 Slavko Henč, *Što je to sveopće, jednako, izravno, tajno i proporcionalno izborno pravo?* (Osijek: L. Friedmann, 1907.), 18.

položaja te koje su se, kako je već navedeno, prije svega bavile određenim pomacima unutar građanskog društva.

Potrebno je istaknuti da je stupanje žena u javnu sferu rezultiralo dvjema pojavama. Prva se odnosi na činjenicu da je time došlo do promjene patrijarhata koji je od privatnog prerastao u javni, pri čemu žene više nisu bile ograničene na „domaće ognjište", već se ispred njih nalazilo čitavo društvo kojim su se mogle kretati i biti eksploatirane.[65] Kao dobra ilustracija ekonomske podčinjenosti ženske radne snage može nam poslužiti ranije spomenuti primjer sa sjednice osječkoga Gradskog poglavarstva iz 1904. godine, kada je donesena odluka o povišenju plaće isključivo za muške učitelje.[66]

Upravo je eksploatacija bila jedan od razloga zašto se dio radnica počeo približavati socijalističkom radničkom pokretu koji je, prema Hobsbawmu, pružao najpovoljnije javno okruženje za žene, odnosno „drugačije nego što su to bili zabavljači i nekolicina uistinu povlašćenih ćerki iz elite".[67] Privlačnost radničkog pokreta, između ostaloga, proizlazila je i iz činjenice da se on usmjeravao na potpuni preobražaj društva koji je uključivao i promjenu dotadašnjih obrazaca odnosa među spolovima.[68] Dakako, problem eksploatacije bio je prisutan i u marksističkoj teoriji kad se govori o ulasku žena u radni odnos. Karl Marx tumačio je eksploataciju tvrdeći da je kapitalizam stvorio mogućnost zapošljavanja žena s ciljem podčinjavanja svih članova radničkih obitelji, bez razlike na spol i dob. Izvori nam govore kako su žene često radile za mnogo nižu nadnicu na poslovima koji nisu odgovarali njihovoj fizičkoj konstituciji te su bile izložene različitim vrstama zahtjeva vlasnika i njihovih sinova. Najbolja ilustracija potplaćenosti ženske radne snage parola je

65 Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, prev. Mirjana Paić Jurinić, Rajka Rusan i Vesna Tomić (Zagreb: Golden marketing, 2002), 154, u: Jeroničić, „Privatni i javni patrijarhat: društveni položaj i uloga žena u Jugoslaviji tokom socijalističkog perioda", 1-26.

66 „Za učiteljicu", *Domaće ognjište* (Zagreb), Prva hrvatska radnička tiskara, knj. IV., sv. 5., siječanj, 1904., 106.

67 Hobsbawm, *Doba carstva*, 257.

68 Isto, 256.

iz toga doba, koja glasi: „Gladujemo dok radimo, možemo onda isto tako gladovati i dok štrajkamo“.[69]

Žene su sudjelovale i u prvom generalnom štrajku uopće u Hrvatskoj koji se zbio 1905. godine u Osijeku. U štrajku je, prema pisanju ondašnjih novina, sudjelovalo oko 4500 ljudi.[70] Među njima bile su i Rozalia Orf te Roza Slama. One su se našle i na popisu optuženih jer su huškale narod protiv vlasti te radi zločina ustanka. Roza Slama je u konačnici osuđena na mjesec dana teške tamnice uz post, iako je njezin branitelj tražio da se kazna ublaži zbog bolesnog djeteta kojega je imala, no sud je tu molbu odbio. Rozalia Orf je, pak, osuđena na šest tjedana teške tamnice uz post svaka dva tjedna.[71]

Žene su postajale sve aktivnije i u političkom smislu, što je vidljivo i prema svojevrsnom imeniku koji je vodila Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, a prema kojemu je bilo i devet radnica, većinom krojačica i kuharica.[72] Već uključene radnice nastojale su pridobiti što više žena u radnički pokret. Tako je Mathilda Sorgue 1910. u socijaldemokratskom glasilu *Slobodna riječ* objavila tekst u kojemu je pozvala radnice na uključenje u radnički pokret (točnije, radilo se o apelu „proleterskim materima i kćerima“).[73] Ovo je bilo i uvjetovano činjenicom da određene žene još uvijek nisu osvijestile značenje radničkog pokreta, stoga je 1914. godine *Radnička sloga* objavila članak u kojemu je izražena potreba za obrazovanjem žena kako bi se upoznale s ciljevima radničkog pokreta te idejama socijalizma.[74]

Jačanje industrijske proizvodnje imalo je dvojak utjecaj na položaj žena. S jedne strane, teški socijalni uvjeti primoravali su ih na rad u tvornicama. S druge strane, na tragu onoga što Hobsbawm tvrdi, industrijalizacija „dugog“ 19. stoljeća težila je istisnuti *udanu* ženu iz privrede, pa su i privreda i politika po-

69 „Women in the Workplace – a History. Labor Unions“, The Labor Site, pristup ostvaren 13. VIII. 2022., http://www.thelaborsite.com/women1.cfm.
70 „Generalni štrajk u Osieku“, *Narodna obrana* (Osijek), br. 109, 10. V. 1905.
71 „Osuda proti štrajkašima“, *Narodna obrana* (Osijek), br. 144, 23. VI. 1905.
72 Šoljan, *Žene Hrvatske u radničkom pokretu*, 10.
73 Pejić, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869. – 1914.)“, 221-167.
74 „Socijalizam i radničke žene“, *Radnička sloga* (Zagreb), 5. II. 1914.

stale maskulinizirane na tragu shvaćanja da udane žene imaju osiguranu egzistenciju.[75] Ovi kontradiktorni procesi dodatno su otežali položaj žena koje su se našle između čekića i nakovnja. U ovom su se prostoru posebno našle prostitutke, čija je marginaliziranost bila višestruko uvjetovana.

„Pale žene"

U rodnom i klasnom smislu iznimno marginaliziranu društvenu skupinu predstavljale su prostitutke ili, kako ih je devetnaestostoljetno društvo definiralo, „pale žene". Premda je dugo vremena historiografija proučavanju prostitucije prilazila kao moralnom pitanju, od 1980-ih prostitucija se počinje istraživati kako bi se dodatno analizirala radnička kultura, povijest žena i seksualnosti, ali i razvoj urbane kulture, ekonomije i političkog života te marginalne grupe.[76] Istovremeno se prostitucija počela povezivati sa socijalnim statusom žena pa su tako Helmbold i Schofield istaknule da ona predstavlja pokušaj pronalaženja puta u svijetu s ograničenim ekonomskim izborima.[77] Ovakav pristup opravdava i činjenica, koju Karen Klebbe ističe u svom članku, da su radnice vrlo često postajale prostitutke, „kako bi dopunili svoje bijedne plaće".[78] Ovo je još istaknuo i Bebel u knjizi *Žena i socijalizam* (1879.) kada je ustvrdio da je prostitucija, baš kao i policija ili vojska, socijalna ustanova[79] za one koje nemaju drugog ili dovoljno izvora prihoda. Na tom je tragu i Milisav Mijaušković koji je upravo težak položaj radničke klase istaknuo kao jedan od razloga zašto su se žene, uslijed nemo-

75 Hobsbawm, *Doba carstva*, 245-245.

76 Karen Klebbe, „Falen no Longer: A Review Essay of the Historiography of Prostitution in the United States", pristup ostvaren 22. V. 2023., https://www.eiu.edu/historia/klebbe.pdf.

77 Lois Rita Helmbold i Ann Schofiled, „Women's Labor History, 1790-1945", *Reviews in American History* 17 (1989): 501-518.

78 Karen Klebbe, „Falen no Longer: A Review Essay of the Historiography of Prostitution in the United States", pristup ostvaren 22. V. 2023., https://www.eiu.edu/historia/klebbe.pdf.

79 Bebel, *Žena i socijalizam*, 165.

gućnosti izdržavanja rada, okretale prostituciji.[80] Na tom se tragu prostitucija tumači kao manifestacija ekonomskog stanja nižih klasa. Uzimajući navedeno u obzir, prostitucija se analizira u okvirima radničke klase, odnosno potplaćenosti njezina dijela.

O povezanosti ekonomskog položaja i prostitucije najbolje svjedoče primjeri uhićenih prostitutki na području Osijeka. Naime, mnogi su svodnici i svodilje iskorištavali iznimno loš ekonomski položaj djevojaka kako bi ih prisilili na prostituciju. To je bio slučaj Evice Vidaković, koju je svodilja Savka Milovanović, pokušala na prijevaru odvesti u Sarajevo rekavši joj kako će tamo „lijepo živjeti, goste služiti i novce na stranu mećati".[81] Da je prostitucija bila ekonomski motivirana te da je ovaj čimbenik predstavljao odlučujući element u njezinu razvoju, svjedoči i primjer djevojke iz Pečuha koja je bila u potrazi za poslom. Njezinu su situaciju iskoristili trgovci robljem, obećavši joj unosnu zaradu u jednom osječkom lokalu. Nakon što je mjesec dana, kako izvori navode, „trpila najveće duševne muke", iskoristila je priliku te je jednog dana pobjegla svodilji. U konačnici, policija ju je vratila u rodni grad. Problem nemogućnosti zarade bio je vidljiv i u 23-godišnje Marijice Lasić koju je osječko redarstvo uhitilo krajem 1890-ih zbog bludnog života, ali i besposlenog skitanja.[82]

Težak ekonomski položaj pripadnica nižih klasa rezultirao je nizom negativnih društvenih pojava pa se uz prostituciju vezivala i trgovina robljem, kao i širenje spolno prenosivih bolesti. Između ostaloga, zbog ovoga je i donesen u Osijeku *Pravilnik o uredjenju i nadziranju prostitucije* (1896.), prema kojemu je bila regulirana i odredba prema kojoj je prostitutka morala imati zdravstvenu knjižicu u kojoj se vodila evidencija o bolestima, kao i o njezinu zdravstvenom stanju.[83]

80 Milisav Mijaušković, „Prve stihijske borbe radničke klase", u: *Priručnik za istoriju međunarodnog radničkog pokreta*, ur. Stevan Belić-Franić i Ljubinka Krešić (Beograd: Rad, 1964), 41-62.

81 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)" (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2019), 227.

82 Isto, 225.

83 Sergej Filipović, „Reguliranje prostitucije u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeća: Pravilnik o uređenju i nadziranju prostitucije iz 1896. i Pravilnik za bludilišta iz 1911.", *Scrinia Slavonica* 14 (2014): 141-158.

Prostitucija je isto tako često bila i izvor zarade za one djevojke koje su bile sluškinje, poput stanovite Ane Tigler koja je 1893. godine provela dan u zatvoru jer je s vojnicima „tjerala bludni život u vojarni".[84] Katarina Horvat u svojoj knjizi *Kućna služinčad u Zagrebu* ističe da su redarstvene vlasti znale zateći služavke „na spavanju s muškarcima na raznim javnim mjestima".[85]

Baš kao i sve socijalne ustanove, kako Bebel navodi, i prostitucija je stavljena pod nadzor države. Shodno tome, Pejić ističe, prostitutke su bile evidentirane i nadgledane dok je njihova djelatnost bila zakonski regulirana.[86] Na području Banske Hrvatske prostitucija je regulirana donošenjem *Kaznenog zakona* 1852. godine. Iako je prostitucija nominalno bila zabranjena, nisu se kažnjavale prostitutke koje su bile evidentirane pri gradskom redarstvu. Odnosno, prostitucija je tolerirana ako se odvijala u bludilištima, tj. na definiranim lokacijama. S ciljem njezine regulacije većina je gradova vodila tzv. popise bludnica. Primjera radi, osječki popis iz 1886. godine sadrži 120 imena, kao i podatke o mjestima na kojima su tamošnje prostitutke radile. Krajem stoljeća došlo je do jačanja nadzora nad prostitutkama, pri čemu je kotarski liječnik bez najave mogao i do dva puta tjedno pregledati seksualne radnice.[87]

Marginaliziranost prostitutki bila je kodificirana raznim pravilima. Na tom tragu, bio im je zabranjen pristup kazalištima, slastičarnicama te restoranima. Kako ne bi narušavale javni moral, prostitutke nisu smjele stanovati blizu crkava, škola ili javnih ureda. Isto tako, na prozorima bludilišta morale su cijelu noć gorjeti svjetiljke, dok su zastori morali biti spušteni. Također, prostitutkama je bilo zabranjeno slobodno gledati kroz

84 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918)", 225.

85 Katarina Horvat, *Kućna služinčad u Zagrebu 1880.-1914.* (Zagreb: Srednja Europa, 2021), 170.

86 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)", 216.

87 Vidjeti: Darija Željko, „Problem prostitucije i njezina zakonska regulacija u europskom okruženju do prve polovine 20. stoljeća", *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja* 100 (2016.): 149-175.

prozor, kao i noćno skitanje te „izskazivanje javne sablazni".[88] Ovdje je potrebno istaknuti da su vlasnice javnih kuća obično zadržavale oko tri četvrtine njihove zarade.[89] Imajući na umu navedeno, možemo zaključiti da su ove žene trpjele trostruku opresiju. Prva je bila uvjetovana rodnim aspektom, druga klasom, dok je treća bila uzrokovana vrlo fleksibilnom moralnošću koja se primjenjivala isključivo na prostitutke u sklopu koje su smatrane nepoželjnom društvenom pojavom.

Humanitarna i građanska društva

U Banskoj Hrvatskoj krajem devetnaestoga stoljeća došlo je do osnivanja raznih ženskih građanskih organizacija koje su postale sastavnim dijelom identiteta žena srednje klase. Ovdje se radilo o svojevrsnom društvenom refleksu onoga što se u ovo vrijeme događalo diljem Europe kada je došlo do osnivanja sličnih ženskih društava. Tako Lucija Benyovsky navodi da se od sredine 19. stoljeća, po uzoru na druge države u Carevini i Europi osnivaju *gospojinska* (ženska) društva.[90] Njih su osnivale pripadnice više građanske klase koje nisu ulazile na tržište rada. Većina tih organizacija pružala je pomoć siročadi i invalidima ili, pak, potporu školovanju mladih djevojaka. Osnivanje ovakvih društava omogućilo je ženama da u većem broju sudjeluju u društvenom životu te je ujedno označilo i izlazak iz kućno-obiteljskog kruga.[91] Tako Iskra Iveljić navodi da su građanske žene u okviru polujavnih sfera salona te društvenih izlazaka aktivno sudjelovale u društvu napuštajući tako intimu doma.[92] Sklevicky ističe da salon predstavlja društveni prostor ukorijenjen u privatnoj sferi koji će ipak kao prostor društvenosti odškrinuti vrata

88 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)", 222.

89 Tomislav Zorko, „Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934.", *Časopis za suvremenu povijest* 38 (2006), br. 1: 227.

90 Lucija Benyovsky, „Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest* 30 (1998): 73-92.

91 Isto.

92 Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam international, 2007), 296.

sfere javnosti preko neformalnih kanala komunikacije. Međutim, ista autorica smatra kako je salon i simbol isključenosti jednog sloja žena iz društvene proizvodnje.[93]

Dakle, jedan od osnovnih oblika djelovanja žena u ovom razdoblju postaju dobrotvorna društva koja imaju vrlo jasno izraženu socijalnu ulogu. Imajući to u vidu, potrebno je spomenuti da krajem 19. stoljeća dolazi do osnivanja niza ženskih društva koja su imala karitativni i obrazovni karakter. Neke od pripadnica ovih društava, poput Jelisave Prasničke, bile su iznimno aktivne. Tako je navedena 1860-ih godina pokrenula inicijativu za osnivanje društva za pučku prosvjetu, kao i za skupljanje priloga „narodu koji je stradao kada je buknuo ustanak u Hercegovini i Crnoj Gori izazvan turskim nasiljem".[94] Nakon toga ubrzo je došlo i do osnivanja odbora „domorodnih gospoja i gospodična" koje su također počele skupljati priloge. Jedno od takvih udruženja bilo je i požeško Gospojinsko društvo, osnovano na poticaj Viktorije pl. Maljevac. Isto je prikupljalo pomoć za bosansko-hercegovačke izbjeglice.[95]

Istovremeno je došlo i do osnivanja profesionalnih udruženja žena. Jedno od najvažnijih društava toga doba svakako je Hrvatsko-pedagogijski književni zbor koji je izdavao prvi časopis namijenjen ženama pod nazivom *Domaće ognjište. List za porodicu*.[96] Te prve emancipatorske korake, baš kao i u Europi, predvode žene iz srednjeg sloja, točnije, učiteljice, poput Jagode Truhelke[97] i Marije

93 Isto.

94 Benyovsky, „Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata",73-92.

95 Isto.

96 List je izlazio u Zagrebu od 1901. do 1914. godine. Isprva ga je tiskao Hrvatski pedagogijsko-književni zbor, zatim Klub učiteljica, tj. Udruga učiteljica Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Prvih godina uređivale su ga Marija Jambrišak i Jagoda Truhelka, a potom Milka Pogačić. („Domaće ognjište", Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 31. III. 2020., https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15818.) List je ranije nosio naziv *Na domaćem ognjištu*.

97 Jagoda Truhelka (1864. – 1957.) hrvatska pripovjedačica. Završila Učiteljsku školu u Zagrebu, radila kao učiteljica u Osijeku, Gospiću i Zagrebu, bila je ravnateljica Više djevojačke škole u Banjoj Luci i nastavnica na sarajevskoj preparandiji. U njezinoj prozi za odrasle primjetno je zanimanje za svijet žene i odnose među spolovima, zbog čega je dio pripovijesti (objavljivanih u časopisima *Vienac* i *Nada*) objavljen pod pseudonimom A. M. Sandučić. U sarajevskoj *Nadi* 1897. objavljivala je u nastavcima

Jambrišak.[98] Danja Šilović-Karić ističe da je težnja lista *Domaće ognjište* bila uvjeriti žene da će obrazovanjem još bolje ispunjavati društvenu ulogu majki i odgojiteljica budućih naraštaja.[99] To ide u prilog tezi da pripadnice građanskog sloja nisu težile potpunoj dekonstrukciji društvenih, političkih i rodnih okvira, nego su nastojale u postojećim okvirima steći veću društvenu vidljivost, prije svega obrazovanjem. Vrlo ilustrativno to prikazuje i Jagoda Truhelka u svojim pripovijetkama, kako to navodi Katarina Ivon, u kojima je vrlo jasno strukturirana misao o udaji kao kruni djevojaštva svake djevojke.[100] Ipak, mnogi su bili protiv njihova rada, smatrajući da školovanjem dolazi do prekomjernog stvaranja „inteligentnog ženskog proletarijata".[101]

Inače, list *Domaće ognjište* je, između ostaloga, objavljivao pjesme, pripovijesti i razne poučne članke u kojim se ponajprije njegovala uloga majke. Tako se u jednom članku navodi i sljedeće:

---

psihološki roman *Plein air*, u kojem se bavi ženskim pravima, brakom, društvenim stereotipima i dr., što je jedan od prvih primjera „ženskoga pisma" u hrvatskoj književnosti. („Jagoda Truhelka", Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 31. III. 2020., https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62535).

98 Marija Jambrišak, pedagoginja i spisateljica (1847. – 1937.). Nakon završene dvogodišnje učiteljske škole u Sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskoga 1863. u Zagrebu i učiteljske prakse u samostanu uršulinka 1864. – 1865. u Varaždinu, položivši 1866. učiteljski ispit, postaje 1867. učiteljica u Krapini. Nastupivši 1871. na prvoj općoj učiteljskoj skupštini u Zagrebu s rezolucijama o ravnopravnosti i jednakosti učiteljica s učiteljima, nenamještanju sestara milosrdnica na svjetovna učiteljska mjesta, o potrebi visokoškolske izobrazbe i stipendiranja učiteljica, odlazi u bečki Učiteljski pedagogij na poziv njegova ravnatelja F. Dittesa. Ondje 1874. završava trogodišnji studij kao prva polaznica. Vrativši se te godine u Zagreb, namjesna je i 1875. prava učiteljica u Višoj djevojačkoj školi, a 1892. prelazi u Ženski licej, otvoren njezinom zaslugom. Njezino djelo *Znamenite žene* opis je glasovitih povijesnih osoba, namijenjeno za uzor ženskoj mladeži, a stihovima hrvatskih pisaca protkano etičko i poučno djelo *O dobrom vladanju* savjeti su o lijepom ponašanju u obitelji i javnom životu. Uređivala je s Jagodom Truhelkom prvo godište časopisa *Na domaćem ognjištu*. („Marija Jambrišak", Hrvatski biografski leksikon, http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9072, pristup ostvaren 31. III. 2020.)

99 Dunja Šilović-Karić, „Domaće ognjište – prvi ženski list u Hrvatskoj", u: *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman (Zagreb: Institut „Vlado Gotovac, Ženska infoteka, 2004), 181-190.

100 Katarina Ivon, *Jagoda Truhelka. Poetika na margini* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2023), 107.

101 „Učiteljice i analfabetizam", Ženski svijet, (Zagreb), br. 9, 1. IX. 1918.

> „Sin kojega je mati s tolikom mukom rodila, s tolikim ga trudom na noge podigla, koga je odgojila svojim mlijekom (…) ako je i kukavica, izdajica, izrod ljudskog društva; ali on je materi ipak nesretan čovjek, putnik, on je meso njezina mesa, krv njezine krvi."[102]

Vidljivo je da je list bio isključivo namijenjen obitelji, odnosno nastavku građenja primarne tradicionalne uloge žene kao majke. Tomu u prilog ide i članak objavljen u prvom broju pod naslovom „Što hoćemo i želimo" u kojemu se navodi da je list bio namijenjen „napose hrvatskoj majci".[103] U skladu sa svojim europskim pandanima, urednice tih novina nisu željele narušiti državne ili obiteljske okvire, baš kao ni sufražetkinje, nego su nastojale proširiti mogućnost djelovanja žena. Unatoč navedenom, Marija Jambrišak bila je prva žena u Hrvatskoj koja je javno istupila i tražila izjednačavanje plaća i radnih uvjeta za učitelje i učiteljice. Bio je to pionirski zahtjev u nadolazećoj borbi za ravnopravnost. Jambrišak je dala i velik doprinos osvješćivanju uloge žene u društvu objavivši nekoliko svezaka o znamenitim ženama u povijesti i pripovijestima. Među njima su i priče o Korneliji Kukuljević Sakcinski, Antigoni, Elizabeti Petrovnoj i dr., koje su prema autorici trebale poslužiti kao uzori u koje se mogu ugledati djevojčice i djevojke.[104] Jambrišakova nije ozbiljnije propitivala patrijarhat niti je težila radikalnim društvenim promjenama poput socijalistkinja. Odnosno, i dalje je kao „ženske vrline" navodila zahvalnu i odanu kći, uzornu suprugu, „biser majku" i „vrlu Hrvaticu".[105] Drugim riječima, smatrala je da žena treba primarno ostati vezana za obitelj, uz mogućnost javnog djelovanja. Na sličnom je tragu bila i njezina suvremenica Ivana Brlić-Mažuranić koja je ulogu majke smatrala svojim „životnim djelom".[106] Iz toga proizlazi da je ova književnica, baš kao i već navedena Marija Jambrišak, riječima Dubravke Zime,

---

102 „Majka", *Na domaćem ognjištu: list za porodicu*, (Zagreb), br. 1, rujan 1900.

103 „Što hoćemo i želimo", *Na domaćem ognjištu: list za porodicu* (Zagreb), br. 1, rujan 1900.

104 Marija Jambrišak, predgovor knjizi *Znamenite žene u povijesti i pričama* (Zagreb: Knjižara Lav. Hartmana, 1896).

105 Isto, 1.

106 Zima, *Praksa svijeta*, 346.

prihvatila reprezentacijska očekivanja devetnaestostoljetnih klasnih i privatnih rodnih politika.[107]

Osim učiteljica, bile su aktivne i književnice, poput Marije Jurić Zagorke i Vilme Vukelić,[108] koje su svojim radom itekako pridonijele progresivnom razmišljanju o ženinoj ulozi u društvu. Tako, između ostaloga, u autobiografskim zapisima *Tragovi prošlosti* Vilma Vukelić problematizira ugovorene brakove i same bračne odnose u kojima primat ima muškarac.

U ovom smislu svakako valja istaknuti razne umjetničke ženske udruge osnovane u Petrinji (1908.) i Zagrebu (1913.) itd. Kao što je vidljivo, žene iz građanske klase pronalazile su svoj put u javnu sferu, ponajprije kao učiteljice ili privatne guvernante te obrazovne radnice.[109] Na tom je tragu i Hobsbawm koji je napomenuo da je ideologija liberalne buržoazije podrazumijevala veći stupanj jednakih prava i mogućnosti za žene, čime je stvorila imućnu dokoličarsku klasu žena, što je dovelo i do njihove potrebe za djelovanjem izvan kuće.[110] Slično piše i Sklevicky analizirajući prostor salona kao mjesta djelovanja žena, kada navodi da salon nije shvaćen u svom ishodišnom smislu demokratizacije intelektualnog života njegovim odvajanjem od plemićkih krugova, već je shvaćen u značenju prostora dokolice žena.[111]

Skeptičan stav prema ovoj vrsti djelovanja imali su socijalistički teoretičari poput Dimitrija Tucovića.[112] Ne umanjuju-

107 Isto, 8.

108 Vilma Vukelić (1880. – 1956.), književnica koja je u osječkom listu *Die Drau* od 1896. objavljivala feljtone i prijevode hrvatskih pjesnika na njemački jezik. Za života joj je objavljen samo roman o Židovima u Mađarskoj uoči Prvog svjetskog rata – *Ljudi bez domovine*. U rukopisu je ostao niz neobjavljenih romana. Na hrvatski jezik prevedeni su joj 1994. memoari *Tragovi prošlosti*. („Vilma Vukelić", Hrvatska enciklopedija, https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65632, pristup ostvaren 12. III. 2020.)

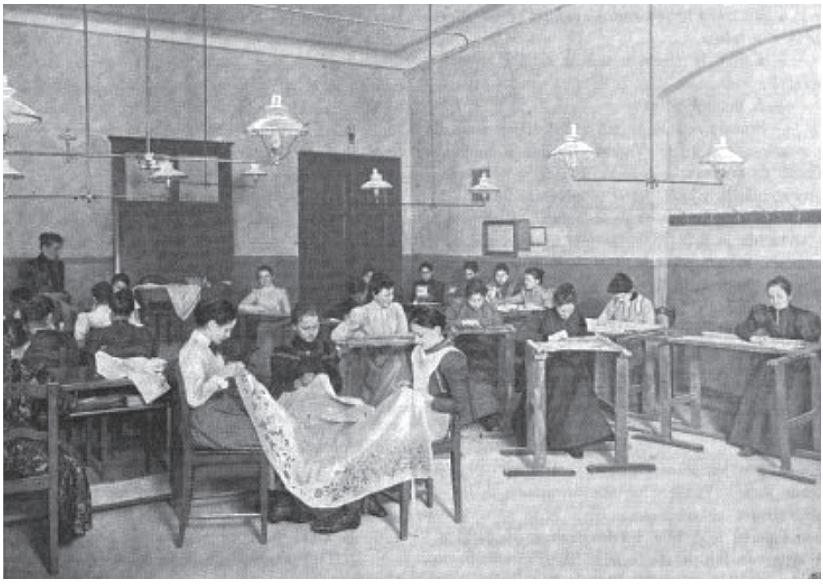
109 Zima, *Praksa svijeta*, 39.

110 Hobsbawm, *Doba carstva*, 248. Inače, muškarci iz viših društvenih slojeva u Hrvatskoj svoju su dokolicu provodili u kavanama koje su postale „oaze muškaraca", a u kojima su igrali razne društvene igre poput preferansa. Zlata Živaković-Kerže, *Svaštice iz starog Osijeka* (Osijek: Studio HS Internet d.o.o.; Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2016), 194.

111 Sklevicky, Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa, 26.

112 Dimitrije Tucović bio je jedan od osnivača te član Srpske socijaldemokratske partije. Iznosio je oštru kritiku politike Kraljevine Srbije, pogotovo njezina odnosa prema

ći potencijal ovakvog djelovanja, oni su ipak isticali da se radi tek o manjem dijelu onoga što je potrebno da se žena oslobodi „ropstva". Takvi su teoretičari napominjali da je u ondašnjem društvu postojao znatan broj žena koje nisu mogle postati liječnice ili profesorice. Iz tog su razloga smatrali da ženska borba za „šačicu žena" ima profesionalni karakter, dok je za većinu ona mnogo više od toga. Važno je istaknuti da Tucović ne umanjuje važnost djelovanja ovih žena u smislu njihove borbe za pravo glasa. Dapače, ističe da bi kapitalizam, dajući politička prava ženi, jednim mahom udvostručio vojsku svojih grobara jer golemu većinu žena čine proleterke.[113]

Fotografija djevojaka u stručnoj školi objavljena u listu *Na domaćem ognjištu* u listopadu 1900. (Knjižnice grada Zagreba)

Albaniji. Bio je vrlo aktivan u stvaranju srpskog radničkog pokreta kao i u prosvjedima protiv srpske kraljevske vlasti. Iako je imao izrazito antimilitarističke stavove, prijavio se u vojsku te je poginuo tijekom Kolubarske bitke u Prvom svjetskom ratu. (Opširnije u: Moša Pijade, *O Dimitriju Tucoviću*, Beograd: Kultura, 1950)

113 Dimitrije Tucović, „Borba za oslobođenje žena", Slike partizana, https://slikepartizana.wordpress.com/2016/10/04/borba-za-oslobodenje-zene/, pristup ostvaren 8. XII. 2019.

Zaključak

Dubravka Zima piše da doba stasanja hrvatske visoke građanske klase, odnosno druga polovica 19. stoljeća, nije bilo vrijeme koje je naklonjeno ženama. U tom smislu Zima posebno ističe esencijalističku predodžbu o ženi kao slabijoj i podređenoj. Upravo je ovaj esencijalistički pristup bio jedan od izvora marginaliziranosti žena koji se vrlo jasno manifestirao u nizu različitih društvenih praksi i običaja – od izostanka prava na nasljeđivanje, biračkog prava, podređenosti ocu i suprugu do zabrane pristupa obrazovanju. Ovdje se radilo o rodno uvjetovanim stereotipima koje su promovirali filozofi poput Otta Weiningera, čija su stajališta dijelili ljudi različitih profila i na području Banske Hrvatske, od pjesnika i književnika poput Antuna Gustava Matoša do povjesničara umjetnosti Koste Strajnića.

Unatoč ovim pojavama antifeminizma, razdoblje kasnog 19. stoljeća predstavlja početak raskida s tradicionalnim društvenim ulogama žene kojima su kategorije majke, supruge i domaćice do tada bile gotovo inherentne. Sukladno s time, njihovom emancipacijom, odnosno blagim pomicanjem s društvenih margina došlo je do dokidanja esencijalističkog pogleda na žene kao slabijeg, a samim time i podređenog roda. Naime, premda je ideal zahvalne, odane i uzorne majke ili kćeri i dalje prevladavao, takva je premisa ipak naišla na određeno propitivanje u nizu ženskih i radničkih organizacija. Stoga možemo ustvrditi da je u ovom razdoblju došlo do revidiranja navedenog esencijalističkog pogleda. Manifestacije borbe pomicanja s margina ovisile su ponajprije o klasi. Dok su žene iz viših građanskih slojeva polako prodirale u svijet salona, javnih i privatnih plesova, žene iz radničke klase polagano su ulazile u sindikate zahtijevajući prije svega povećanje nadnice i bolje radne uvjete. Dakako, ovi detradicionalizacijski procesi nailazili su na niz prepreka. Unatoč tomu, žene poput Marije Sukić, Marije Jurić Zagorke te Marije Jambrišak pružile su temelje za daljnji razvoj emancipacije žena unatoč njihovim različitim motivima, perspektivama i iskustvima. Emancipatorski procesi dodatno su se intenzivirali razvojem ženskog pokreta nakon Prvog svjetskog rata.

Poštujući forme uljudna ponašanja i stare navike, dame uopće nisu zalazile u javne lokale, nego su se poslijepodne sastajale po kućama prijatelja na uzbudljivim trač-partijama uz kavu i kolače. (...) Pri tom treba znati da ženski dio višeg društva bijaše bez ikakva posla. Kuhinjom je vladala izvrsna i autoritativna kuharica, u sobama dobro uvježbana sobarica, za teže poslove pozivana je sluškinja, za veliko pranje vešarica, *za dotjerivanje garderobe* šnajderica. *Ako je u obitelji bilo djece, o njima se najprije brinula dadilja, poslije kinderfrajla i napokon guvernanta, koja je često u kući ostajala sve do kćerine udaje i odrasloj djevojci služila kao* garde-dama.

Vilma Vukelić (1880. – 1956.), književnica
Tragovi prošlosti

Katarina Horvat

KUĆNA SLUŽINČAD U ZAGREBU 1880. – 1914.

Kućna je posluga u Zagrebu u razdoblju od 1880. do 1914. godine predstavljala znatan udio u stanovništvu. Tekst će se osvrnuti na pravne propise, kategorizaciju posluge, strukturu, zapošljavanje, socijalne probleme, svakodnevicu, privatni život i odnos posluge i poslodavaca.

Uvod

Kućna je posluga u socijalnoj strukturi stanovništva Zagreba do nedavno predstavljala slabo zastupljeno područje u hrvatskoj historiografiji. Ipak, povijest svakodnevice i raznih društvenih slojeva posljednjih desetak godina dobiva u njoj sve značajnije mjesto. Kućna posluga sama po sebi nije bila marginalna društvena skupina. Bilo je to zanimanje nužno u svakodnevici i gospodarskoj strukturi kojim se bavio veliki broj ljudi, posebno žena. Njihova je socijalna mobilnost mogla ići u oba smjera, prema napredovanju u građanskom društvu ili silasku na društvenoj ljestvici. Manji dio kućne posluge, koji bi krenuo stranputicom ili se našao bez sredstava za život, mogao je postati dijelom društvene margine.[1]

Zagreb između 1880. i 1914. godine

Kraj 19. i početak 20. stoljeća razdoblje je u kojem se nastavlja ubrzani ekonomski i društveni razvitak Zagreba te se on

1 Ovaj tekst rađen je na temelju doktorskog rada Katarine Horvat „Kućna služinčad u gradu Zagrebu 1880. – 1914." i iz njega nastale publikacije *Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.* te se sastoji od njihovih dijelova s eventualno manjim izmjenama. U bilješkama (na kraju odlomka) navedeni su brojevi stranica iz kojih su dijelovi teksta preuzeti. U bilješkama su navedeni i izvori i literatura koji se navode i u doktorskom radu te publikaciji. Katarina Horvat, „Kućna služinčad u gradu Zagrebu 1880. – 1914." (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2018); Ista, *Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.* (Zagreb: Srednja Europa, 2021).

pretvara u pravo hrvatsko središte. U ovom razdoblju Zagreb se najbrže razvijao od svih gradova Kraljevine Hrvatske i Slavonije, u čemu je veliku ulogu odigrala njegova prometna povezanost, posebno razvoj željeznice.[2]

Ostvareni su značajni rezultati u industrijskom i komunalnom razvoju, povećao se broj škola, kulturnih i znanstvenih ustanova, osnovana su razna društva i stručne udruge. Zagreb je izrastao od gradića s 20 402 stanovnika 1870. u grad sa 74 703 (79 038) stanovnika 1910. godine. Ovako veliki porast temeljio se na useljavanju stanovništva, a ne na prirodnom prirastu. U grad je u potrazi za poslom došao veliki broj novih stanovnika, uglavnom iz provincije.[3]

Velik broj stanovnika Zagreba bio je zaposlen kao kućna posluga („kućna služinčad"). Kućna posluga se po broju privrednika nalazila na drugome mjestu odmah iza „obrtne industrije" (1880., 1900. i 1910.), dok je 1890. bila na trećem iza „obrtne industrije" i „intelektualne privrede".[4]

Prema podacima iz popisa stanovništva, osobe zaposlene kao kućna posluga u Zagrebu i osobe koje su one uzdržavale činile su znatne udjele u broju stanovnika: 8,67% (1880.), 6,65% (1890.), 6,09% (1900.) i 5,85% (1910.). Iako apsolutni brojevi rastu, relativni brojevi pokazuju tendenciju smanjenja udjela kućne posluge u ukupnom zagrebačkom stanovništvu.[5]

2 Božena Vranješ-Šoljan. *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća* (Zagreb: Školska knjiga; Stvarnost, 1991), 267; Horvat, *Kućna služinčad*, 59.

3 Agneza Szabo, „Regionalno porijeklo i socijalna struktura stanovništva grada Zagreba između 1880.-1910.", *Radovi* 17 (1984), br 1: 101-120, 101-103; Horvat, *Kućna služinčad*, 59-63.

4 Ovdje prikazani statistički podaci preuzeti su iz: *Glavni rezultati popisa žiteljstva od 31. prosinca 1910. u slob. i kr. glavnom gradu Zagrebu. Prilog izvješću slob. i kr. glavnog grada Zagreba za god.1913.* (Zagreb: [s. n.], 1913.?) (dalje: *Prilog izvješću za 1913.*); Horvat, *Kućna služinčad*, 67.

5 Ovdje prikazani statistički podaci preuzeti su iz *Priloga izvješću za 1913.*; Horvat, *Kućna služinčad*, 68.

Pravni propisi za poslugu

Za područje Hrvatske i Slavonije u promatranom razdoblju i kasnije na snazi su bili „služinski redovi" koji su uređivali odnose „gospodara" i „služinčadi":[6]

1.) „privremeni služinski red za ladanje" od 11. srpnja 1853.[7]

Privremeni služinski red za *ladanje* bio je na snazi za poslugu koja nije radila u gradovima, već u selima.

1.) „služinski red za gradove" od 19. siječnja 1857.[8]

Ovaj služinski red bio je nadležan za poslugu u gradovima.

2.) „služinski red za gradske općine i služinski red za seoske općine u hrv.-slav. Krajini" od 4. siječnja 1881.[9]

Služinski red za gradove i Služinski red za *ladanje* slažu se po smislu, a razlikuju se samo u nekim stilističkim pogledima. Ovi služinski redovi, koji su vrijedili u građanskom dijelu Hrvatske, prošireni su i na područje bivše Vojne krajine, tako da su nakon sjedinjenja Vojne krajine odredbe iz tih redova, u okviru Služinskog reda za Krajinu iz 1881., vrijedile i na njezinu području.[10]

Služinski red za gradove bio je na snazi za poslugu (kućnu i ostalu) u gradu Zagrebu. Za ovaj se red može reći da je generalno bio usmjeren nadzoru i kontroli posluge, što se željelo

6 Pregled služinskih redova može se naći u sljedećim publikacijama: Milan Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu*, sv. III. (Zagreb: Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1902), 106-122; Ivan pl. Žigrović-Pretočki, *Upravno pravo kraljevina Hrvatske i Slavonije s obzirom na ustav.* (Bjelovar: Vlastita naklada, 1911), 577-581; Milivoj Vežić, *Pomoćnik za javnu upravu, sbirka najvažnijih zakonah i naredabah o javnoj sigurnosti, općem zdravlju, i o narodno-gospodarskoj prigodbi u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji s pripojenom bivšom hrv- slav. Krajinom* (Zagreb: Naklada akademijske knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch), 1884), 154-166; *Carsko-kr. službene narodne novine*, 4. III. 1857. i 6. VIII. 1853.; Horvat, *Kućna služinčad*, 73.

7 „Privremeni služinski red za ladanje u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, izdan naredbom bana Jelačića od 11. srpnja 1853."; Vežić, *Pomoćnik za javnu upravu*, 154; Horvat, *Kućna služinčad*, 73.

8 „Obznana c. kr. hrvatsko-slavon. namjestničtva od 19. siečnja 1857. br. 409. kojom je izdan služinski red za gradove", Isto; Horvat, *Kućna služinčad*, 73.

9 „Okružnica glav. zapovjedničtva u Zagrebu od 4. siečnja 1881. br. 6230. god. 1880., kojom je izdan A. služinski red za gradske općine, B. služinski red za seoske općine u hrvat.-slavon. Krajini", Isto; Horvat, *Kućna služinčad*, 74.

10 Vežić, *Pomoćnik za javnu upravu*, 154; Žigrović-Pretočki, *Upravno pravo*, 577; Horvat, *Kućna služinčad*, 73-74.

ostvariti velikim brojem odredbi kojima se kontroliralo njezino ponašanje u službi i u slobodnom vremenu. Za ponašanje službodavca postoji znatno manji broj odredbi. One se uglavnom odnose na zabranu određenih ekstremnih ponašanja kao što su zlostavljanje ili odredbe o vremenu i razlozima otpusta posluge. Budući da ni radno vrijeme ni mnoge druge okolnosti službe nisu posebno bile propisane, puno toga bilo je prepušteno dogovoru posluge i službodavca, odnosno odluci službodavca. Posebno je regulirana mogućnost napuštanja službodavca koja je, osim ako se radilo o obostranoj želji, stegnuta na određen (manji) broj slučajeva. Legitimnih razloga za prijevremeno napuštanje službodavca od strane posluge bilo je manje nego onih koje su imali službodavci da otpuste poslugu „bez odkaza i odmah", a posluga ih je morala i dokazati pred nadležnim oblastima, ako bi službodavac protuslovio. Posluzi se time namjeravalo otežati ostavljanje službodavaca.[11] Postojala je i odredba kojom je poslugu trebalo usmjeriti da i vanjskim obilježjima (odjećom, zabavama i sl.) odaje dojam svog „staleža", a ne da se previše kiti. Da bi se posluga zaštitila od mogućih lažnih objeda službodavaca, kao i eventualne nemogućnosti pronalaska službe, u red je stavljena odredba o zabrani upisivanja loših svjedodžbi u služinske knjižice.[12]

Kategorizacija i struktura posluge

Tri su kategorije posluge prema popisima stanovništva za Hrvatsku i Slavoniju:

1. „Gospodarska služinčad" (gospodarski sluge)

11 U Služinskom redu postojala je i odredba da „u silnih slučajevih" služinče može zahtijevati da se otpusti i prije isteka otkaznog roka, ako umjesto sebe stavi drugo sposobno služinče i s njim se pogodi oko hrane i plaće za to vrijeme bez štete za gospodara.

12 Horvat, *Kućna služinčad*, 78. Agneza Szabo navodi ove glavne karakteristike služinskog reda iz 1857.: „1. Nema reguliranja radnog vremena, 2. Gospodar je smio kažnjavati i tući slugu, 3. Gospodar je smio nadzirati privatni život *služinčadi*, 4. Mogao je otpustiti slugu ako boluje bez njegove krivnje duže od četiri tjedna." Agneza Szabo, „Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850.-1880.", *Historijski zbornik* 40 (1987): 203; Horvat, „Kućna služinčad u gradu Zagrebu 1880. – 1914.", 69.

2. „Kućna služinčad“
3. „Poslovna služinčad“.

Gospodarski sluge i sluškinje bavili su se poljoprivrednim poslovima, tj. oni su ustvari poljoprivredna posluga. Sluge iz redova gospodarske posluge mogli su biti: špan, vincilir, lugar, konjar, svinjar, kočijaš, biroš, ovčar, poljar, kravar, vrtlar i pastir.[13] Posebna zanimanja žena zaposlenih kao gospodarske služavke nisu spomenuta u naredbama o sabiranju statističkih podataka o stanovništvu zato što se uglavnom radilo o poslovima koje su obavljali muškarci, iako je bilo i žena.[14]

Kategorija pod nazivom „Kućna služinčad“ odnosila se na zaposlene isključivo ili pretežno za kućanske poslove u privatnim kućanstvima. To su mogli biti kućni sluge (muškarci) i kućne sluškinje (žene). U takvu poslugu ulazile su kuharice, sobarice, sluškinje. Muškarci su samo iznimno služili u samom kućanstvu pa je u popisu stanovništva trebalo pobliže za kućnog slugu naznačiti i svojstvo u kojem služi, npr. kuhač (sokač), sobar, gospoštijski vratar, paradni kočijaš, sluga jašilac itd.[15]

„Poslovna služinčad“ bili su, primjerice, sluge i sluškinje u svratištima i gostionicama. Naredba u vezi s popisom posebno navodi: „Sokači, kuharice i sobarice, što služe u svratištih i gostionah, neka se ne drže kućnom već poslovnom služinčadi te

13 „Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 27.11.1898. broj 5785/pr. o redovitom sabiranju podataka za statistiku mijene žiteljstva.“ Milan Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, sv. III. (Zagreb: Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1902), 181-191; *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, prir. Milovan Zoričić (Statistički ured kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade u Zagrebu, 1883.) (dalje: *Popis 1880.*), 117; Hrvatska (dalje: HR), Državni arhiv u Zagrebu (dalje: DAZG), fond 4, *Gradsko poglavarstvo Zagreb* (dalje: GPZ), „Obćeniti naputak za provedbu popisa žiteljstva od 31. prosinca 1900.“; Horvat, *Kućna služinčad*, 91.

14 Horvat, *Kućna služinčad*, 91; Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu*, sv. III., 183-184; *Popis 1880.*, 117. Ovdje je napomenuto i da je u žena bilo često gotovo nemoguće „lučiti poljodjelsku družinu od kućne služinčadi“.

15 Horvat, *Kućna služinčad*, 91; „Naredba bana kraljevina...“, Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu*, sv. III., 181-191; HR, DAZG, f. 4, *GPZ*, „Obćeniti naputak...“. Riječ „sokač“ dolazi od mađarski *szakácz*, ‘kuhar’. Aleksandra Muraj, „Svakodnevni život u 19. stoljeću“, u: *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger i Jasna Turkalj (Matica hrvatska: Zagreb, 2016), 309-346, 328, bilj. 27. Dostupno na: http://www.matica.hr/media/uploads/knjige/hp6/povijest_vi_309.pdf, pristup ostvaren 17. IX. 2017.

valja u statističkoj izkaznici napose izkazati to njihovo zanimanje n. pr. kuhač u svratištu itd.“[16] Poslovna posluga mogli su biti i sluge i sluškinje zaposlene u nekoj trgovini, obrtu i sl.[17] Kod posluge koja je služila u nekoj grani privrede, trebalo je naznačiti i samu granu (npr. „sluga u tvornici željeza, sluga u trgovini mješovitom robom, sluga u trgovini vinom, kočijaš poljodjelski, kočijaš kod tvornice soda-vode, kočijaš kod liečnika itd.“).[18]

U osoblje zaposleno u kućanstvu ubrajale su se i osobe prvenstveno usmjerene na poduku i odgoj djece. Guvernante, tj. odgojiteljice te odgojitelji, iako su znali biti smatrani u neku ruku za poslugu u širem smislu, nisu bili ubrajani u rubriku „kućna služinčad“ u popisima stanovništva već su se, kao naobraženije osobe, ubrajali u skupinu „javne službe i slobodna zvanja“, kao i razni privatni učitelji tjelovježbe, glazbe i dr.[19]

Uz najčešće korišten pojam „služinčad“, mogao se koristiti i pojam „družinčad“ ili, rjeđe, „(kućna) čeljad“. Iako su ovi pojmovi često korišteni kao istoznačnice, nisu uvijek morali značiti isto. Najjednostavnije rečeno, pojam „služinčad“ označavao je poslugu u užem smislu, tj. sluge i sluškinje za niže, služinske poslove, kakvih je bilo u najvećem broju. Pojam „družinčad“ (ili „kućna čeljad“) označavao je najširi spektar kućnog osoblja – od onog obrazovanijeg, kakve su bile guvernante, do najprostije služinčadi.[20]

Izraz služinčad, odnosno sluga, sluškinja ili služavka bili su u upotrebi sve do Prvog svjetskog rata, a i kasnije. Nakon Prvog

16 „Naredba bana kraljevina...“ Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu*, sv. III., 185.

17 U opasci koja se nalazi iza popisa „Zavodskih stanova u slob. i kr. glavnomu gradu Zagrebu po popisu žiteljstva godine 1910.“ navedeno je da je „služinčad svrat. i gostiona“ uzeta u račun „ne kod kućne već kod obrtne služinčadi“. Prilog izvješću za 1913., 33. Kućna služinčad kod zavoda kao što su bolnice, nastavni zavodi, samostani, kaznione i zatvori, dobrotvorni zavodi, vojarne i dr. uračunata je u kućnu služinčad. Poslovna se služinčad kao posebna kategorija zaposlenih u raznim obrtima spominje u publikaciji *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. II.: *1906.-1910.* (Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, 1917) (dalje: *SG* II.), 76-77.

18 „Naredba bana kraljevina...“, Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu*, sv. III., 185; Horvat, *Kućna služinčad*, 92.

19 Horvat, „Kućna služinčad u gradu Zagrebu 1880. – 1914.“, 88.

20 Ista, *Kućna služinčad*, 92.

svjetskog rata sve su češći pokušaji da izraz „kućna pomoćnica“ zamijeni izraze kao što su „sluškinja“ i „služavka“. I služavke same su se žalile na termin „sluškinja“, za koji su navodile da je posprdan i zahtijevale da ih se zove „njihovim pravim imenom kućna pomoćnica“. Ovo su artikulirale i na stranicama časopisa koji će pokrenuti u međuratnom razdoblju.[21]

U Zagrebu je bilo najviše kućanstava koja su imala samo jednu kućnu sluškinju ili, rjeđe, slugu. Iz ovoga je lako zaključiti da se u najvećem broju slučajeva radilo upravo o „djevojci za sve“. Ipak, u skupinu kućne služinčadi ulazilo je više različitih kategorija sluškinja i slugu, ovisno o tome za koji su posao bili specijalizirani. Bogatstvo raznih kategorija posluge (ne samo kućne) i ostale „družinčadi“ jako je dobro vidljivo iz cjenika za posredovanje pri zavodu za posredovanje služinčadi. Tako iz cjenika za pristojbe koje treba odmjeriti prilikom zapošljavanja iz 1871. saznajemo i koje su vrste „raznoverstnih družinčadih“ postojale. Kao ženska zanimanja navode se: „gazdarice, sobarice gostioničke, šivalje, vlastelinske kuharice, sobarice za gospodu, sobarice za stacunare, dekle kuhinjske, pjestinje, kuharice proste i djevojke za kavane“. Kao muška zanimanja navode se: „konobari, inuši, lovci, poslužniki gostionički, vertlari, sobari gospoštinski, pudari vinogradski, biruši kravari, kućijaši za marof, kučijaši za gospoštie, poslužnici prosti, špani, vencoli za vinograde“.[22]

Može se ustanoviti da je u Zagrebu postojao širok spektar vrsta posluge i drugog kućnog osoblja. Gazdarice, privatni učitelji („informatori“) i guvernante bili su viši razred kućnog osoblja jer je za ova zanimanja bilo potrebno imati više znanja i iskustva. Iza njih su bile dojilje i dadilje te kuhari i kuharice, sobari i sobarice; i za ova je zanimanja bilo potrebno imati određena znanja i vještine, a za posao dojilje nije se mogla prijaviti svaka žena. Na kraju hijerarhije bile su obične („proste“) kuharice, „kuhinjske dekle“, „pjestinje“ (u cjenicima iz 1871. „pjestinje“

21 „Ne ljepi naziv“, *Kućna pomoćnica*, br. 6, 14. XI. 1936., 5; Horvat, *Kućna služinčad*, 93.

22 HR, DAZG, f. 4, *GPZ*, spis br. 878/1871. (nalazi se u spisu br. 1455/1871.). Dopis Gradskog poglavarstva Zagreb u vezi izvjestiona (privatnih posredovaonica, posredovnih zavoda) za služinčad, upućen vlasnicima privatnih posredovnih zavoda. Horvat, *Kućna služinčad*, 95.

su, u smislu običnih čuvarica djece, bile na dnu služinske hijerarhije, dok su po statutu za zagrebačke privatne posredovaonice poslugom iz 1914. dadilje, u smislu obrazovanijeg osoblja, bile pri vrhu hijerarhije) te „služinčad za sve", za koja zanimanja nije bilo potrebno toliko znanja i vještine.[23]

Prema rezultatima istraživanja, vidljivo je da se u Zagrebu u ovom razdoblju radilo najčešće o svega nekoliko vrsta kućne posluge, uglavnom ženskih zanimanja. Najčešće je to svakako služavka koja je „djevojka za sve", a vrlo često se u izvorima spominju još i kuharice i sobarice. Tu su i gazdarice i dvorkinje (koje u popisima stanovništva nisu ubrajane u kućnu poslugu). Od muških služinskih zanimanja spominju se uglavnom sluge (kućni sluge) te kočijaši i vrtlari, kao i inoši (inuši) i vinciliri (iako treba napomenuti da su oni ulazili u red gospodarskih slugu).[24]

Osobe zadužene za čuvanje i odgoj djece bile su dadilje, pjestinje, bone, djevojke za djecu, kao i odgajateljice/guvernante.[25]

Što se strukture zagrebačke kućne posluge tiče, općenito se može reći da se ona uklapala u europske trendove.[26] Posluga se uglavnom sastojala od mladih ljudi, pretežno žena čiji se udio tijekom vremena povećava. Zanimanje sluškinje bilo je najzastupljenije zanimanje žena, a nakon toga zanimanje u „obrtnoj industriji".[27] Brojnost kućne posluge i kućanstava s kućnom poslugom se u razdoblju od 1880. do 1910. smanjuje, što je također trend zamijećen u pojedinim europskim zemljama i vezuje se uz industrijalizaciju. Posluga u najvećem broju nije bila iz Zagreba, već je dolazila iz drugih krajeva, prvenstveno Hrvatske i Slavonije, ali i drugih dijelova Monarhije, pa i šire. Među po-

23 Horvat, *Kućna služinčad*, 97.

24 Isto.

25 Rad Udruženja jugoslavenskih žena (stanice za savjetovanje i namještanje) u Zagrebu, *Narodna zaštita* 4 (1920), br. 1, 2 i 3: 46; Horvat, *Kućna služinčad*, 98.

26 Ovo je pojedostavnjeno rečeno, vezano uz brojnost kućne posluge u Zagrebu, feminizaciju ovog poziva i brojnost mlađih ljudi zaposlenih u ovom sektoru. Naravno, podaci o strukturi kućne posluge, brojnosti i procesima variraju u raznim europskim zemljama.

27 U „obrtnu industriju" ulazili su, uz obrt i industriju, i građevinarstvo, ugostiteljstvo i uslužna zanimanja te fotografi, slikari i kipari. Glavni rezultati popisa žiteljstva od 31. prosinca 1910. u slob. i kr. glavnom gradu Zagrebu. Prilog izvješću za 1913., 44-52; Horvat, *Kućna služinčad*, 29.

slugom je vrlo zamjetan udio Slovenki. S obzirom na nedostatak domaće obučenije posluge sa specijalnim vještinama i znanjima, kao i osoblja za poslove brige za djecu, tražila se strana posluga i drugo osoblje. Posluga iz razvijenijih krajeva bila je nositelj novih vještina i znanja. [28]

Zapošljavanje

Razlozi za ulazak u služinski posao mogli su biti različiti. Djevojkama i mladićima služba je mogla biti način na koji će zaraditi za miraz ili otvaranje kakvog obrta. Do odlaska u službu moglo je doći i zbog promijenjenih okolnosti u obitelji. Ovo je pogađalo najviše žene koje bi, ostavši bez muža ili oca, ostale i bez jedinog ili glavnog hranitelja obitelji. Udovice su tako često bile primorane raditi kao sluškinje. Neke žene bile su prisiljene snalaziti se ako bi ih muževi ostavili. Neke bi ostavile muža i pošle u službu kako bi nastavile život samostalno. Promijenjene obiteljske okolnosti mogle su biti i npr. dolazak maćehe u kuću koja se ne želi brinuti za svoju pastorčad. Neka su djeca, ostavši siročad, bila od najranijeg djetinjstva predodređena za služenje. Do odlaska u službu mogle su dovesti i izvanbračne trudnoće i nužnost ostvarivanja sredstava za uzdržavanje djeteta. Neke su se morale brinuti za ostarjele roditelje ili druge članove obitelji. Ove su situacije pogađale sve slojeve stanovništva u raznim životnim razdobljima pa ni slučajevi odlaska u službu građanskih žena iz srednjeg sloja nisu rijetki. Žene, uglavnom i slabije obrazovane od muškaraca, i nisu imale puno mogućnosti za zapošljavanja pa su poslovi kao što su dvorba, ručni rad ili služenje bili često jedini izbor. Poneke su tako uspjele naći bolje plaćene poslove kao što su poslovi gazdarice ili kućanice, a poneke su postale obične sluškinje.[29]

Služavka je tako postala Matilda Pfeiffer, čiji je pokojni otac Leopold Pfeiffer bio urednik *Agramer Zeitunga*. Nakon njegove smrti majka joj je ostala sama s osmero neopskrbljene djece. Po-

28 Horvat, *Kućna služinčad*, 124.
29 Isto, 125.

kojni otac švelje koja je bila u službi kod barunice Rauch u Lužnici završio je Pravoslovnu akademiju, a sestra joj je bila udana za vojnog podliječnika. Eleonora Schuster, kći pokojnog Ivana Schustera, bivšeg kr. katastralnog ravnatelja u Zagrebu, tražila je potporu jer živi veoma oskudno *o rukuh* pa se preporučuje kao posebno vrijedno siroče.[30]

Razlog odlasku u grad mnogih djevojaka i mladića mogla je biti i želja za novim, nepoznatim i privlačnim zbog bogatstva koje grad nudi te stjecanje novih iskustava. Richard Wall nabraja sve prednosti službe u drugome mjestu: mogućnost sklapanja novih prijateljstava, povećavanja broja potencijalnih bračnih partnera, iskustvo drugačije radne okoline i mogućnost društvenog napredovanja. Od službe se moglo očekivati obučavanje u kućanstvu, bolja prehrana i upoznavanje službodavca, čije je pokroviteljstvo moglo biti od pomoći u kasnijem životu, iako se ovo nije uvijek ostvarilo.[31]

Zagrebačke službodavke i službodavci do posluge su mogli doći putem usmenih informacija, zavoda za posredovanje poslugom (privatnih, a kasnije i gradskog) te novinskih oglasa.[32]

Posredovanjem namještenja za poslugu (ne samo kućnu) bavili su se posebni obrti, „zavodi za posredovanje služinčadi", „služinski zavodi" nazivani i „posredovaone" i „izvjestione", kojih je u razdoblju od kraja 19. stoljeća do početka 20. stoljeća bilo otvoreno od pet do petnaest u pojedinoj godini.[33] Oni su radili na temelju *Naputka za vlastnike posredovnih zavodah za služinčad u području slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba sa nekimi*

30 HR, DAZG, f. 4, *GPZ*, spis br. 14435/1883., spis br. 2853/1884., spis br. 2668/1891.; Horvat, *Kućna služinčad*, 126

31 Dalje o tome: Richard Wall, „The Social and Economic Significance of Servant Migration", u: *Domestic Service and the Formation of European Identity, Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries*, ur. Antoinette Fauve-Chamoux (Bern: Peter Lang, 2004), 20-42, 20 i dalje; Horvat, *Kućna služinčad*, 126-127.

32 Horvat, *Kućna služinčad*, 127.

33 Isto, 128. Preciznije podatke o broju posredovnih zavoda u pojedinoj godini vidjeti na 136.

općenitimi ustanovami iz 1881., a kasnije *Statuta za obrt posredovanja radnje i pribavljanja služinčadi* iz 1914. godine.[34]

Statut iz 1914. temeljitije će i većim brojem odredbi u vezi nadzora nad poslugom i zavodima pokušati utjecati na javni red i mir, što je očito iz odredbi kojima se zabranjuje pružanje smještaja posluzi i traže uredne i precizne evidencije posluge, ali i odredbi o obvezi posrednika da eventualno mora istražiti i prethodni život osobe koju namjerava zaposliti ili da je ne smije zaposliti ako često mijenja službe. Mnoge odredbe očito su rezultat pokušaja reguliranja postojećih negativnih pojava kao što su nedovoljno evidentiranje posluge, posredovanje nedovoljno dobrom i nevještom poslugom te onom koja često mijenja službe i posredovanja iza kojih se krila trgovina ženama. Uspoređujući *Naputak* iz 1881. i *Statut* iz 1914., vidljivo je da je u starijem propisu više pozornosti posvećeno odredbama u vezi s nadzorom nad poslugom koji moraju provoditi posrednik i nadležne oblasti, dok je u novijem veći broj odgovornosti prebačen na vlasnika posredovnog zavoda, a neke su odredbe Statuta usmjerene i prema zaštiti posluge.[35]

Zagrebački Gradski zavod za posredovanje radnje i službe otvoren je u Zagrebu 23. studenog 1907. Razlog za osnivanje zavoda za posredovanje „radnje" pod okriljem Grada, prema izvještaju Poglavarstva, bio je rješavanje socijalnog pitanja od strane gradske uprave koja treba raditi na unapređenju organizacije ponude i potražnje posla u Zagrebu. Zajedno s ovom posredovaonicom za radnike i poslodavce smatrali su da bi trebalo osnovati i zavod za posredovanje služinčadi. Ovdje su opisali i razliku između radništva i služinčadi, kako je shvaća suvremeno građanstvo. Služinčad se ne broji među radništvo zbog njezine vezanosti uz obitelj u kojoj radi, što stvara posebne – osobne odnose između nje i te obitelji. Razlog za osnutak ovog zavoda nalazio se u nezadovoljstvu postojećim stanjem u posredovanju

34 *Kućna služinčad*, 129, 131. Vežić, *Pomoćnik za javnu upravu*, 163-165; *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba godine 1914.* (Zagreb: Tisak dioničke tiskare u Zagrebu, 1915), 39-43, čl. 86.

35 Horvat, *Kućna služinčad*, 134.

poslugom. Za to su, smatrali su, velikim dijelom krivi privatni zavodi, koji gledaju samo svoj financijski interes, a time i kvantitetu, ali ne i kvalitetu posredovanja. Novi će gradski zavod, mislilo se, riješiti taj problem.[36]

U cijelom će promatranom razdoblju Zavod najviše posredovati ženskom poslugom. Na drugom je mjestu, sa znatno manjim brojem, bilo posredovanje muškom poslugom, dok je ono s radnicima i naučnicima bilo vrlo malog opsega. Zavod je radio do 1922. Tada je zaključeno da se Zavod napusti iz razloga što nije postigao željeni cilj, što nije odgovarao tadašnjim prilikama te što su prostorije u kojima se nalazio bile potrebne Gradu za druge svrhe.[37] Najavljivano uvođenje reda u posredovanje, posredovanje „kvalitetnom poslugom" sa „socijalnim osjećajem", nije uspio ostvariti. Razlog ovome leži vjerojatno u vrlo teškoj misiji koja mu je zadana, a koja je trebala obuhvatiti svu kompleksnost ljudskih odnosa kako bi što više službodavaca bilo zadovoljno sa svojom poslugom i obrnuto, ali i promijenjenim društvenim odnosima koji su utjecali na službodavce i poslugu i ovaj su zadatak još više otežavali.[38]

Iako se u cijelom razdoblju poslovanja (osim prvih mjesec dana) više posluge nudilo nego što je bilo traženo, ponuda nije bila puno viša od potražnje, što navodi na zaključak da je potražnja za poslugom uistinu bila velika.[39]

Socijalna problematika: nezaposlenost, skitnja, prostitucija, krađa

Problem nezaposlene posluge (sve posluge, ne samo kućne) naglašen je u izvorima više puta od strane gradske uprave. Nadzor nad zavodima za posredovanje, kao i nad poslugom koja je

36 Izvještaj Gradskog poglavarstva za 1906., Zagreb 1907., 17-18; Izvještaj Gradskog poglavarstva za 1907., Zagreb 1908., 16-17; Horvat, *Kućna služinčad*, 146-149.

37 *Čl. 309. (Broj 65.017 – VI-1922.) Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kraljev. glavnoga grada Zagreba godine 1922.* (Zagreb: Tisak C. Albrecht u Zagrebu, 1923), 143; Skupština od 10. studenog 1922., čl. 309. Prijedlog koji je jednoglasno prihvaćen podnio je gradski vijećnik Mišo Premilić.

38 Horvat, *Kućna služinčad*, 149-157. Za izvore vidjeti bilješke na ovim stranicama.

39 Isto, 157.

u njima boravila, posebno onom koja je bila nezaposlena duže vrijeme, bio je provođen zato što je činila potencijalnu opasnost za javni red i sigurnost. Nezaposlene sluge i sluškinje (kao i druge nezaposlene osobe) mogle su se odati skitnji, krađi, nećudorednom ponašanju i tajnoj prostituciji. Razlog nezaposlenosti moglo je biti pomanjkanje radnih mjesta ili nepreuzimanje posla zbog spleta životnih okolnosti, međutim, u ponekih je osoba zasigurno bila riječ o tome da i nisu željele odmah naći posao, već samo boraveći u Zagrebu stvoriti privid da ga traže kako ne bi redarstveno odgovarale ili bile poslane u zavičajnu općinu. Upravo je ovakve slučajeve posebno nadziralo redarstvo.[40]

U velikom broju slučajeva obrasci iskaza za evidenciju posluge nezaposlene duže od 14 dana (koje su vlasnici privatnih posredovaonica bili dužni predati Poglavarstvu) prazni su, na njima je upisana jedino napomena kako „nema niš za prijavit" ili „Nenalazi se nijedno službinće preko 14najst dana u mome zavodu bez službe" ili sl. Ovo bi moglo svjedočiti o tome da je posluga u privatnim posredovaonicama uistinu rijetko čekala na službu dulje od dva tjedna (što potvrđuje tezu o velikoj potražnji za poslugom s obzirom na ponudu) ili da je odlazila iz zavoda za posredovanje prije isteka tog roka, kako ne bi dospjela pod pojačani nadzor.[41]

Problem skitnje, prostitucije, krađe pogađao je sve socijalno ugrožene slojeve stanovništva, među kojima je bio i dio posluge, a posebno one nezaposlene i socijalno ugrožene. Protiv ovoga uredovali su organi vlasti raznim propisima i akcijama. Nezaposlena je posluga mogla bila primorana snalaziti se za prenoćište po raznim mjestima u gradu. Ako ga ne bi mogli platiti, poneki su spavali na javnim mjestima kao što su kolodvorske čekaonice, svratišta i gostionice, ulične klupe itd. te su znali biti uhićeni. Po danu su se nezaposleni često skitali po gradskim ulicama te su također dolazili u dodir s redarstvenom stražom. U ovom su položaju bili mnogi siromašni doseljenici u Zagreb, među

40 Isto, 162.

41 Horvat, *Kućna služinčad*, 159-160. Osvrćem se na obrasce iz sljedećeg spisa: HR, DAZG, f. 4, *GPZ*, spis br. 361/1900. „Spisi glede službinski zavoda za odjave i prijava".

kojima je bio velik broj posluge. Kako je siromaštvo obuhvaćalo velik broj građana, ni prosjačenje nije bilo rijetko.[42]

Neki sluge i sluškinje uistinu i jesu bili prijetnja javnom redu i miru, ako su se počeli baviti nemoralnim životom i krađama. Tako je služavka Stazika (Stazica) Skendrović „radi bezposlenog skitanja i vodjenja nemoralnoga života" 9. lipnja 1904. osuđena na kaznu zatvora od tri dana, izgon iz Zagreba na vrijeme od dvije godine i otpravak pod sigurnom pratnjom u zavičaj. Presuda je izvršena. Stazika Skendrović se ipak vratila u Zagreb te je ponovno uhićena i prišlo se njezinu izgonu. Njezina žalba Zemaljskoj vladi kako bi joj dala oprost izgona s područja grada Zagreba nije uvažena.[43]

Gradska se uprava bojala nezaposlenih služavki, kao i drugih nezaposlenih i siromašnih žena bez sredstava za život, kako se ne bi u slučaju egzistencijalne ugroženosti odale bludnom životu i tajnoj prostituciji. (Ovdje se radi o svim vrstama služavki, ne misli se samo na kućne.) Opasnost za upravu bila je i u mogućnosti rađanja izvanbračne djece koja su mogla pasti na gradski teret, ako ih roditelji nisu mogli uzdržavati.[44]

Upravo je kućna služba bila vrsta moralnog nadzora, zbog zajedničkog života u domu poslodavca, tako da je mogućnost kućnih služavki u prostituciji vrlo niska. Ovakvi su slučajevi bili mogući kod dijela nezaposlene posluge (svih vrsta) i poslovne posluge zaposlene u ugostiteljskim objektima (konobarica, sobarica i sl.) Koliki je omjer služavki koje su se uistinu bavile prostitucijom, iz postojećih izvora za sada je teško precizno procijeniti.

Krađa je bila čest zločin u cjelokupnom stanovništvu Hrvatske i Slavonije. Kućna posluga je u zločinu krađe sudjelovala nešto iznad prosjeka. Vjerojatno je razlog tome bilo poznavanje smještaja dragocjenosti u kući, međutim, moglo je do toga doći i zbog velike neimaštine (posebno kod nezaposlene posluge), zbog koje se krala i hrana, donje rublje i sl. Kod posluge koja je

42 Horvat, *Kućna služinčad*, 164.

43 HR, HDA, f. 79, *Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove*, kut. 3245, sv. 13-27, br. 47351/1904. „Stazika Skendrović moli oprost izgona iz grada Zagreba"; Horvat, *Kućna služinčad*, 166.

44 Isto, 176.

kratko boravila kod jednog službodavca ili čiji odnosi nisu bili dobri ovo je moglo biti vjerojatnije. Ovo ukazuje i na to da položaj službodavca nije bio jednostavan s obzirom na to da je bez ozbiljnije preporuke teško mogao znati kakvu osobu dovodi u svoje kućanstvo.[45]

Prikaz „brižne služavke" i „milostive gospođe". Ilustracija je objavljena u listu *Zvekan* 15. studenoga 1891. godine (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu)

45 Statistički podaci prema: *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. I.: *1905*. (Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, 1913) (dalje: *SG* I.), 89.; *SG* II., 61; Horvat, *Kućna služinčad*, 183-184.

Bolesti i starost

U spisima zagrebačkog Poglavarstva može se naći velik broj predmeta u kojima se rješava pitanje plaćanja bolno-opskrbnih troškova posluge. Uglavnom se radi o žalbama službodavaca na plaćanje tih troškova jer su u velikom broju slučajeva upravo oni bili dužni platiti ih, iako posluga možda i nije dugo kod njih boravila. Službodavci nisu bili u dobrom položaju jer je zapošljavanje posluge predstavljalo tako svojevrsan rizik. Posebno je ovo bilo opasno ako se sluga ili sluškinja koji je mogao biti bolestan i od neke na prvi pogled neuočljive zarazne bolesti trebao brinuti za dijete u službodavčevoj obitelji. [46]

Poslodavac je bio dužan platiti troškove vezane uz liječenje posluge.[47] Bolest je ipak bila realan problem za poslugu jer je u praksi bilo slučajeva da je zbog bolesti ona ostajala bez službe. Sigurno je da je to uvelike ovisilo o dobroj volji službodavca i kvaliteti samog odnosa koji je uspostavljen između njega i posluge, ali odredba Služinskog reda da službodavac može otpustiti poslugu „bez otkaza i odmah" zbog nesposobnosti da obavlja svoju službu, mogla ju je staviti u vrlo nepovoljan položaj.[48]

Posao je znao biti veoma naporan i sigurno je mogao negativno utjecati na zdravlje, na način da je posluga mogla biti iscrpljena i time slabijeg imuniteta te podložnija zaraznim bolestima, a zbog prirode posla sigurno su se pojavljivali i slučajevi reumatizma, ozljeda itd. Međutim, kako u vezi ovoga nisu postojali

46 Horvat, *Kućna služinčad*, 196.

47 Prema odredbama Služinskog reda, službodavac je mogao otpustiti slugu ili sluškinju ako bi bolest trajala duže od četiri tjedna. Bio je dužan nadoknaditi troškove liječenja za razdoblje do 28 dana. Ako je bolest trajala duže od četiri tjedna, ali su oboljeli krivnjom službodavca, on je trebao snositi troškove liječenja i nakon četiri tjedna te im se nije ništa smjelo odbiti od plaće. Horvat, *Kućna služinčad*, 75. Prema odredbama zdravstvenog zakona od 25. ožujka 1906., gospodar je bio dužan platiti za služinče troškove liječenja do 30 dana, ako je prije oboljenja kod njega služilo barem 15 dana te oboljelo u službi. Gospodar nije bio dužan platiti ako je dokazao da je služinče oboljelo svojom krivnjom ili je ponovno oboljelo od neke neprimjetne kronične bolesti koju je imalo i prije nastupa službe. Ako je do oboljenja došlo krivnjom gospodara ili članova njegove obitelji, on je bio dužan platiti bolno-opskrbne troškove za cijelo trajanje bolovanja. Žigrović-Pretočki, *Upravno pravo*, 255-256; Horvat, *Kućna služinčad*, 185-186.

48 Isto, 195.

posebno propisani standardi, već je Služinski red određivao da se posluzi ne smije narediti da radi više nego što je to u njenoj moći, ponovno je sve bilo otvoreno širem spektru mogućnosti. Za sada se iz provedenog istraživanja ne može utvrditi da je posluga bila posebno zdravstveno ugrožena, niti da je češće bolovala od određene vrste bolesti. U položaju posluge pozitivno je bilo to što je za vrijeme zaposlenosti imala osiguran smještaj i prehranu. Kvaliteta i jednog i drugog ovisila je o službodavcima. Poneki su poslugu tjerali na pretjerano naporan rad i ugrožavali njihovo zdravlje, kao što su poneki davali premalo ili nekvalitetnu hranu. Posluga koja je živjela sa službodavcima koji su je korektno tretirali sigurno je imala manje zdravstvenih problema.[49]

Pitanja položaja kućne posluge u slučaju bolesti, nezgode i starosti obilježavala su cijelo promatrano razdoblje, kao i kasnije razdoblje. Islužene sluškinje i sluge u poznim godinama, kada više nisu bile dovoljno snažne za obavljanje svih poslova, bile su prepuštene da žive od svoje ušteđevine, ako su je imale, ili bi ostajale u domu svojih službodavaca, ako su bili u dobrim odnosima i prihvatili ih kao dio svoje obitelji. U nekim su slučajevima službodavci podupirali svoje sluge u starosti novčanom potporom ili stalnom mirovinom, što je bilo češće kod imućnijih službodavaca. Poneki su se vraćali u svoje rodno mjesto da žive sa svojom obitelji ili obitelji svoje braće i sestara. Poneki su bili primorani da dijele sudbinu gradskih siromaha.[50]

Ovdje je bitno napomenuti da su ondašnji socijalni mehanizmi bili još uvijek slabi i nerazvijeni te da nisu pokrivali velik broj stanovnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije te su ovdje nabrojeni problemi zajednički za velik broj neimućnog stanovništva, ne samo kućnu poslugu.

Težak položaj ostarjelog i siromašnog stanovništva vidljiv je iz primjera Ane Filipović, 69-godišnje švelje. Ona je 1884. molila novčanu potporu grada Zagreba. U svojoj je molbi navela da

49 Isto, 202.

50 Isto, 205. Pitanje mirovina za kućnu poslugu (u najvećem broju za kućne pomoćnice) bit će riješeno tek nakon Drugog svjetskog rata u novoj, socijalističkoj državi. Isto, 206.

se „zbog slabog vida bavi samo malo švelom“ te da „inače uživa neznatnu mjesečnu potporu od gdje grofice Sermage“.[51]

Sluškinje i izvanbračna djeca

Kao i u drugim europskim gradovima, i u Zagrebu je krajem 19. i početkom 20. stoljeća postojao problem velikog broja izvanbračne djece. Velik dio ovog broja činila su upravo djeca sluškinja.[52]

Usamljenost koja je bila posljedica udaljenosti od svog zavičaja, obitelji i prijatelja te potreba za bliskošću sigurno su bili neki od razloga zašto su služavke često bile lak plijen zavodnika, koji bi ih ostavljali nakon što su saznali da su u drugom stanju ili nakon rođenja djeteta. Razlozi napuštanja služavki od strane njihovih partnera mogli su biti različiti. Iako je neimućnost mogla biti otegotna okolnost za ulazak u brak, često su bili emocionalne prirode. U nekim se slučajevima zavodnik ubrzo oženio drugom djevojkom, koja također nije bila imućna. Brojni su slučajevi da je otac djeteta bio radnik ili obrtnik, ili koji drugi socijalno prihvatljiv partner za služavke, ali bilo je slučajeva i da je otac djeteta bio službodavac u obitelji u kojoj je služavka radila ili njegov sin ili podstanar. Pojedine se žene nakon otkrića trudnoće nisu htjele ili nisu mogle vratiti svojim roditeljskim domovima bojeći se osude okoline.[53]

Trudnoća je po *Služinskom redu* mogla biti razlog da služavka dobije otkaz iz službe, osim u slučaju da je bila udana i živjela zajedno sa svojim mužem u istom kućanstvu. Službodavci nisu htjeli primati u službu služavke s djecom. Tako su, u slučaju da su rodile izvanbračno dijete, služavke imale mogućnost ili smje-

51 HR, DAZG, f. 4, *GPZ*, spis br. 2853/1884.; Horvat, „Kućna služinčad u gradu Zagrebu 1880. – 1914.“, 209.

52 Ovdje se ne misli samo na kućne sluškinje. Horvat, *Kućna služinčad*, 225.

53 Gábor Gyáni navodi da su nevjenčane majke, iz raznih slojeva, išle u službu u grad zbog stigme okoline u svome zavičaju. Spominje i da mlade supruge, ako ostave muža, odlaze u službu. Gábor Gyáni, *Women as domestic servants: The case of Budapest, 1890-1940* (New York: Institute on East Central Europe; Columbia University, 1989), 33. Ovakvih je slučajeva bilo i u Hrvatskoj, a muževi su tada ponekad od redarstva tražili da vrati njihove supruge. Horvat, *Kućna služinčad*, 216.

stiti ga negdje na prehranu (koju je trebalo plaćati) i potražiti sebi (ili nastaviti) službu ili pronaći neki drugi posao koji bi im omogućio da se uz njega brinu za dijete, kao što je posao dvorkinje, pralje i sl. To je bilo teško organizirati, posebno u vrijeme dok su djeca bila mala, ako ih nije imao tko pričuvati. Služavke bi tako nakon poroda često dospijevale u tešku situaciju, posebno ako su bile prepuštene same sebi, bez zarade i krova nad glavom. Ovo je neke dovelo i do toga da sebi oduzmu ili pokušaju oduzeti život. Vijesti o ovim slučajevima bile su dio crne kronike u onodobnom tisku.[54]

Prema odredbama austrijskog *Općeg građanskog zakonika*, koji je za područje Hrvatske i Slavonije bio na snazi još od 1852., majke izvanbračne djece imale su pravo na utvrđivanje očinstva, kao i na plaćanje naknade za dijete od strane oca, ali je u praksi to moglo biti teško provedivo jer su se sudski postupci mogli zavlačiti i trajati dugo.[55]

Velik dio dokumentacije Sirotinjskog povjerenstva grada Zagreba odnosi se upravo na služavke kao majke čijoj se djeci imenuje tutor, a one odlučuju o tome hoće li od oca sudskim putem zatražiti da uzdržava svoje izvanbračno dijete.[56]

U ovim se predmetima mogu vidjeti razne životne okolnosti služavki (ne samo kućnih), kao i njihove veze s očevima djece. Mnoge od njih ovlastile su tutore da u njihovo ime podignu tužbu protiv oca, međutim, bilo je i drugačijih slučajeva. U velikom broju slučajeva očevi su odbijali priznati očinstvo i platiti za svoje dijete ili su željeli platiti manje nego što bi im sud odredio. Ponekad je sud morao odrediti pljenidbu plaće kako bi se namirili ovi troškovi. Ipak, u nekim je slučajevima otac priznao dijete i prihvatio plaćanje troškova. Bilo je i slučajeva da je majka

54 Isto.

55 Josip Šilović, *Vanbračna djeca* (Zagreb: Naklada „Narodne zaštite", 1922) Vidjeti i: Isti, „Vanbračna djeca. Zakonodavstvo prema vanbračnoj djeci", *Narodna zaštita* 6 (1922), br. 3 i 4: 64-65. Žigrović-Pretočki, *Upravno pravo*, 267. U Zagrebu je Sirotinjsko povjerenstvo, kao nadtutorstvena oblast, vodilo nadzor nad vršenjem tutorstva. Horvat, *Kućna služinčad*, 217.

56 Dubravka Čengić, „Sirotinjsko povjerenstvo grada Zagreba 1856-1946", *Arhivski vjesnik* 41 (1998): 111-119; Horvat, *Kućna služinčad*, 218.

ipak naknadno stupila u brak s ocem djeteta. Za vrijeme trajanja parnice djeca su se često nalazila na opskrbi na selu za koju su plaćale majke. Poneke majke nisu željele da se protiv oca podigne tužba, a poneke su navele i da se on skrbi za dijete. Bilo je i slučajeva da je službodavac ili muškarac kod kojeg je dijete bilo na opskrbi nastupio kao tutor djeteta u tužbi protiv oca.[57]

Pitanje izvanbračne djece služavki, ali i drugih siromašnih majki, u ovom će razdoblju predstavljati poseban društveno-zdravstveni problem. Zdravstveni problem predstavljat će njihovo često pobolijevanje i smrtnost u selima gdje su bila na prehrani (othranjivanju). Drugi aktualan problem bit će pitanje plaćanja troškova za njihovo uzdržavanje jer su u slučaju da se majka za njih nije mogla brinuti padala na teret zavičajnoj općini, a često Zagrebu ako se ona nije mogla ustanoviti.[58]

U slučaju naplate troška za izvanbračno dijete Slovenke Terezije Kerth, služavke Augusta Šenoe, čije je dijete na prehrani u okolici Zagreba živjelo svega nekoliko mjeseci, naplata od zavičajne općine nije uspjela jer je iz općine javljeno da nemaju novca. Terezija Kerth je u svojoj molbi iz 1871. navela da je uboga služavka s plaćom od svega 4 forinte kod gosp. vel. bilježnika Augusta Šenoe.[59]

Izvanbračna djeca su, kao i neka rođena u braku, često ubrzo nakon rođenja odvođena u sela u okolici Zagreba („na ladanje“) na dojenje ili othranjivanje. Tamo bi se o njima brinule seljakinje kojima bi zauzvrat majke plaćale određen iznos. Ovakvo slanje djece iz gradova u susjedna sela bilo je poznata praksa i u drugim gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji, kao i u Europi.[60]

Kako bi se smanjila smrtnost dojenčadi i male djece te povećao broj djece koje su liječnici pregledali u slučaju bolesti, zaslugom dr. Radovana Markovića 1904. osnovan je prvi pedijatrijski odjel u Bolnici milosrdnih sestara. U ovom smjeru išao je i novi

57 Isto, 218-219.

58 Ista, „Kućna služinčad u gradu Zagrebu 1880. – 1914.“, 223.

59 HR, DAZG, f. 4, *GPZ*, spis br. 1132/1891.; Horvat, *Kućna služinčad*, 223.

60 Već je Milovan Zoričić u komentaru popisa stanovništva 1880. naveo kako je poznato da se uvijek velik broj novorođene gradske djece šalje dojkinjama ili na hranu u susjedna sela. *Popis 1880.*, 59; Horvat, *Kućna služinčad*, 218.

Zdravstveni zakon iz 1906., prema kojemu su roditelji i skrbnici bili obavezani da u slučaju teže bolesti djeteta pozovu liječnika.[61]

Iako statistike o smrtnosti zagrebačke, posebno izvanbračne, dojenčadi nisu mogle biti precizne jer u njih nisu ulazila ona djeca koja bi stradala na othranjivanju u mjestima u okolici Zagreba, smrtnost dojenčadi u gradu je bila vrlo visoka.[62] Ona je početkom 20. stoljeća iznosila oko 20%. Zbog toga je 1908. otvorena posebna socijalno-zdravstvena institucija, Gradski dječji ambulatorij, za brigu o siromašnoj djeci, prvenstveno izvanbračnoj i onoj koja se othranjuju kod hranitelja, a ne roditelja.[63]

Izvanbračna djeca često su bila i financijski teret svojim zavičajnim općinama jer su, u slučaju da se za njih nije imao tko brinuti, padala njima na teret. Zagrebačka je općina tako i sama smještala djecu kod hranitelja te plaćala za njih opskrbu, ako su bila gradski zavičajnici ili su bila rođena ili bi se našla u Zagrebu, a nije se mogla utvrditi njihova zavičajna općina. Za poneku je djecu nastavljala plaćati opskrbninu, ako je majka prestala plaćati i javljati se hraniteljima, što se nerijetko znalo događati. Visoka smrtnost, težak život i neimaština doveli su do velikog broja djece za koju se morao skrbiti grad. Često se dogodilo da nakon nestanka ili smrti majke nije bilo rodbine koja može pre-

61 Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam international, 2008), 301; Horvat, *Kućna služinčad*, 220.

62 Glavni rezultati statistike vjenčanja, poroda i pomora za gg. 1878.-1887.; Izvještaj Gradskog poglavarstva za 1887. (Zagreb, 1888), 204-205; Izvještaj o radu Gradskog dječjeg ambulatorija za 1911.; Izvještaj Gradskog poglavarstva za 1911. (Zagreb, 1912).

63 U Ambulatoriju pružala se liječnička pomoć djeci čiji roditelji nisu bili imućni, dojenčad se opskrbljivala kvalitetnim mlijekom (u samom Ambulatoriju pripremalo se sterilizirano mlijeko koje se dijelilo siromašnima besplatno, a imućnijima uz naknadu), nadzirala dojenčad i vodila briga oko novorođenčadi u području grada. U tu svrhu sve su primalje bile dužne prijaviti svaki porod kojemu su prisustvovale, a porode i otpuštanje djece prijavljivala je i uprava Zemaljskog rodilišta. Brigu o dojenčadi predanoj na othranjivanje izvan grada Ambulatorij je vodio putem liječnika nadležnog u tom području. Preteča Gradskom dječjem ambulatoriju bio je Ambulatorij za besplatno liječenje siromašne djece u okviru Zagrebačke okružne blagajne za potporu bolesnika, koji je osnovao i u kojem je besplatno radio dr. Žiga Švarc, kasniji šef Gradskog dječjeg ambulatorija. Horvat i Branka Molnar, prir., *Izvori za povijest zdravstva u Državnom arhivu u Zagrebu* (Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu, 2011); Horvat, *Kućna služinčad*, 220-221.

uzeti dijete, ili da je ta rodbina toliko siromašna da ne može uzdržavati još jedno dijete. Dijete je moglo ostati i kod osobe kod koje je bilo na othranjivanju (od oblasti bi tražila da se nadoknadi trošak za othranu djeteta) ili bi ga ona predala oblastima na daljnji postupak.[64]

Proučavanjem više životnih priča služavki koje su iznijele u zapisnik pri Poglavarstvu u svrhu rješavanja nekog upravnog postupka, može se primijetiti i broj slučajeva gubitka veza između roditelja i djece, udaljavanja od obitelji i gubitka veza s korijenima. Djeca koja su othranjivana daleko od majke koja ih možda nije mogla posjećivati, ili je prestala plaćati, ili je umrla pa je skrb za dijete preuzela općina, rastu emocionalno udaljena, a nekad čak ne znaju ni osnovne podatke o majci, a kamoli o ocu, braći i sestrama ili praroditeljima. Neka ne znaju ni točnu godinu svojeg rođenja. Zbog neimaštine, nepismenosti i drugih životnih okolnosti bilo je moguće da majka služi u jednome mjestu a da nije sigurna gdje joj se nalazi dijete, čime se bavi i je li uopće živo, kao i obrnuto. Djecu često odgajaju osobe koje im nisu rod te u velikom broju slučajeva i sama vrlo rano odlaze u službu.[65]

Josip Ludvig, po zanimanju sluga kočijaš, tražeći od Poglavarstva domovnicu, za zapisnik je izjavio da ne zna od kuda su mu roditelji rodom, da ga je odgojio seljak u Mrzlom Polju na trošak grada Zagreba pa da je vjerojatno zagrebački zavičajnik. U Zagreb je došao s 13 godina, gdje boravi kao sluga. Bio je nepismen. U Poglavarstvu je ustanovljeno da mu opskrbu nije plaćao grad Zagreb, već majka, služavka rodom iz Nimburga, Češka, koja je pronađena u službi u Modruš Potoku. Ona je izjavila da, od kad je u Modruš Potoku, ne zna gdje joj je sin niti je li živ. Nije znala ni gdje joj se nalaze braća i roditelji niti koje je godine točno rođena.[66]

64 Horvat, *Kućna služinčad*, 222-223.

65 Vidjeti npr. HR, DAZG, f. 4, *GPZ*, spisi br. 5204/ 1863., 5848/1884.,4615/1887., 264/1891., 287/1891.; Horvat, *Kućna služinčad*, 225.

66 HR, DAZG, f. 4, *GPZ*, spis br. 5848/1884.; Horvat, *Kućna služinčad*, 225.

Društva

Ženska dobrotvorna udruženja, kao što su Gospojinska udruga i Udruga učiteljica, bavila su se i zaštitom sluškinja. Ona su svoje djelovanje usmjerila na humanitaran rad zaštitom i edukacijom siromašnijih slojeva. Značajno je da su bitan faktor u ovim društvima činile učiteljice (Marija Jambrišak, Milka Pogačić i druge), tadašnja intelektualna ženska elita i predvodnice modernizacije u raznim područjima, pa tako i u razvoju domaćinskog poziva. Tadašnja ženska društva u Zagrebu bila su podijeljena po pripadnosti slojevima, nije postojalo žensko društvo koje bi obuhvaćalo i više i niže slojeve žena zajedno niti je došlo do suradnje između društava raznih slojeva građanstva.[67] Namjere ovih udruga bile su svojim dobročinstvom pomoći služavkama da budu vještije, kakve bi bolje odgovarale potrebama službodavaca. Njihovi su projekti (škole, predavanja) zamišljeni tako da rade u korist i službodavaca i posluge (s aspekta službodavaca), stvarajući vještiju i uglađeniju poslugu. Osim obrazovati, djevojke je trebalo i fizički i psihički zaštititi, dati im sadržaj za korisno provođenje slobodnog vremena i oslonac u slučaju potrebe. Podržavao se patrijarhalan odnos sa službodavcima kojemu je cilj bio da se posluga smatra članom obitelji. Koliko mi je za sada poznato, služavke se same u ovom razdoblju još nisu organizirale u posebno društvo.[68] Za sada mi je poznato da su Gospojinska udruga i Udruga učiteljica u Zagrebu otvorile i pokušale održati škole za domaćinstvo, namijenjene i usavršavanju služavki.

67 Upravo je na sveobuhvatnu suradnju i stvaranje jednog demokratičnog društva sastavljenog od svih slojeva žena pozivala Zofka Kveder. Uspoređujući hrvatska i slovenska ženska društva zaključila je da hrvatska imaju obilježja ekskluziviteta, što se vidi već i iz naziva društava (osim strukovnih) koja se nazivaju *gospojinska*. Potrebno je jedno sveopće žensko društvo koje bi imalo i gospođu i radnicu. Tako bi slojevi za koje se namjerava raditi imali više povjerenja u društvo jer ne bi ovu pomoć osjetili kao milostinju. Zofka Kveder-Jelovšek, „Slovenske žene", *Domaće ognjište* 7 (1906-1907), br. 6: 118; Horvat, *Kućna služinčad*, 237.

68 Isto, 237-238.

Godine 1912. započela je raditi Patronaža za zaštitu djevojaka koja je održavala nedjeljna predavanja poučnog ili religijskog karaktera za djevojke, među kojima su bile i služavke.[69]

Iako je osnovni cilj Udruge učiteljica kraljevina Hrvatske i Slavonije pri njezinu osnivanju bio stručno-profesionalni prosperitet njezinih članica, ubrzo nakon osnivanja njezina je osnovna aktivnost postala skrb za bolesnu, napuštenu i siromašnu djecu.[70] Ovaj će rad imati utjecaj na služinsku populaciju jer će se u njezinim ustanovama zbrinuti i mnogobrojna djeca sluškinja i dvorkinja. [71]

Osim na zaštiti djece, Udruga učiteljica radila je i na dobrobiti žena, među njima i služavki, preko razvoja domaćinskog poziva. U njezinu glasilu *Domaće ognjište* objavljivane su vijesti o tome što se u pogledu posluge čini u drugim zemljama (o naobrazbi posluge, „služinskom pitanju", udrugama posluge, udrugama domaćica za poslugu itd.). Pitanje posluge bilo je dio pitanja kućanstva, čime se Udruga bavila, u kontekstu rada na dobrobiti žene.[72]

Obrazovanje

Iako patrijarhalno društvo nije zamišljalo da žena, posebno ona iz imućnih krugova, radi, izuzetak su bili slučajevi kad se nije udala pa je trebala sačuvati svoju egzistenciju. Tome su trebale pomoći novoosnovane stručne ženske škole koje su djevojke obučavale u raznim *„ženskim"* poslovima. Jačanje građanskog društva, koje se među ostalim očitovalo i boljom naobrazbom žena iz srednjih i viših slojeva, dovelo je i do potrebe za vještijom i obrazovanijom poslugom, guvernantama, domaćicama i sl. Posebne domaćinske škole i tečajevi već su postojali u drugim zemljama Monarhije, kao i drugdje u Europi, a često su ih

69 Isto, 271.

70 Dubravka Peić-Čaldarović, „Ženska profesionalna udruženja u Hrvatskoj 1918-1941. godine: (Prilog istraživanju društvenog položaja žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova)" (magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, 1996), 78.

71 Horvat, *Kućna služinčad*, 229.

72 Isto, 229-230.

organizirala i vodila ženska društva. Po uzoru na njih, s određenim vremenskim odmakom, posebne kućanske škole osnivaju se i u Zagrebu.[73]

U ovome se razdoblju pisalo i o potrebi otvaranja zavoda za služinčad i škola za kućanstvo u kojima bi se posluga odgojila i podučila potrebnim poslovima, a time postala bolja i vještija. Službodavci su se žalili na neznanje i neumješnost posluge. Poneki su kritizirali i same domaćice, navodeći da se ni one ništa ne razumiju u posao pa bi zato trebalo otvoriti sustavno uređene internatske zavode u kojima bi se sluškinje podučavale poslu. Pojavile su se i ideje da bi se u tom smjeru trebale aktivirati i same gospođe, po uzoru na takve pothvate koje su udruženja gospođa provela u drugim gradovima. Upravo će dvije ženske udruge otvoriti u Zagrebu prve škole za kućanstvo koje će obučavati poslugu, a jedna od njih i pravi zavod za poslugu s internatom, međutim, ove ustanove neće biti dugog vijeka.[74]

Udruga učiteljica kraljevina Hrvatske i Slavonije je 1905. otvorila školu za kuhanje. Službeno je ustvari otvorila obrt za kuhanje jela, tj. „iskuhavaonu jela".[75] Kuhinja, odnosno škola za kuhanje, tj. Mensa učiteljica bila je prvi dio većeg plana Udruge da osnuje konvikt za učiteljske kćeri i dom učiteljica, što je trebalo uslijediti. U školi (Mensi) se obučavalo desetak učenica koje su trebale naučiti kupovati živež, kuhati i servirati, čime se željelo doskočiti potrebi obučavanja budućih kućanica i djevojaka kojima će to biti zanimanje. Iako je Škola u građanstvu naišla na velik interes, Udruga je već 12. veljače 1906. napustila obrt iskuhavanja jela, tj. školu.[76]

---

73 Isto, 272.

74 Isto, 259.

75 Prema podacima Udruge, ona taj posao nije izvršavala kao obrt, već je 1. studenoga 1905. otvorila školu za kuhanje. Škola se nalazila u Marovskoj ulici 7, gdje je bilo i sjedište Udruge.

76 HR, DAZG, f. 4, *GPZ*, spis br. 7234/1906. „Izkuhavaona jela" Udruge učiteljica koju je predstavljala Milka Pogačić zavedena je u obrtnom registru poglavarstva HR, DAZG, f. 4, *GPZ*, OBRT11, tek. br. 41/1905. Predsjednica Udruge tada je bila Milka Pogačić, a tajnica Hermina Kürschner. Prema obrtnoj dozvoli i registru, obrt je započeo s radom 1. listopada 1905. Cuvaj pogrešno navodi da je Udruga učiteljica ovu školu otvorila 1906. Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, sv. X. (Zagreb: Trošak i

Udruga se nadala da će hrvatsko učiteljstvo poduprijeti njezin plan za ustrojenjem konvikta za učiteljske kćeri, ali to se nije ispunilo. Kako je upravni odbor koji se bavio organizacijom Mense shvatio da je podrška od strane učiteljskih društava ovom pothvatu (konviktu za učiteljske kćeri) premala, napustio je Mensu.[77]

Nakon kratkog iskustva sa školom za kuhanje u Zagrebu, Udruga učiteljica, Sekcija *Za našu djecu*, u srpnju 1911. otvorila je dvomjesečni tečaj za kućanstvo, a 1. rujna 1911. jednogodišnji tečaj za kućanstvo (Školu za praktična ženska zvanja) u Kraljevici koji će imati duži vijek trajanja.[78]

Ovime nije prestao rad Udruge na obrazovanju djevojaka za kućanstvo, kao ni rad za služavke. Udruga je „poradila na popravljanju družinskih prilika" 1909., kada je organizirala popularna predavanja za sluškinje, svrha kojih je bila „oplemenjivati im srce, da obljube krepost i vrline, a zamrze mane i zablude". Svrha predavanja bila je, dakle, usmjeravanje sluškinja u moralnom i praktičnom pogledu, što se namjeravalo postići govoreći im o njihovim pravima i dužnostima, o ćudorednom i uglađenom ponašanju, uzvisivanjem rada i lijepim govorenjem o „radničkom staležu", preporučivanjem štednje i razmišljanja o budućnosti i dr. U slučaju dobrog odaziva na predavanja, namjeravalo se osnovati tečajeve „za promicanje moralnog i intelektualnog boljitka družine". Iz Udruge su smatrale da i time mogu

naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjela za bogošt. i nastavu, 1913), 61; Horvat, *Kućna služinčad*, 259.

77 „Rad Udruge", *Domaće ognjište* 6 (1905-1906), br. 7, 144-145. „Udruga učiteljica kraljevina Hrvatske i Slavonije, Izvještaj III. glavne skupštine Udruge učiteljica kraljevine Hrvatske i Slavonije", *Domaće ognjište* 7 (1906-1907), br. 2: 37. Treba napomenuti da su razni pojedinci darovali sredstva u korist Mense, kao i Vlada koja je darovala 400 kruna. „Rad Udruge", *Domaće ognjište* 6 (1905-1906), br. 9: 183-184. Ovdje je objavljeno i da Mensa učiteljica seli 1. lipnja 1906. u Dugu ulicu 16. Horvat, *Kućna služinčad*, 260.

78 Djevojke su u školi učile da „steknu znanja i vještinu u svim granama kućanstva", a poseban odjel bio je predviđen za učenje trgovačke discipline. Cuvaj, *Prilozi za povijest školstva*, sv. X., 61-65; Horvat, *Kućna služinčad*, 260-261; Ista, „Kućna služinčad u gradu Zagrebu 1880.-1914., 237.

„blagotvorno i rodoljubno raditi za svoj narod".[79] Pitanje odgoja posluge smatralo se jednom od mnogih zadaća Udruge.[80]

Za osnutak posebne škole za kućanstvo namijenjene domaćicama i posluzi u Zagrebu zaslužna je i *Zemaljska gospojinska udruga za naobrazbu i zaradu ženskinja*. Već je sigurno 1904. bilo najavljeno osnivanje ove škole („škole za služinčad"). S ovime je u vezi bio zamišljen i osnutak „udruge za služavke" koja bi imala za cilj da osnuje „Dom za ostarjele i za rad nemoćne služavke, *što bi na poboljšanje služinčadi takodjer znatno uplivisalo"*. Škola je trebala biti osnovana čim se prikupe potrebna sredstva, tako da se desetak djevojčica siročadi uzme u internat na trošak Gospojinske udruge te se tamo podučavaju „u kuhanju, kupovanju živeža, pranju, tiglanju, spremanju soba, serviratima, šivanju, krpanju, u obće u svemu, što im je nuždno, da danas sutra mogu čestito obavljati kućanske poslove u svakoj porodici". Zamišljeno je bilo i da uz interne, postoje i vanjske učenice, od kojih bi se neke podučavale besplatno, a neke bi plaćale. Uz Školu se namjeravalo uvesti i večernje tečajeve za služinčad, poput onih u Austriji i Njemačkoj, na kojima bi se polaznice podučavale u potrebnim znanjima te bi im se tamo i „lijepim štivom nastojalo oplemeniti srce" kako bi ih se „otelo raznim njihovim zabludama i uzdržalo na krijepostnoj stazi života". Zamišljena Udruga za služavke osnovala bi se tako da i službodavke i služavke doprinose određeni mjesečni iznos kako bi se u budućnosti osnovao „Dom za ostarjele i za rad nemoćne služavke". Osnivanje škole za služavke doprinijelo bi, dakle, i većoj stručnoj osposobljenosti sluškinja, ali i njihovoj većoj ćudorednosti. Škola je bila vrlo kratkog vijeka trajanja.[81]

79 O organiziranju predavanja za služavke su na glavnoj skupštini Udruge 1908. odlučili Udruga učiteljica i *gospojinski odbor* Sekcije Za našu djecu. Katarina Fritz, „Dižimo moral u družine!", *Domaće ognjište* 9 (1909): 37-39.

80 Sv. Ivan Zelina. M. pl. Š, „Ženska udruženja", *Domaće ognjište* 9 (1909): 127-131; Horvat, *Kućna služinčad*, 230.

81 Ovakva inicijativa već je postojala u Osijeku. Gospojinsko društvo u Osijeku bavilo se pitanjem ustrojstva škole za služavke „u kojoj bi se čestite djevojke podučavale u svim granama kućnog gospodarstva", a u tu svrhu trebalo bi ustrojiti i internat. Pitanje je trebalo biti riješeno u svibnju na glavnoj skupštini spomenutog društva. *Svjetlo*, 9. III. 1902.; „Škola i udruga za služinčad", *Banovac*, 19. XI. 1904. U članku se poziva

Do otvaranja posebne škole za kućanstvo u Zagrebu, koja će ostati otvorena duže razdoblje, doći će tek 1909., kada je otvorena državna Viša djevojačka škola kućanskog smjera. Na osnivanju ove škole je, među ostalima, radila Milka Pogačić, predsjednica Udruge učiteljica i njezine Sekcije za našu djecu, a od 1901. učiteljica Zemaljske više djevojačke škole u Zagrebu, koja je nastojala da se djevojačke škole reformiraju kako bi bile više usmjerene potrebama praktičnog života. Njoj je povjerena uprava Škole. Zadaća Škole bila je kod ženske mladeži raditi na poštivanju rada uopće, a posebno ženskog rada u domu i obitelji.[82]

Ova škola je, uz valjane domaćice u vlastitom kućanstvu, u svojim praktičnim tečajevima trebala osposobiti djevojke za službu višeg statusa, kao što su kućanice, gazdarice, odgajateljice i sl. Tečajevi su bili namijenjeni pripadnicama nižeg i srednjeg sloja iz kojih je zamišljeno da će se regrutirati posluga. Međutim, iz Škole 1911. javljaju da su se u tečajeve, umjesto siromašnijih, upisale kćeri iz imućnijih slojeva i žale se da nemaju djevojaka koje mogu poslati u službu. I dalje je nedostajalo obrazovanog kadra za poslove u kućanstvu, kao i učiteljica koje ih tome mogu podučiti, pa su 1912. osnovani tečajevi za ova zanimanja, kao i ambulantni tečajevi za kućanstvo za seoske i gradske žene. Tečajevi koji su obrazovali privatne činovnice i putujuće učiteljice kućanstva te ambulantni tečajevi bili su dobro posjećeni, dok tečajevi za odgajateljice u privatnim kućanstvima nisu.[83]

U ovome je razdoblju prisutno razmišljanje o fizičkom radu kao nečemu što je ponižavajuće, nije dostojno obrazovanijih žena ili žena iz visokih slojeva. Kućanski je posao bio podcijenjen, nije se smatrao *pravim* poslom. Zato se iz krugova učiteljica kućanske djevojačke škole pozivalo da se rad ne smatra teretom života, već nečim što oplemenjuje. Dapače, djevojkama,

---

domaćice da porade „za tako dobru stvar". U *Banovcu* od 19. 3. 1904. najavljeno je da je Gospojinska udruga odlučila u Zagrebu osnovati školu za podučavanje u kuhanju. Horvat, *Kućna služinčad*, 261.

82 HR, DAZG, f. 152, *I. ženska građanska škola Varšavska ulica* (Zemaljska viša djevojačka škola smjera kućanskog, 1909.-1919.), Spomenica, br. 21881/1. (dalje: Spomenica, br. 21881/1.); Horvat, *Kućna služinčad*, 265-266.

83 Horvat, *Kućna služinčad*, 272.

posebno onima iz nižih slojeva, preporučivalo se da se radije prime nekog praktičnog zanimanja, npr. odgajateljice, sobarice, kitničarke i sl., te tako ostanu i u okviru svog društvenog sloja, čime će im čak biti olakšana prilika za udaju. U preparandiji neka se obrazuju samo one djevojke koje doista imaju dara za učenje. Zbog velikog broja nezaposlenih učiteljica, a potrebe za obučenijom poslugom i drugim praktičnim zanimanjima, ovi prijedlozi nisu bili rijetki. Međutim, i dalje su mnogi siromašni roditelji svoje kćeri slali u preparandiju kako bi se obrazovale i tako poboljšale svoj društveni status, pa makar i pod cijenu nesigurnog radnog mjesta. Zaposlenje u okviru osoblja privatnog kućanstva nije bilo atraktivno djevojkama koje su radije birale neko drugo zanimanje.[84]

U cijelom promatranom razdoblju ne prestaju zahtjevi s jedne strane za boljom edukacijom (posebno seoskih) žena za rad u kućanstvu, a s druge za vještijom poslugom i drugim kućnim osobljem. S obzirom na rastuće razlike između Zagreba, koji se ipak relativno brzo razvija, i sela u kojemu još nisu zaživjele tekovine modernizacije kao što je opće obrazovanje, dolazi i do sve većih razlika između službodavaca i njihove posluge. Neimućne seoske djevojke, iz kojih se često regrutirala posluga, završavale bi samo pučku školu ili čak ni to. Kućna je posluga 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji samo u oko 1% slučajeva imala završeno 4 ili više razreda škole.[85]

Posebna školska edukacija posluge u Zagrebu bila je još uvijek slaba. Ona koju su provodila ženska društva bila je kratkotrajna, a tečajeve uz Višu djevojačku školu kućanskog smjera nisu pohađale djevojke iz srednjih i nižih slojeva da budu služavke. Obrazovanija i stručna posluga, kao i kućno osoblje više kategorije, bile su rijetkost za kojom je bila velika potražnja.[86]

84 Vera Tkalec, „Ženski rad u Austriji", *Domaće ognjište* 10 (1910): 157; Horvat, *Kućna služinčad*, 273.

85 Isto.

86 Isto.

Svakodnevica i privatni život

Svakodnevica posluge mogla je biti, a zasigurno je često i bila, vrlo naporna. Radno vrijeme nije bilo ograničeno, a noćni počinak nije uvijek bio osiguran. Uz ovakav način života, od posluge se zahtijevalo da ne traži previše slobodnog vremena i da ga ne troši na zabave i plesove po krčmama, što je okarakterizirano kao nepristojno i nećudoredno. Obilježja službe mogla su biti i usamljenost te podložnost iskorištavanju i zlostavljanju. Sve ovo ovisilo je o službodavcima i odnosima koje su razvili s poslugom. Poneki službodavci zamišljali su ideal posluge koji teži samo radu, dok je posluga zamišljala da će nakon službe i ona krenuti u svoj samostalan život. Ovakav je položaj mogao dovesti do sukoba između njih. Nadziranje posluge od strane službodavaca moglo je voditi do sukoba, pogotovo u slučajevima kada se radilo o zrelijoj posluzi i lošijim odnosima među poslugom i poslodavcima. Patrijarhalnost koju je nalagao *Služinski red* krajem 19. i početkom 20. stoljeća više nije bila u skladu s vremenom.[87]

Treba imati na umu da nisu nužno poslodavci („gospodari") bili ti koji su određivali sve okolnosti službe u praksi. Bilo je moguće i da npr. služavka traži da se udovolji njezinim zahtjevima (npr. za slobodnim vremenom) te da su poslodavci na to pristajali kako ne bi bili primorani tražiti novu služavku.

Uobičajeno slobodno vrijeme za poslugu bilo je nedjeljom poslijepodne. Vrijeme za slobodan izlaz moglo je biti kamen smutnje između službodavaca i posluge. Previše zahtjeva za slobodnim vremenom (po mišljenju gospodara) moglo je biti jedan od razloga nezadovoljstva poslugom, ili obrnuto. Iz izvora je vidljivo da su služavke izlazile i na druge dane, i to ne samo nedjelje i blagdane. Neki od ovih izlaza nisu bili po volji službodavkama, posebno ako su bili povezani uz uživanje alkohola i druženje s muškarcima. S gledišta posluge, razlogom spora s gospodarima moglo je biti predugo i iscrpljujuće radno vrijeme. Pitanje slobodnog vremena za poslugu bit će problem koji će se

87 Isto, 288.

nastaviti i u međuratnom razdoblju, kada će se pokušati raditi na normiranju tog slobodnog vremena i ustanovljenju dnevnog, noćnog, tjednog i godišnjeg odmora.[88]

Može se pretpostaviti da je većina sluškinja i slugu težila udaji/ženidbi i osnivanju vlastite obitelji. Poneki su to i ostvarili, a poneki to nisu mogli iz više razloga. Prema važećem Služinskom redu, udaja sluškinje bila je razlog da ona može otkazati službu ranije no što je bio propisani rok. Ozbiljna otegotna okolnost ulasku u brak osoba iz redova posluge bio je nedostatak sredstava za samostalan život u vlastitoj obitelji. Dio njihova prihoda bio je i stan i hrana koje im je osiguravao službodavac te im je plaća stoga bila niža. Također, način života u kojemu su bili cijeli dan na raspolaganju službodavcima mogao im je ostavljati malo vremena za ispunjavanje svih osobnih želja. Ipak su sluškinje i sluge uspjeli ostvariti ljubavne veze, neki i više njih. U javnosti su se mogle čuti pritužbe na pokvarenu i lijenu služinčad, što se često odnosilo na raskalašenu žensku poslugu. U negativnom kontekstu spominjane su njihove ljubavne veze, posebno one s vojnicima.[89]

Služba je mogla biti samo jedna faza u životu (*life-cycle service*) prije udaje/ženidbe, a mogla je biti i cjeloživotni poziv. U velikom dijelu Europe služba je bila način na koji su mladi ljudi mogli doći do novca za udaju/ženidbu i/ili naučiti nešto raditi kako bi mogli prehraniti obitelj. U teškim vremenima viši postotak nevjenčane posluge bio je prisiljen odgoditi brak, ponekad sve dok nije bilo prekasno. Gradovi kao što su bili Rijeka i Zagreb pružali su mogućnost pronalaženja posla, ali je skupoća

88 „Projekt Zakona o zaštiti kućnih pomoćnica, Predlog zaključen na anketi", HR, HDA, f. 1269, *Organizacija osoblja kućne posluge Jugoslavije*, Podružnica Zagreb, Omot: „Organizacija osoblja kućne posluge Jug. – 1, Tajnički izvještaj. Anketa u Beogradu". Knjižica: *Za zakonsku zaštitu kućnih pomoćnica. Anketa o položaju i zakonskoj zaštiti kućnih pomoćnica u Jugoslaviji održana 23. januara 1936. u Beogradu*. Izdanje Centralnog sekretarijata radničkih komora u Beogradu 1936. (dalje: Anketa), 27-28, 53. Vidjeti npr. ove članke u *Narodnim novinama*: „Služinski red" (20. IX. 1882.), „Služkinje" (10. I. 1883.), „Nepokorna služinčad" (15. I. 1890.), „Ukonačivanje bezposlene služinčadi" (15. II. 1892.); Horvat, *Kućna služinčad*, 289.

89 Horvat, *Kućna služinčad*, 293-294. (Vidjeti izvore na ovim stranicama.)

života muškarce i žene podjednako sprečavala u zasnivanju braka ili, još češće, vodila njegovoj odgodi.[90]

Bilo je i primjera da je posluga u braku te da živi sa svojim bračnim drugom, međutim, oni su bili rjeđi. Sama je narav službe iziskivala slobodan status (udane su zato mogle biti dvorkinje koje nisu živjele zajedno s poslodavcem). Sluge i sluškinje uglavnom su živjele sa svojim službodavcima do vjenčanja, nakon čega bi ih napuštali i kretali u samostalan život. Iz izvora je teško rekonstruirati koliko je ustvari sluškinja ulazilo u brak, a koliko je ostalo u službi ili se posvetilo nekom drugom zanimanju.[91] Na temelju velikog broja izvanbračne djece, pretpostavila sam da je velik broj sluškinja ostao izvan bračne zajednice. Ovo je za sada samo pretpostavka koju bi trebalo potkrijepiti daljnjim istraživanjima.

Razlozi otežanom ulasku u brak ležali su dijelom u lošem materijalnom položaju. Također, način života posluge u domu službodavca mogao je biti takav da nije omogućavao dovoljno prostora za ostvarivanje osobnih kontakata. S druge strane, u slučaju da je, za dio posluge, život bio obilježen čestim promjenama službe, dugotrajnom nezaposlenošću, a time i životom bez nadzora, ovo je moglo biti povezano i s većom raskalašenošću i upuštanjem u veze. Izvori često spominju kao razlog velikom broju izvanbračne djece i emocionalni život služavki – one su usamljene i traže bliskost, što dovodi do toga da se lakše upuštaju u veze s muškarcima.[92]

Zbog života posluge u domovima službodavaca kvaliteta odnosa bila je vrlo bitna. Neki su odnosi bili topli i lijepi, ali bilo je i svađa, bježanja iz službe, čak i fizičkih obračunavanja. Svakodnevni bliski dodiri često su vodili i do toga da je posluga bila upoznata i s povjerljivim podacima o obitelji u kojoj je služila.

90 Raffaela Sarti, *Conclusion. Domestic service and European identity (final report)* (Urbino, 2005), 1-104, pristup ostvaren 5. IV. 2015., www.uniurb.it/scipol/drs_servant_project_conclusion, 38. Božena Vranješ-Šoljan, „Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj monarhiji", *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008), br. 2: 517-544, 539; Horvat, *Kućna služinčad*, 297.

91 Isto, 302.

92 Isto.

Posluga je, pogotovo ženska, mogla biti žrtva nasrtaja svog poslodavca ili bi se svojevoljno s njime upustila u vezu.[93]

Odnos posluge i poslodavaca

Zapošljavanje sluškinje ili sluge (ili više njih) bilo je potrebno zbog velikog broja svakodnevnih poslova u kućanstvu, ali je bilo i znak statusa. Imati jednu služavku, često djevojku sa sela, bilo je obilježje obitelji europskoga građanskog srednjeg sloja, dok su viši slojevi imali veći broj posluge.[94] Posluga je u Europi još uvijek bila brojna kod aristokracije i imućne buržoazije, dok se kod srednje i sitne buržoazije svodila na „djevojku za sve". „Biti služen" bio je glavni pokazatelj društvenog položaja. „Ne moći više biti služen" bio je znak gubljenja statusa.[95] Neke su se obitelji žrtvovale kako bi imale služavku i tako pripadale poštovanom sloju.[96]

Brojna posluga omogućila je postojanje besposlenih i dokonih supruga, majki i kćeri koje su bile ključno obilježje pripadanja višim slojevima u Europi.[97] Žene modernoga građanstva u Zagrebu se, za razliku od žena staleškoga građanstva, koje su bile više radno angažirane, sve više bave reprezentativnim ulogama. Ovo je posebno vrijedilo za pripadnice bogatijega građanstva i plemstva koje su bile zaposlene posjećivanjem prijatelja, primanjem gostiju, organiziranjem dobrotvornih akcija i plesova, društvenim zabavama. Žene iz srednjeg i manje imućnoga građanstva to si nisu mogle priuštiti pa su se često uz kućanstvo bavile i odgojem djece te pomaganjem mužu u poslu.[98]

Ugled brižne kućedomaćice bio je poželjan za sve građanske žene, kako one srednjeg tako i one visokog građanstva. Za one iz elitnih krugova to je značilo da moraju znati dobro nadzirati

93 Isto, 333.
94 Usp. Petra Testen, „Hišne pomočnice – žensko delo v mreži narodnih in socilanih odnosov na Goriškemmv 19. in 20. stoletju" (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2010), 81; Sarti, *Conclusion*, 22.
95 Michelle Perrot, *Moja povijest žena* (Zagreb: Ibis grafika, 2009), 137.
96 Sarti, *Conclusion*, 22; Horvat, *Kućna služinčad*, 303.
97 Sarti, *Conclusion*, 21-22.
98 Iveljić, *Očevi i sinovi*, 290, 325, 333; Horvat, *Kućna služinčad*, 303.

poslugu, a one iz krugova srednjeg građanstva da znaju dobro obavljati pojedine kućanske poslove kako bi to mogle i same ili uz pomoć posluge. Iako je bilo pohvalno da gospodarica bude i sama dobra domaćica koja zna raditi sve kućanske poslove, „decorum" je nalagao da najpriprostije poslove obavlja umjesto nje njezina služavka.[99]

Kod srednjeg je građanstva često bila zaposlena „djevojka za sve", koja je uz ostale kućanske poslove mogla, ali nije morala kuhati. Kuhati je mogla i sama gospodarica. Kod visokog građanstva i plemstva kuhanje je bilo u rukama kuharice ili kuhara, etiketa je nalagala da gospodarica sama ne kuha, ali je zato morala znati dobro nadgledati kuhara/kuharicu. [100]

Prema statističkim podacima za razdoblje između 1880. i 1910. godine, broj kućanstava u Zagrebu koja su imala dva člana kućne posluge bio je nekoliko puta manji od onog s jednim, a broj kućanstava koja su imala tri ili više članova posluge bio je još višestruko manji. (U ovu se statistiku nisu ubrajale dvorkinje, pralje, švelje, odgojiteljice – guvernante ni kućni učitelji i učiteljice.) Broj kućanstava s dvama članovima posluge raste (u apsolutnim brojevima), a onaj s tri ili više članova posluge poneš to pada, što bi se možda moglo protumačiti jačanjem višeg građanstva, kao i slabljenjem najviših slojeva, plemstva i visokoga građanstva, ali i društvenim razvojem (npr. upotreba vodovoda, usavršavanje proizvoda za kućanstvo) koji je doveo do smanjenja potrebe za većim brojem osoblja.[101]

U otmjenijim je kućama uz poslugu bilo potrebno zapošljavati i osoblje više obrazovne razine kao što su odgojiteljice-guvernante, za koje je bilo preporučljivo da znaju glasovir i francuski. Imati guvernantu bilo je pitanje prestiža kod obitelji srednje

99 „Uzgoj služinčadi za kućanstvo", *Narodne novine*, 24. III. 1892.; Horvat, *Kućna služinčad*, 304.

100 Isto.

101 Horvat, *Kućna služinčad*, 305-306. Prema podacima iz popisa stanovništva 1880. – 1910. Iako apsolutni broj kućanstava s dvama članovima kućne posluge raste u razdoblju 1880. – 1910., on postotno raste samo u razdoblju 1880. – 1890., a pada u razdoblju 1890. – 1910. Horvat, *Kućna služinčad*, 102, Tablica 19.

i više građanske klase. Uz njih, moglo se zapošljavati i privatne učitelje jezika, pjevanja, slikanja i dr.[102]

Služba u „boljoj" kući za poslugu i više kućansko osoblje je značila bolje mogućnosti i bolji društveni status. U kućanstvu imućnijeg službodavca bilo je moguće dobiti bolju plaću, bolji smještaj, ovladavanje sofisticiranijim vještinama (npr. finom kuhinjom, za razliku od obične građanske), socijalizaciju s ljudima iz viših krugova i djelomično preuzimanje njihovih navika (npr. u ophođenju, odijevanju), pa tako i prelazak na višu kulturnu razinu. Mogla je značiti i materijalnu sigurnost, ako bi službodavac osigurao mirovinu ili dao znatnu nagradu. Ovo je moglo biti od iznimne važnosti za poslugu. Ostarjela posluga mogla je steći prihod u starosti, a mlađa sredstva za pokretanje svog posla. Pojedini su gospodari svojoj vjernoj posluzi (pod uvjetom da se u vrijeme smrti nalazila u službi) oporučno ostavljali visoke novčane iznose kao nagrade ili, pak, iznose svojevrsnih otpremnina (nekoliko mjesečnih plaća) ili određivali da im se isplaćuje mirovina.[103] Iskustvo rada u *boljoj* kući moglo je pomoći da se bude konkurentnijim na tržištu posluge.[104]

---

102 Djecu u obitelji poduzetnika Juliusa Miskolczyja pazile su dadilje (one su često bile dio obične posluge), *kinderfrajle*, a čim su malo poodrasla, guvernante. U vrijeme djevojaštva Vilmu Vukelić su privatni učitelji posebno podučavali u slikarstvu i glazbi, što je bio običaj kod djevojaka iz više klase. Učenje stranog jezika, nešto glazbe i slikanja činilo je obično „obligatni '*šlif*" za građanske djevojke, kandidatkinje za udaju, koje se nisu namjeravale posvetiti nekom zvanju. Vilma Vukelić, *Tragovi prošlosti*, prev. Vlado Obad (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1994), 51, 55; V. T. [Vera Tkalec?], „Tečaj za socijalnu naobrazbu djevojaka u Beču", *Domaće ognjište* 9 (1909), br. 23: 404; Horvat, *Kućna služinčad*, 307.

103 Služba kod moćnih poslodavaca mogla je značiti njihovo pokroviteljstvo dalje u karijeri i u životu. Dragutin Hirc tako spominje sobara Dimitrija Demetra, Šulina. Njemu i njegovoj kćeri, kasnije poznatoj glumici Ivani Sajević, službodavac Demeter bio je veliki dobrotvor (Hirc navodi da ju je Demeter odgojio). Dragutin Hirc, *Stari Zagreb*, sv. I., prir. Mato Grabar (Zagreb: Matica hrvatska, 2008), 276. Kućni je učitelj Paule Tomašić, supruge tada utjecajnog političara Nikole Tomašića, „na porugu i podsmijeh svega hrvatskog svijeta", bio imenovan sudskim savjetnikom, a kasnije odjelnim predstojnikom pravosuđa, što je Kršnjavi okarakterizirao nepotizmom bez granica. Iso Kršnjavi, *Zapisci – iza kulisa hrvatske politike* (Zagreb: IKRO „Mladost", 1986), 378-379; Horvat, *Kućna služinčad*, 310.

104 Hanika Skurjeni r. Gašparič bila je zaposlena kod grofice Anke Jelačić u zaprešićkim Novim dvorima, gdje je naučila dobro kuhati od vrsne kuharice Ane Beck. Nakon njezine smrti (1934.) počela je raditi za Anku Gvozdanović. Njezine su bilježnice s receptima objavljene u knjizi *Novodvorska kuharica*: što se jelo u Dvorima bana Jelačića:

Prema Hircu, bivši sobar Levina Raucha postao je gostioničar na Markovu trgu, nekadašnji kuhar grofa Sečena u Paukovcu, „koji ga je dao izučiti u Beču", postao je gostioničar u Zagrebu (Gostiona Matejna u Pivarskoj ulici).[105] Mirko Magista, ranije „inuš kod gospode", postao je vlasnik obrta za posredovanje poslugom u Zagrebu.[106]

Broom i Smith su još 1963. označili službu u kućanstvu kao zanimanje koje može biti kanal za horizontalnu mobilnost (kao jedno od tzv. *bridging occupations*). Kasnije su neki istraživači službu u kućanstvu interpretirali i kao most prema višim pozicijama, tj. kao kanal za vertikalnu mobilnost prema gore (iako ideja o službi kao o načinu popravljanja društvenog položaja nije nipošto bila nova). Međutim, mnoga su istraživanja otkrila i rizik vertikalne mobilnosti prema dolje.[107]

Ranija sociološka i povijesna istraživanja naglašavala su ulogu kućne posluge kao kanala za prijenos elemenata kulture viših klasa na niže, ali povećava se interes za viđenje odnosa gospodar/sluga kao pregovaranja s razmjenama u obama smjerovima, iako unutar asimetričnog odnosa i stoga različitih snaga.[108] Prema Andreju Studenu, sluškinje su zapravo suoblikovale građansku kulturu i nju, u procesu širenja građanstva na druge slojeve, radnike i seljake, posredovale dalje.[109]

šest kuharskih bilježnica Hanike Skurjeni. Silvija Brkić Midžić, „Kulturno-povijesno značenje Zbirke Anke Gvozdanović i njezina uloga u kontekstu zagrebačkih ambijentalnih zbirki", *Informatica museologica* 43 (2012), br. 1-4.
Kako se bila proslavila radeći za groficu Jelačić, svi su pohrlili kako bi je pridobili u svoju kuhinju, ali Anka je bila najuspješnija i najbrža. Iz razgovora s kustosicom Silvijom Brkić prilikom razgledavanja palače Gvozdanović. http://www.jutarnji.hr/arhiva/mjesto-tuluma-nasih-starih/3800529/, pristup ostvaren 28. X. 2017. Kasnije je radila i za druge obitelji u Zagrebu. Kao šef posluge kod Gvozdanovića je radio suprug Hanike Skurjeni, kasnije poznati naivni slikar Matija Skurjeni. Veljko Mihalić, „Privatne zbirke darovane gradu Zagrebu i njihova uloga u kulturnom razvoju grada", *Muzeologija* 45 (2008): 46, bilj. 14; Horvat, *Kućna služinčad*, 307, 309.

105 Hirc, *Stari Zagreb*, sv. I., 187, 243.

106 Horvat, *Kućna služinčad*, 310.

107 Sarti, „Domestic Service as a „Bridging Occupation", Past and Present", u: *Proceedings of the Servant Project*, 163-185, 14; Horvat, *Kućna služinčad*, 310.

108 Sarti, „Domestic Service as a „Bridging Occupation", 14.

109 Andrej Studen, „Pričakovani in dejanski krepostni svet ljubezni, spolnosti in morale služkinj v meščanskih gospodinjstvih", *Prispevki za novejšo zgodovino* 51 (2011), br. 2: 29-44, 1; Horvat, *Kućna služinčad*, 310.

Suvremenici u Hrvatskoj i Slavoniji eksplicitno su navodili da je „služinčad most kojim se prelazi iz nižih staleža u više“.[110] Služba je davala i priliku za učenje i napredovanje te je bila poveznica između viših i nižih slojeva. Vrijedilo je ovo za neobrazovanu poslugu koja je bila često obučavana i kultivirana u građanskim kućama, gdje je prikupljala nova znanja i vještine, kako u poslu tako i u ophođenju, te je njima obogaćena, nakon udaje/ženidbe ili prijelaza u koje drugo zanimanje, mogla nastaviti život kao dio stanovništva grada ili se vratiti u svoje selo.[111]

Stručnija posluga i osoblje u *boljim* kućama (koji su mogli živjeti u uvjetima boljim od dijela građanstva) mogli su se, zahvaljujući svojem znanju i vještinama potrebnim za funkcioniranje otmjenog domaćinstva, smatrati otmjenijim od dijela građanstva.[112]

Iako je služba u Zagrebu nosila sa sobom mogućnosti obogaćivanja znanja i napredovanja, nosila je i mogućnosti stranputica na koje je posluga mogla zalutati, posebno u slučaju nezaposlenosti i s njom povezane egzistencijalne nesigurnosti. Ovo je vjerojatno bilo češće moguće za običnu poslugu, bez posebnih znanja, dok je ona obučenija bila i traženija te bolje plaćena i lakše se održavala na putu poboljšavanja društvenog položaja. Ideja o suoblikovanju kulture od strane posluge zasigurno vrijedi i za Zagreb te Hrvatsku i Slavoniju. Velik broj posluge iz raznih krajeva donio je sa sobom svoje posebne običaje. Migracije iskusne posluge po raznim gradovima omogućile su saku-

110 Ovo se u poznatoj i popularnoj literaturi provlači kroz cijelo razdoblje. Služinčad kao most kojim se prelazi iz nižih slojeva (seljaka, zanatlije, radnika) u više (građana, gospode) spominje i Blaž Lorković, navodeći kako je prirodno da „kuća gospodara bude odgojilište za služinčad“, iako je često sredstvo njezina kvarenja. („Žena u kući i društvu“, skraćeno u: *Iskra*, br. 15, 24. VIII. 1884., 60). To isto navodi i Marija Jambrišak dodajući: „Ovo je način, da se neprekidno dodiruju viši razredi pučanstva sa nižim, i obratno“. Marija Jambrišak, *O pristojnom vladanju u svim životnim prilikama: rukovođ za općenje u obitelji, u društvu i u javnom životu* (Zagreb: Tisak i naklada Knjižare L. Hartmana (Stj. Kugli), 1907), 33-37.

111 Horvat, *Kućna služinčad*, 310.

112 Sudeći prema pismu Myse Bugel, nekadašnje kuharice obitelji Vraniczany, a kasnije Prpić, navike obitelji Prpić u svakodnevnom životu bile su ispod razine na koju je navikla te je ona molila groficu Tildu Vraniczany da joj nađe novu službu. HR, HDA, f. 782, *Obitelj Vranyczany-Dobrinović*, kut. 6; Horvat, *Kućna služinčad*, 311.

pljanje iskustava i prenošenje istih u domove novih službodavaca. Obučenija i obrazovanija posluga (često stranog porijekla ili obučena u drugim zemljama) mogla je pozitivno utjecati i na razvoj određene vještine, kao npr. kulinarstva.[113]

Osim posluge, na razvoj kulture svakako su utjecale i strane (njemačke, francuske, engleske) odgajateljice, prvenstveno svojim utjecajem na učenike kojima su usađivale nova znanja. Služba je tako bila svakako činitelj horizontalne, kao i vertikalne mobilnosti koja je mogla voditi prema popravljanju društvenog položaja, ali ponekad i pogoršavanju.[114]

U promatranom je razdoblju postojala slika idealne posluge (češće sluškinje), kao i gospodara (češće gospodarice) te komunikacije između njih kako bi se stvorio primjeren odnos. Kako bi se postigao taj ideal, bilo je potrebno na tome raditi. Za gospodare postojale su upute kako da se ophode s poslugom kako bi stvorili najbolji mogući odnos u kojem će ih ona poštivati i vjerno služiti. Od njih se zahtijevalo da budu strogi, ali pravedni te da služinčad štite i ponašaju se prema njoj pažljivo i korektno, ali da u tom odnosu ipak zadrže određenu distancu, da ne budu suviše intimni i da im se ne povjeravaju.[115]

U ovom je razdoblju i u Hrvatskoj i Slavoniji bio aktualan „problem posluge", tj. „služinsko pitanje". Za Zagreb je to značilo nedostatak valjane posluge kakvu bi službodavci željeli i nezadovoljstvo postojećom ponudom. Ponekad je ovo bilo povezano s reminiscencijom o nekadašnjoj boljoj služinčadi.[116]

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Europi i Americi postojalo je uvjerenje da je opskrba poslugom problematična i da je u vezi toga nastupio čas krize, da postoji „problem služinčadi", „služinsko pitanje" (*servant problem*, *crise de la domesticité*, *crisi delle domestiche*, *Dienstbotenfrage*, *servant shortage*, *great question*). Vladalo je uvjerenje da je teško naći dobru poslugu. Dio javno-

113 Nives Rittig-Beljak, „Hrvatske tiskane kuharice", u: Mirjana Randić i Nives Rittig-Beljak, *Svijet hrane u Hrvatskoj* (Zagreb: Etnografski muzej, 2006), 91-101; Horvat, *Kućna služinčad*, 311.

114 Isto.

115 Isto, 313.

116 Isto, 320.

sti želio je oživjeti ideal stare sluškinje, koja bi gospodara uvijek stavljala na prvo mjesto. Propaganda je radila i na stvaranju uzvišene slike služinskog rada, za razliku od manje vrijednog ženskog rada u tvornici. Službodavce se pozivalo da ostvare ili zadrže očinski odnos prema posluzi. Naći ovakvu poslugu bilo je vrlo teško.[117]

Za razliku od toga, neki su rješenje ovog pitanja vidjeli u profesionalizaciji kućanskog posla. Primjerice, njemački socijalist August Bebel zalagao se za komunalna rješenja u pranju rublja i drugim poslovima, kao što su javne kuhinje.[118] Ovo bi vodilo do nestanka služinčadi i gospodarica. Drugi autori imali su slične ideje. Početkom 20. stoljeća Christine Frederick u SAD-u u svojoj je knjizi predlagala novi, racionalizirani sistem vođenja kućanstva koji se temelji na tejlorizmu. I ona je, kao i mnogi drugi, predlagala da, kako bi se riješio problem posluge, ona više ne živi sa svojim službodavcima.[119]

Upravo su mogućnost nadzora službodavca i raspoloživost tijekom cijelog dana bile ono što je mnogima iz redova posluge smetalo i upućivalo ih da zaposlenje nađu u dvorbi ili tvornici, ili kojem drugom zanimanju koje bi im svaki dan omogućilo barem malo slobodnog vremena. Rad u tvornicama, trgovinama, hotelima bio je draži od službe mnogim ženama u Europi i Americi.[120] Nesumnjivo se između gospodara i kućne služinčadi radilo o vrlo osobnom odnosu. Sama činjenica da su živjeli u istom kućanstvu (koje nije moralo biti veliko) upućuje na zaključak da se svakako radilo o neizbježnoj povezanosti i upućenosti

117 Testen, „Hišne pomočnice", 121-122; Sarti, *Conclusion*, 54-55 i drugdje. O *služinskom pitanju* u Kanadi vidjeti: Eric W. Sager, „The Transformation of the Canadian Domestic Servant, 1871-1931", *Social Science History* 31 (2007), br. 4: 509-537. Pristup ostvaren 10. VI. 2018. http://www.smu.ca/webfiles/sager.pdf, 529; Horvat, *Kućna služinčad*, 321.

118 Sarti, *Conclusion*, 55.

119 Ista, „Historians, Social Scientist, Servants, and Domestic Workers: Fifty Years of Research on Domestic and Care Work", u: *Towards a Global History of Domestic and Caregiving Workers*, ur. Dirk Hoerder, Elise van Nederveen Meerkerk i Silke Neunsinger (Leiden – Boston: Brill, 2015), 25-60, 28-31; Horvat, *Kućna služinčad*, 320-321.

120 Prema Lucy Maynard Salmon. Sarti, *Conclusion*, 55, bilj. 66. O tome i Hermina Berkić: Djevojke nižih slojeva umjesto u službu radije idu u tvornicu. H. B., „Nešto o služinskom pitanju", *Domaće ognjište* 10 (1910), 351-352, 351.

jednih na druge. Ova povezanost mogla je za svoj rezultat imati i pozitivan i negativan odnos, što je, osim o poštivanju pravila *Služinskog reda*, zasigurno ovisilo i o kompatibilnosti ljudskih karaktera. Neke su se služavke i sluge dobro slagale s članovima obitelji u kojoj su radile i živjele, a izvora za takav odnos zasigurno je manje nego onih u kojima se službodavci žale na poslugu jer ovakvi odnosi nisu zahtijevali uredovanje vlasti pa često nisu ni zabilježeni, osim u osobnim zapisima pojedinaca.[121]

Bilo je dobrih odnosa među poslugom i službodavcima i službi koje su trajale duže, 20, pa čak 40 i više godina. Poneke je službodavce posluga pratila prilikom preseljenja u Zagreb iz drugog mjesta. U nekim je slučajevima posluga prešla iz obitelji roditelja u obitelj djece. Bilo je odnosa ispunjenih poštovanjem i privrženošću. Iako su pritužbe na službodavke na stranicama glasila kućnih pomoćnica zauzimale više prostora, bilo je i iskaza da se s poslugom u kućama lijepo postupa. Neke su službodavke sa svojom služavkom „postupale kao sa vlastitim djetetom", davale su pristojnu plaću, potreban noćni i popodnevni nedjeljni odmor, povremeni izlazak radnim danom, nisu ih vrijeđale.[122]

Vilma Vukelić kao „prvu veliku bol" u svom životu spominje gubitak „kinderfrajle", stare Rozike, koja je bila otpuštena kad je Vilma imala pet godina te je bila *velika*, a dobila je i mlađu sestru zbog koje je zaposlena dadilja.[123] U obitelji Deželić petnaest je godina živjela dojilja Pepica Samoborka. Za nju Velimir Deželić, otac, izražava veliku ljubav i bliskost te je naziva „majkom po mlijeku". Otišla je nakon što se udala, ali je i dalje ostala vezana za njihovu kuću.[124]

Prema istraživanju američkih i britanskih povjesničara ustanovljeno je da su neekonomski čimbenici službe, vezani uz status, samostalnost i prirodu odnosa sa službodavcem imali pred-

121 Horvat, *Kućna služinčad*, 328-329.

122 „Dva tabora, Kako će treći tabor – kućne pomoćnice – kod toga proći?", *Kućna pomoćnica*, br. 3, 24. X. 1936., 1-2. O lijepom postupanju i *Kućna pomoćnica*, br. 18, 13. II. 1937., 2; Horvat, *Kućna služinčad*, 330.

123 Vukelić, *Tragovi prošlosti*, 44.

124 Deželić, sin. Isto, 332; Horvat, *Kućna služinčad*, 330-331.

nost pred materijalnim interesom za veliki broj žena.[125] Da je odnos između službodavaca i posluge mogao biti razlogom za ostanak u nekoj službi, čak i bitniji od plaće, svjedoče i oglasi u kojima zagrebačke služavke traže službu u kojoj na prvo mjesto stavljaju „dobar postupak".[126]

Primjeren odnos zahtijevao je, s jedne strane, (polu)očinski odnos prema posluzi, ali s druge distancu između nje i gospodara. Razvojem građanskog društva povećavala se distanca među slojevima. Prostorna i emocionalna udaljenost posluge od gospodara postajala je sve veća. Ovome je pogodovala i veća mobilnost posluge i lakše mijenjanje službe te sve veći zahtjevi upućeni službodavcima.[127] Propagirani patrijarhalni odnosi koje je propisivao služinski red bili su ustvari prilagođeni prošlim vremenima i opterećivali su odnose službodavaca i posluge. Međutim, službodavci su često zahtijevali stroži služinski red.[128]

Udio posluge u Zagrebu se između 1880. i 1910. smanjuje. U ovom se razdoblju i muškarcima i ženama otvaraju nove mogućnosti zapošljavanja u tvornicama i drugim zanimanjima. Mnogi iz redova posluge potražili su zaposlenje u drugim zanimanjima, koja su im davala više osobne slobode.[129]

Zaključak

Kućna je služba bila u Zagrebu vrlo često zanimanje i neizostavan dio društvene strukture. Bila je to također i u ostatku Hrvatske i Slavonije te Austro-Ugarske Monarhije i drugih europskih zemalja, posebno kod gradskog stanovništva. Kućna posluga bila je mobilna društvena skupina, kako prostorno tako i u smislu društvene pokretljivosti. Pripadnici posluge mogli su napredovati na društvenoj ljestvici, ali i nazadovati te postati dijelom društvene margine.

125 Sager, „The Transformation of the Canadian Domestic Servant, 1871-1931", 510-511.
126 *Novosti*, br. 230, 25. VIII.. 1914., 7; *Novosti*, br. 273, 7. X. 1914., 7; Horvat, *Kućna služinčad*, 329.
127 Usp. Testen, „Hišne pomočnice", 306-308.
128 Horvat, *Kućna služinčad*, 332-333.
129 Isto, 333.

Kućna je služba bilo široko otvoreno područje zapošljavanja, posebno ženama. Ona je mogla biti samo faza prije ženidbe/udaje ili prijelaza u neko drugo zanimanje, a mogla je postati i cjeloživotni posao. Struktura kućne posluge pokazuje da se ona sastojala uglavnom od žena te mlađih ljudi. Prema kategorizaciji razlikovala se između sebe prema vještini i znanjima koje je posjedovala. Posebno je tražena bila vještija i obrazovanija posluga koje je nedostajalo.

Dio posluge, posebno one nezaposlene, bio je prijetnja za javni red i sigurnost jer je pribjegavao nezakonitim radnjama kao što su skitnja, krađa i dr. Osim posluge, ovome su pribjegavali i druge skupine stanovništva, posebno u slučaju nezaposlenosti i egzistencijalne ugroženosti.

Za poslugu je u slučaju bolesti poslodavac trebao platiti troškove liječenja. Ipak slučajevi bolesti, kao i starost mogli su biti vrlo realan problem za poslugu koja bi tada postajala nekonkurentna na tržištu radne snage. Ovo su bili realni problemi i za velik dio ondašnjeg stanovništva.

Problem izvanbračne djece, od kojih su velik dio činila djeca sluškinja, u ovom je razdoblju predstavljao društveni (trošak njihove prehrane, ako je postao obveza grada) i zdravstveni problem (njihovo pobolijevanje i umiranje kod hranitelja).

Posebno obrazovanje sluškinja u ovom je razdoblju u Zagrebu još uvijek nedostatno te su pojedina ženska društva povela u vezi s time određene akcije, ali s kratkotrajnim učinkom.

Svakodnevica kućne posluge mogla je biti vrlo naporna. Odnosi s poslodavcima bili su vrlo bitni i utjecali su na kvalitetu svakodnevnog života. Puno toga bilo je ostavljeno dogovoru između posluge i poslodavaca, npr. količina slobodnog vremena, količina svakodnevnih poslova i dr.

Služba u boljoj kući značila je i bolji status. Suvremenici su navodili da je služinčad most kojim se prelazi iz nižih slojeva u više. Posebno je bila bitna uloga službe u prijenosu novih znanja i vještina iz raznih područja, kao i među raznim slojevima, posebno iz viših slojeva na niže.

Kućnu poslugu u Zagrebu treba gledati u kontekstu društva u Hrvatskoj i Slavoniji u ovom razdoblju. Teški životni uvjeti i neimaštima bili su zajednički velikom broju stanovnika. Kućna je posluga, živeći zajedno s poslodavcima, imala egzistencijalnu sigurnost za vrijeme službe.

Što se tiče odnosa s poslodavcima i eventualnih stranputica u životima osoba iz redova posluge, u obzir se mora uzeti to da su loši odnosi i situacije često bolje dokumentirani od dobrih, kod kojih nije bilo potrebno uredovanje nikakve vlasti, nisu se pisale pritužbe niti argumentirali razni problemi koji se trebaju riješiti. Teško je bez više serijalnih izvora i statističkih podataka donositi zaključke o učestalosti životnih uvjeta i mogućnosti. U slučaju da ovakvi podaci ili izvori ne postoje (ili za sada nisu pronađeni ili analizirani), zaključci se mogu donositi samo s određenom ogradom i rezervom.

Prikaz raznih aspekata života kućne posluge koji zadire u više slojeva i problema stanovništva doprinos je stvaranju bolje slike zagrebačkog i hrvatsko-slavonskog društva u ovom razdoblju.

Meni se svijet pričinja kao velika ludnica, u kojoj mi radnici igramo ulogu luđaka, jer radimo za druge, a sami patimo i gladujemo.

Apel Mathilde Sorgue „proleterskim materama i kćerima“
objavljen u listu *Slobodna riječ* 1910.

---

* Citirano u: Marija Šoljan, ur., *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve* (Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 1967), 24-26.

Valentina Kezić

POLOŽAJ RADNIŠTVA BANSKE HRVATSKE KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

Autorica u tekstu nastoji dati sintetični prikaz položaja radništva Banske Hrvatske od postupnog razvoja industrijalizacije krajem 1860-ih pa sve do kraja Prvoga svjetskoga rata. Koristeći se dosadašnjom relevantnom literaturom i dostupnim izvorima rad objašnjava historijske i društvene procese koji su utjecali na socijalni, ekonomski i politički položaj radništva. Pritom je naglasak stavljen na problem heterogenosti radništva koji je bio uvjetovan njihovim zanimanjem, etničkim podrijetlom, rodom i dobi. Pozornost je na kraju posvećena i aktivističkim djelatnostima organiziranih radnika koji od kraja 19. stoljeća pokušavaju postići bolje radne i životne uvjete, a na koje su utjecala događanja u međunarodnom radničkom pokretu, kao i socijalistička agitacija stranog radništva.

Počeci industrijalizacije

Imamo ponešto tvornicah, u gradovih obrtničkih kalfah, a na selih veleposjednikah, kojim je iza dokinutoga feudalnog lanca ponestalo robovah, i trebaju poslenikah na svojih zemljah (...).

Zatočnik, Zagreb, 27. rujna 1869.

Ukidanjem feudalnih odnosa na području Banske Hrvatske nakon revolucionarnih zbivanja 1848. godine otvoren je put razvoju kapitalističke privrede i modernoga građanskog društva. On je bio praćen složenom administrativnom reorganizacijom te postupnom modernizacijom u nekoliko sfera poput pravosuđa i školstva najviše tijekom 1870-ih.[1] No, iako se poticanje kapitalističke privrede i industrijalizacije od strane bečkog središta

1 Luka Pejić, „Revolutionary Migrants of the Early Labor Movement in Croatia-Slavonia, Dalmatia and Istria in the Late Nineteenth and the Early Twentieth Century", *History in Flux* 3 (2021): 80.

naziralo još 1850-ih godina, akumulacija veće količine kapitala uslijedila je tek nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.).[2] Tada dolazi do prelaska s manufakturnih na tvornička poduzeća, a nositelj modernizacije postala je građanska privredna elita koju su činili trgovci, industrijalci, bankari, građevinski poduzetnici i dr. Zbog novih tržišnih okolnosti, posebice strane konkurencije, pojedini lokalni obrtnici nisu se uspjeli prilagoditi pa dolazi do propadanja sitnih obrta i raspada cehovskih udruženja. Za razliku od njih, srednje i sitno plemstvo, koje je nakon ukidanja feudalnih odnosa izgubilo privilegije, okrenulo se državnoj i činovničkoj službi.[3]

Proces industrijalizacije bio je usporen zbog nedostatka kapitala, željezničkih pruga, jedinstvenog domaćeg tržišta i ovisnosti o Beču i Pešti zbog čega domaći privredni krugovi nisu mogli svojoj industriji pružiti potreban poticaj.[4] Tvornički su pogoni osnivani još 1840-ih na plemićkim imanjima, dok su oni izvan njih bili osnivani većinom na poticaj stranih industrijalaca sa slabim sudjelovanjem domicilnih privrednika. Radilo se uglavnom o pogonima prehrambene i drvne industrije te staklanama i tvornici papira u Rijeci.[5] Nakon Nagodbe intenziviralo se osnivanje industrijskih poduzeća čiji su dioničari postali domaći privrednici većinom židovskoga podrijetla, no znatan dio njih bio je kratkoga vijeka i zapošljavala su malo radne snage.[6] Nedostajalo je kreditnih ustanova, kao i kvalificiranog radništva, što je dodatno usporavalo širenje kapitalističke privrede. U posljednjem desetljeću 19. stoljeća ipak dolazi do intenzivnijih ulaganja njemačkog, francuskog i belgijskog kapitala u bogate

2 Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije 1750. – 1918.* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2000), 109.

3 Arijana Kolak Bošnjak, „Struktura hrvatskog društva u 19. stoljeću i razvoj građanskog društva", u: *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom" 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger i Jasna Turkalj (Zagreb: Matica hrvatska, 2016), 145.

4 Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007), 136.

5 Isto, 134. Riječ je zapravo o tvornici na Sušaku koji je tada djelovao kao samostalna općina i pripadao Banskoj Hrvatskoj, a tek je polovinom 20. stoljeća postao dio Rijeke.

6 Isto, 135.

šumske resurse, što je predstavljalo važan doprinos modernizaciji ovih prostora.[7] Unatoč postupnom razvoju kapitalističke privrede, Banska Hrvatska ostala je ipak pretežno agrarna i slabo urbanizirana zemlja, o čemu svjedoče i podaci iz 1890., prema kojima se 84,63% stanovništva bavilo poljoprivredom, a 1900. gradove je nastanjivalo manje od desetine stanovništva.[8]

Kao i u pitanju stranih industrijalaca, kvalificirani radnici, o kojima je ovisila uspješnost rane industrijalizacije, bili su većinom Nijemci, Česi, Slovaci, Talijani i drugi stanovnici Monarhije. Oni su, između ostaloga, bili i nositelji ideja o potrebi organiziranja radnika sa svrhom njihove kolektivne borbe.[9] Radnici s područja Banske Hrvatske koji su migrirali u gradove poput Beča, Graza i Münchena osnivali su ondje svoje radničke organizacije, a istaknuti članovi socijaldemokratske stranke poput Ivana Ancela upravo su ondje stjecali svoja prva organizacijska iskustva.[10] Broj radnika se tijekom desetljeća postupno mijenjao, što se najbolje uočava na primjeru Zagreba, čije je radništvo 1900. činilo 46% populacije, dok je 1910. već premašilo polovinu ukupnog broja stanovnika u tom gradu.[11] Tomu je uzrok bio razvoj industrije, bolja prometna povezanost, ali i administrativno-politička važnost Zagreba.[12] Većina domaćeg nekvalificiranog radništva bila je zaposlena u drvnoj industriji kao sezonska radna snaga s ekonomskom osnovom na selu, što je posljedično utjecalo na njihov slab interes za udruživanje, odnosno radnički

7 Pejić, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869. – 1914.)“, u: *Sindikati između rada i kapitala*, ur. Maroje Višić i Miroslav Artić (Zagreb: Durieux, 2022), 222.

8 Isto.

9 Isto, 223. Vidjeti i: Vlado Oštrić, „Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1981): 21-22.

10 Cvetka Knapič-Krhen, „Jugoslavenska radnička društva u Beču i Grazu i pokušaj osnivanja Saveza jugoslavenskih radničkih društava na prijelazu stoljeća (1888-1914)“, *Povijesni prilozi* 7 (1988): 1-30.

11 Ivan Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867. – 1914.* (Beograd: Institut za savremenu istoriju; Nip export-press, 1972), 58, 253. Kao usporedni slučaj može poslužiti primjer Wiener Neustadta o kojem je pisala Sylvia Hahn u radu „Migration, Job Opportunities, and Households of Metal Workers in 19th-century Austria“, *History of the family* 8 (2003): 85-102.

12 Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867. – 1914.*, 58.

pokret.[13] Na strukturu i broj radništva utjecale su, između ostaloga, migracije na relaciji selo–grad, ali i one radništva iz ostalih krajeva Monarhije i pojedinih europskih zemalja. Migracije seoskog stanovništva početkom 1870-ih inicirane su uglavnom ekonomskom krizom, zbog koje je ono snosilo teške posljedice pa je moralo prodavati svoje nekretnine te odlaziti u gradove tražeći novo zaposlenje. Osim krize, na njihove migracije utjecao je i rast poreznih davanja, što je uzrokovalo nemogućnost podmirenja novčanih obveza. Dok su jedni odlučili sreću potražiti u gradovima, drugi su uspjeli zadržati dio zemlje u selu i odlaziti povremeno u nadnicu.[14] S druge strane, Banska Hrvatska je zbog potrebe za stručnom radnom snagom bila privlačna brojnom migrirajućem radništvu iz drugih zemalja. U razdoblju između 1904. i 1910. u Bansku se Hrvatsku doselilo oko 20 000 radnika, većinom iz drugih krajeva Kraljevine Ugarske i iz krunovina u sklopu Cislajtanije, Bosne i Hercegovine, Srbije, a nešto manje iz ostalih europskih zemalja.[15] Dolazak stranih radnika s jedne je strane ponekad izazivao ksenofobne ispade domaćih radnika, a s druge strane novonastaloj je buržoaziji predstavljao prijetnju zbog mogućeg širenja socijalizma ili anarhizma.[16]

Vodeći industrijski centri poput Zagreba i Osijeka[17] od druge polovine 19. stoljeća bilježili su primjetan demografski porast koji se može vidjeti u priloženoj tablici:

13 Pejić, „Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeću u Osijeku i okolici", *Historijski zbornik* 70 (2018), br. 2: 430.

14 Isti, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869. – 1914.)", 224.

15 Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867. – 1914.*, 265-266.

16 Pejić, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869. – 1914.)", 225.

17 Sušak također bilježi znatan demografski porast. Sredinom 19. stoljeća ima tek 613 stanovnika, no već 1901. broj se povećava na 4600 stanovnika, da bi 1910. imao 13 214.

Tablica 1: Rast stanovništva u Zagrebu i Osijeku od 1869. do 1910. Izvor: Jaroslav Šidak et al., *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914.* (Zagreb: Školska knjiga, 1968), 320.

	1869.	1890.	1900.	1910.
Zagreb	20.402	29.218	38.742	74.703
Osijek	17.247	18.201	23.018	28.505

Od 1860-ih Zagreb se postupno razvijao u modernizacijsko i glavno administrativno središte, što se uočavalo u njegovu demografskom, kulturnom, znanstvenom, političkom, urbanističkom te skromnom ekonomskom razvoju. Promjene u ekonomskom razvoju započele su intenzivnijim osnivanjem tvornica 1870-ih i dioničkih društava, a svemu tome pogodovalo je širenje željezničkih veza koje su omogućavale lakši izvoz i uvoz dobara.[18] U spomenutom razdoblju osnivaju se tvornica šibica (1873.), tvornica obuće (1873.), tvornica parketa (1872.), Heinzelova paropilana (1877.) i dr.[19] Osijek se od sredine 19. stoljeća zahvaljujući svom položaju uz rijeku Dravu polako etablirao u važno administrativno i ekonomsko središte te jedno od ključnih središta posredničkog poslovanja. Početkom 1850-ih ondje se osnivaju moderna pivovara (1854.) i tvornica žigica (1856.), a kasnije tvornica za preradu drva (1865.), paromlin (1879.), tvornica šećera (1906.) i dr.[20] Dodatni poticaj razvoju industrije i prometnih veza pružilo je osnivanje Trgovačko-obrtničkih komori početkom 1850-ih. Industrijski i demografski rast pratila je promjena urbanih vizura gradova koje su se uočavale u planskoj izgradnji građevina i povezivanju odvojenih dijelova gradova, ali i postupnoj elektrifikaciji.

18 Rudolf Bićanić, „Razvoj industrije u Zagrebu", u: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. 1., ur. Franjo Buntak (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1957), 266.

19 Vidjeti: Iveljić, *Očevi i sinovi*, 137-149.

20 Vidjeti: Zlata Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve. Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.* (Osijek: Društvo za hrvatsku povjesnicu Osijek, 1999), 61-102.

Struktura i socijalno-ekonomski položaj radništva

Njihov je rad kod stroja bio skroz mehaničan, bili su u tom organizmu samo kao posljednji udovi koji besvjesno obavljaju posao diktiran iz mozga: mozak je bio u stroju; radnici su bili ono što izvježbani prsti glazbenika, i svijest je bila u stroju. I zato ih nije nimalo zanosio uspjeh što se pokazivao u gotovoj robi koju je izradio stroj.

Vjenceslav Novak, *Pred svjetlom*, 1903.

Osnivanjem industrijskih poduzeća u gradovima dolazi i do zamjetne pojave industrijskog radništva uz već postojeće obrtničke pomoćnike i kalfe (naučnike). Do kraja 19. stoljeća na prostoru Banske Hrvatske uglavnom brojčano prevladava poljoprivredno radništvo, zatim nadničari, kućna posluga i zanatlijsko radništvo. Početkom 20. stoljeća dolazi do povećanja broja industrijskih radnika, što utječe i na njihov interes za uključivanje u radnički pokret.[21] Prosječno radno vrijeme radništva ovisilo je najviše o grani privrede u kojoj su bili zaposleni. Prema procjenama povjesničara Ivana Kovačevića najviše je sati dnevno za 6 dana u tjednu od 1870-ih do 1890-ih radilo poljoprivredno radništvo (15-18), zatim zanatlijsko (11-18), industrijsko (11-16), rudari su radili od 12 do 15 sati dnevno, oni zaposleni u prometu od 11 ½ do 17 sati, nadničari (13-16), a za 7 dana u tjednu oni zaposleni u trgovačkoj djelatnosti radili su od 14 do 16 sati dnevno, dok su kućne pomoćnice radile od 16 do 17 sati dnevno.[22] Vremenom su se pojedine struke zahvaljujući jačanju radničkih organizacija i štrajkovima uspjele izboriti za skraćivanje radnog vremena. No, situacija se za neke radnike nije promijenila ni 1904. o čemu izvještava anonimni dopisnik *Slobodne riječi* kritizirajući „nehajnost" industrijskog radništva koje zajedničkim snagama nije ishodilo snižavanje radnog vremena:

> „Nitko nam neće osporiti, da su prije deset i više godina naši tvornički radnici imali kraće vrijeme, nego što su ga u ovo doba imali bravari, stolari, krojači, zidari, itd. Tvornice su počimale rad u 6 sati ujutro, a

21 Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867. – 1914.*, 63.
22 Isto, 80.

> obrtnici u 5 sati. Nu pošto su obrtnički radnici udruženom snagom snizili radno vrijeme, to oni danas imadu 9-9 ½ sati rad, dočim tvornice usljed nehaja radništva stoje na istom mjestu na kojem su bile 10-15 godina prije".[23]

Unatoč pojedinačnim uspjesima snižavanja radnog vremena, prosječni radni dan industrijskog i zanatlijskog radništva Banske Hrvatske početkom 20. stoljeća trajao je i dalje 2–3 sata duže nego u drugim europskim zemljama poput Francuske, Njemačke, Belgije i dr.[24] Pojedini su radnici radili svakim danom i praznikom, što je značilo i manje vremena za odmor i rekreaciju. Na to je šest pekarskih radnika iz Broda na Savi, protestirajući protiv zahtjeva svojih poslodavaca da rade i nedjeljom, upozorilo Gradsko poglavarstvo 1906. i tražilo primjenu postojećih uredbi o nedjeljnom odmoru:

> „Poznato je, da se naš posao obavlja poglavito po noći i sa velikim naporom i vrlo nuždan bi bio počinak, barem blagdanima. Običaj je u gradu Brodu da pekarski pomoćnik neima nikada slobodnog vremena na raspolaganju, jer kako rekosmo po noći radi a u jutro raznaša pecivo i ostali posao obavlja, što traje i do podne a onda tek onako izmučen mora na počinak. Vremena za naobrazbu ili kakovi užitak nikada, akoprem bi svaki vrlo rado posvetio nekoliko časaka lijepoj knjizi ili časopisima".[25]

Dugo radno vrijeme pratile su niske i nedostatne plaće. Porast životnih troškova od 1870-ih do prijelaza stoljeća pratio je pad nominalnih nadnica poljoprivrednih radnika i nadničara (oko 50%), rudara (10–20%) te industrijskih radnika (oko 30%).[26] Veća primanja dobivali su radnici zaposleni u građevinskoj i odjevnoj industriji, strojarnicama i tiskarama, a najmanja radnici u industriji duhana, papira i tekstila. U potonjima je većinom radila ženska radna snaga pa se može zaključiti kako je ona generalno zapošljavana na slabije plaćenim mjestima.[27] Razlike u

23 Citirano prema: Isto, 101.
24 Isto. Vidjeti i Marcel van der Linden, Jürgen Rojahn, ur., *The Formation of Labour Movements, 1870–1914: An International Perspective* (Leiden; New York: Brill, 1990)
25 Isto, 275-276.
26 Pejić, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869. – 1914.)", 228.
27 Isto, 229.

primanjima bile su očite između kvalificiranih i nekvalificiranih radnika, muškaraca, žena, djece i tzv. radničke aristokracije[28]. Kvalificirani su radnici tijekom 1880-ih i 1890-ih zarađivali 50-150% više od nekvalificiranih radnika, žene su dobivale 40-70% niže plaće od muškaraca, a djeca su zarađivala četiri do pet puta manje od muškaraca i žena. Plaća se dobivala uglavnom tjedno ili svakih 14 dana, a rijetko mjesečno. Nešto je drukčije prolazila radnička aristokracija, odnosno visokokvalificirani radnici koji su od poslodavaca često dobivali besplatan stan, ogrjev, rasvjetu, vrt i druge pogodnosti.[29] Zapošljavanje žena, ali i djece u pojedinim je slučajevima značilo smanjivanje nadnice muškim radnicima. To je kod potonjih često dovodilo do inzistiranja na zabrani rada ženama i djeci koje su smatrali svojom konkurencijom. Jedan od najranijih primjera takvog inzistiranja može se uočiti u članku anonimnog suradnika *Radničkog prijatelja* iz 1875. u kojemu on ističe kako zapošljavanje žena nepovoljno utječe na odgoj djece, smanjuje mogućnost opstanka radničke klase, otežava osnutak obitelji i pospješuje prostituciju. Takvi stavovi bili su uobičajeni i među radnicima drugih europskih zemalja, a isticanje poželjnih ženskih identiteta majki, kućanica i domaćica činilo je središnju misao diskursa građanskog društva i klera od druge polovine 19. stoljeća.[30]

Ubrzana seoba sa sela u blizinu gradova početkom 1870-ih dovela je do stvaranja prigradskih i poluradničkih naselja uglavnom uz prometne putove ili u blizini industrijskih objekata, a bili su smješteni između urbane jezgre i okolnih seoskih naselja. U Zagrebu su, primjerice, radnički domovi bili smješteni uz potok Medveščak, gdje se nalazila tvornica kože, a dio radnika smjestio se i u predgrađu uz današnju Savsku cestu, gdje je ne-

28 Termin je u okviru povijesne znanosti elaborirao Eric Hobsbawm sredinom 1950-ih. Vidjeti: Eric Hobsbawm, *Worlds of Labour* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1984)

29 Pejić, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869. – 1914.)", 229.

30 Vidjeti: Valentina Kezić, „Uloga tiska u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije: primjer „Radničkoga prijatelja" (1874.-1875.)" (diplomski rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2020), 73-79; Philipp Reick, „And protect us from market. Organized labor and the demand to shorten the workday of women in the 1860s and 1870s", *InterDisciplines. Journal of History and Sociology* 1 (2015): 7-28.

kad bilo naselje riječnih splavara pokraj mosta na Savi. Većina stanovništva tog predgrađa doselila se iz Slovenije i uglavnom su radili kao industrijski i zanatlijski radnici te nadničari u prvim industrijskim poduzećima – tvornici duhana i žigica, paromlinu i tvornici otpadaka.[31] U sjevernom dijelu Zagreba tijekom 1860-ih počelo se izgrađivati i radničko naselje Radnički dol. Za razliku od Zagreba, doseljenici su u Brodu na Savi na prijelazu 1870-ih i 1880-ih uzurpacijom općinskih pašnjaka stvorili radničko predgrađe Lutvinka. Takva su naselja većinom bila zapuštena i nisu odgovarala osnovnim higijensko-zdravstvenim uvjetima, a ponekad su se i sa zakašnjenjem priključila upravnom teritoriju gradova.[32]

Porast cijena živežnih namirnica i stanarine tijekom tri posljednja desetljeća 19. stoljeća, uz niske plaće i razne namete, dodatno je pogoršao radnički položaj. U nemogućnosti da si osiguraju kvalitetan smještaj, radničke su obitelji bile prisiljene živjeti u najamnim stanovima. Oni su se uglavnom sastojali od omanje sobe i kuhinje. Bili su opskrbljeni najnužnijim namještajem, higijenu su stanari obavljali u kuhinji, a zahod je bio zajednički za više stanova. Stanovi su uglavnom bili smješteni u podrumskim i tavanskim prostorijama.[33] U nekim su slučajevima naučnici spavali na zemlji u prostorijama u kojima su radili, bez svjetla i zraka zajedno s još nekolicinom drugih naučnika na slamnjačama koje nisu bile pretresane. Oni stanovi koji su bili smješteni uz industrijske objekte nerijetko su građeni u obliku

31 Ivan Kampuš i Karaman, *Tisućljetni Zagreb: od davnih naselja do suvremenog velegrada* (Zagreb: Školska knjiga, 1994), 200.

32 Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867. – 1914*, 55-56. Gradnja prvog planskog radničkog naselja u Osijeku, koje su činili stanovi tvornice pokućstva Josipa Povischila, započela je ljeti 1907. godine. Rudolf Graff izradio je nacrt za gradnju šesnaest kuća i veće ugaone zgrade. Vidjeti: Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)" (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2019), 282.

33 Aleksandra Muraj, „Svakodnevni život u 19. stoljeću", u: *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom" 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger i Jasna Turkalj (Zagreb: Matica hrvatska, 2016), 317. Stanovi u spomenutom planskom radničkom naselju u Osijeku imali su jednu do dvije sobe, kuhinju i „nuzgredne prostorije". Jednokatnice su imale dvorišta u kojima su se nalazili zahodi i drvarnice. Vidjeti: Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)", 282.

zemunica poput onih u jednoj osječkoj ciglani, čija je unutrašnjost zabrinula lokalnog liječnika 1904. godine:

> „...u zemlji udubena je škulja pokrivena daščanim zabatom. U tim škuljama nalaze se 1-2 kreveta te štednjak. Inače se dakako ne može unutra ni okrenuti. Takovih je 'stanova' bilo 12, od ovih se je 5 srušilo dok je 7 tih škulja bilo napučeno – u njima je stanovalo dvadeset i pet radnika! ... takve škulje legla (su) najtežih epidemičkih bolesti!".[34]

Nije samo unutrašnjost stanova uzrokovala loša zdravstvena stanja radništva i djece. Radionice i tvornice također nisu imale prikladnu higijensko-tehničku zaštitu, što je uzrokovalo česta oboljenja, ozljede na radu i smrtnost. Unatoč zakonskim regulativama – o kojima će biti riječi kasnije – koje su propisivale higijensko-tehničku zaštitu, ni početkom 20. stoljeća još se nije uočavalo njezino poštivanje u radionicama nekih obrta poput obućarskog u Brodu na Savi:

> „Većinom radione su stare daščare, ima ih koje su služile u ranije vrijeme kao marvinske štale. Zbijene, obično u tijesnim dvorištima, gdje se ne može doprijeti ni zraka sunčeva svijetla, samo po sebi su niske sparne i vlažne".[35]

Zbog loših radnih i stambenih uvjeta, nedovoljne ishrane i gotovo cjelodnevnog rada bez odgovarajućeg odmora, radništvo je često bolovalo od tuberkuloze, a najčešće su obolijevali tipografi, trgovački namještenici, kolarski i krojački radnici:

> „Radi se dan i noć samo da se zaradi, što je približno za namirenje najskromnijih potreba života. O kakvom uređenom radnom vremenu tu naravno nema ni govora. Ti radnici polaze i na sajmove i tamo su podvrgnuti raznim tegobama ... Prekomeran rad i slaba hrana čine, da u toj struci zaposleni radnici većinom dijelom boluju na sušici, te u najljepšim godinama umiru".[36]

S vremenom je i alkohol predstavljao zdravstveni i moralni problem radništva, a prema mišljenju jednog obrtnog nad-

34 Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867. – 1914.*, 352.

35 Isto, 342.

36 Citirano prema: Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867. – 1914.*, 273. Vidjeti i: Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije* (Zagreb: DAF, 2016), 96.

zornika 1908., uzrok njegova konzumiranja bio je ni manje ni više nego njihov položaj:

> „Radnika tlači skupoća živeža kao i svakog drugog, briga za budućnost svoju i obitelji svoje, zadaje težke brige, dugotrajni naporni rad, slabi mu mišiće, snaga mu danomice jenja, a od nikuda pomoći proti tom biednom stanju. Nije zaista čudo kad u radničtvu zavlada nezadovoljstvo i kad se koji u zdvojnosti podaje alkoholizmu".[37]

Izuzev doprinosa pojedinih dobrotvornih društava, tvorničkih blagajni, humanitarnih akcija i pučkih kuhinja poboljšanju radničkog položaja, ono uglavnom nije bilo u fokusu građanskog društva sve do zamjetnijih aktivnosti radništva i pojave širenja socijalističkih ideja među njima.[38] Tada se i ono trudilo sudjelovati u osnivanju radničkih društava kako bi lakše kontroliralo njihove aktivnosti i spriječilo socijalistički utjecaj.[39] Zagrebačko radništvo ili barem urednici i čitatelji *Radničkog prijatelja* bili su svjesni svoje marginalne pozicije u društvu koja je konkretno došla do izražaja prigodom otvorenja Kraljevskog sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu 1874. godine. Naime, članovi pjevačkog zbora tadašnjeg zagrebačkog radničkog društva nisu pozvani na njegovo otvorenje, za razliku od drugih pjevačkih zborova, što je izazvalo burnu reakciju Dragutina Lihla, člana uredništva *Radničkoga prijatelja*:

> „(...) Kao izobraženi ljudi ne bi smjeli prezirati nijedan stališ, a ponajmanje radnički jer on je temeljem svim ostalim. Bilo im! Nas stoga ne vodi nikakova mržnja, već izkrena želja, da danas otvoreno sveučilište što bolje uspie; pa jer će se tamo sve učiti, neka se ponajglavnije i to uči, da nevalja stališ radnički prezirati".[40]

Brojna pitanja vezana uz radne uvjete, zaštitu i zapošljavanje pokušala su se regulirati obrtnim zakonima (1872., 1884.). Nji-

37 Isto, 351.

38 Postojeći obrtni zakoni koji su trebali regulirati radne uvjete, zaštitu i zapošljavanje radništva imali su uglavnom nejasne odredbe koje su koristile više poslodavcima nego radništvu. Vidjeti: Susan Zimmermann, *Divide, Provide and Rule. An Integrative History of Poverty Policy, Social Policy, and Social Reform in Hungary under the Habsburg Monarchy* (Budimpešta; New York: CEU Press, 2011).

39 Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* (Zagreb: Globus, 1992), 338.

40 *Radnički prijatelj*, br. 3, 19. X. 1874., 1.

ma se, primjerice, pokušalo regulirati i zapošljavanje djece pa se prema zakonu iz 1884. nisu mogla u industriji zaposliti djeca mlađa od 10 godina, uz posebnu dozvolu vlasti djeca od 12 do 14 godina mogla su raditi 8 sati, a djeca od 14 do 16 godina mogla su raditi najviše 10 sati u tvornicama. Taj je zakon, između ostaloga, donio i određene regulative za žensku radnu snagu koja je četiri tjedna nakon poroda bila oslobođena od rada.[41] Unatoč tim zakonskim regulativama, radništvo je i dalje nastavilo raditi u lošim uvjetima.[42]

Razvoj radničkog aktivizma

Često sam slušao međusobna dobacivanja radnika: „Tu roter", „Tu soci", „Tu plucer" (Ti crveni, Ti socijalista, Ti tikvan) i dr. Na moje pitanje otac mi je rastumačio da su „crveni" i „socijalisti" oni koji se uvijek bune, dok su „pluceri" mirniji i ne bune se.

Lavoslav Kraus, *Susreti i sudbine*, 1973.

Nepoštivanje radnog zakonodavstva, teški radni uvjeti, niske plaće, politička marginalizacija i egzistencijalna neizvjesnost uzrokovana ekonomskim i agrarnim krizama te tržišnim okolnostima pogodovali su zahtijevanju povećanja nadnica, snižavanja radnog vremena, prava na sindikalno organiziranje, reguliranja socijalnog i radničkog zakonodavstva, općeg prava glasa, slobodu tiska te nešto kasnije zahtijevanju obilježavanja Praznika rada. Promjene usmjerene prema poboljšavanju radničkoga položaja započele su osnivanjem društava za radnike pod vodstvom građanskih liberala, a potom i društava koje su osnivali isključivo radnici. Prvo društvo za radnike na području jugoslavenskih zemalja osnovano je u Osijeku 1867. godine pod nazivom Osječko radničko-obrazovno društvo (*Esseker Arbeiter Bildungs-Verein*). Osnivanje je inicirao Gustav Wagner, vlasnik ljevaonice i tvornice strojeva te suosnivač i glavni urednik unionističkih novina *Die Drau*. U osnivačkom su odboru uz

41 Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867. – 1914.*, 78.
42 Isto, 340.

njega bili i istaknuti lokalni činovnici, privrednici i građanska inteligencija.[43] Društvo je bilo obrazovno-potpornog karaktera, a obrazovanjem radništva i suradnjom s građanstvom htjela se spriječiti njihova politizacija, odnosno prihvaćanje socijalističkih ideja. Takva su društva (tzv. *Schulze-Delitzsch* društva) osnivana i u Austriji i Ugarskoj, čiji su članovi bili majstori, kalfe i mali trgovci.[44] Udaljavanje radništva od društava kakva su zamislili liberali, njihovo pristajanje uz socijalistička načela te djelovanje stranih socijalističkih agitatora uzrokovali su intenzivan i kontinuiran nadzor policije i represiju koja je, ako se ustanovio subverzivni čin, mogla rezultirati izgonom iz zemlje ili dužim boravkom u tamnici.[45] Radnici su osnivali potporna i obrazovna društva u Rijeci (1869.), Puli (1869.), a početkom 1870-ih i u Zagrebu, Makarskoj, Splitu i dr.[46]

Počeci udaljavanja radništva od ideja liberalnog građanstva uočavaju se već 1869., kad nekolicina osječkih užarijskih, a potom i krojačkih pomoćnika stupa u štrajk tražeći povećanje plaća. U isto se vrijeme u Zagrebu odvijaju pripreme za akcije osnivanja dvaju radničkih društava.[47] Početak 1870-ih obilježen je valom štrajkova u Rusiji, Njemačkoj, Francuskoj, Belgiji, Austro-Ugarskoj, Italiji, Španjolskoj i Velikoj Britaniji. Oni nisu zaobišli ni Zagreb i Osijek, gdje su prosvjedovali stolarski radnici. Godinu kasnije obilježila je Pariška komuna i tipografski pokret u Monarhiji i Njemačkoj.[48]

43 Ive Mažuran, *Građa o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894* (Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1967), 11-12.

44 Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 338.

45 Pejić, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869. – 1914.)", 234.

46 Tone Crnobori, „Prva radnička društva u Istri", u: *Labinska republika 1921. godine. Zbornik radova (Problemi Sjevernog Jadrana)*, sv. 2. (Rijeka: Sjevernojadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1972), 42-50; Dinko Foretić, „Radnički pokret u Dalmaciji od 1870. do Kongresa ujedinjenja 1919.", u: *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta u Dalmaciji*, sv. 1. (Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1970), 27-29; Karlo Držaić, „Socijalizam u počecima radničkog pokreta Hrvatske i Slavonije: između Marxa i Lassallea", *Povijesni prilozi* 63 (2022): 303-328.

47 Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 338.

48 Gross, „Počeci radničkog pokreta u Zagrebu", *Historijski zbornik* 8 (1955), br. 1-4: 18.

Njihovi potencijalni utjecaji zabrinuli su zagrebačko građanstvo 1872. godine, kada je grupa zagrebačkih tipografa stupila u štrajk tražeći povećanje plaće za 25%. Štrajk je završio samo djelomičnim uspjehom jer su plaće povećane za 10 do 20%. Među štrajkašima se posebno istaknuo Dragutin Kale, tadašnji predsjednik Tipografskog, a 1873. Obrtničko-radničkog društva, autor prve radničke brošure i glavni urednik *Radničkoga prijatelja*.[49] U početnoj fazi radničkog pokreta važnu su ulogu imali upravo tipografi kao najobrazovaniji radnici koji su često putovali, a time postajali i potencijalni širitelji socijalističkih ideja. Kao istaknuti agitatori za ostvarivanje boljih radnih uvjeta u Banskoj Hrvatskoj, tipografi su bili osnivači i prvih radničkih listova koji su trebali problematizirati njihov položaj, ali i pozvati radnike na učlanjenje u strukovna društva kako bi poboljšali svoj položaj.[50] Neupitno je kako su navedena zbivanja početkom 1870-ih utjecala i na aktivističke djelatnosti radništva Banske Hrvatske, o čemu svjedoče, primjerice, sumnje državnih vlasti na povezanost osječkih radnika s članovima Prve internacionale.[51] Tada i pojedina radnička društva pokušavaju promijeniti svoja pravila, a među njihovim članovima uočavaju se i pristalice socijalističkih učenja.[52]

Štrajkovi se nastavljaju i polovinom 1870-ih, kada prvi put protestiraju radnice zagrebačke tvornice žigica tražeći povećanje nadnice. Njihov je položaj bio dodatno pogoršan izbijanjem ekonomske krize 1873. godine, što je vjerojatno utjecalo na odluku o osnivanju ženskoga radničkog društva u Zagrebu godinu dana kasnije, ali ona zbog neodobrenja vlasti ipak nije bila rea-

49 Isto, 15-22.

50 Za Zagreb vidjeti: Vlado Oštrić, „Neima na svietu ljepšega, nego li društveni život! (Prilog biografiji Dragutina Kalea)", *Kaj* VI (1973), br. 3: 24-25. Za Rijeku: Ivan Jeličić, „The Typographers' Community of Fiume: Combining a Spirit of Collegiality, Class Identity, Local Patriotism, Socialism, and Nationalism(s)", *Austrian History Yearbook*, 49 (2018): 73-86.

51 Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*, 65.

52 Ive Mažuran, „Prvo radničko društvo u Osijeku ('Društvo za izobražavanje poslenika'-'Osječko radničko-obrazovno društvo')", u: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama – Osijek – 1867."* (Slavonski Brod; Osijek: Historijski institut Slavonije; Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije, 1969), 63, 65-66.

lizirana.[53] Radnici u Zagrebu 1875. održavaju i prvu radničku skupštinu na kojoj je prisustvovalo tristotinjak ljudi, a u Osijeku i Brodu na Savi iste se godine osnivaju podružnice budimpeštanske Opće radničke bolesničko-invalidske blagajne privlačeći veći broj članova.[54] Krajem 1870-ih i žene dobivaju mogućnost učlanjivanja u uglavnom maskulina radnička društva, a time i mogućnost potpore u slučaju ozljeda, bolesti, porodiljnog dopusta i smrti.[55]

Lokalne su vlasti u Banskoj Hrvatskoj tijekom 1880-ih započele u koordinaciji s bečkim vlastima opsesivno tragati za socijalistima nakon dva pokušaja atentata na njemačkog cara Wilhelma I. 1878.[56] Unatoč represivnim mjerama i progonima, aktivnost radništva nije jenjavala jer su i dalje prevođena strana socijalistička djela, a od 1887. do 1889. u Zagrebu je mogao izlaziti i *Radnički glasnik*. Tijekom 1890-ih radništvo u Zagrebu i Osijeku počinje obilježavati Praznik rada po uzoru na radništvo drugih zemalja. Štrajkovi su i tada postajali gotovo učestali, a među njima posebno se ističe onaj zagrebačkih stolara 1891. kojim su uspjeli izboriti 10-satno radno vrijeme, nedjeljni odmor, ukidanje stana i hrane kod poslodavca te obilježavanje Praznika rada.[57] Navedeno je desetljeće obilježilo i osnivanje Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije (1894.). Stranka je imala žensku sekciju, a odmah nakon osnivanja prihvaćeni su i zaključci II. internacionale.[58] Posebnu je važnost imalo uključivanje poljoprivrednih radnika u radnički pokret, što je za stranačke agitatore značilo uključivanje u seljačke prosvjede i distribuiranje subverzivnog sadržaja.[59] Zahtjevom za uvođenjem

53 Marija Šoljan, ur., *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve* (Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena, 1967), 1.

54 Pejić, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869. – 1914.)", 242.

55 Josip Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880)* (Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije; Republičko vijeće za Hrvatsku, 1957), 252-253.

56 Pejić, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869. – 1914.)", 243-244.

57 Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867. – 1914.*, 244.

58 Oni su, između ostaloga, uključivali borbu za osmosatno radno vrijeme, zabranu rada djeci ispod 14 godina, osiguranje odmora u neprekidnom trajanju od 36 sati, uvođenje inspekcijskih kontrola u pogledu primjene zakona o radu i dr. Vidjeti: Pejić, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869. – 1914.)", 226.

59 Isto, 245.

općeg prava glasa socijaldemokrati su stekli brojne simpatije, no progoni bana Khuen-Héderváryja i inscenirani procesi 1897. godine pasivizirali su pokret i stranku sve do početka 20. stoljeća.

Tablica 2: Selektivni popis članica zagrebačke ženske organizacije Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1897. Izvor: Marija Šoljan Bakarić, ur., *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve*, (Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, 1967), 10.

Ime i prezime	Zanimanje	Stan
Kamurzi Urša	supruga stolara	Petrinjska ulica br. 7
Siršek Ana	krojačica	Vlaška ulica br. 20
Kostanjšek Marija	kuharica	Duga ulica br. 34
Martinić Ana	krojačica	Domobranska ulica br. 4
Cettin Olga	radnica	Duga ulica br. 38
Kindler Terezija	radnica	Potok br. 42
Barić Fanika	radnica	Duga ulica br. 38
Potočar Margareta	pralja	Nova ves br. 27
Papeš Vjekoslava	kuharica	Bregovita ulica br. 4

Tijekom narodnog protumađaronskog pokreta 1903. Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije udružila se s građanskim opozicijskim strankama. Suradnja je rezultirala njezinim uključenjem u Hrvatsko-srpsku koaliciju 1905., no nakon godinu dana istupila je. Krajem 1907. socijaldemokrati su pokrenuli veliku akciju za uvođenjem općeg prava glasa, ali ona nije završila uspješno. Veliki uspjeh stranka je ipak doživjela 1908., kad je Vitomir Korać osvojio saborski mandat u kotaru Šid, ujedno i jedini mandat koji su socijaldemokrati osvojili prije Prvog svjetskog rata. Nakon toga stranku su pogodili represija vlasti, financijski problemi i osobni sukobi, što je utjecalo na njezino kontinuirano slabljenje koje je potrajalo do Prvog svjetskog rata.[60]

Vrhunac radničkog aktivizma predstavljale su, prema nekim procjenama, 1905. i 1906. godina. Promatrajući europski kon-

60 Karlo Držaić, „Povijest i ideologija Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije na prijelazu iz Habsburške Monarhije u monarhističku Jugoslaviju" (diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2019), 13-14.

tekst, tih su godina generalni štrajkovi diljem Europe postali sve učestaliji, kao i zahtjevi za općim pravom glasa, a nemiri u carskoj Rusiji prerasli su u otvorenu pobunu. Tada se odvio veći broj štrajkova u Dugoj Resi, Brodu na Savi, Zagrebu, Osijeku, Belišću i dr.[61] U Osijeku je došlo i do generalnog štrajka u proljeće 1905., prvog takvog u Banskoj Hrvatskoj, a prilikom demonstracija na ulicama smrtno je stradao 16-godišnji radnik Srećko Kulunđić.[62] Dolaskom Hrvatsko-srpske koalicije na vlast 1907. započeo je spori proces centralizacije sindikata preko Međustrukovnog vijeća, a broj članova sindikata dosegnuo je vrhunac 1911. godine.[63] No, unatoč legalizaciji sindikata, progoni i kažnjavanje aktivista i dalje su se nastavili.

Iako je Praznik rada 1914. radništvo dočekalo parolama protiv militarizma, ipak se po uzoru na njemačke radnike odazvalo na mobilizaciju. Prema nekim procjenama, mobilizirano je više od 50% organiziranih radnika u Banskoj Hrvatskoj.[64] Uz provođenje političkih restrikcija poput uvođenja cenzure, zabrane izlaženja radničkih novina i mobilizaciju, ekonomski se položaj radništva dodatno pogoršao. Vlasti su vršile dodatan pritisak na nemobilizirano stanovništvo koje je sudjelovanjem u obavljanju žetve trebalo pomoći obiteljima pogođenima mobilizacijom. No, pomanjkanjem većeg broja radne snage u nekim se slučajevima radnike i oslobađalo od vojne službe. [65]

Ratna mobilizacija označila je usporavanje daljnjeg razvoja radničkog pokreta na prostoru Banske Hrvatske. Početno oduševljenje zamijenila je iscrpljenost pozicijskim ratovanjem, što je na kraju i kulminiralo u obliku sve većeg broja štrajkova koji su zahvatili europski kontinent 1917. godine. U lipnju iste godine dolazi do obnove rada Socijaldemokratske stranke Hrvatske i

61 Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*, 74-75; Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867. – 1914.*, 361.

62 Pejić, *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije*, 75-83.

63 Isti, „Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869. – 1914.)“, 233.

64 Ana Rajković, „Godina 1914. – napuštanje koncepta proleterskoga internacionalizma na primjeru ratne mobilizacije slavonskoga radništva“, u: *1914. Prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, ur. Vijoleta Herman (Zagreb: Matica hrvatska, 2018), 556.

65 Isto, 556-557.

Slavonije. Događaji u Rusiji, posebice Februarska i Oktobarska revolucija, utjecali su na redefiniranje odnosa u stranci u kojoj je došlo do razdvajanja na lijevu (revolucionarnu/komunističku) i desnu (socijaldemokratsku) struju.[66] Oni su, između ostalog, utjecali na novu epohu radničkog aktivizma u Hrvatskoj, ali i šire.[67]

Radnici Prve osječke tvornice kandita i čokolade Kaiser & Stark oko 1910. (Muzej Slavonije Osijek)

Završna razmatranja

Procesi postupne industrijalizacije i razvoja kapitalističke privrede koji su se na području Banske Hrvatske intenzivnije zamjećivali od kraja 1860-ih neminovno su utjecali na ekonomski, socijalni i politički položaj sve većeg broja radnika. On je prvenstveno ovisio i o njihovu zanimanju, etničkom podrijetlu, dobi i spolu. No, generalno gledajući, radništvo je do kraja Prvog svjetskog rata radilo u slabo reguliranim radnim uvjetima, bilo

66 Isto, 555. Vidjeti i: Držaić, *Povijest i ideologija Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije na prijelazu iz Habsburške Monarhije u monarhističku Jugoslaviju*, 23, 36.

67 Ana Rajković, „Oktobarska revolucija i jugoslavensko radništvo", *Stvar. Časopis za teorijske prakse* 9 (2017): 77-81.

je nisko plaćeno te socijalno i politički marginalizirano. Svoja je nezadovoljstva u obliku zahtjeva za povećanje plaća i smanjenja radnog vremena izražavalo štrajkovima koji su u nekim slučajevima ipak završili uspješno. Pod utjecajem stranog kvalificiranog radništva, koje je bilo politički aktivno, radništvo je osnivalo i svoja društva kulturnog i potpornog karaktera. Pojedini članovi tih društava prihvatili su i socijalistička načela koja su širili uglavnom strani kvalificirani radnici. Povećan broj organiziranog radništva i prisutnost stranih agitatora dali su povoda lokalnim vlastima za neprekidan nadzor i represiju koji su u brojnim slučajevima rezultirali progonom i uhićivanjem radnika. Iako s obzirom na osnivanje Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije te kontinuirane proslave Praznika rada radnički aktivizam dostiže vrhunac na prijelazu stoljeća, on se u pogledu štrajkova i distribuiranja subverzivnog sadržaja ne stišava niti godinama kasnije. Svojevrsnu stagnaciju ipak doživljava nakon izbijanja Prvog svjetskog rata, kada organizirano radništvo po uzoru na kolege iz zapadnih zemalja prihvaća mobilizaciju i odbacuje antimilitarizam i internacionalizam.

Ja znam iz svoje sudbene prakse u Zagrebu, da su mi mnogi tati i skitalice kazali: ljeti nam se ne treba krasti, jer nam ne treba stana, a ono što pojedemo, lahko zaslužimo prosjačenjem i malim uslugama, što ih ljudima učinimo. Ali kako se pojavi prva zima, ukrademo toliko, da budemo osudjen na 3, 4 mjeseca, jer se tako u zatvoru prehranimo do proljeća. Prema tome nema sumnje, da i za naše gradske tate vrijedi činjenica, da zimi više kradu. Ali kako statistika cijele zemlje dokazuje, ne vrijedi to za naše tate u cijeloj zemlji. Kako smo gore vidjeli, godine 1904. i godine 1905. bilo je najviše zločina kradje u mjesecu maju, a godine 1901. i 1902. najviše u novembru i decembru. Za kradju naših tatova nije dakle važan faktor zima i s njom spojena bijeda.

Josip Šilović (1858. – 1939.), pravnik i političar
Uzroci zločina (1913.)

Luka Pejić

„OPASNI SLOJEVI“ 19. STOLJEĆA: ZLOČINCI I ZATVORENICI U BANSKOJ HRVATSKOJ

Složeni modernizacijski procesi u Europi 19. stoljeća, uvjetovani širenjem kapitalizma i industrijalizacijom, bili su popraćeni preobrazbom načina kažnjavanja, nadzora, iskorištavanja i rehabilitacije pojedinaca različitih profila. Pojavile su se složene administrativne strukture, moderna policija i zatvorske ustanove, čiji je zadatak jednim dijelom bio i stvaranje podrobnih izvještaja o devijantnim društvenim kretanjima. Izgubivši simboliku monarhove osvete nad tijelom zločinca, kažnjavanje je u postrevolucionarnoj Europi 19. stoljeća postalo polujavno, a njegova je realizacija premještena u strogo kontrolirane uvjete iza zatvorskih zidina. Razvoj modernog zatvorskog sustava na području Banske Hrvatske započeo je u drugoj polovini 19. stoljeća, kada je za vrijeme austrijskog neoapsolutizma kodificirano pravosuđe te je otvorena kaznionica u Lepoglavi (1854.), kao i zagrebački zatvor za žene (1855.). Naredna su desetljeća također ostala obilježena nastojanjima da se unaprijedi represivni sustav na ovim prostorima, što je naročito do izražaja došlo za vrijeme vlade Ivana Mažuranića (1873. – 1880.). U tekstu se prije svega nastoji sažeto prikazati razvoj modernog zatvorskog sustava u Banskoj Hrvatskoj. Nakon osvrta na predmoderne oblike kažnjavanja u Europi, ukratko se analizira pojava modernih zatvora. Uz to, analiziraju se vrste počinjenih zločina te profili osuđenika na zatvorske kazne u Banskoj Hrvatskoj. U konačnici, tekst skreće pozornost na uvjete u hrvatskim kaznionicama te prevladavajući kriminološki diskurs 19. stoljeća.[1]

1 Tekst je nastao na temelju istraživanja provedenog za potrebe doktorskog rada „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)“. Doktorat je obranjen u prosincu 2019. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pod mentorstvom prof. dr. sc. Drage Roksandića.

Uvod

Znanstvena literatura o povijesti zatvorskog sustava i razvoja modernog represivnog aparata i dalje je relativno oskudna, barem u okvirima hrvatske historiografije. Iako je o navedenoj temi u nekim drugim zemljama napisan pozamašan broj vrijednih studija,[2] istraživanjem ovih fenomena u kontekstu Hrvatske bavila se tek nekolicina povjesničara. Upravo je iz navedenog razloga ovaj tekst rezultat analize niza raspršenih i, vrlo često, fragmentarnih izvora spojenih u jedinstven narativ – statističkih izvještaja, publicističkih djela, zakonskih članaka i novinske građe. Kao takav, tekst o zločincima i zatvorenicima na području Banske Hrvatske uglavnom je usredotočen na ocrtavanje odnosa države prema njima, dok je podrobnija rekonstrukcija perspektiva i glasova ljudi koji su završavali iza rešetaka prepuštena budućim istraživanjima koja će biti oslonjena na rad sa sačuvanim sudskim zapisnicima, iznimno vrijednim izvorima za takvu vrstu analize. Pritom, potrebno je napomenuti da historiografski narativi poput ovoga nikada ne predstavljaju priče posvećene isključivo osobama na društvenim rubovima, već uvažavaju i specifičnosti te niz složenosti državnog aparata i njegova represivnog sustava. Ukratko, sasvim je jasno da bilo kakvo historiografsko razmatranje društvenih rubova u obzir mora uzeti i ondašnje centre moći.

Dakle, u kakvim je okolnostima i kada, poslužimo se riječima francuskog filozofa Michela Foucaulta, „rođen“ zatvor? Prema nekim interpretacijama, nešto poput globalne predmodernosti u kaznenom sustavu završilo je kada je državni krvnik, kao vješti zanatlija i zabavljač, nestao iz javnosti.[3] Pomak prema humanom konceptu patnje i kazne bio je postupan, a između 1820. i 1860. u zapadnoj je Europi znatno smanjen broj prijestupa koji su zahtijevali smrtnu kaznu. Pritom su napušteni stari načini kažnjavanja poput rastezanja, spaljivanja i odsijecanja gla-

2 Obratiti pozornost na popis preporučene literature pri kraju zbornika.

3 Jürgen Osterhammel, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century* (Princeton: University Press, 2014), 619.

ve, dok se suvremeni zatvor razvio zamijenivši javne površine kao glavno mjesto izvršenja kazni.[4] O ovom je fenomenu 1836. godine pisao i John Stuart Mill tvrdeći kako se staleži, „koji u potpunosti uživaju blagodati civilizacije", sve više odvraćaju „od spektakla i od same ideje patnje" prepuštajući izvršavanje kazni „sucu, vojniku, liječniku, mesaru ili krvniku". „Velik dio poboljšanja sastoji se u izbjegavanju prisutnosti ne samo stvarne patnje već i svega što upućuje na zlokobne i neprihvatljive zamisli", smatrao je Mill.[5] No, koji su konkretno načini kažnjavanja prakticirani do kraja 18. i početka 19. stoljeća?

Vjerojatno najpoznatiji slučaj javnog smaknuća u ranom novom vijeku bila je višesatna tortura Roberta-Françoisa Damiensa, atentatora na kralja Luja XV., koji je zbog neuspjelog pokušaja regicida u Parizu 2. ožujka 1757. godine spržen sumporom, meso mu je otkidano kliještima, u rane ulijevana kipuća tekućina, a udovi upregnuti od strane šest konja koji su ga raskomadali. Ono što je ostalo stavljeno je na lomaču – i to pred gledateljstvom.[6] Iako su o Damiensovim mukama kasnije pisali i Cesare Beccaria, Thomas Paine i mnogi drugi, Mitchel P. Roth pojašnjava da je smaknuće, kao anakronistički podsjetnik na jedno ranije doba, već tada u praksi posve odudaralo od nove stvarnosti zločina i kažnjavanja. „Štoviše, do Damiensova smaknuća Francuzi su takvo komadanje posljednji put upotrijebili nakon pokušaja atentata na kralja Henrika V. 1610. godine i, izuzme li se Damiensovo smaknuće, Francuzi taj postupak više nikada nisu primijenili", tvrdi isti autor prema kojem je 18. stoljeće u Europi bilo određeno tranzicijom od okrutnih, javnih i tjelesnih oblika kažnjavanja prema razvoju zatvorskog kažnjavanja.[7]

Pozivajući se na teoriju civilizacije Norberta Eliasa, John Pratt tvrdi da moderne nacionalne države, oblikovane granicama koje

4 Mark Mazower, *Balkan. Kratka povijest*, prev. Krešimir Krnic (Zagreb: Srednja Europa, 2007), 155.

5 Isto.

6 Michel Foucault, *Nadzor i kazna. Rađanje zatvora*, prev. Divina Marion (Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 1994), 3-5.

7 Mitchel P. Roth, *Oko za oko. Globalna povijest zločina i kazne*, prev. Damir Biličić (Zagreb: TIM press, 2016), 114-115.

se nastoji očuvati, odlikuje centralizirani autoritet te izraženija kontrola nad životima stanovnika, pri čemu država posjeduje monopol u pogledu korištenja sile te provođenja zakonskih sankcija u konfliktnim trenucima. Pratt vjeruje da su građani modernih društava internalizirali inhibicije i ograničili svoje ponašanje, oblikujući vrijednosti i vlastite postupke s obzirom na rastuću svijest o patnjama drugih.[8] Za moderna je društva kažnjavanje postao sramotan čin, provođen od strane specijaliziranih profesionalaca, podalje od očiju javnosti. Drugim riječima, uznemirujući su događaji postali polujavni. U konačnici, Pratt tvrdi da je proces civiliziranja rezultirao animozitetom prema nasilju i i ekstremnim oblicima ponašanja, ali i razvojem birokracije te državnim monopolom nad mogućnostima sankcioniranja devijantnih pojedinaca.[9]

Unakažavanje kriminalaca u predmodernoj Europi nije bilo tek osveta počinjena pred širokim auditorijem već je, iz perspektive vlasti, prakticirano i iz pragmatičnih razloga. Naime, rezanjem dijelova tijela ili žigosanjem u masi je bilo lakše uočiti bivše prekršitelje i potencijalne recidiviste. Shodno tome, europske su zemlje razvile specifične načine označavanja kriminalaca. *Opchinskom naredbom* Josipa II. iz 1788., za osobe koje su bile osuđene na dugotrajnu kaznu tamnice (od 30 do 100 godina) postojala je mogućnost utiskivanja vidljivih znakova vješala na oba obraza putem javnog žigosanja.[10] Iz drugih izvora saznajemo kako su francuski i ruski lopovi nosili ožiljak u obliku slova „V“ (fra. *voleur* - lopov, rus. *vorovstvo* - krađa), od sredine 17. stoljeća Englezi su preljubnike žigosali slovima „AB“, a robijaši u

8 Oslanjajući se na Foucaulta, Adriana Zaharijević smatra da do opće promjena represivnih sustava i penoloških strategija nije došlo jer je društvo postalo „čovječnije“, niti su ove reforme bile isključivo posljedica političkih revolucija tijekom 18. stoljeća. Ključnu je ulogu, piše, odigrala industrijska revolucija koja je izvršila korjenit utjecaj na društvene okolnosti. Adriana Zaharijević, „Šta radi reforma? O pretvaranju tamnice u zatvor“, *Filozofija i društvo* 25 (2014), br. 3: 250.

9 John Pratt, „Norbert Elias and the Civilized Prison“, *British Journal of Sociology* 50 (1999), br. 2: 273.

10 Leo Cvitanović i Dunja Pastović, „Opchinska naredba od zlocsinstavah i njihovih pedepsah iz 1788. kao kaznenopravni izvor u Hrvatskoj i Slavoniji: sustav kazni i pravila o njihovom izricanju“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 39 (2018), br. 2: 877.

ruskim katorgama imali su oznaku „KAT“. Rusija je žigosanje službeno zabranila 1845., iako su skitnice i bjegunci i dalje tako označavani još gotovo dvadeset godina.[11] Spaljivanje na lomači u Engleskoj se zadržalo do 1789., žigosanje je ukinuto tek 1834. a stup srama[12] korišten je do 1837. godine. U Francuskoj se mučenje vrelim uljem nastavilo sve do 1791., a prijestupnici su žigosani do 1832.[13]

Posljednji slučaj javnog bičevanja žene u Velikoj Britaniji zabilježen je 1817. godine, kada je jedna osoba bičevana u škotskom gradu Invernessu, zbog pijanstva i neprimjerenog ponašanja. Zadnji muškarac bičevan je 1822. u Glasgowu. George Ryley Scott piše da je javnost možda bila uskraćena za jedan vid zabave, no bičevi su nastavili raditi gotovo jednakim intenzitetom unutar zatvorskih zidina, svakodnevno kažnjavajući ljude i za najmanje prekršaje.[14] Čak i u vrijeme podizanja modernih zatvora, kazna bičevanja zatvorenika nije odbačena. Preciznije, u Engleskoj i Walesu korištenje biča u zatvorskim ustanovama zabranjeno je tek 1967. godine.[15]

Jedan od prvih indikatora nadolazećih promjena bilo je i odustajanje od prakse javnog izlaganja tijela ubijenih kriminalaca, koja je sve češće opisivana kao relikt „barbarskih vremena“. Problem je, među ostalim stvarima, svakako predstavljala i činjenica da su trupla uglavnom ostavljana preblizu naseljenim područjima.[16]

---

11 Abby M. Schrader, „Punishment“, u: *Encyclopedia of European Social History. From 1350 to 2000*, sv. 3., 12. pogl., ur. Peter N. Stearns (New York: Charles Scribner's Sons, 2001), 414-415.

12 Stup srama bilo je poznato sredstvo kažnjavanja uglavnom sačinjeno od povišene platforme na kojoj se nalazio drveni ili metalni okvir s otvorima za ruke i glavu prijestupnika. Kažnjeni pojedinci bi u ovakvim situacijama, najčešće na nekakvom trgu, bili izvrgnuti višesatnom ruglu te fizičkim napadima od strane zajednice.

13 George Ryley Scott, *Istorija torture kroz vekove (1940)*, prev. Vineta Marinović (Beograd: ATC Avangarda, 2005), 224.

14 Isto, 224-225.

15 Schrader, „Punishment“, 413-414.

16 Pieter Spierenburg, *The Spectacle of Suffering: Executions and the Evolution of Repression. From a Preindustrial Metropolis to the European Experience* (New York: Cambridge University Press, 1984), 190.

Održavanje sudskog mučenja i kažnjavanja[17] u javnosti u ranom modernom dobu može se interpretirati i kao odraz nesigurnosti središnjih vlasti u ranim fazama njihova postojanja i razvoja. Opsjedane prirodnim katastrofama, epidemijama, vjerskim i građanskim sukobima, države u nastajanju nisu uvijek bile sposobne nametnuti društveni red, djelotvorno onemogućiti zločine i građanske nemire a da pritom ne prijete bolnim i ponižavajućim sankcijama za počinitelje. Štoviše, smatra Roth, kriminalno ponašanje doživljavano je kao izazov moći suverena koji je uzvraćao jednakom mjerom, iskaljujući gnjev na počiniteljevu tijelu. Iako je moć mučenja uskoro izgubila primat, a tjelesno kažnjavanje postalo neprihvatljivim, sâm razvoj zatvora bio je neravnomjeran proces, prepun eksperimentiranja, inovacija, uspjeha i neuspjeha, najnapredniji u zemljama koje su si mogle priuštiti njihovu izgradnju i održavanje.[18]

Svrha brojnih metoda smaknuća u predmodernoj Europi bila je obuzimanje pozornosti promatrača te obeshrabrivanje potencijalnih kriminalaca. Sama metoda egzekucije ovisila je o ugledu, odnosno društvenom staležu kojem je pripadao počinitelj, tako da su do devedesetih godina 18. stoljeća vješanja bila rezervirana za siromahe, dekapitacija za bogataše, a okrutnost kotača za vjerske prijestupe.[19] Dakle, u slučaju pripadnika viših društvenih slojeva, smrtna kazna obično je podrazumijevala dekapitaciju mačem. Roth donosi nešto više pojedinosti u vezi s time: „Osuđenicima koji su kažnjavanje stoički podnosili bilo je dopušteno da kleče bez stavljanja glave na panj ili na neki drugi podložak. No svaki trzaj u posljednji trenutak mogao je umjesto čistog reza donijeti bolnu porezotinu na glavi ili ramenima. One plahije, s druge strane, poticalo se na to da prije odrubljivanja glave sjednu. Spaljivanje na lomači bilo je rezervirano za bogohulnike, heretike, krivotvoritelje i sodomiste, s ciljem potpunog

17 Od sredine 18. do početka 19. stoljeća mučenje u svrhu ispitivanja i kažnjavanja postalo je protuzakonito u nekoliko europskih zemalja, iako će se ono ponovno javiti u novonastalim kolonijama – u Škotskoj i Pruskoj 1740., Danskoj 1771., Španjolskoj 1790., Francuskoj 1798., Rusiji 1801. godine. Roth, *Oko za oko*, 115.

18 Isto, 115-116.

19 Isto, 124.

uništenja počiniteljeva tijela. Čak i nakon što bi od njega ostao tek pepeo i komadići kosti, i te ostatke mljelo se u prah i spaljivalo pod vješalima ili bacalo u rijeku".[20]

Lako je uvidjeti poveznicu između razvoja novih načina kažnjavanja i makrohistorijskih promjena. Kriminalizacija ranog novog vijeka isprva je pogodila marginalne grupe poput skitnica i prosjaka, koji su sve do 16. stoljeća tolerirani, pa čak i percipirani u religijskom smislu kao ljudi koji svojim lutanjima na neki način prate stope Krista i njegovih apostola.[21] Kada je uslijed ratova i bolesti stanovništvo u velikoj mjeri bilo prorijeđeno, javilo se siromaštvo, a s njim i velik broj lutajućih prosjaka, čiji je društveni tretman promijenjen. Samim time, počele su se otvarati radionice i popravilišta za ovu kategoriju prijestupnika. Ključni element merkantilističke represivne strategije u ranom novom vijeku bio je osigurati radišnost rastuće migrirajuće populacije. Svi sposobni za rad trebali su prionuti na neku vrstu posla, odbjegle su sluškinje i sluge hvatani, a neposlušni radnici kažnjavani.[22] Guillaume-François Le Trosne, francuski odvjetnik i ekonomist, objavio je 1764. godine tekst o skitnicama, u kojem je napisao kako ovi predstavljaju leglo lopova i ubojica koji „žive u srcu društva, a nisu njegovi članovi". Prema Le Trosneovu pisanju, skitnice s „pravim građanima vode pravi pravcati rat" te protiv ovih „beskorisnih" i „opasnih" ljudi traži najstrože kazne. Među ostalim prijedlozima, spominje lov i masovna ubojstva te porobljavanje lutalica.[23] Ukratko, postalo je poželjno reducirati broj onih koji bi mogli predstavljali nekakvu vrstu tereta ili remetilačkog faktora za društvo, uz paralelno uvećavanje dostupne jeftine radne snage.[24] Foucault navodi da je osamnaesto stoljeće donijelo promjene u tehnikama vlasti pojavom

20 Isto, 122-123.

21 Pieter Spierenburg, „Crime", u: *Encyclopedia of European Social History*, sv. 3., 346-347.

22 Haia Shpayer-Makov, „Police", u: isto, 12. pogl., 404.

23 Foucault, *Nadzor i kazna*, 88-89.

24 Na području Habsburške Monarhije krajem 1780-ih javile su se zamisli o slanju osuđenika na prisilni rad unutar zatvorskih zidina (npr. češljanje i predenje vune), no s obzirom na tadašnje neprikladne kaznioničke uvjete nije bilo dovoljno mjesta za uspostavljanje takvih manufaktura. Cvitanović i Pastović, „Opchinska naredba od

novog značenja pojma „stanovništvo“, i to kao ekonomskog te političkog pitanja – stanovništva-bogataša i stanovništva-radne snage. Vlade su, prema njegovu mišljenju, tada počele uviđati da nemaju posla samo s podanicima, pa ni s „narodom“, nego sa „stanovništvom“ i svojstvenim mu pojavama, kao i vlastitim promjenjivim obilježjima poput stope nataliteta i mortaliteta, životnog vijeka, plodnosti, zdravstvenog stanja, oblika ishrane i stanovanja itd.[25]

Moguće je složiti se s Antunom Cvitanićem, prema kojem je tvrdoglava borba za opstanak feudalizma rezultirala najnehumanijim ponašanjem vlasti u domeni procesnog kaznenog prava koje je bilo diskriminatorno u odnosu na pripadnika nižih društvenih slojeva. Komentirajući samovolju sudaca Cvitanić piše: „Sve je bilo dozvoljeno što je makar kako moglo doprinijeti održanju postojećih društveno-ekonomskih odnosa i sve se kažnjavalo što je makar kako te odnose moglo ugroziti“.[26] Simbolički govoreći, sudski postupak osude finaliziran je u trenucima javne egzekucije sudjelovanjem zajednice koja je osuđenike ili udarala, gađala trulim povrćem, izmetom i zemljom, ili ih je jednostavno gledala i klicala potvrđujući moć suverenove produžene ruke da sudi onima koji su se vlastitim prekršajima oglušili o njegovu riječ. Početkom 1700-ih broj egzekucija u Engleskoj nije bio u padu, već, naprotiv, on je rastao.[27] Prema *Krvavom zakoniku* (*Bloody Code* ili *Black Act*) iz 1688. godine, postojalo je najviše 50 zločina za koje je bila predviđena najstroža kazna.[28] Početkom 18. stoljeća smrtna kazna vješanjem propisivana je za najrazličitije prijestupe – od lova na jelene, zečeve i neovlaštenog ribolova do uništavanja stabala, podmetanja vatre i krađe stoke.[29] Godine 1756. brojka zločina kažnjivih smrću popela se

zlocsinstavah i njihovih pedepsah iz 1788. kao kaznenopravni izvor u Hrvatskoj i Slavoniji“, 885; Shpayer-Makov, „Police“, 404.

25 Michel Foucault, *Istorija seksualnosti*, prev. Jelena Stakić (Beograd: Prosveta, 1982), 28.

26 Cesare Beccaria, *O zločinima i kaznama*, predgovor Antuna Cvitanića (Split: Književni krug, 1990), 14-15.

27 Zaharijević, „Šta radi reforma? O pretvaranju tamnice u zatvor“, 249.

28 Roth, *Oko za oko*, 130.

29 Zaharijević, „Šta radi reforma? O pretvaranju tamnice u zatvor“, 252.

na 160, a zatim i na 225 u vrijeme završetka Napoleonskih ratova.[30] Dok su u doba donošenja ovih zakona to i dalje bili prijestupi protiv samog monarha, kako je 18. stoljeće odmicalo, broj stanovnika Engleske rastao, zemlja se industrijalizirala, a mali zemljoposjednici propadali pod utjecajem ograđivanja zemlje, ove su vrste prekršaja počele poprimati dimenzije povrede kapitala od strane rulje. Turbulentno doba zahtijevalo je novu formu strukturiranja društvenog tijela, neku novu vrstu reda. Svrha reformi nije bila kažnjavati manje, već kažnjavati učinkovitije. Promjene su bile na pomolu jer se tijekom prva četiri desetljeća 19. stoljeća broj osnova za smrtnu kaznu smanjio s više od dvije stotine na jedanaest, da bi 1861. samo ubojstvo, gusarenje, veleizdaja i podmetanje požara u oružarnice i brodogradilišta vodili pogubljenju.[31]

Prvi reformatori i pojava modernih zatvora u 19. stoljeću

Promjene u načinima kažnjavanja prijestupnika različitih profila u Europi bile su dugotrajne, međusobno relativno neusklađene te su ovisile o širim političkim te ekonomskim okvirima pojedine zemlje. Neupitan utjecaj na razvoj ovih procesa imali su i teorijski radovi nekolicine intelektualaca, čija su promišljanja na neki način ugrađena u moderne europske kaznene sustave. Među takve naslove svakako ubrajamo kapitalno djelo *O duhu zakona* (*De l'Esprit des loix*) iz 1748. u kojem je Charles-Louis de Secondat Montesquieu istupio protiv primjene torture, zastupao načelo srazmjernosti između kaznenog djela i kazne, tražio da zakoni budu jasni, ukazivao na nekorisnost prestrogih kazni, smatrao kako za čisto vjerske prestupe ne mogu postojati kazne od strane državnih organa i sl.[32]

Kasnija događanja u Francuskoj rezultirala su donošenjem nekoliko vrlo važnih dokumenata i zakonika koji su definirali europske kaznenopravne sustave 19. i 20. stoljeća. Krešimir

30 Roth, *Oko za oko*, 130.
31 Zaharijević, „Šta radi reforma? O pretvaranju tamnice u zatvor", 256.
32 Beccaria, *O zločinima i kaznama*, 15.

Petković smatra kako je rušenje francuske monarhije iznjedrilo „utopijske revolucionarne nacrte nove politike kažnjavanja“ koja je trebala istovremeno poslužiti kao „nastava građanstva“ o različitim porocima te sredstvo jačanja duha republike. „Međutim, umjesto kaznene pozornice o kojoj se sanjalo u 18. stoljeću, epohalno smo dobili velik i uglavnom tih zatvorski sustav. Gotovo sve kazne zamijenjene su kaznom zatvora“, pojašnjava Petković.[33]

Ukratko, *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina* (1789.), napisana pod utjecajem radova francuskih enciklopedista i Beccarije, proklamirala je jednakost svih građana pred zakonom. *Deklaracijom* je istaknuto kako prema načelu zakonitosti kazneno djelo i kazna moraju biti zakonom propisani prije nego što je takvo djelo počinjeno. Prema francuskom *Kaznenom zakoniku* (*Code penal*) iz 1791., nije bilo razlika u propisivanju kaznenih djela i kazni prema pripadnosti počinitelja ili žrtve određenom staležu, dok je smrtna kazna propisana za znatno manji broj kaznenih djela nego prije (oko tri puta manje).[34] Za *Napoleonov zakonik* (*Code Napoléon*), donesen 1810., kazna nije bila percipirana kao odmazda, već nužno sredstvo preventivnog djelovanja. Istim je zakonikom povećan broj kaznenih djela kažnjivih smrću, a uvedeno je žigosanje i doživotna tamnica. Kažnjiva su se djela dijelila na zločine, prijestupe i prekršaje koji su se razlikovali po vrsti i mjeri propisanih kazni kojima se uspostavlja razlika u težini i pogibeljnosti. *Zakonik* je bio vrlo utjecajan s obzirom na rasprostranjenost Napoleonove vlasti izvan Francuske, obuhvaćajući područje od sjevernog dijela Apeninskog poluotoka, Belgije, Njemačke na lijevoj obali Rajne, i švicarskih kantona do Ilirskih provincija (Vojna Krajina, Dubrovnik, Istra, dio Dalmacije itd.).[35]

Cesare Beccaria bio je među prvim autorima koji su se u 18. stoljeću ne samo javno usprotivili smrtnoj kazni nego i općenito

33 Krešimir Petković, *Država i zločin: Politika i nasilje u Hrvatskoj 1990 – 2012* (Zagreb: Disput, 2013), 49.

34 Željko Horvatić i Petar Novoselec, *Kazneno pravo: opći dio* (Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova, 2001), 70-71.

35 Isto, 72-73.

kritizirali pravosudni sustav u svijetu. Žestoko je osudio primjenu mučenja u kažnjavanju i ispitivanju, kao i neprimjereno stroge kazne za beznačajne prijestupe i zločine.[36] Za torturu pisao je kako je to „najbolje sredstvo da se jaki zločinci oslobode a nevini slabići osude".[37] Beccaria je 1764. kao 25-godišnji pravnik anonimno objavio knjigu *O zločinima i kaznama* (*Dei delitti e delle pene*) koja je ubrzo zaokupila pozornost brojnog čitateljstva, iako su neke kritike kaznenopravnog sustava formulirane i prije njega. Međutim, ono što je njegovu knjigu učinilo epohalnim djelom bilo je to da su prvi put načela ovakvih reformi artikulirana na jednome mjestu, sustavno i koncizno, te da su se ljudska prava branila jasnim i nedvosmislenim riječima.[38]

Prema Beccariji, državna vlast počiva na konsenzusu, a politika predstavlja „umijeće što boljeg usmjeravanja i usklađivanja nepromjenljivih ljudskih nagona".[39] Otvoreno kritizirajući tradicionalno zakonodavstvo držao je da bi zakoni trebali voditi računa o onome što je korisno za društvo kao cjelinu, a ujedno i za pojedince koji ga čine.[40] Okomivši se na feudalne privilegije, pisao je kako „kazne moraju biti jednake za prvog kao i za posljednjeg građanina".[41] Beccaria je smatrao kako je primarna svrha kažnjavanja spriječiti krivca da dalje šteti društvu te da odvrati ostale građane od kriminala,[42] pri čemu je kažnjavanje trebalo biti izvršeno u javnosti kako bi ostali bili upoznati s izrečenim kaznama: „Suđenje mora biti javno, a i dokazi zločina neka su pristupačni javnosti, da bi javno mnijenje, koje je možda jedina snaga što drži društvo na okupu, moglo obuzdati silu i strasti, da bi narod mogao kazati: *Mi nismo robovi, nas zakoni štite*".[43] Načelo neizbježnosti kazne suprotstavio je feudalnom pravnom partikularizmu, gdje su pojedini veleposjednici ili, pak, crkva unutar

36 Roth, *Oko za oko*, 114.
37 Beccaria, *O zločinima i kaznama*, 50.
38 Isto, 15-16.
39 Isto, 22-23.
40 Isto, 27.
41 Isto, 37.
42 Isto, 36-37.
43 Isto, 38, 46.

istog državnog teritorija pružali zaštitu delinkventima, ne toliko iz samilosti prema njima koliko iz rivalstva prema centralnoj vlasti.[44] Bio je i protiv konfiskacija imovine jer one pogađaju čitave obitelji te „prevaljuju kaznu sa krivca na nedužne koje tjeraju u očaj i navode da i sami izvrše zločin“.[45] Kao najbolje preventivno rješenje za borbu s kriminalom vidio je u razvoju prosvjete i građanskih sloboda dodajući da „što su znanja raširenija, rjeđa su zla koja iz njih mogu proizići a češća su dobra“.[46]

U raspravi o smrtnoj kazni došao je do zaključka kako je ona primjerena jedino kada nema drugog načina da se ljudi odvrate od zločina: „Prema tome smrt građanina postaje nužna kada narod uspostavlja ili gubi svoju slobodu ili u vrijeme anarhije kada vlada nered umjesto zakona“.[47] Pritom je Beccaria razlikovao nekoliko vrsta zločina: „Neki su zločini neposredno upereni k rušenju društva ili obaranju onih koji ga predstavljaju; drugi nanose štetu osobnoj sigurnosti građanina u pogledu njegova života, njegovih dobara ili njegove časti; neki se pak sastoje u ponašanjima koja su protivna onome što zakoni naređuju ili zabranjuju svakom čovjeku s obzirom na opće dobro“.[48]

Beccaria je smrtnu kaznu smatrao štetnom „jer ljudima daje primjer okrutnosti. Ako su nas strasti ili nužda u ratu naučili na prolijevanje krvi, bar zakoni, čija je svrha da urazume ljude, ne bi smjeli širiti taj primjer okrutnosti, to žalosniji što se na osnovi njih smrt zadaje promišljeno i s više formalnosti“.[49] Vjerovao je kako strogost kazni mora ovisiti o razini društvenog razvoja nekog naroda: „U naroda koji je tek izašao iz stanja divljaštva otvrdle duše trebaju utiske koji će biti jači i koji će jače djelovati. Tek munja može oboriti krvoločnog lava, dok ga hitac iz puške može samo uznemiriti. Ali u društvenoj zajednici, kako ljudske duše postaju blaže, povećava se osjetljivost, a kako ona raste, i

44 Isto, 37-38.
45 Isto, 39.
46 Isto, 41.
47 Isto, 39-40.
48 Isto, 89.
49 Isto, 124.

strogost kazni mora se ublažavati ako želimo zadržati jednak odnos između utiska i njegova učinka".[50]

Knjiga *O zločinima i kaznama* samo je u prvih godinu i pol dana od originalnog objavljivanja izdana u nekoliko novih edicija a 1766. prevedena je na francuski uz Voltaireov anonimni komentar. Već sljedeće, 1767. godine, objavljena je i na engleskom jeziku dospjevši s vremenom u ruke Thomasa Jeffersona, dok je Katolička crkva isti naslov stavila na indeks zabranjenih knjiga. Utjecaj Beccarijina djela, jednog od fundamentalnih penoloških radova, bio je golem i njegove su ideje prožele tekstove drugih autora 18. stoljeća poput Jeremyja Benthama.[51]

Bentham se, kao i Beccaria, protivio nekritičkom izricanju smrtne kazne koja se u njegovo doba vrlo slobodno dijelila za prilično beznačajne prijestupe.[52] Ne možemo sa sigurnošću ustvrditi prema kojem je modelu Jeremy Bentham oblikovao ideju za Panopticon, njegovu viziju savršenog zatvora. Kao predložak mogla mu je poslužiti Vojna kraljevska škola u Parizu koju je posjetio ili nacrt za tvornicu na dva kata u Sankt-Peterburgu koji je izradio njegov mlađi brat, mornarički arhitekt Samuel Bentham. Prema ovom planu, tvornica je trebala biti kružnog oblika s nadglednicima u sredini koji su mogli čitavo vrijeme pratiti i nadzirati radnike. Bentham je shvatio kako ovo arhitektonsko rješenje može primijeniti na prihvatilišta za beskućnike, bolnice te zatvore.[53] Zamisao o cirkularnom zatvoru s central-

50 Isto, 154.

51 „Cesare Beccaria", Encyclopedia Britannica, pristup ostvaren 10. X. 2022., https://www.britannica.com/biography/Cesare-Beccaria; „Penology", Encyclopedia Britannica, pristup ostvaren 10. X. 2022., https://www.britannica.com/topic/penology; „Beccaria, Cesare Bonesano de", Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 10. X. 2022., http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=6501; „Beccaria, Cesare Bonesano de", Proleksis enciklopedija, pristup ostvaren 10. X. 2022., http://proleksis.lzmk.hr/11501/; „Laws that forbid the carrying of arms... (Spurious Quotation)", Thomas Jefferson Monticello, pristup ostvaren 10. X. 2022., https://www.monticello.org/site/jefferson/laws-forbid-carrying-armsquotation.

52 Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, prev. Marija Salečić i Ivan Salečić (Split: Marjan tisak, 2005), 265.

53 Ovdje bismo mogli napraviti poveznicu sa sljedećim, vrlo citiranim Foucaultovim zapisom: „Što je čudno u tome da je ćelijski zatvor, sa svojim rascjepkanim kronologijama, svojim obveznim radom, svojim instancijama nadgledanja i ocjenjivanja, sa svojim učiteljima normalnosti koji se nadovezuju na sučeve funkcije i umnogos-

nom kupolom elaborirao je u dva toma djela *Panopticon Writings*, objavljena 1790. i 1791. godine.[54]

Vodeći se utilitarističkom etikom, čiji je cilj najveća sreća što većeg broja ljudi, Bentham je vjerovao kako sama kazna uništava sreću kažnjenog pojedinca, čime razina sreće cjelokupne zajednice također biva narušena.[55] Prema Benthamovu viđenju, kažnjavanje ne bi smjelo toliko biti usmjereno prema kažnjeniku, tj. krivcu, koliko prema nevinima, odnosno svima ostalima kojima ono predstavlja neku vrstu ritualizirane opomene. Drugim riječima, privid kažnjavanja tek bi naizgled povećao magnitudu patnje, bez nanošenja dodatne i nepotrebne boli samom kažnjeniku. Bentham je bio uvjeren kako bol koju proživljava krivac nikada ne može biti ekvivalent patnji koju je iskusila žrtva.[56]

Robijanje u Panopticonu sadržavalo bi elemente predstave za povremene znatiželjne poglede ljudi koji bi se u zatvoru našli u trenucima služenja mise. Tada bi, Bentham je predvidio, zatvorenici nosili posebno izrađene, individualizirane maske koje bi, kao u nekakvoj grčkoj tragediji, trebale dočarati težinu zločina koje su počinili. Koncept postaje još zanimljiviji navedemo li da je s ciljem simuliranja patnje Bentham predložio angažiranje ljudi koji bi u određenim trenucima vrištali, ne bi li pučanstvo izvan zatvorskih zidina, čuvši to, pomislilo kako su kriminalci pravedno kažnjeni, iako u tim trenucima nitko zapravo ne bi proživljavao nekakvu torturu. Benthamov stav kako je pravo kažnjavanje i patnju nužno smanjiti na najmanju moguću mjeru, jer je to u suštini zlo i nepotrebno, ovdje posebno dolazi do izražaja.[57]

---

tručuju ih, postala suvremenim oruđem kaznenoga sustava? Što je čudno u tome da zatvor nalikuje na tvornice, na škole, na kasarne, na bolnice, a da sve opet nalikuje na zatvor?“. Foucault, *Nadzor i kazna*, 233.

54 Mitchel P. Roth, *Prisons and Prison Systems. A Global Encyclopedia* (London: Greenwood Press, 2006), 33.

55 Miran Božovič, ur., *Jeremy Bentham: The Panopticon Writings* (London: Verso, 1995), 3.

56 Isto, 4, 6-7.

57 Isto, 5, 7.

Nadglednik u Panopticonu, ovom vrlo neobičnom zatvoru koji je uglavnom ostao u sferi teorijske spekulacije, privid sveprisutnosti održavao bi samim time što ne bi dopustio zatvorenicima da ga ikada vide. Dokle god on ne bi bio viđen, sve dok bi čuvar u središnjem tornju zadržavao auru nevidljivosti, ljudi u ćelijama ne bi znali jesu li promatrani ili ne.[58] Miran Božovič u Benthamovu omniprezentnom pogledu i povremenim javljanjima desubjektiviziranoga glasa, koji bi se putem specijalnih komunikacijskih cijevi obraćao pojedinačnim zatvorenicima u ćelijama[59] s upozorenjima ili instrukcijama a da ostali kažnjenici to ne znaju, prepoznaje stvaranje fikcije božanstva. „Ovaj bestjelesni glas kojeg nije moguće locirati služi kao bezoblična prijetnja koja vreba posvuda u pozadini", piše Božovič.[60] Iako bi u jednom trenutku nadzornik mogao u potpunosti napustiti svoju poziciju, zatvorenici bi se, pod dojmom konstantnog nadzora, klonili transgresija. Internalizirajući disciplinu, nadgledali bi i korigirali sami sebe, a čuvari bi postali gotovo suvišni. Kako je vjerovao Bentham, Panopticon bi tako postao „umjetno tijelo", samoodrživi sustav dobro promišljene autoregulacije.[61] Njegov je koncept ukinuo potrebu za oružanom pravdom, nasiljem, okovima, za svime onime što je bilo sastavni dio levijatanskog[62]

58 Isto, 8-9.

59 Iako je isprva zagovarao pojedinačni pritvor zatvorenika, Bentham se kasnije opredijelio za eventualno pritvaranje dvojice ili trojice zatvorenika u istu ćeliju. Smatrao je da zatvorenicima treba biti omogućeno barem sedam i pol sati sna (nedjeljom jedanaest), a zalagao se za prohibiciju pušenja te alkohola u zatvorima. Roth, *Prisons and Prison Systems*, 33.

60 Božovič, *Jeremy Bentham*, 12.

61 Isto, 17, 19.

62 Levijatan (hebrejski livjāthān, doslovno: svinut, zavinut), u Starome zavjetu, na više mjesta spominjana mitološka vodena neman koja živi u moru i nikakvo ljudsko oružje ne može joj nauditi. Spominje se i u više mitoloških ugaritskih pjesama. Njezin opis u Jobu (XI, 25) podsjeća na egipatskoga krokodila. U kršćanskoj ikonografiji prikazan je kao neprijatelj čovjeka, sotona. Za Thomasa Hobbesa, u djelu *Levijatan ili predmet, oblik i moć crkvene i građanske državne zajednice* (*Leviathan, or the Matter, Form, and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil*, 1651), Levijatan je personifikacija države, koja prema sklopljenom društvenom ugovoru treba imati apsolutnu vlast, tako da poput Levijatana „proždire" svoje građane, kako bi se održao red i mir. „Levijatan", Hrvatska enciklopedija, pristup 10. X. 2022., http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=36258.

oblika kažnjavanja.[63] U konačnici, iako u Engleskoj nikada nije izgrađen ovakav zatvor, Benthamova je ideja oprimjerena na nekoliko mjesta – u SAD-u, Španjolskoj, Nizozemskoj, Kubi itd.[64] Roth kao „najuspjeliju manifestaciju ovog dizajna“ navodi Stateville Penitentiary, izgrađen u Illinoisu 1919. godine.[65]

Ipak, put do otvaranja prvih moderno izgrađenih i organiziranih zatvora nije bio jednostavan i pravocrtan proces. Opisujući engleske predmoderne pritvore, Adriana Zaharijević tvrdi kako ovi prostori nisu imali precizno ustanovljen arhitektonski standard niti formalno propisanu namjenu. Uglavnom su to bila mjesta gdje su se optuženici zadržavali vrlo kratko, čekajući suđenje ili presudu: „To je bio prostor privremene izolacije, prostor pripreme za osudu koju nad njim izriče zajednica od koje je udaljen. Tamno mjesto – tamnica – bila je mjesto privremenog lišavanja svjetlosti i anticipacije trajne tame“.[66] Glavna razlika između prvih prototipova i onoga što se pojavilo poslije bila je u tome što to izvorno nisu bila mjesta zamišljena za kažnjavanje, nego su služila kao privremeni objekti za zadržavanje onih koji iščekuju suđenje, kaznu ili prijevoz, ili, pak, za dužnike koji nisu bili voljni podmiriti dugove.[67]

U svakom slučaju, početkom 19. stoljeća sjena državnog motrenja stanovništva i intervencionizma polako se počela nadvijati nad sve brojnijim aspektima ljudskih života. Adriana Zaharijević podsjeća kako je britansku industrijalizaciju, demografski skok i urbanizaciju gotovo paralelno pratilo formiranje novog represivnog sustava počevši s izgradnjom Millbanka, modernog londonskog zatvora, službeno otvorenog 1816. godine, pa sve do uvođenja moderne redarstvene službe (*Metropolitan Police Act*, 1829.) i osnivanja državnog tijela općeg matičara (*General Register Office*) nakon donošenja Zakona o registriranju rođenja i smrti 1836. godine.[68]

63 Zaharijević, „Šta radi reforma? O pretvaranju tamnice u zatvor“, 261.
64 Roth, *Prisons and Prison Systems*, 33.
65 Isto, 201.
66 Zaharijević, „Šta radi reforma? O pretvaranju tamnice u zatvor“, 248.
67 Roth, *Oko za oko*, 113-114.
68 Zaharijević, „Šta radi reforma? O pretvaranju tamnice u zatvor“, 258.

U sličnom kontekstu Krešimir Petković analizira pojavu zatvora opisujući ga kao „politički korisno mjesto skrivenih racionalnosti kaznene politike, mimo utopijskih sanjâ o gradu kažnjavanja i javnoj kaznenoj politici revolucije".[69]

Za Rotha dodavanje kaznionica arsenalu mogućnosti kažnjavanja dužnosnicima pružilo je veći izbor kaznenih i manje smrtonosnih alternativa.[70] Kako smo utvrdili, do 18. stoljeća u Europi su dominirale kazne iz srednjeg vijeka i ranog modernog doba, sa sankcijama koje će naredna razdoblja smatrati barbarskima – u rasponu od tjelesnog sakaćenja i obilježavanja do mučenja na kotaču. „Javne tjelesne i smrtne kazne bile su dio svakodnevice, ne samo u Europi, nego i širom svijeta. No od 18. stoljeća određena su se društva počela odricati javnog spektakla u kažnjavanju u korist radikalnih novih kaznenih sustava koji su u velikoj mjeri ovisili o zatvaranju. Uz usporedni razvoj preventivnih i policijskih snaga, reformirane pravne sustave i zakone, pojava suvremenog zatvora ukazala je na ostvarenje novog društvenog poretka neusporedivo manje zaljubljenog u krvave predstave u kojima kazne služe kao primjer", piše Roth.[71]

Zahtjevi prvih reformatora zatvora, poput Johna Howarda, Elizabeth Fry i ostalih koji su zalazili u pritvore nalik na srednjovjekovne podrumske tamnice, odnosili su se na neophodnost inkorporiranja higijene, discipline i samoće u ovakve prostore. U tamnicama često nije bilo nikakve hrane niti zatvoreničke odjeće, mjesta za spavanje osim golog poda, dotoka vode i svježeg zraka. Zatvorenici su uglavnom bili zbijeni u istim prostorijama bez obzira na to jesu li bili dužnici ili zločinci, muškarci ili žene, mladi ili stari.[72] Najrašireniji oblik zatvaranja iz razdoblja prije nego što je oduzimanje slobode postalo kaznena sankcija bili su tzv. zajednički zatvori koje je karakterizirao boravak velikog broja prijestupnika u istim prostorijama i zlostavljanje od

69 Krešimir Petković, „Foucault, moć i kazna: tipološka skica za fukoovsku analitiku kažnjavanja", u: *Michel Foucault – moć ideja*, ur. Davorin Ćuti, Zvonimir Glavaš, Marijan Krivak i Luka Pejić (Osijek: Filozofski fakultet Osijek, 2017), 65.

70 Roth, *Oko za oko*, 149-150.

71 Isto, 114.

72 Zaharijević, „Šta radi reforma? O pretvaranju tamnice u zatvor", 255.

strane zaposlenog osoblja.[73] Budući da više nije bio puka priprema za smrt, zatvor je trebao postati mjesto u kojem se odvijao život kažnjenika. Osuda na karantenu i nevidljivost morala je biti strukturirana uravnoteženom primjenom blagosti i strogosti, dobro osiguranim uvjetima da bi se u zatvorenom prostoru moglo preživjeti, ali tako da se život u kazni u svakom trenutku doživljava kao kazna.[74]

Reforme zatvorskih sustava nastavljene su u Europi u drugoj polovini 19. stoljeća, prije svega u Engleskoj i Irskoj. Budući da retributivnim pristupom koji je prakticiran ranije nije smanjena stopa recidivizma,[75] razvijen je tzv. progresivni sistem karakterističan po postupnoj pripremi osuđenika na život izvan zatvora te njihovom približavanje slobodi – od višemjesečnog zatvaranja u samicu i zajedničkog prisilnog rada do boravka u manjem zatvoru, gdje bi zatvorenici imali veću slobodu kretanja te, konačno, uvjetnog puštanja uz nadzor od strane službenih osoba.[76]

Robert Muchembled primjećuje da su u isto vrijeme, unatoč modernizaciji kaznenih sustava i podizanju novih zatvora, najveće europske metropole 19. stoljeća bile opsjednute strahom od „opasnih slojeva“ koje je proizvela industrijalizacija.[77] Opčinjenost zločinom gotovo se nametnula u 19. stoljeću. Opisi užasnih ubojstava preplavili su crne kronike, kao i listove *Le Petit Parisien*[78] ili *Le Petit Journal*,[79] koji se 1890-ih prodavao u milijun primjeraka objavljujući popularne priče prepune nasilja iz pera Pierra Alexisa Ponsona du Terraila, Émila Gaboriaua ili Paula Févala. Opisujući francusko društvo tog vremena, Muchembled piše: „Krv prodaje i tintu i papir. Iako je u svakodnevnom životu postalo diskretno, smrtonosno nasilje opčinjava mase. Ljudi

73 Dobrivoje Radovanović, *Čovek i zatvor. Studija integrisanosti u zatvorenički društveni sistem* (Beograd: Prometej, 1992), 4.

74 Zaharijević, „Šta radi reforma? O pretvaranju tamnice u zatvor“, 260.

75 Radovanović, Čovek i zatvor, 5.

76 Milan Milutinović, *Penologija. Nauka o izvršenju krivičnih sankcija i resocijalizacija osuđenika* (Zagreb: Savremena administracija, 1977), 31.

77 Robert Muchembled, *Istorija nasilja. Od kraja srednjeg veka do danas*, prev. Tamara Valčić Bulić (Novi Sad: Akademska knjiga, 2015), 365.

78 Dnevni list koji je izlazio od 1876. do 1944. godine.

79 Pariške dnevne novine, izlazile od 1863. do 1944.

se stišću u predvorjima palače pravde, prilikom senzacionalnih afera i sa slatkim užasom prisustvuju javnim pogubljenima". Ubojstva su postala središnja tema kriminalističkog romana, koji je i sam bio izravno inspiriran sudskim kronikama.[80] Zebnja koju su starije generacije osjećale pred mladim gradskim ubojicama ogorčenima bijedom u suštini je bila skrivena osnovna potka kriminalističkog romana u nastajanju. Izum popularnog tiska, prema Muchembledu, preobrazio je taj fenomen u masovnu književnost koja se obraćala „malim ljudima velikih gradova", širećи među odraslima iz radničkih slojeva normativni moral zasnovan na ideji prema kojoj se zločin ne isplati. Stasali mladići proleterskog podrijetla mogli su ondje pronaći „oniričko pražnjenje" i istovremeno naučiti lekciju, a bili su pozvani i da se poistovjete s razboritim pravednikom prije negoli s onima koje je on neumorno proganjao.[81] „Crni romani" ili „priče plašta i mača" služili su istovremeno kako bi umirili očeve te da bi ponudili sinovima bijeg iz svijeta u kojem su suviše bili pod nadzorom starijih.[82]

Vrste zločina, osuđenici i kazne u Banskoj Hrvatskoj

Dok je protomodernizacijske iskorake u pogledu preobrazbe kaznenih praksi na području Habsburške Monarhije moguće pronaći u terezijanskim (*Constitutio Criminalis Theresiana*, 1768.) i jozefinskim zakonima (*Opchinska naredba od zlocsinstavah i njihovih pedepsah*, 1788.), značajniji istupi s trajnim posljedicama nisu ostvareni sve do sredine 19. stoljeća i ukidanja feudalnih odnosa. Odnosno, politika austrijskog neoapsolutizma 1850-ih godina podrazumijevala je i kodifikaciju pravosuđa u Banskoj Hrvatskoj (*Kazneni zakon* 1852., *Kazneni postupnik* 1853.) sa svrhom legitimacije novoga građanskog poretka. Pod utjecajem bečkog središta javna batinanja, odrubljivanja glava, vješanja, žigosanja i mučenja na kotaču mjesto su ustupila liša-

80 Isto, 364.
81 Isto, 365-366.
82 Isto, 371.

vanju slobode koje je od tada preuzelo primat kao dominantan način kažnjavanja.[83]

U odnosu na Englesku, vodeću industrijsku i imperijalnu silu tog vremena koja je do 1860-ih prikupila i statistički obradila pozamašan korpus osobnih podataka o kriminalcima,[84] moderna statistika kriminaliteta u Banskoj se Hrvatskoj razvila sa zakašnjenjem, tek u drugoj polovini 19. stoljeća.[85] „Statističko je znanje instrument u rukama centralizirajuće politike *odozgo*“, smatra Nikola Tomašegović. Prema istom autoru, statistika je, u svim svojim oblicima, predstavljala podlogu za oblikovanje reformskih zahvata jer su, najjednostavnije govoreći, razgradnja staleškog društva te oblikovanje modernih institucija zahtijevali poznavanje stanja u cijeloj Monarhiji. Uz to, u obzir treba uzeti i proces izgradnje jedinstvene državne cjeline, pri čemu je statistika ponovno igrala važnu ulogu producirajući popise stanovništva i slično.[86]

Statistički nacrt Trojedne Kraljevine (1864.) Petra Matkovića[87] bilo je jedino pravo statističko djelo nastalo u Hrvatskoj i Slavo-

83 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)“, 286.

84 Sredinom 19. stoljeća britanske su vlasti na raspolaganju imale informacije poput imena i prezimena prijestupnika, počinjenog kriminalnog djela, presude i dosuđene kazne, starosti, mjesta rođenja, zanimanja, bračnog statusa, broja djece, podrijetla, kao i opise fizičkog izgleda ljudi u pitanju (visina, težina, boja očiju i kose, građa, specifične tjelesne oznake, tetovaže), podatke o njihovoj pismenosti, obrazovanju i vjeroispovijesti. Robert Shoemaker i Richard Ward, „Understanding the Criminal: Record-Keeping, Statistics and the Early History of Criminology in England“, *The British Journal of Criminology* 57 (2017), br. 6: 1442.

85 Vidjeti sljedeći članak: Petar Korunić, „Početak moderne statistike u Hrvatskoj i Slavoniji od 1850. do 1857. godine“, *Historijski zbornik* 63 (2012), br. 1: 53-77.

86 Nikola Tomašegović, „Modernizacija i nacionalna politika u djelima pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj“, *Historijski zbornik* 70 (2017), br. 1: 37.

87 Božena Vranješ-Šoljan donosi sljedeće podatke o životu i radu ovoga hrvatskoga geografa i statističara: „Petar Matković rođen je u Senju 1830. godine, umro je u Beču 1898., gdje je završio osnovnu školu, gimnaziju i studij teologije. Studirao je u Beču, Pragu, Berlinu i Göttingenu geografiju i povijest. Doktorat filozofije stekao je u Grazu. Od 1860. godine radio je kao profesor na Kraljevskoj velikoj realci u Zagrebu, a od 1883. kao redovni profesor geografije na Zagrebačkom sveučilištu. Godine 1869. Matković je na sjednici Historično-filologičnog razreda JAZU (tajnik JAZU bio je od 1874. do 1890.) u referatu O potrebi statističkog odbora predložio osnivanje odbora koji bi, u sklopu JAZU, koordinirao prikupljanje i obradu statističkih podataka, usmjeravao i usklađivao rad na statističkim istraživanjima različitih institucija. U knjizi - spomenici za svjetsku izložbu u Beču 1873. godine pod naslovom Hrvatska

niji prije Nagodbe. Tek nakon Austro-ugarske nagodbe intenzivirano je širenje statističkih praksi, organizacija i infrastrukture iz Beča prema Ugarskoj te ostalim zemljama Monarhije. Ustrojavanje službene statistike u Hrvatskoj zasigurno je bilo dio Mažuranićevih reformskih zahvata, pri čemu je važno napomenuti da je Statistički ured Kraljevske dalmatinsko-hrvatsko-slavonske vlade započeo s radom 1. kolovoza 1875. godine.[88]

Kao posebna grana izdvojena je kriminalna statistika ili tzv. „statistika moralnosti", gdje se navedeni Petar Matković upisao kao jedan od njezinih pionira na ovim prostorima. Matković je 1866. godine objavio *K statistici moralnosti u Hrvatskoj i Slavoniji*, implicitno izjednačavajući moralnost s građanskim zakonskim poretkom. Kriminalna statistika ubrzo je postala temeljem različitih reformskih zahvata u domeni pravosuđa, kaznenog sustava, ali i obrazovanja. Kako Tomašegović piše, ona je isticala problematične tendencije, kao što su rast zločina, pretežnost krađe i javnog nasilja.[89]

U spomenici iz 1873., nastaloj za potrebe Svjetske izložbe u Beču, unutar poglavlja „Kazneno pravosudje" Matković je odlučio prikazati „moralne odnošaje naroda", osvrnuvši se na kaznena djela zabilježena u Hrvatskoj i Slavoniji između 1855. i 1872. godine.[90] Zločin krađe bio je tada najučestaliji jer se, kako je Matković naveo, od svih kaznenih djela njih čak 60,57% od-

---

i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošaja, Matković u drugom poglavlju pod naslovom 'Žiteljstvo' raspravlja o problematici prebivališta i iznosi samo brojčane pokazatelje iz popisa stanovništva 1869. godine. Pritom daje posebne podatke za stanovništvo Hrvatske i Slavonije, a posebno za Vojnu krajinu. Sva prebivališta dijeli na gradove (19), trgovišta (50), sela (4.503) i selišta (250). Iznosi i podatke o broju stanovnika gradova u Hrvatskoj i Slavoniji i Vojnoj krajini. Pritom ne ulazi ni u kakvu opširniju analizu. Premda navedeno Matkovićevo djelo ne analizira ekonomsko-socijalne prilike stanovništva, zbog mnoštva statističkih podataka može poslužiti kao solidna osnova za bolje poznavanje, prije svega, geografskih karakteristika Hrvatske i Slavonije". Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća. Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890-1914* (Zagreb: Školska knjiga, 1991), 13.

88 Tomašegović, „Modernizacija i nacionalna politika u djelima pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj", 43.

89 Isto, 460.

90 Petar Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih* (Zagreb: Štampara Dragutina Albrechta, 1873), 138.

nosilo na taj oblik kriminaliteta. Potonje je objasnio činjenicom da su u Banskoj Hrvatskoj postojali gusto naseljeni siromašni krajevi, ali i navevši „doseljavanje službinčadi iz susjednih zemalja“ kao još jedan razlog. Kako je nešto više od 17% zločina otpadalo na kategoriju nanošenja teških tjelesnih ozljeda, Matković je razloge ove pojave pronašao u „žešćoj južno-slavenskoj naravi i čestim razmiricam u zadružnom životu“. Na sličan je način objasnio i slučajeve ubojstava/umorstava, vežući ih uz napetosti u zadrugama te alkoholizam.[91] Prema statističkim podacima kojima je raspolagao, zločinci su uglavnom bili oženjeni muškarci (žena je bilo tek oko 7%),[92] katoličke vjeroispovijesti, te su imali između 25 i 40 godina. Pritom, za njih 86,2% navedeno je da su bili „bez svakoga naobražaja“. „Time bi se i u ovoj zemlji potvrdjivalo da što je niža naobraženost, tim je veća sklonost na zločin“, smatrao je Matković.[93]

S obzirom na relativno visok postotak recidivista, od kojih je ponovno najveći broj, njih oko 80%, počinio zločin krađe, Matković se požalio da „kaznione nijesu prema svojoj svrsi uredjene“.[94] Kako smo već vidjeli, s više su strana stizali zahtjevi za reformom zatvorskog sustava u Banskoj Hrvatskoj 1870-ih, stoga Matković nije bio izuzetak u tom smislu.

91 Isto, 139.
92 Isto, 138.
93 Isto, 140.
94 Isto, 141.

Tablica 1: Recidivisti u Banskoj Hrvatskoj od 1866. do 1872. godine. Izvor: Petar Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih* (Zagreb: Štampara Dragutina Albrechta, 1873), 141.

Godina	Postotak recidivista u ukupnom broju osuđenih za prekršaje, prijestupe i zločine
1866.	25,18%
1867.	22,59%
1868.	22,58%
1869.	23,36%
1870.	22,53%
1871.	25,78%
1872.	30,27%

Sljedeći važan izvor za proučavanje kriminaliteta u Banskoj Hrvatskoj nastao je sredinom 1880-ih, kada je Fran Vrbanić[95] objavio dva poduža rada u vezi s time. Vrbanićev članak iz 1886. bavio se „pojavama moralnoga i ćudorednoga života naroda našega", a svrha mu je bila „da nam pripomogne pronaći sredstva, kako da popravimo ono što je trulo i nevaljano". Pišući tekst, Vrbanić je demonstrirao poznavanje radova stranih autora kao

95 Fran Vrbanić smatra se utemeljiteljem historijske demografije u Hrvatskoj. Školovao se u Zagrebu i Beču, radio je kao perovođa u vladinom narodno-gospodarskom odjelu, a djelovao je i kao sveučilišni profesor. Kasnije je primljen u JAZU te je postao oporbeni saborski zastupnik. O Vrbanićevu radu piše Božena Vranješ-Šoljan: „Unatoč manjkavostima raspoloživih podataka iz popisa stanovništva tijekom 19. stoljeća, Vrbanić je nastojao što objektivnije prikazati razvoj stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji, osobito prirodni prirast. (...) Vrbanić se zalagao za samostalnost i znanstveni temelj rada Statističkog ureda, za načelo da službena statistika bude pukom služavkom uprave, te da ima znanstvenu podlogu bez koje je cielo poslovanje statističko puko poredanje brojeva koje ubija duh i tielo. Fran Vrbanić, uostalom kao i drugi statističari toga razdoblja piše i djeluje pod utjecajem metodologije koju je razvio ugledni njemački ekonomist i statističar Karl Inama von Sternegg, direktor Austrijskog centralnog statističkog ureda od 1884. do 1905. (...) Statistička, uglavnom demografska istraživanja Frana Vrbanića otkrila su mnoge promjene socijalno-ekonomskih kretanja stanovništva na prijelazu stoljeća: pozitivna i negativna. U brojnim raspravama i člancima objektivno je osvijetlio ekonomske prilike koje su se uglavnom odnosile na stanovništvo. Prema se u svojim radovima nije posebno bavio socijalno-ekonomskim značajkama stanovništva u gradovima Hrvatske i Slavonije, ipak se oni ne mogu preskočiti u demografskim istraživanjima, osobito u povijesnoj demografiji". Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, 13-15.

što su John Stuart Mill, Adolphe Quetelet i drugi. Istaknuo je kako „uz pripomoć numeričke metode“ ne namjerava proučavati „ljudske čine“ niti je namjeravao ustanoviti „pravilnost kakovu“. Naprotiv, njegova je želja bila stvoriti jasniju predodžbu „o ćudorednom stanju naroda našega“ kako bi dopunio „materijal za kulturnu našu poviest“.[96]

Vrbanićeva analiza bila je ograničena na razdoblje od 1877. do 1882. godine. Pritom je zločine podijelio u četiri skupine: I.) krađe, prijevare, pronevjere, krivotvorenje vrijednosnih papira i novca, pljačke; II.) teške tjelesne ozljede, javno nasilje, ubojstvo, umorstvo, zločini protiv javnog ćudoređa, čedomorstvo, podmetanje požara; III.) zločini političke naravi (uvrede Veličanstva i članova carske kuće), narušavanje javnog mira, ustanci i bune; IV.) svi ostali zločini (zloupotreba vlasti, kleveta, pružanje pomoći zločincu, pobačaj, dvoženstvo itd.).[97]

Kao i u Matkovićevu slučaju, za njega nije bilo dvojbe da nezahvalna situacija na selu te neriješeni zadružni odnosi rezultiraju većim brojem tjelesnih ozljeda. Vrbanić je zaključio kako je Slavonija, općenito govoreći, u pogledu kriminaliteta premašila Hrvatsku, pri čemu je napomenuo kako se uzroci ovih pojava mogu pronaći u „kulturnom stanju“ ove regije.[98]

Vrbanić je zapisao da „narod, koji se sam u veliko bavi produkcijom vina i rakije, te kod kojeg se imenito rakija prodaje po svih dućanih, da takav narod i izvan krčama imade dosta sgode podati se pijanstvu“, što postaje „neposrednim povodom mnogomu zločinstvu“.[99] Odnosno, dovodeći alkoholizam i recidivizam u korelaciju, Vrbanić je istaknuo kako je potrebno raditi na „mentalitetu“ (seljačkog) naroda pobuđujući u njemu „više volje za gospodarstvenost“. Tomašegović ovdje prepoznaje elemente liberalne guvermentalne politike, ali i inkorporaciju stanovitog

96 Fran Vrbanić, „Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji“, *Rad Jugoslavenske akademije i umjetnosti*, knj. LXXXII (Zagreb: Dionička tiskara, 1886), 157.
97 Isto, 161.
98 Isto, 170.
99 Isto, 167.

ekonomskog ideologema o „racionalnosti gospodarenja“, uočenog i u Matkovića.[100]

Vrbanić je naglasio da je u Hrvatskoj i Slavoniji, u razdoblju koje je analizirao, „16 put veća kriminalnost kod mužkoga spola od spola ženskoga“. Točnije, broj osuđenih žena nije činio niti dvadeseti dio svih osuđenika (4,95%). Smanjen udio žena obrazložio je napisavši da „u žene ne ima ni sposobnosti ni fizične snage za mnoga zločinstva“, kao i „što ona po svom položaju ne ima ni tolike prilike počiniti kaznjivo djelo, jer je ovisnija od muža te više vezana uz obitelj, te što ju napokon od toga odvraća prirodjena već čednost i sramežljivost“.[101]

Analizirajući statističke podatke, Vrbanić je zaključio „da je u Slavoniji mladji naraštaj dosta pokvaren, da je barem nevaljaniji od onoga u užoj Hrvatskoj, da se ta izkvarenost slavonske mladeži proteže kasnije i na stariju dobu, te upravo u tom leži klica većemu kriminalitetu žiteljstva u Slavoniji“. Mladi su, pisao je Vrbanić, najčešće sudjelovali „kod zločinstva proti imovini“ te su, u okolnostima „nepovoljnoga materijalnoga stanja“ razvijali nepoželjne navike kao što su „lienost i zazor od rada, taštinu, želju za užitkom“ itd.[102]

Postotak recidivista bio je nešto veći u odnosu na postotak evidentiran u austrijskom dijelu Monarhije. Od ukupnog broja osuđenih zbog kaznenih djela u Hrvatskoj i Slavoniji od 1877. do 1882., 68,28% osuđenika nije ranije bilo kažnjavano zbog zločina, dok njih 31,71% jest. Vrbanić je izrazio žaljenje jer „broj tih priupadnika raste sve to više uzprkos tomu, što je trošak za uzdržavanje i ustrojstvo kazniona sve to veći“. Odgovornost je skrenuo na „sustav naših kazniona, iz kojih često puta zločinci ne samo da ne izlaze bolji već naproti gorji nego li su bili kad su u nju došli“.[103]

Najveći broj recidivista odnosio se na zločin krađe. „Obća je tužba, da se tati od običaja množe; zna se, da kradja najlagije

100 Tomašegović, „Modernizacija i nacionalna politika u djelima pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj“, 36.
101 Vrbanić, „Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji“, 173.
102 Isto, 180.
103 Vrbanić, „Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji“, 3.

prelazi u običaj, a onaj koji jedanput zagrezne u takovo kaznjivo djelo, da se samo uz osobita sredstva i osobitu moralnu svoju snagu popravlja“, zapisao je Vrbanić. Nadalje, kod muškaraca bilo je 67,5% pojedinaca koji ranije nisu bili niti jednom osuđeni za kaznena djela, a kod žena njih 82,7%. Kraljevski sudbeni stol u Zagrebu bilježio je pritom najveći postotak recidivizma među ženama (27,6%). Primjera radi, ovaj je postotak na osječkom Kraljevskom sudbenom stolu bio gotovo duplo niži, 13,7%. Izvore kriminaliteta, tj. visoke stopi recidivizma među ženama koje su se našle pred zagrebačkim sudom, Vrbanić je pripisao specifičnom životu u urbanim sredinama. „Ne ima dakle dvojbe, da grad Zagreb, svojim gradskim životom glede priupadničtva žena povišuje postotak, kojim se odlikuje sudbeni stol zagrebački“, rezolutno je zaključio.[104]

Između 1877. i 1882. godine, najveći broj osuđenih zločinaca u Hrvatskoj i Slavoniji (85,5%) bavio se poljodjelstvom. Trgovaca i obrtnika bilo je 4,3%, služinčadi 6,6%, a na sva ostala zanimanja otpadalo je 8,6% osuđenika.[105] Budući da je zbog različitih zločina osuđeno i 130 činovnika, učitelja, odvjetnika, javnih bilježnika, časnika, liječnika, književnika i svećenika, Vrbanić je izrazio čuđenje „uzme li se na um, da je to najinteligentnija klasa žiteljstva“.[106]

Osim toga, razmotrio je mogućnosti poboljšavanja materijalnog te socijalnog položaja seljaštva zadržavajući se na prijedlozima koji su se odnosili na širenje „pravog morala i prave religioznosti“. Iz njegove perspektive, ovo je trebalo biti učinkovito sredstvo u borbi protiv kriminala. Na tragu navedenog, Tomašegović je primijetio kako su pioniri statistike u Banskoj Hrvatskoj, pa tako i Vrbanić, u okviru svojeg diskursa reproducirali tradicionalne vrijednosti, ali u novom, modernizacijskom kontekstu djelujući unutar okvira građanskog društva na periferiji gdje su još bili ukorijenjeni pretkapitalistički društveni oblici i načini proizvodnje.[107]

104 Isto, 12.
105 Isto, 33.
106 Isto, 42.
107 Tomašegović, „Modernizacija i nacionalna politika u djelima pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj“, 48.

Nekoliko godina poslije objavljivanja Vrbanićeva rada počeo je izlaziti *Statistički godišnjak zemalja ugarske krune* (1895. – 1915.), tiskan u Budimpešti na hrvatskom jeziku, čiji nam korpus brojnih podataka, tablično kategoriziranih i sustavno prikazanih, olakšava rekonstruiranje generalne slike glede dinamike i obilježja kriminaliteta u Banskoj Hrvatskoj na prijelazu stoljeća.

U prosjeku, između 1881. i 1910., godišnje je na ovom prostoru oko 2300 ljudi bilo osuđeno zbog različitih zločina. Gotovo kontinuirano, iz godine u godinu, najučestaliji je bio zločin nanošenja teških tjelesnih ozljeda koji je pratila krađa, kao i javno nasilje. Od specifičnih potkategorija koje su se odnosile na potonje kazneno djelo, dominirala je ona koja je opisana kao javno nasilje „proti oblastnim organom, urednikom". Ovaj je zločin brojčano nadmašen jedino 1904. godine, kada je, uz teške tjelesne ozljede i krađu, treće najzastupljenije kazneno djelo bilo sudjelovanje u ustanku ili buni. Naime, poznato je kako je prethodne godine, tijekom 1903., izbilo više demonstracija na nekoliko mjesta u Banskoj Hrvatskoj protiv Héderváryjeve administracije, upozorivši na krizu dualizma te ukazujući na rašireno nezadovoljstvo nagodbenom politikom, pri čemu je došlo i do otvorenih sukoba između građana i seljaka s redarstvom i vojskom. Na kraju, najveći je broj osuđenika završio u tamnicama, gdje su morali odslužiti kaznu u trajanju od mjesec dana do pola godine.[108]

S obzirom na broj osuda, zločini umorstva bilježili su rast u Hrvatskoj i Slavoniji između 1877. i 1890. U sljedećim dvama desetljećima varijacije su iz godine u godinu bile goleme, pri čemu je do novog porasta došlo početkom 20. stoljeća, točnije, između 1901. i 1905. Najmanje osuda zbog kaznenog djela umorstva zabilježeno je 1877., kada su bila 23 takva slučaja, dok ih je najviše evidentirano 1905. godine, 118.[109]

108 *Statistički godišnjak zemalja ugarske krune*, 1895. – 1905.; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. II.: 1906. – 1910., podnaslov „Pravosuđe".

109 Vrbanić, „Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji"; *Statistički godišnjak zemalja ugarske krune*, 1895. – 1905., *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. II.: 1906. – 1910., podnaslov „Pravosuđe".

Primjetan je iznimno nizak postotak smrtnih presuda između 1883. i 1900. godine. Nešto manje od 0,20% pojedinaca bilo je pomilovano, od ukupnog broja svih dosuđenih kazni za kaznena djela, dok je u prosjeku tek 0,10% osuđenika pogubljeno. Između 1901. i 1910. na kraljevskim sudbenim stolovima Hrvatske i Slavonije donesene su 74 smrtne presude, no daleko od toga da su svi osuđenici završili na stratištu. Primjerice, s obzirom na sačuvane podatke, znamo kako su sve smrtne presude dosuđene između 1902. i 1905. godine, njih 39, „putem milosti“ preinačene u neki drugi oblik kazne.[110] Sve u svemu, praksa smrtne kazne bila je vrlo rijetka te je prakticirana samo u iznimnim slučajevima, uglavnom pri kažnjavanju ubojica. Kazna doživotnog zatvora bila je još rjeđa od smrtne kazne, pri čemu je između 1883. i 1910. doneseno 76 presuda koje su se odnosile na doživotni boravak u kaznionici, gotovo isključivo zbog kaznenog djela umorstva.[111] Primjera radi, od 1883. do 1885. kazna doživotnog zatvora činila je neznatnih 0,06% svih dosuđenih kazni, dok je između 1886. i 1890. udio ove kazne bio 0,13%. Oduzimanje slobode boravkom u zatvoru nedvojbeno je postalo dominantan oblik kažnjavanja, no najčešće su bile kazne tamnice u trajanju od jednog do tri mjeseca.[112]

U prosjeku, između 1883. i 1890. tek oko 5% osuđenika za kaznena djela činile su žene. Slične odnose, uz blagi porast zastupljenosti žena među osuđenicima za kaznena djela i prijestupe, uočavamo i 1900., kada je njihov udio iznosio 8,45%, te 1910., kada ih je bilo 9,48%. Žene su pritom, vrlo slično muškarcima, najprisutnije bile u kategorijama zločina kao što su krađa, nanošenje teških tjelesnih ozljeda i čedomorstvo.[113]

Od 1883. do 1900. mlađi od 16 godina činili su mali dio svih osuđenika za kaznena djela i prijestupe. Udio maloljetnika, s

110 Konzultirani statistički godišnjaci za razdoblje od 1906. do 1910. ne navode koliko je izrečenih smrtnih presuda preinačeno u neku drugu kaznu.

111 Za razdoblje od 1883. do 1890. imamo tek podatke o prosječnom broju presuda određene vrste na godišnjoj bazi.

112 *Statistički godišnjak zemalja ugarske krune*, 1895. – 1905., *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. II.: 1906. – 1910., podnaslov „Pravosuđe“.

113 Isto.

obzirom na statističke evidencije, nije iznosio više od 2,43%, koliko ih je osuđeno 1896., dok je najveći zabilježeni udio maloljetnica među osuđenima za kaznena djela bio 3,39%, također 1896. godine. S obzirom na nešto drugačiju kategorizaciju podataka kojom više nije bila precizirana podjela s obzirom na spol, uviđamo da je ukupan udio i muških i ženskih maloljetnika među osuđenicima za zločine od 1901. do 1910. varirao od okvirnih 1% do 3%.[114]

Iako je većina osuđenika znala čitati i pisati, između 1883. i 1905. godine moguće je detektirati porast analfabeta.[115] Ovdje očigledno nije riječ o porastu kriminaliteta na selu, već možemo pretpostaviti kako je u pitanju izmjena strukture gradskog stanovništva uslijed migracija iz više smjerova. Mirjana Gross i Agneza Szabo upućuju na činjenicu da je, primjerice, od kraja 1860-ih do 1880-ih godina u hrvatskim gradovima unatoč općem opismenjavanju rastao apsolutan broj nepismenih ponajviše s obzirom na stalan priljev doseljenika.[116] Također, analizirajući onovremeni školski sustav Dinko Župan upozorio je da su i Zagreb i Osijek u prvom desetljeću 20. stoljeća zabilježili pad polaznosti škola među dječacima i djevojčicama, objašnjavajući to velikim povećanjem broja stanovnika.[117] „Ni podjela na selo i grad 1910. nije više mogla izdržati strogu primjenu jer je i u Hrvatskoj proces demografskog miješanja i prijelaza stanovništva u veća naselja bio itekako prisutan", piše Božena Vranješ-Šoljan.[118]

114 Isto.

115 Preciznije, dok je između 1883. i 1885. tek 18,12% osuđenika bilo nepismeno, 1896. bilo ih je 37,56%, a 1902. godine njihov je broj porastao na čak 52,10%, da bi do 1905. udio ove skupine donekle opao te je iznosio 47,03%. Pritom, udio onih koji su zanimanjem bili vezani uz poljoprivredu, bilo da je riječ o samostalnim posjednicima, zadrugarima, nadničarima ili slugama, bio je podjednako visok i u prvoj polovini 1880-ih, kao i početkom 20. stoljeća. Između 1883. i 1885. on je iznosio 74,44%, a 1902. godine 73,26% svih osuđenika za različite zločine. Isto.

116 Gross i Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 55.

117 Dinko Župan, *Mentalni korzet: spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013), 73.

118 Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske: demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910* (Zagreb: Educa, 2009), 233.

Početkom 20. stoljeća oko 30% osuđenih za kaznena djela svake je godine ulazilo u kategoriju recidivista jer su ranije, jednom ili više puta, već bili kažnjavani zbog određenog zločina. Imajući to na umu, Banska Hrvatska i dalje je bilježila veću stopu recidivizma u odnosu na austrijski dio Monarhije, gdje je još 1890-ih udio „pripadnika“ iznosio blizu 20%. Samim time jasno je kako je, unatoč dugotrajnoj modernizaciji, i dalje postojao određeni raskorak u pogledu efikasnosti represivnog sustava na relaciji od središta prema periferiji.

U svakom slučaju, intelektualci na području Banske Hrvatske intenzivno su promišljali i raspravljali o problemima vezanima uz kriminalitet i njegovo suzbijanje. Shodno tome, u kasnom 19. stoljeću moguće je uočiti i prve korake u razvoju kriminologije na ovim prostorima. Profesor Janko Čakanić od 1877. godine vodio je Katedru za filozofiju prava, za kazneno pravo i kazneni postupak, a tijekom ak. g. 1881./1882. držao je i kolegij naslovljen „O zločinih“, u sklopu kojeg je vrlo vjerojatno obrađivan relevantan kriminološki sadržaj tog vremena. Po svemu sudeći, kriminologija je institucionalizirana na prostoru Hrvatske 1906. osnivanjem Katedre za kriminalne pomoćne znanosti i sociologiju, pod vodstvom Ernesta Milera.[119]

Iako je radove iz područja kaznenog prava ili kriminalne sociologije početkom 20. stoljeća objavila još nekolicina hrvatskih autora (Ante Biankini, Milan Kostić i drugi), vjerojatno najpoznatija studija kriminaliteta nastala u Banskoj Hrvatskoj jest knjiga Josipa Šilovića *Uzroci zločina*, izdana 1913. godine u nakladi Matice hrvatske. Šilovićeve interpretacije time su nam više zanimljive jer autor, očigledno upućen u onovremene intelektualne trendove, nije predstavljao marginalni glas tadašnjeg

119 Miler je objavio više članaka i rasprava s područja kriminologije, sociologije kriminaliteta, urbane i političke sociologije u *Mjesečniku pravničkoga društva*, *Narodnim novinama*, *Savremeniku* i drugim listovima. Godine 1902. izdao je knjigu *Zločinci u umjetnosti i književnosti*. Anna-Maria Getoš Kalac i Ruža Karlović, „Kriminologija i pogibeljni kriminal u Hrvatskoj i u globalnom kontekstu – stanje jučer, danas i sutra“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 64 (2014), br. 5-6: 1121-1145; „Miler, Ernest“, Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 12. X. 2022., http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40840.

društva.[120] S obzirom na to, legitimno je pretpostaviti kako je Šilovićeva studija iz 1913. godine bila svojevrsni odraz dominantnih obrazaca promišljanja kriminaliteta u hrvatskom društvu na pragu novog stoljeća. Njegov je tekst pripadao tadašnjem „režimu istine" kojim su bili obuhvaćeni prihvatljivi tipovi diskursa, tj. oni za koje se smatralo da su istiniti[121] te su, kao takvi, bili neodvojivi od političke moći.[122]

Šilović je smatrao kako genezu kriminaliteta treba tražiti „i u zločincu i u društvu".[123] Oslanjajući se na onovremena istraživanja i vlastite spoznaje,[124] društvene uzroke zločina obradio je u poglavljima koja su se fokusirala na problem alkoholizma, godišnja doba, život u gradu ili na selu, utjecaj koji je imalo bavljenje određenim zanimanjima, prostituciju te generalno gospodarsko i društveno stanje. Pri analizi osobnih uzroka pozornost je usmjerio na odgoj, obrazovanje, životnu dob, spol, obiteljske prilike, kao i tjelesne i duševne osobine kriminalaca. Po uzoru na brojne autor tog vremena,[125] urbana je središta smatrao naročito problematičnima u pogledu širenja devijantnih i subverzivnih oblika ponašanja. „Gradovi imadu vanrednu privlačivu snagu za zločince i lijene nevaljance", pisao je.[126]

120 Baš naprotiv, riječ je o utjecajnom zagrebačkom pravniku i sveučilišnom profesoru koji je svojevremeno uređivao stručne listove (*Mjesečnik Pravničkog društva u Zagrebu*), sjedio je kao zastupnik u Hrvatskom saboru (bio je i delegat u Ugarsko-hrvatskom saboru) te je tijekom ak. g. 1898./1899. obnašao funkciju rektora Sveučilišta u Zagrebu. Nakon Prvog svjetskog rata, u Kraljevini Jugoslaviji postavljen je za prvog bana Savske banovine (1929. – 1931.), a od 1929. bio je član Vrhovnoga zakonodavnoga savjeta. „Šilović, Josip", Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 12. X. 2022., http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59536.

121 Štoviše, Šilović je naglašavao kako se pri pisanju knjige držao „sigurne podloge objektivnih činjenica". Josip Šilović, *Uzroci zločina* (Zagreb: Matica hrvatska, 1913), 147.

122 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)", 78.

123 Šilović, *Uzroci zločina*, 5.

124 Općenito govoreći, Šilovićevi su opisi pojedinih slučajeva dugački i prepuni detalja a uglavnom su popraćeni primjerima iz književnosti, poput ulomaka iz Tolstojevih radova, ili opservacijama drugih kriminologa, sociologa, psihologa i doktora medicine. Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)", 78.

125 Usp. Eric A. Johnson, *Urbanization and Crime: Germany 1871-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 164.

126 Šilović, *Uzroci zločina*, 66.

Prema Šiloviću, specifičan problem predstavljale su obitelji u kojima su oba roditelja čitav dan radili u tvornici, ostavljajući djecu bez nadzora. „Proždire ih gradska ulica, koja je otrov, što-no pouzdano ubija ćudoredni osnov i najnježnije klice u duši djeteta“.[127]

> „Mi vidimo svaki dan dječake u dobi, kad trebaju najsavjesnijega odgoja, da se skitaju po gradskim ulicama, Tuškancu i gradskoj okolici, da igraju za novce uz bogomrske kletve, najlascivnije izraze i razgovore. Otkuda im taj novac? Od prosjačenja i kradje. Mi vidjamo djevojčice ispod 14. godine, koje obilaze noću kavane i krčme, prodavajući cvijeće. Vidjamo ih po tom po gradskim ulicama i kućama, kuda obilaze prosjačiti i krasti. Što će biti od ovih djevojčica? Zločinke i prostitutke.“[128]

U pogledu konkretnih rješenja koje je predlagao, za Šilovića je ključno bilo „prosvjećivanje“ naroda:

> „Kad mi svakog našeg čovjeka naučimo čitati i pisati, onda će sam razmišljati o pitanjima ekonomskim i kulturnim; onda ne će svaki slobodan čas bježati u krčmu, jer će mu naobrazba uma i srca dati plemenitije zabave i užitka.“[129]

Društvo koje je muku mučilo s pijanstvom za Šilovića je predstavljalo „narod na rubu propasti“. Iz tvrdnje da su djeca koja odrastaju u okruženju alkoholičara uvijek zadržavaju „prirođenu sklonost k zločinu“, jasno je kako je Šilović bio blizak tadašnjim kriminološkim koncepcijama s predznakom biološkog determinizma.[130]

Uzroke krađa Šilović nije tražio isključivo u „očajnosti onoga koji gladuje i smrzava se“ već i u, kako je naveo, „nesposobnosti prilagoditi se promijenjenim prilikama“.[131] Ne baveći se posljedicama kapitalističke ekonomije te elementarnim problemima ondašnjeg radništva, Šilović je dodao: „Žalosno je, ali pojmljivo, da siromašan čovjek nema toliko heroizma u sebi, da se onda, kada treba odriče svakoga uživanja i zabave“. Za njega su, jedno-

127 Isto, 103.
128 Isto, 103-104.
129 Isto, 110.
130 Prihvaćajući Lombrosovu teoriju o rođenom zločincu, Šilović je zapisao „da zločincima postaju najviše djeca pijanica i umobolnih“. Isto, 33-34, 146-147.
131 Isto, 85.

Zatvorenik 713 d, Nikola Filipović, godina nepoznata
(Državni arhiv u Osijeku)

stavno govoreći, radnici i nadničari sudjelovali „u znatno većem postotku kod zločina protiv ćudorednosti negoli postojeći razredi i oni sa višom naobrazbom. Tome valja tražiti uzrok u prvom redu u pijanstvu“.[132] U zadnjem poglavlju svoje knjige Šilović je

132 Isto, 86.

zaključio kako su neki zločinci jednostavno „nepopravljivi“ te da od njih nije moguće očekivati da će se „prilagoditi zakonitom društvenom životu“.

U institucionalnom pogledu, Šilovićev je rad zrcalio, ali i kreirao prihvatljivi diskurs prema kojem je genezu individualnog ili kolektivnog kriminaliteta bilo potrebno primarno tražiti u različitim manjkavostima samih počinitelja, a u manjoj mjeri s obzirom na politički i ekonomski sustav koji je determinirao egzistenciju više milijuna ljudi. Postavljajući tako svoja tumačenja, knjige poput *Uzroka zločina* služile su kao znanstvena verifikacija postojećih odnosa moći i političkih praksi, selektivno integrirajući niz ideja koje su tada bile u međunarodnoj akademskoj cirkulaciji.[133]

Kaznionice Banske Hrvatske

Standardizacija kaznenih praksi i razvoj modernog zatvorskog sustava na području Banske Hrvatske događa se u vrijeme neoapsolutizma 1850-ih. Upravo je postrevolucionarno razdoblje bilo obilježeno nastojanjem da se Habsburška Monarhija politički stabilizira te da se u kontroliranim uvjetima implementira kapitalistička logika koja je ovisila o produktivnoj i nadziranoj radnoj snazi. Dakako, modernizirani represivni sustav, čija je svrha bila uočiti, korigirati i ekonomski eksploatirati devijantne pojedince, imao je važnu ulogu u tom procesu.

Prema *Kaznenom zakonu* iz 1852., određeno je da su vremenske kazne lišenja slobode (tamnica i zatvor) mogle biti pooštrene postom, tvrdim ležajem, samotnim zatvorom (samicom), batinanjem ili šibanjem.[134] Kazna teške tamnice podrazumijevala je okove, a određeno je i kako će u sudskim zatvorima biti izdržavane samo kratke kazne trajanja do šest mjeseci, a sve ostale u

133 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)“, 83.

134 Neda Engelsfeld, *Povijest hrvatske države i prava: razdoblje od 18. do 20. stoljeća* (Zagreb: Pravni fakultet, 2016), 102.

kaznenim zavodima.[135] Nakon odslužene kazne postojala je mogućnost izgona „društvu pogibeljnih osoba", korištena kao dopunska represivna mjera protiv političkih protivnika vladajućeg poretka.[136] Najteža, smrtna kazna bila je predviđena za veleizdaju, za djela protiv vladara, oštetu tuđeg vlasništva, „zlobne čine ili propuste u okolnostima osobito pogibeljnim", za umorstvo, ubojstvo pri razbojništvu, palež itd.[137] „Osnovni objekt zaštite tog zakona bili su država i privatno vlasništvo te su napadi na ta dobra bili pojačano zaštićeni putem širokog obuhvata inkriminacija i težine zapriječenih kazni", pojašnjava Dalibor Čepulo.[138]

U istom je desetljeću s radom počeo i niz novih zatvorskih ustanova. Dok je zatvor u Lepoglavi, koji je otvoren 1854., nekoć bio pavlinski samostan, ostale su zemaljske kaznionice bile preuređeni bivši pukovnijski zatvori. Zatvori za muškarce nalazili su se još i u Mitrovici, Glini i Gospiću, dok se od 1855. ženska kaznionica nalazila u Zagrebu.[139] Ubrzo su u dokumentu pod nazivom „Naputak o unutarnjoj uredovnoj dielatnosti i o redu poslovnom vlastih sudbenih u kazneno-sudbenih poslovah" (1854.) donesene i relativno detaljne upute o izgledu zatvora („uzišta"), kao i smjernice o primjerenom odnosu stražara i kažnjenika.[140]

135 Milan Milutinović, *Penologija. Nauka o izvršenju krivičnih sankcija i resocijalizacija osuđenika* (Zagreb: Savremena administracija, 1977), 255.

136 Engelsfeld, *Povijest hrvatske države i prava*, 102.

137 Isto, 101-102.

138 Dalibor Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu od srednjeg vijeka do suvremenog doba* (Zagreb: Pravni fakultet, 2012), 151.

139 Prema dostupnim podacima, sredinom 1880-ih u ženskoj kaznionici u Zagrebu bilo je oko 120 zatvorenica, u Mitrovici se nalazilo približno 200 zatvorenika, u kaznionici u Glini, koja je s radom počela 1873., njih 100, u gospićkom zatvoru, otvorenom 1883., 230, a u Lepoglavi 750. Emil Tauffer, *Obrtni odnošaji u Kralj. zemaljskih kaznionah kraljevinah Hrvatske i Slavonije* (Zagreb: Narodne novine, 1885), 1-3, 5, 37, 43.

140 Primjerice, prozori zatvorskih ćelija nisu smjeli biti okrenuti prema gradskim ulicama i javnim cestama, bračni partneri i djeca zatvorenika nisu se mogli „dobrovoljno dat zatvoriti", nakon dolaska u zatvor liječnik je morao detaljno pregledati svakog zatvorenika i zapisati svoja opažanja o njegovu zdravstvenom stanju, uznike je bilo potrebno oprati i očistiti, a tamničari i zatvorski čuvari morali su uznicima postupati „blago i krotko". Zatvorenici su spavali na slamnatim jastucima i krevetima, nisu smjeli čitati političku literaturu, već samo „molitvene i nabožne ili druge koristne knjige" itd. Naglašeno je kako su se u zatvorima gdje su bili „zločinci verlo pogibeljni" trebali nalaziti okovi učvršćeni u pod s potpisom ovjerenog majstora. Tamničar,

Iako je predstavljao najmoderniji i najveći hrvatski zatvor, kaznionica u Lepoglavi bilježila je brojne probleme u prvih dvadesetak godina svog djelovanja, prvenstveno u vidu prevladavajućih zdravstvenih uvjeta. Točnije, 1876. ondje je u jednom trenutku boravilo čak 816 zatvorenika, dok se tijekom iste godine u zatvorskoj bolnici liječio 451 bolesnik. Umrlo ih je čak 53, uglavnom od tuberkuloze i skorbuta.[141] Ostali kažnjenici bolovali su od dijareje, konjunktivitisa, gastrične groznice, plućne tuberkuloze, oteklina vratnih žlijezda i skorbuta.[142] Uz to, suvremenici su uočili i evidentan nedostatak tjelovježbe namijenjene zatvorenicima, ali i danjeg svjetla te prikladne ventilacije. Budući da je naveliko korištena rasvjeta petrolejskim svjetiljkama, zatvor je grijan željeznim pećima, a u ćelijama su se nalazile posude s izmetom, svježeg zraka gotovo da i nije bilo.[143] Hrana zatvorenika uglavnom je bila na bazi povrća s tim da su jednom tjedno dobivali kuhanu govedinu. Prema Anti Schwarzu, tajniku Odjela za zdravstvo, jelovnik kažnjenika u Lepoglavi bio je oskudan i neprimjeren odraslim muškarcima.[144]

---

ili zapovjednik straže, bio je dužan voditi popis zatvorenika prema abecednom redu, kao i kazalo stvari, a zatvorski su čuvari morali „priečiti i zabranjivat svaku nepodobštinu, kojom zatvorenici smutljuju mir i red u kući, ili nastoje tajne dogovore medju sobom voditi“. Posebno je naglašeno kako zatvorenicima trebaju „braniti, da ne buče, nepievaju, nezviždaju, da se nepenju na prozore, da nelupaju i neprisluškuju na zidovih i vratih“. Osim toga, čuvari sa zatvorenicima nisu smjeli trgovati, razmjenjivati predmete niti sklapati bilo kakve dogovore. Zatvorenici su smjeli obavljati poslove samo unutar kaznionice ili u njezinoj neposrednoj blizini, pri čemu je bilo potrebno voditi računa da se ne nalaze „kud mnogi sviet prolazi“ kako ne bi postojala opasnost od „pogibelji“ ili bijega. Uz sve navedeno, propisan je i niz disciplinskih mjera za zatvorenike i zatvorenice. Kazne za nedolično ponašanje podrazumijevale su okivanje, batinanje, šibanje, post i sl. „Naputak o unutarnjoj uredovnoj dielatnosti i o redu poslovnom vlastih sudbenih u kazneno-sudbenih poslovah“, *Zemaljsko-vladni list za kraljevine Hervatsku i Slavoniu*, komad XXIII (Zagreb, 1854.).

141 „I. Zemaljska kazniona u Lepoglavi“, *Liečnički viestnik. Organ sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* (Zagreb), god. 2, br. 11, studeni 1878.

142 „Dnevne bilježke“, *Liečnički viestnik. Organ sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* (Zagreb), god. 1, br. 4, travanj 1877.

143 „Kazniona lepoglavska u zdravstvenom pogledu“, *Liečnički viestnik. Organ sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* (Zagreb), god. 1, br. 11, studeni 1877.

144 Franjevac Roberto Kauk u knjizi tiskanoj 1895. navodi da se do 1878. godine lepoglavske zatvorenike hranilo „veoma zlo“. „Hrana kaznenika dana je u zakup; nije se dakle mogla svaki dan nadzirati količoća hrane, a o dobroj kakvoći nije bilo ni govora. Dakle u jestveniku bilo je vrlo malo hraniva. Posljedice bijahu 1877. škorbot i egipatska bolest očijuh, dvije priljepčive bolesti...“. U odnosu na stare jelovnike,

Zahvaljujući inicijativi Mažuranićeve Vlade, odnosno novog odjelnog predstojnika za pravosuđe, riječkog odvjetnika Marijana Derenčina, koji je penologa Emila Tauffera[145] postavio na mjesto ravnatelja lepoglavske kaznionice, 1878. ondje je implementiran irski progresivni sustav. Od tada su kažnjenici bili podijeljeni u tri razreda: one smještene u ćelijama, zatim zatvorenike koji su bili podijeljeni po grupama oblikovanima s obzirom na zločine koje su počinili, njihovu starost ili ponašanje te „međuzatvor" koji je podrazumijevao i uvjetni otpust.[146] Prema novim smjernicama Vlade Banske Hrvatske, dolaskom u Lepoglavu osuđenik je trebao biti pretražen (svi predmeti bili bi mu oduzeti te spremljeni i uvedeni u poseban zapisnik), ošišan, obrijan, opran i odjeven u zatvorsku odjeću[147] koja se bojom i

zatvorski su obroci s vremenom postali nešto obilniji, navodi Kauk. Nakon siječnja 1878. kažnjenici nisu više dobivali 560 grama kruha dnevno, već 750 grama. Nadalje, nisu kao ranije 280 grama mesa dobivali jednom tjedno, i to u nedjelju, već tri puta tjedno u ukupnom iznosu od 525 grama. Zatvorenicima su se pripremala i variva od povrća koje se nalazilo u zatvorskom vrtu. Prehrana stražara ipak je bila primjetno kvalitetnija jer su svaki dan dobivali 840 grama pšeničnog kruha, goveđu juhu, 350 grama mesa, varivo itd. Pišući o jelovniku u Lepoglavi u listopadu 1885., nakon implementiranih reformi, Franjo Eisenbacher zauzeo je ovakav stav o tamošnjoj prehrani: „Obće prihvaćeno je načelo, da hrana u kaznionah takova biti mora, da je prikladna za uzdržavanje kaznenika, da mu kraj radnje, kojom je zabavljen, nemalakšu tjelesne sile, da mu tielo neokržljavi. Kraj toga nesmije takova biti, da bi se kaznenik njom razmazio". Roberto Kauk, *Poviest Paulinskoga samostana i sadašnje kralj. zemaljske kaznione u Lepoglavi* (Vukovar: Tiskara E. Jančika, 1895), 104-106; „Zdravstveno izvješće o kr. zemaljskoj kaznioni u Lepoglavi za god. 1884. Sastavio dr. Franjo Eisenbacher, kućni liečnik lepoglavske kaznione", *Liečnički viestnik. Organ sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* (Zagreb), 15. X. 1885.

145 Emil Tauffer bio je mađarski pravnik koji se obrazovao u Koloszváru i Budimpešti. Kao službenik ugarskog Ministarstva pravosuđa, tijekom 1868 i 1869. godine u inozemstvu je proučavao suvremeni sustav kaznionica i popravilišta za mlade delinkvente. Obnašajući funkciju ravnatelja kaznionice u Leopoldovu (Slovačka), Lepoglavi i Zenici, uveo je irski sustav izdržavanja kazne, dok je radove iz područja kaznenoga prava i penologije objavljivao na njemačkom, mađarskom i hrvatskom jeziku. „Tauffer, Emil", Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 13. X. 2022., http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60549.

146 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)", 106-107.

147 Čak i godinama poslije, bilo je prigovora na zatvorsku odjeću u Lepoglavi. Zimska odijela nisu bila prikladna za oštre zime pa su neki zatvorenici tijekom hladnijih mjeseci nosili istovremeno i zimsku i ljetnu odjeću kako bi se koliko-toliko ugrijali. „Zdravstveno izvješće o kr. zemaljskoj kaznioni u Lepoglavi za god. 1884. Sastavio dr. Franjo Eisenbacher, kućni liečnik lepoglavske kaznione", *Liečnički viestnik. Organ sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* (Zagreb), 15. X. 1885.

krojem razlikovala ovisno o zatvorskom razredu u kojem se pojedinac nalazio (npr. u strogom zatvoru nosila su se siva odijela, a u posrednom zavodu crna).[148] Na kraju, liječnički je pregled uslijedio iduće jutro, a naputak Vlade iz 1878. nekoliko je riječi posvetio i samoj higijeni zatvorenika:

> „Na čistoću tiela imade se osobito paziti, pa se imadu učiniti odredbe, da se svaki kaznenik barem svake četvrt godine jedan put okuplje. Kaznenici, koji se takovimi radnjami zabavljaju, koje su nečiste, moraju se svaki tjedan okupati“.[149]

Svakodnevne aktivnosti zatvorenika pomno su planirane, što nam ilustrira i sljedeća tablica rekonstruirana iz nekoliko izvora. Strogo je kontroliran dnevni ritam ljudi unutar Lepoglave, sati i minute su racionalizirani, nadzirano je njihovo kretanje i zdravlje, kao i radne obveze te potrebe za hranom i snom.

Tablica 2: Raspored dnevnih radnji zatvorenika u Lepoglavi krajem 1870-ih i početkom 1880-ih godina. Izvor: Luka Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)“ (Sveučilište u Zagrebu, 2019), 109.

Vrijeme	Predviđene radnje
6.00[150] – 6.30	Ustajanje na zvuk zvona, umivanje, češljanje, spremanje kreveta, doručak (juha), petominutna jutarnja molitva
6.30 – 11.30	Posao
11.30 – 13.00	Ručak, podnevna molitva, odmor
13.00 – 16.00	Posao

148 Kauk, *Poviest Paulinskoga samostana i sadašnje kralj. zemaljske kaznione u Lepoglavi*, 97.

149 „Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za pravosudje br. 1609., kojom se izdaje naputak o nutrnjoj uredbi i o poslovnom redu za kraljevsku zemaljsku kaznionu u Lepoglavi“, *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, godina 1878., br. 13 (Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1878).

150 Iz vladinog „Naputka“ iz 1878. nije jasno u koliko su sati točno ustajali zatvorenici, no budući da je liječnik Franjo Eisenbacher 1885. zapisao da su kažnjenici u Lepoglavi radili 11 sati, pri čemu u „Naputku“ stoji kako se zvono za ustajanje oglašavalo „pol sata prije početka radnje“, možemo pretpostaviti kako je buđenje bilo predviđeno za 6.00 sati. S obzirom na ovo, kao i ostatak relativno precizno sročenog rasporeda, predviđena dnevna norma za obavljanje različitih poslova iznosila bi spomenutih 11 sati. Ipak, raspored se zasigurno mijenjao i prilagođavao nekim novim okolnostima, kao i godišnjim dobima kada su se i šetnje odrađivale u drugačijim terminima, što možemo iščitati iz više izvora itd.

16.00 – 16.30	Stanka
16.30 –19.30	Posao
19.30 – 21.00	Pohađanje predavanja, čitanje, pisanje školskih zadaća
od 21.00	Večernja molitva, počinak (razgovor zabranjen)

Prema službenim propisima, očigledno je postojala tendencija temeljitog nadzora i disciplineriranja zatvorenika. S obzirom na propise o vladanju, svaki je kažnjenik bio dužan prema činovnicima i stražarima „bezuvjeto izkazivati pokornost", obvezno im se obraćajući s „gospodine" te ustajući kada bi stražar ušao u prostoriju. „Susretne li kaznenik jednog od svojih poglavarah, dužan je pred istim kapu skinuti i udaljiv se tri koraka neprestance poglavara gledati." Svi koji bi propustili jednu od predviđenih molitvi bili bi kažnjeni, u spavaonicama nisu smjeli ni riječ progovoriti, dok su za vrijeme posla zatvorenici smjeli razgovarati „u koliko je potrebno za obavljanje zajedničke radnje".[151]

Nadalje, vlada je 1878. zatražila da se kod „dodjelivanja radnje" kod svakog zatvorenika u obzir uzme zanimanje kojim se bavio prije dolaska u Lepoglavu, njegovo iskustvo i sposobnosti. Ukratko, zatvorenici su bili klasificirani i s obzirom na vještine koje su posjedovali, što je izravno ovisilo o visini zarade na koju su imali pravo (od šestine do četvrtine profita ostvarenog prodajom proizvedenih dobara). Ipak, ovaj iznos ne bi odmah dobili, odnosno nisu sami mogli raspolagati s vlastitom zaradom, već bi ista bila uložena u „podpornu zakladu" pri čemu je kažnjenicima u Lepoglavi bilo dozvoljeno iskoristiti samo dio svoje mjesečne „zaslužbine" kako bi si priskrbili dodatne prehrambene proizvode (tzv. „nuzužitke" poput soli, limuna, jaja, šunke, slanine, mlijeka, bijelog kruha), knjige, sapun, četkice za zube, duhan i burmut, ili bi, uz dopuštenje ravnatelja, određenu svotu slali rodbini. Pri izlasku na slobodu iz „posrednog zavoda", dobili bi novac na ruke u punom iznosu, ili tek toliko da pokriju putne troškove, kada bi izlazili iz „strogog zatvora", pri čemu bi njihova matična općina primila ostatak novca uz napomenu da

151 Kauk, *Poviest Paulinskoga samostana i sadašnje kralj. zemaljske kaznione u Lepoglavi*, 106-108.

im svotu po povratku treba predati.[152] Za one koji se po završetku kazne nisu mogli pješice vratiti u svoj kraj organiziran je prijevoz zapregom.[153]

Jednu od prepreka učinkovitom djelovanju kaznionice u Lepoglavi nedvojbeno je predstavljalo nekompetentno stražarsko osoblje. Krajem 1870-ih Tauffer je zabilježio kako većina „sadanjeg stražarskoga osoblja nije dorasla svojoj zadaći“. „Medju stražarih imade ih 36 koji neznaju ni čitati ni pisati; razlikuju se od najsurovijih kaznenikah samo u tom što nose uredovno odielo“, pisao je. U svakom slučaju, Tauffer je bio svjestan iznimno niskih plaća stražara te je zapisao: „Za ovako žalostnu karieru neće se doista nitko otimati!“, dodajući kako nije niti čudo „da dobivamo za stražare skoro izključivo takove ljude iz seljačkog stališa, koji od lienosti idu tu službu, samo da se nemoraju prihvatiti pluga i brane“. Iznio je podatak da je čak 29 stražara bilo disciplinski kažnjeno tijekom 1878. godine - neki globom i ukorom, a drugi samicom ili otkazom.[154]

Tauffer je smatrao da je zatvor „najozbiljnija i najveća škola života“[155] te je isticao da je zadaća duhovnika bila da „moralno i intelektualno djeluju na kaznenike, kako da se poprave, u koju ih svrhu podučavaju, posjećuju samotne zatvorenike i drže obćekorisna predavanja“.[156] Nastava pod njihovom te paskom kućnog učitelja svakodnevno je održavana zauzevši ključno mjesto u preodgojno-rehabilitacijskom mehanizmu modernog zatvora, kakav je trebao postati onaj lepoglavski. Teme su, pritom,

152 „Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za pravosudje br. 1609., kojom se izdaje naputak o nutrnjoj uredbi i o poslovnom redu za kraljevsku zemaljsku kaznionu u Lepoglavi“, 1878.

153 „Zdravstveno izvješće o kr. zemaljskoj kaznioni u Lepoglavi za god. 1884. Sastavio dr. Franjo Eisenbacher, kućni liečnik lepoglavske kaznione“, *Liečnički viestnik. Organ sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* (Zagreb), 15. XI. 1885.

154 Tauffer, „Lepoglavska kazniona tečajem godine 1878.: izvješće što ga je podnio kr. vladnomu odjelu za pravosudje Emil Tauffer, ravnatelj lepoglavske kaznione“, 11-13 (prijepis dokumenta). Taufferovo izvješće izvorno je objavljeno kao posebno izdanje pod naslovom *Lepoglavska kazniona tečajem godinah 1878. i 1879.: izvješća što ih je podnio kr. vladnomu odjelu za pravosudje Emil Tauffer, ravnatelj lepoglavske kaznione* (Zagreb: tiskara „Narodne novine“, 1880, 153 str.). Izvješće je moguće pronaći u Knjižnici Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu (HDA).

155 Isto, „Lepoglavska kazniona tečajem godine 1878.“, 20.

156 Isto, 6-7.

varirale od domoljublja i voćarstva do, tada aktualnog, pitanja zadruga i opasnosti alkohola, odražavajući vrijednosti i vještine koje je sustav očekivao od zatvorenika da usvoje.

Prvi učitelj angažiran je u svibnju 1878.[157] i bilo je predviđeno da predavanja budu održavana najmanje osam sati tjedno pri čemu bi polaznici bili podijeljeni u dva razreda. U prvom su se razredu nalazili oni „koji nisu nikako ili su samo manjkavo upućeni u elementarnih naucih", dok su drugi razred pohađali oni „kojim znanje u tih naucih nije dovoljno učvršćeno". Podučavano je čitanje, pisanje, računanje, kao i osnove iz prirodoslovlja, zemljopisa, povijesti i „gospodarstvene nauke". Povrh svega, obvezno je bilo pohađanje vjeronauka uz mogućnost izostanka s istog za sve „dostatno obražene kaznenike". Ako je učitelj bio „vješt glasbi" zatvorenike je trebao podučavati i crkvenim pjesmama. Školska godina u Lepoglavi započinjala bi u kolovozu te je trajala do kraja lipnja. Krajem svake školske godine održavan je svečani ispit kojim bi predsjedao ravnatelj, a prisustvovali bi i ostali činovnici zavoda te možda neki „pozvani strukovnjaci".[158] Također, zatvorska je knjižnica osnovana 1877. godine kada se uprava kaznionice putem tiska obratila građanima te ih je zamolila da daruju prikladne knjige. Tako je krajem 1878. knjižnica u Lepoglavi brojala više od 580 knjiga dok je 1895. knjižnični fond činilo oko 1500 knjiga.[159]

157 Kauk, *Poviest Paulinskoga samostana i sadašnje kralj. zemaljske kaznione u Lepoglavi*, 128.

158 „Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za pravosudje br. 1609., kojom se izdaje naputak o nutrnjoj uredbi i o poslovnom redu za kraljevsku zemaljsku kaznionu u Lepoglavi", 1878.

159 Kauk, *Poviest Paulinskoga samostana i sadašnje kralj. zemaljske kaznione u Lepoglavi*, 128-129.

Tablica 3: Nazivi nekih predavanja koja su tijekom 1878. u „posrednom zavodu“ lepoglavskog zatvora održali rimokatolički i pravoslavni duhovnik te kućni učitelj. Izvor: Emil Tauffer, „Lepoglavska kazniona tečajem godine 1878.: izvješće što ga je podnio kr. vladnomu odjelu za pravosudje Emil Tauffer, ravnatelj lepoglavske kaznione“, 22-23.

Predavanja rimokatoličkog duhovnika	Predavanja pravoslavnog duhovnika	Predavanja kućnog učitelja
• „Značaj i poštenje“ • „Družtveno ponašanje ili kako treba da se seljak ponaša kao član obitelji, kao član občine i prema oblasti“ • „O diobi zadružne imovine i o zakonih koji u tom pogledu postoje“ • „O svietskih i duhovnih oblastih u obće i napose naših kraljevinah“ • „O razdieljenju nedjeljnoga rada i kakav imade upliv na tielo i materijalno blagostanje“ • „O pijanstvu“ • „O ljubavi domovine“ • „O vjeri i nevjerovanju“ • „Otac obitelji, majka i djeca“	• „Važnost gospodarstva“ • „Posebno poljsko gospodarstvo, oruđe i makine“ • „Gospodarstvo sa njivami i kako se u obće grieši proti njemu“ • „Vrtlarstvo i voćarstvo“ • „Kućno gospodarstvo“ • „Važnost gojenja pčela po seljakah – a) s narodno gospodarstvenoga gledišta, b) koja je korist od pčelarstva, c) pčelarstvo kao samostalan obrt, d) tlo i klimatični odnošaji naši prema gojenju pčelah, e) gojenje pčela s moralnoga gledišta uz tumačenje izreke *svagdje je liepo, kod kuće je najljepše*“ • „O marljivosti i štednji“ • „O sujevjerju“	• „O zraku“ • „Kako nastaje mraz, rosa, magla, oblaci, kiša, snieg, tuča, grmljavina, munja, duga, i kako se može znati, kakovo će biti vrieme“ • „Djelovanje topline“ • „O kretanju zemlje“ • „O voćarstvu i oplemenjivanju divljakah sa praktičnimi primjeri u novo uredjenom cepilnjaku“

S druge strane, kaznionicom za žene u Zagrebu upravljale su sestre milosrdnice koje su za uzdržavanje kažnjenica primale novčanu naknadu od države. Do 1877. ova se ustanova nalazila na Zrinjevcu,[160] nakon čega je Vlada Ivana Mažuranića na

160 Možda je zanimljivo istaknuti da je kaznionicu za žene na prvotnoj zagrebačkoj lokaciji, dakle na Zrinjevcu, svojevremeno posjetila i vrlo popularna carica Elizabeta Austrijska, poznatija pod nadimkom Sisi. Sredinom ožujka 1869. 32-godišnja su-

Savskoj cesti sagradila novu kaznionicu.[161] Iako je u New Yorku dvadeset godina ranije, 1835., otvoren prvi zatvor za žene, Nicole Hahn Rafter podsjeća kako kaznionice ovog tipa nisu bile uobičajene sve do 1870-ih.[162] Tako je zagrebačka institucija, s obzirom na širi kontekst, prije predstavljala izuzetak nego pravilo. No, s druge strane, u pogledu funkcioniranja, nije se razlikovala od ostalih zatvora tog tipa čiji je krajnji cilj bio stvoriti „prave žene" kontinuirano naglašavajući tradicionalne rodne uloge.[163] „Posrnule" majke, supruge i kćeri bilo je nužno rehabilitirati te ih uspješno integrirati u društvo koje je bilo izloženo kapitalističkoj preobrazbi. Osim toga, specifična društvena percepcija žena koje su se ogriješile o zakon uvjetovala je i razvoj drugačijeg pristupa bavljenja njima. „Budući da su žene viđene kao prirodno čišće i moralnije od muškaraca, za one koje su se usudile krenuti stranputicom ili su pale s uzvišenog pijedestala smatralo se da propale više nego muškarci pa su tako bile i izvan svake mogućnosti za preobrazbu", piše L. Mara Dodge.[164]

Slične stavove možemo pronaći i u hrvatskoj akademskoj zajednici kasnog 19. stoljeća. Fran Vrbanić je u svojoj statističkoj analizi kriminaliteta Banske Hrvatske u razdoblju od 1877. do 1882., nižu stopu recidivizma među ženama, objasnio rekavši kako stanovitu ulogu igra i „narav ženska, na koju kazan zatvora u represivnom pogledu svakako silnije djeluje nego li na mužkarce". Dodao je kako je nemoguće poreći „da je organizacija ženske kaznione već od dulje vremena takova, da je kadra

pruga Franje Josipa I. u sklopu posjeta Zagrebu obišla je i žensku kaznionicu. „I ondje provede Njezino Veličanstvo nekoliko časovah, razgledajuć prostore i izpitujuć nesrećnice uznice Svojim srdačnim, milostivim načinom", zabilježile su *Narodne novine*. „Nj. Veličanstvo, carica-kraljica, u pravoslavnoj crkvi, ženskoj kaznionici i u Jurjevcu", *Narodne novine* (Zagreb), 12. III. 1869.

161 Davor Kovačić, „Kazneno zakonodavstvo i sustav kaznionica i odgojnih zavoda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", *Scrinia Slavonica* 8 (2008): 286.

162 Nicole Hahn Rafter, „Prisons for Women, 1790-1980", *Crime and Justice* 5 (1983): 129, 138.

163 Jessica Pishko, „A History of Women's Prisons", JSTOR Daily, pristup ostvaren 13. X. 2022., https://daily.jstor.org/history-of-womens-prisons/.

164 L. Mara Dodge, „One Female Prisoner Is of More Trouble than Twenty Males: Women Convicts in Illinois Prisons, 1835-1896", *Journal of Social History* 32 (1999), br. 4: 908.

u najpovoljnijem pogledu djelovati na popravak kaznjenika“. Naposljetku, Vrbanić je izrazio i stav da „žene, koje su duboko zagreznule u kaljužu opačine, dulje uztraju u opačini nego li muškarci“.[165] S druge strane, unatoč podacima o relativno niskoj stopi recidivistica, ova se kaznionica morala nositi s vrlo konkretnim, uglavnom infrastrukturnim problemima koji su se očitovali u gotovo konstantnoj prenapučenosti zatvora i lošim higijenskim uvjetima.[166]

Kako navodi Tauffer, zatvorenice u Zagrebu redovnicama su bile predane kao besplatna „radna sila“, uz uvjet da se „neprestano radom zabavljaju“. Sestre su se držale načela kako je nužno „ove nesretne ženske“ uvježbati u radnjama koje će im, nakon napuštanja zatvora, pomoći da na pošten način zarade za kruh.[167] Pozivajući se na podatke kako su zatvorenice uglavnom dolazile sa sela te su u većini slučajeva bile ili udane domaćice ili sluškinje, Tauffer je smatrao kako ih je u kaznionici potrebno podučiti „racionalnom kućanstvu“:

> „Od kad je nova zemaljska kazniona u sred polja i tik samostanskog majura sagradjena, zabavljaju se uznice izmjenice poslom ne samo u vrtu, nego - u koliko sigurnost dopušta ter nije pogibelji da će uskočiti – rade i na polju. Na ovaj posao idu kaznenice veoma rado, a ovako jih zabavljati, dobro je već stoga, što su uznice mnogo zdravije, radeći na zraku, a ujedno im ovaj posao koristi i za budući život na slobodi, jer se upućuju u dobro uredjenom gospodarstvu.“[168]

Zatvorenice su se zimi unutar zatvora bavile ručnim radom, a one bez obrazovanja redovito su pohađale i nastavu koja je ondje organizirana. Tauffer dodaje kako je malo onih „koje su ženskim ručnim radnjam vješte, kad dodju u kaznionu“ pa u zatvoru uče „plesti, presti na kolovratu, kačkati, mrežkati, bilježiti, šivati u ruci i na stroju, šupljikati, vesti u bielo i s bojami, te krojiti“, uz napomenu da će im to „u budućem životu u kućanstvu

165 Vrbanić, „Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji“, 13.

166 Luka Pejić, „Hrvatske zločinke i zatvorenice 19. stoljeća“, VoxFeminae, pristup ostvaren 13. X. 2022., https://voxfeminae.net/pravednost/hrvatske-zlocinke-i-zatvorenice-19-stoljeca/.

167 Tauffer, *Obrtni odnošaji*, 59.

168 Isto, 59-60.

koristiti". Kažnjenice u Zagrebu, uz sve navedeno, obavljale su i potrebne kućanske poslove u zatvoru, bilo da su čistile, prale rublje ili pekle kruh i kuhale, a početkom 1880-ih počele su plesti sjedala od trstike za jednu riječku tvornicu pokućstva, neke su podučavane kako popravljati cipele itd. Pritom su dobivale četvrtinu iznosa od prodaje predmeta koje su izrađivale. Ipak, novac im nije bio odmah dostupan, već je stavljan u zajedničku blagajnu te je korišten za „izstupajućih valjanih i poboljšanih kaznenicah, kao i za pogreb siromašnih, koje si ništa nisu mogle privrediti".[169]

Tijekom 1884. u ženski zatvor u Zagrebu stiglo je 75 novih kažnjenica, 34 su puštene ili na slobodu ili na uvjetni otpust, a 3 su umrle. Zabilježeno je kako je iste godine ondje bilo 109 „seljankah", 23 zatvorenice „gradjanskog stališa", 36 „služkinjah" te 8 „cigankah".[170] Svakako je potrebno istaknuti da su uz zagrebačku kaznionicu za žene vezani i brojni problemi, pri čemu je prenapučenost svakako bio jedan od njih. Primjerice, predviđeni kapacitet zatvora iznosio je 80 do 100 kažnjenica, no tijekom 1880-ih ondje ih je ponekad bilo i do 150. Uz to, zbog loše ventilacije i općenito neprikladnih sanitarnih uvjeta, poznati su nam brojni smrtni slučajevi uzrokovani upalom pluća ili tuberkulozom. U veljači 1892. godine više je žena oboljelo od gripe, a o svemu su izvještavale i tadašnje novine. Osim toga, znamo da su na istome mjestu znale izbiti i manje pobune, poput one ljeti 1883., kada je skupina zatvorenica odbila otići u samicu. Počevši vikati i psovati, krenule su razbijati prozore, zbog čega su u konačnici morali intervenirati i vojnici.[171]

Sve u svemu, Vrbanić je utvrdio kako je broj kaznenih djela među ženama u Hrvatskoj i Slavoniji bio vrlo nizak, ironično se referirajući na trendove ženske emancipacije u zapadnim zemljama, gdje je kriminalitet žena bio veći. „Hrvatske žene", smatrao je, posjedovale su mnogo veću „moralnost i religio-

169 Isto, 60-61.

170 Isto, 61.

171 Pejić, „Žene kao zločinke i zatvorenice na području Banske Hrvatske na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće", u: *Roblje. Rizici i resursi: rod i politika raspodjele*, ur. Ana Zbiljski (Zagreb: Centar za ženske studije, 2023), 32-48.

znost“. Osim toga, istaknuo je povoljne utjecaje braka i obiteljskog života, dok je veći kriminalitet udovica interpretirao kao pokazatelj da osamljenost mnogo više utječe na žene nego na muškarce.[172]

Zaključak

Tek su sredinom 19. stoljeća periferni dijelovi Habsburške Monarhije, pa tako i područje današnje Hrvatske, bili obuhvaćeni modernizacijskim nastojanjima bečkog centra usmjerenima prema korjenitoj reformi kazneno-pravnog sustava. Želja za političkom stabilizacijom nakon turbulentnog razdoblja kasnih 1840-ih, kao i eliminacija feudalnih odnosa jednim su dijelom ovisili o učinkovitim represivnim organima i institucijama poput modernog redarstva, preustrojenih sudova i novih kaznionica. Nedugo nakon što je na snagu stupio *Kazneni zakon o zločinstvih, prestupcih i prekršajih* (1852.), čime su Hrvatska i Slavonija prvi put dobile jedinstveni kazneni kodeks, s radom su počele kaznionice poput one u Lepoglavi (1854.) te zagrebačkog zatvora za žene (1855.). Uz to, otvoreni su novi kanali za komunikaciju i razmjenu informacija od strane policije. Godine 1862. počeo je izlaziti *Redarstveni viesnik* koji je trebao omogućiti brzu razmjenu informacija glede aktualnih kaznenih djela i prijestupa, otvarajući mogućnost još učinkovitijeg represivnog djelovanja. Osim toga, iste je godine formiran i Stol sedmorice te je Banska Hrvatska time dobila vlastiti vrhovni sud.

Banovanje Ivana Mažuranića (1873. – 1880.) označilo je novu fazu reformskih istupa koji su se odnosili na redefiniranje niza zakona, poput onih o upravi kaznionica, sudačkoj vlasti i kaznenom postupku. Osim toga, 1875. godine s radom je počeo Statistički ured Kraljevske dalmatinsko-hrvatsko-slavonske vlade, čija je svrha bila, među ostalim zadacima, producirati kvantitativne podatke o kriminalitetu koji bi poslužili kao temelj za nove reformske pothvate, ali i kao indikator problematičnih trendo-

172 Tomašegović, „Modernizacija i nacionalna politika u djelima pionira statistike u Banskoj Hrvatskoj“, 48.

va poput pretežnosti krađa i nanošenja teških tjelesnih ozljeda, rasta recidivizma i sličnoga. Upravo ovakvi podaci navode na zaključak kako je u Banskoj Hrvatskoj do kraja 19. i početka 20. stoljeća kažnjavanje smrću i doživotnim zatvorom postalo iznimno rijetko, a prevladavala je kazna tamnice u trajanju od jednog do tri mjeseca. Muškarci u dobi između 20 i 40 godina, uglavnom seljaci, bili su najbrojniji osuđenici zbog kaznenih djela (udio žena se okvirno kretao od 5 do 10%). Otpremljeni u moderne kaznionice bili su izloženi racionaliziranim dnevnim aktivnostima determiniranima zamislima o edukaciji, rehabilitaciji, ali i ekonomskoj eksploataciji zatvorske radne snage. Za afirmaciju potonjeg od naročite je važnosti bio angažman Emila Tauffera koji je smatrao kako zatvorski rad čuva „od moralne pokvarenosti" te da bi svaka ustanove ove vrste u Banskoj Hrvatskoj ujedno trebala biti i obrtna škola.[173] Unatoč reformskim pothvatima, koji su prije svega došli do izražaja 1870-ih, hrvatske su kaznionice konstantno bilježile probleme u pogledu neprikladnih higijenskih uvjeta, loše prehrane za zatvorenike, potplaćenih i nekompetentnih zatvorskih čuvara, kronične prenapučenosti, uspješnih bjegova kažnjenika itd. Intelektualci i autori poput Petra Matkovića uzorke kriminaliteta pokušavali su pronaći u raširenoj konzumaciji alkohola, niskom stupnju obrazovanja stanovnika Banske Hrvatske, pa čak i u žestokoj južnoslavenskoj naravi te doseljavanju sumnjive služinčadi iz susjednih zemalja. S druge strane, Fran Vrbanić je u svojim radovima pozornost usmjeravao na pokvarenu slavonsku mladež i kvarni gradski život koji tobože loše utječe na žene. Poput njega, i Josip Šilović je upozoravao da hrvatsku djecu „proždiru" gradske ulice, navodeći ih na kriminal.[174] Neki su, poput zagrebačkog pravnika Mate Malinara, pisali o žargonu, tetovažama i obrascima ponašanja ondašnjih zločinaca i zatvorenika. Za Malinara ovi su ljudi predstavljali svojevrsnu društvenu zarazu: „To su oni zlo odgojeni, nezakoniti, siromašni, anatemisani već u

173 Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku u okvirima modernizacijskih procesa (1868. – 1918.)", 287.

174 Isto, 80, 121, 124, 125.

utrobi majčinoj svim anatemama; to su oni degenerisani, koje su roditelji začeli u pijanstvu, pa su izašli na svijet sa raznim pergamenama, kao: sušicom, epilepsijom, hiperestezijom, melankolijom, hipohondrijom, kleptomanijom i drugim silnim bolestima, kojima se ljudski rod odlikuje“, tvrdio je ovaj pravnik.[175]

U konačnici, s uma ne smijemo smetnuti niti rodni aspekt novih represivnih modaliteta društava 19. stoljeća. Kao i u slučaju moderniziranog obrazovanja, jedan od zadataka zatvorskog sustava Banske Hrvatske bio je proizvodnja poželjnih ženskih identiteta unutar građanskog društva. S jedne strane, kaznionica za žene u Zagrebu služila je kao generator novih znanja o ženskom kriminalitetu te rehabilitacijska platforma za „posrnule“ majke, supruge i kćeri. Kriminolozi kasnog 19. stoljeća intenzivno su pisali i raspravljali o kriminalitetu žena nastojeći u vlastitim radovima dodatno osnažiti postojeće patrijarhalne predodžbe o „čuvaricama ognjišta“ koje se u potpunosti mogu ostvariti jedino u privatnosti svoga doma. Sve složeniji odnosi industrijskog svijeta, smatrali su, mogli su ih jedino navesti na nemoral i kriminal koji puno kobnije djeluje na njih nego na muškarce.[176]

175 Šilović, *Uzroci zločina*, 150.

176 Pejić, „Hrvatske zločinke i zatvorenice 19. stoljeća“, VoxFeminae, pristup ostvaren 13. X. 2022., https://voxfeminae.net/pravednost/hrvatske-zlocinke-i-zatvorenice-19-stoljeca/.

...tupi na sve što je liepo, dobro, plemenito i uzvišeno. Oni ne mogu da shvate ili prosude etičke pojmove. Jer ne poznadu ništa plemenita, ne imađu srdca ni za braću, ni za roditelje, niti znadu, što je to ljubav domovine, što li sućut prema bližnjemu nevoljniku. Oni ne mogu da dublje proniknu u zakon, da mu odkriju njegovu etičnu i estetičnu stranu, pače sam zakon nije im drugo, već samo zapriekom, da ne čine zlo.

Dragutin Forenbacher, liječnik u
Kraljevskom i zemaljskom zavodu za umobolne u Stenjevcu

„O takozvanoj moralnoj ludosti (moral insanity) osobitim obzirom na patološki spolni nagon (sa gledišta psyhiatričko pravna)“,
Liečnički viestnik XV (4-5) (1893)

Vinko Korotaj Drača

OSOBE MANJE DUŠEVNE VRIJEDNOSTI: LUDILO I ZLOČIN U HRVATSKOJ NA PRIJELAZU STOLJEĆA

Autor u tekstu problematizira stvaranje psihijatrijskih kategorija vezanih uz kriminalitet u hrvatskoj psihijatriji kraja 19. stoljeća. Služeći se primarnim medicinskim izvorima (povijesti bolesti i stručni članci) rekonstruira transfer ideja između europske i hrvatske psihijatrije. Naročita pozornost posvećena je stigmi društvene devijacije i načinu kako se u dijagnostičkim kategorijama ta stigma širila i doprinosila marginalizaciji duševno oboljelih i stvaranju diskurzivnih veza između duševne bolesti i kriminaliteta.

Uvod

Dvadeset i drugog kolovoza 1876. godine Klementina Bošnjak, tridesetdvogodišnja učiteljica pletenja iz Zagreba privedena je na „ludnički odjel" bolnice Milosrdne braće u Zagrebu jer je šetala Markovim trgom, noseći u ruci veliki kuhinjski nož kojim je mahala prema raznim zgradama, pa između ostalog i prema zgradi suda, te prijetila njime ljudima.[1] Otvaranjem Kraljevskog i zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu 1879. (današnja Klinika za psihijatriju Vrapče)[2] prebačena je u novi

1 Arhiv Klinike za Psihijatriju Vrapče (dalje: KPV), 1879. godina.

2 Iako je, prema riječima bana Ivana Mažuranića, Kraljevski i zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu trebao predstavljati svojevrsni „hram čovječnosti", on se ubrzo pokazao kao mjesto brojnih infrastrukturnih i higijenskih problema. Izgrađen na močvarnom tlu, pogodnom za širenje različitih bolesti, Zavod u Stenjevcu postao je mjesto umiranja. Osim što je redovito bio prenapučen, Zavod je imao i problema s grijanjem i ventilacijom. Pritom, bilježile su se i visoke stope smrtnosti od tuberkuloze i sifilisa, kao i česti pokušaji bijega, pri čemu odbjegli pacijenti u većini slučajeva nisu vraćeni u Zavod. Više informacija: Vinko Drača, „Nije špital nego škola gdje se pamet uči – štićenici Kraljevskog i zemaljskog Zavoda za umobolne u Stenjevcu", *Historijski zbornik* 72 (2019), br. 2: 267-290. (nap. ur.)

zavod, gdje joj je dijagnosticirana „Vesania“, generična riječ koja je tada jednostavno značila ludilo u najširem smislu. Njezina poprilično štura i sažeta povijest bolesti sadrži njezine opće podatke i anamnezu koju je sastavio liječnik u Bolnici Milosrdne Braće:

> „Proljećem i lietom o.g. vidjevala se obično pred večer i to u Ilici, na Jelačićevom i Zrinskom trgu visoka žena, blieda i suha, živahna i nestalna pogleda vazda jednako vrlo neukusno i previše nakićeno i ureseno odjevena, vazda sama, lagano hodajući, svakoga koga sretne začuđeno gledajući, katkada se smješeć, kadkada namrgodiv lice, u jednoj ruci suncobran u drugoj rubac i lepeza, kod muzike vazda glavom kimajući po taktu glazbe: to bijaše Klementina Bošnjak, učiteljica koja jedva umije svoje ime potpisati - nu kojoj ne bijaše predmet poduke – ona nauča plesti čarape.“[3]

Klementina Bošnjak jedna je od prvih osoba koja je boravila u Stenjevcu zbog javnog nasilnog incidenta. Prema tome, njezin primjer savršeno ilustrira kako su onodobni liječnici promatrali i formirali diskurzivne veze između dvaju društvenih fenomena na koje je psihijatrija 19. stoljeća nastojala dati odgovor: duševne bolesti i nasilja. Prvo što je primjetno jest da je anamnestički nalaz pisan subjektivnim i narativnim stilom, koji odudara od objektivne znanstvene rigoroznosti kasnijih psihijatrijskih povijesti bolesti. Liječnik tako samo neodređeno kaže da je Klementina Bošnjak ranije bivala viđena u Ilici – ne navodi se tko iznosi tu tvrdnju, nedostaju podaci o njezinoj obiteljskoj povijesti. Neki od drugih dojmova iz anamneze također upućuju na liječnikovu fikcionalizaciju i romantizaciju njezina ponašanja: ona „začuđeno gleda“ i katkad se smiješi, a katkad mrgodi lice dok gleda prolaznike i liječnik navodi te događaje živopisnim, slikovitim stilom, kao da ih je osobno doživio. Iz kratke anamneze vidljivo je da je tadašnjem liječniku bila primarna intencija upozoriti na dvije stvari. Prva je od njih očita ekscentričnost ponašanja Klementine Bošnjak: ona se ponaša na način neprimjeren za ženu građanske klase, hoda sama u javnosti, stil odijevanja joj je neuobičajen i previše nakićen, a njezino pokazivanje emocija i plesanje uz

3 Isto.

glazbu prkose građanskim idealima suzdržanosti i dostojanstva. Naposljetku, ona otvoreno prijeti političkim i pravosudnim dužnosnicima nasiljem, time zapravo kao žena intervenirajući u javnoj sferi i napadajući vlast izravno, u vrijeme kad je dominantni rodni režim jasno odjeljivao javnu sferu: prostor profesionalnog rada, politike, znanosti, religioznosti i kulture bio je rezerviran za muškarce, a privatna sfera kućanstva za žene.[4]

Drugi aspekt koji kućni liječnik ističe u anamnezi jest nedostatak obrazovanja i nizak društveni status Klementine Bošnjak. Njezino zanimanje učiteljice pletenja spominje se u pomalo ironičnom tonu te se ističe njezina nepismenost, uz posprdan dodatak da Klementina, iako se naziva učiteljicom, „jedva umije svoje ime potpisati".[5] Ta dva aspekta, usko vezana uz rodnu i klasnu poziciju promatrane osobe, činit će opće mjesto u analizama zločina koje će pisati hrvatski psihijatri i iz njih će se razviti diskursi o „primitivnom umu", „degeneraciji" i lošim životnim navikama nižih slojeva, kao i manifestacije uobičajenih anksioznosti vezanih uz modernizaciju društva koje su liječnici, kao pripadnici društvenih elita, osjećali.

U ovom radu nastojat ću opisati kako se u okviru kliničke i znanstvene djelatnosti liječnika Kraljevskog i zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu razvijao diskurs koji je objašnjavao kriminalitet kao biološki uzrokovanu pojavu, proizišlu iz urođene tjelesne i duševne inferiornosti pojedinih osoba, te kako je taj diskurs utjecao na daljnju stigmatizaciju i marginalizaciju duševno oboljelih. Također, pokušat ću predstaviti tezu o psihijatriji kao mladoj disciplini koja je, u želji da stekne društveni prestiž, nastojala pružiti medicinski okvir za klasifikaciju, objašnjavanje i tretman društvene devijacije. U prvom dijelu rada dat ću kratki pregled metodologije, navesti izvore kojima sam se koristio u istraživanju te definirati pojmove kliničkog zora, društvene devijacije i stigme koje ću upotrebljavati u nastavku. Zatim ću opisati prevladavajuće psihijatrijske teorije vezane za

4 Leonore Davidoff, „Gender and the Great Divide: Public and Private in British Gender History", *Journal of Women's History* 15 (2003), br. 1: 11-27.

5 KPV, 1979.

društvenu devijaciju i kriminalitet unutar europske psihijatrije. Naposljetku, nastojat ću prikazati kako su one imale izravan utjecaj na liječnike zavoda u Stenjevcu i pokušat ću utvrditi kako je širenje takvog diskursa utjecalo na širu društvenu stigmatizaciju duševno oboljelih.

Izvori, metode i teorijski okvir

U ovom istraživanju koristio sam se trima vrstama primarnih izvora. Prvi izvor kojim sam se koristio bili su psihijatrijski udžbenici autora koji su utjecali na psihijatre Kraljevskog i zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu. Hrvatska psihijatrija razvijala se u kontekstu Austro-Ugarske Monarhije koja je razvila vlastitu psihijatrijsku tradiciju u kojoj je prevladavao biološki pristup etiologiji duševnih bolesti. Prema tome, perspektiva austrijskih i njemačkih psihijatara osobito je nužna za poimanje intelektualne tradicije stenjevečkih psihijatara. Osim psihijatara s njima jezično najbližeg, njemačkoga govornog područja, tekstovi hrvatskih psihijatara pokazuju da su bili dobro upoznati s britanskom biološkom psihijatrijom i njezinim autorima poput Henryja Maudsleyja, kao i s kriminalnom antropologijom talijanskog psihijatra Cesarea Lombrosa. Stenjevački zavod osnovan je 1879. kao prva moderna institucija za zbrinjavanje duševno oboljelih izgrađena na prostoru Banske Hrvatske. Njezin prvi ravnatelj bio je Ivan (Jan) Rohaček, liječnik češkog podrijetla, koji je prije zaposlenja u Stenjevcu radio kao kaznionički liječnik u Lepoglavi, a zavodom je upravljao od 1879. do svog umirovljenja 1894. godine. Rohačekovo imenovanje za ravnatelja, iako nije imao formalno psihijatrijsko obrazovanje je indikativno za shvaćanje psihijatrijskog zavoda kao institucije koja dijeli određene sličnosti s kaznionicom. Također, zbog svog ranijeg iskustva rada s prijestupnicama, postao je jedan od prvih hrvatskih psihijatara koji se zainteresirao za forenzičku psihijatriju i kriminalnu antropologiju.[6]

6 Više u: Drača, „Psihijatrijski diskurs u hrvatskom društvu na prijelazu iz devetnaestoga u dvadeseto stoljeće“ (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2021), 59-60.

Nakon Rohačekova vremena, obje te discipline postat će bitnim dijelom intelektualne tradicije stenjevečkih liječnika. Rohačekov nasljednik, doktor Ivan Žirovčić, upravljao je stenjevečkim zavodom u dvama navratima, prvi put od 1894. do 1896., drugi put od 1901. do 1919., kad je umirovljen nakon što ga je nemirni pacijent prilikom vizite oslijepio udarcem u glavu.[7] Žirovčić, kojeg su njegovi nasljednici okrstili „ocem hrvatske psihijatrije",[8] tijekom svog dugog upravljanja zavodom objavio je niz stručnih članaka u kojima je, između ostalog, sistematizirao prvu klasifikaciju duševnih bolesti unutar hrvatske psihijatrije i objavio niz forenzičko-psihijatrijskih analiza ljudi koji su u Stenjevec poslani na vještačenje. Njegove analize činile su temelj znanstvene forenzičke psihijatrije. Upravo će članci koje je objavljivao Žirovčić biti drugi tip izvora kojima ću se koristiti. Treća vrsta izvora bit će povijesti bolesti Kraljevskog i zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu, sačuvane u arhivu Klinike za psihijatriju Vrapče. Navedene povijesti bolesti u pravilu su organizirane kao skup liječničkih opservacija i posredovanog govora pacijenta. Na njihovoj prvoj stanici dani su opći podaci o svakom pacijentu: ime i prezime, dob, vjerska pripadnost, zanimanje, mjesto stanovanja, datum dolaska u zavod, dijagnoza, pretpostavljeni uzrok bolesti te datum i okolnosti izlaska iz zavoda. Ako je pacijent umro u zavodu, navodi se i njegov uzrok smrti. Nakon toga slijede bilješke o ponašanju i zdravstvenom stanju pacijenta, liječnička uputnica ili sudski izvještaj na temelju kojeg je pacijent poslan u zavod te, u nekim slučajevima, pisma i zapisi samog pacijenta ili korespondencija ljudi iz pacijentove okoline sa samim pacijentom. Povijesti bolesti i članci artefakti su psihijatrijskog znanja koje nastaje procesom podvrgavanja štićenika zavoda medicinskom zoru. Medicinski ili klinički zor poseban je epistemički alat koji je opisao francuski filozof Michel Foucault. Radi se o osobitoj vrsti interakcije pacijenta i liječnika koji razdvaja tijelo pacijenta od njegove individualnosti i pretvara ga u

7 Radoslav Lopašić, „Ivan Žirovčić (1855. – 1925)", *Liječnički vjesnik* (1925), br. 9, 231.
8 Isto, 230.

objekt medicinske dijagnoze.[9] Iz tog razloga možemo reći kako je povijest bolesti dokument u kojem se pacijentovo tijelo i govor primjenom kliničkog zora strukturira, grupira i klasificira osobine uočene na tijelima pacijenta u definitivne označitelje „zdravog" i „patološkog". U slučajevima pacijenata podvrgnutih forenzičko-psihijatrijskom vještačenju, njihove povijesti bolesti rezultat su proizvodnje psihijatrijskog znanja o društvenoj devijantnosti. Društvenu devijantnost možemo najkraće opisati kao niz kategorija osude i negativne prosudbe koje se konstruiraju i uspješno primjenjuju na neke članove zajednice od strane drugih. Također, devijantnost se ne odnosi na ponašanje obilježenih članova zajednice, već se tretira kao njihovo trajno svojstvo[10]. Kao što u svojoj studiji o medikalizaciji društvene devijantnosti ističu Peter Conrad i Joseph W. Schneider, proces medikalizacije društvene devijantnosti išao je ruku pod ruku s nastankom modernih društava.[11] Medicinske teorije društvene devijantnosti zamjenjuju dotad raširene teorije koje ih smatraju moralnim nedostacima ili djelovanjem natprirodnih sila.

Pripisivanje osobi kategorije devijantnosti i daljnje medicinsko ukorjenjivanje te kategorije u biologiji osobe najčešće rezultira stigmatizacijom te osobe. Pojam stigme kojim ću se koristiti u ovom radu preuzimam od kanadskog sociologa Erwina Goffmana koji je okarakterizirao stigmu kao karakteristiku pripisanu pojedincu koja čini da pojedinac, koji bi inače bio prihvaćen u socijalnoj interakciji, privlači pozornost nekom svojom karakteristikom te koja odvraća ljude koji s njime komuniciraju od njega i zasjenjuje sva ostala svojstva koja pojedinac posjeduje.[12] Za Goffmana duševne bolesti pripadaju posebnoj kategoriji stigmi koju on naziva stigmom karakternih mana, zajedno s kriminalnom prošlošću, ovisnošću, alkoholizmom, homoseksual-

9 Michel Foucault, *The Birth of the Clinic: An archeology of medical perception*, prev. Alan Sheridan (London: Routledge, 1989), 129-130.

10 Peter Conrad i Joseph W. Schneider, *Deviance and Medicalization: From Badness to Sickness* (Philadelphia: Temple University Press, 1992), 5.

11 Isto, 29-30.

12 Ervin Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (New Jersey; Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1963), 5

nošću, nezaposlenošću, suicidalnim ponašanjem i radikalnim političkim stavovima.[13] Dok stigme karakternih mana nužno obilježavaju stigmatiziranog pojedinca, one su također i produkt samih društvenih interakcija jer se definicije „normalnog" i „devijantnog" upravo formiraju procesom interakcije pojedinca s njegovom društvenom okolinom[14]. Gotovo sva ponašanja koja Goffman svrstava u stigmu karakternih mana postat će predmetom interesa psihijatrije u 19. stoljeću i biti podvrgnuta procesu medikalizacije: kriminalna prošlost postaje jedan od dijagnostičkih kriterija prema kojima se procjenjuje potencijalna urođena sklonost pacijenta zločinu, ovisnosti su za psihijatre također i znak i uzrok hereditarno oslabljenog ustroja i degeneracije.[15] Homoseksualnost i ostali oblici seksualnog ponašanja koji su prkosili dominantnim patrijarhalnim i heteronormativnim nazorima ondašnjeg društva postali su predmetom ekstenzivnih psihijatrijskih studija poput često čitane *Psychopathie Sexualis* (1886.) njemačkog psihijatra Richarda von Krafft-Ebinga te bili proglašeni simptomom duševnih poremećaja. Na sličan je način medikalizirano suicidalno ponašanje, nezaposlenost je smatrana nevoljkošću ili nesposobnošću za rad, a radikalni politički stavovi mogli su biti čitani kao simptom paranoje. Medikalizacija svih vrsta Goffmanovih stigmi karakternih mana pokazuje kako je psihijatrija devetnaestog stoljeća nastojala svojim diskursom obuhvatiti najširi mogući opseg devijantnijih ponašanja te se etablirati kao intelektualni autoritet u njihovoj dijagnozi i suzbijanju.

Medikalizacija zločina: kriminalna antropologija i psihijatrija 19. stoljeća

Primjena medicinskih znanja u sudskim procesima razvija se paralelno s nastankom psihijatrije kao suvremene medicinske discipline. Prvim stručnim psihijatrijskim svjedočenjem

13 Isto, 4.
14 Isto, 138.
15 Benedict Augustin Morel, *Traité des maladies mentales* (Pariz: Masson, 1860), III-IV.

pred sudom smatra se iskaz liječnika londonskog zavoda Bedlam, Johna Munroa, na suđenju Laurencea Shirleyja, četvrtog Earla Ferresa 1760. godine. Shirley je bio optužen za umorstvo svog tajnika i odlučio se na obranu neuračunljivošću, no ipak je osuđen i obješen.[16] U prvoj polovini devetnaestog stoljeća uspon francuske škole *moral treatmenta* doveo je do razvoja niza psihijatrijskih kategorija namijenjenih objašnjavanju nasilnih zločina, poput „monomanije" Jean-Étiennea Esquirola[17] i *moral insanity* Jamesa Pritcharda.[18] Obje dijagnostičke kategorije nastale su u vrijeme kad je psihijatrija bila fokusirana na zavodsko liječenje i kad su se biološke i psihološke teorije uzroka duševnih bolesti isprepletale. Samim time su i ove rane dijagnostičke kategorije vezane uz zločin daleko više utemeljene u psihologiji nego u biologiji. Esquirol govori o abnormalnim afektima i impulsima u ljudima koji na prvi pogled ne odaju dojam duševno bolesnih,[19] dok Pritchard opisuje *moral insanity* kao pojavu ludila, pri kojoj inteligencija osobe nije manjkava, ali su aktivni i moralni principi iskrivljeni i preobraženi.[20] Ono što je ključno u tom ranom diskursu o duševnim bolestima kao faktorima zločinačkog ponašanja jest upravo ideja da potencijalno opasni poremećaji mogu postojati skriveni u naizgled normalnih osoba. Dok će se pristup etiologiji i terapeutskim metodama prema kraju stoljeća mijenjati, ta će opstati kao ključni element diskursa o duševno oboljelim kriminalcima.

Već sredinom devetnaestog stoljeća lamarkistička i darvinistička teorija evolucije, razvoj novih tehnika bojanja i proučavanja moždanog tkiva te širenje psihijatrijskih znanja europskim prostorom dat će podlogu razvoju biološke psihijatrije,

16 Joel Peter Eigen, „Intentionality and insanity: what the eighteenth-century juror heard", u: *The Anatomy of Madness; Essays in the History of Psychiatry*, sv. 2: *Institutions and society*, ur. W. F. Bynum, Roy Porter i Michael Shepherd (London; New York: Tavistock Publication, 2004), 37.

17 David W. Jones, *Disordered Personalities and Crime. An analysis of the history of moral insanity* (London; New York: Routledge; Taylor & Francis Group, 2016), 55.

18 Isto, 59.

19 Isto, 55.

20 James Cowles Prichard, *A Treatise on Insanity and Other Disorders Affecting the Mind* (London: Sherwood; Gilbert and Piper, 1835), 4.

koja je uzroke duševnih bolesti tražila u urođenim ili stečenim defektima živčanog sustava. Osim darvinističke teorije, utjecaj na razvoj novih psihijatrijskih ideja, poput one o degeneraciji, imala je i sve veća anksioznost društvenih elita pred ubrzanim promjenama društva na putu prema modernosti: nove teorije o podrijetlu čovjeka, poput one Charlesa Darwina, poljuljale su dotadašnje teološke i filozofske predodžbe ljudske vrste kao posebne u odnosu na ostali životinjski svijet. Urbanizacija i industrijalizacija su prvi put prisilile imućnije i deprivilegirane slojeve da žive u blizini jedni drugih, dok su siromašniji slojevi postajali sve pismeniji i prisutniji u političkom i javnom životu. Uz to, šire se egalitarne ideje te se događaju javne demonstracije, pobune i prevrati. U novonastalim radničkim predgrađima polako se razvija rana adolescentska kultura, potaknuta povećanjem pismenosti, širenjem političkog radikalizma i promjenama u načinu obiteljskog života.[21] Strah pred zločincima, prevratnicima i širenjem nezdravih navika poput prostitucije i alkoholizma postaje prisutan u široj javnosti i rezultira brojnim redarstvenim kampanjama usmjerenim prema socijalnoj kontroli nižih slojeva. Psihijatri, kao još uvijek marginalizirana grana medicine, ali i dalje svojim podrijetlom, imovnim statusom i obrazovanjem pripadnici društvenih elita, razvijaju nove diskurse o zločinu. No, za razliku od prijašnjih diskursa, čija je zadaća bila izdvajanje i potencijalno reformiranje zločinaca u zavodima, diskurs psihijatrije druge polovine 19. stoljeća bit će obilježen terapeutskim pesimizmom i sve jačom tendencijom prema medicinskoj kontroli tijela marginaliziranih skupina, a naročito onih pojedinaca koji su bili prepoznati kao devijantni. Upravo se tada formiraju medicinski nazori o gotovo svakom zamislivom obliku društvene devijacije: od sklonosti kriminalu do artikuliranih prevratničkih ideja. Dvije temeljne ideja oko koje će se formirati ovaj novi diskurs jesu teorija degeneracije belgijskog frankofonog psihijatra Benedicta Morela i ideja o „rođenim zločincima" talijanskog psihijatra Cesarea Lombrosa.

21 Joe Savage, *Teenage: The Creation of Youth 1875-1945* (London: Chatto & Windus, 2007), 4-5.

Upravo će ova prva, raširenija teorija najbolje sažimati i odražavati društvenu anksioznost privilegiranih klasa. Benedict Morel bio je ravnatelj Zavoda za duševno oboljele u ruralnoj komuni Saint Yon na sjeveru Francuske. Intelektualno se razvio tijekom burnih tridesetih i četrdesetih godina devetnaestog stoljeća. U Parizu 1857. godine Morel objavljuje *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales* (*Traktat o fizičkoj, intelektualnoj i moralnoj degeneraciji*). U toj kratkoj knjižici prikazao je dvanaest portreta svojih pacijenata i pacijentica na kojima su navodno uočljivi dokazi trajne i nepromjenjive fizičke, mentalne i moralne degeneracije.[22] Morel je jasnije elaborirao sâm pojam degeneracije u svojoj sljedećoj knjizi *Traité des maladies mentales* (*Traktat o mentalnoj bolesti*), objavljenoj 1860. godine. Degeneracija je, prema Morelu, proces „patološke devijacije od idealnog tipa ljudskog bića kakvo je stvorio Bog, proces koji je počeo s Adamom i Evom. Dok je dio čovječanstva bio zdrav i prilagodljiv, dio je bio sve više nesposoban za društvenu djelatnost i prenosio je te svoje karakteristike na potomstvo".[23] Degeneracija se, prema Morelu, manifestirala kao duševna bolest i kao prisutnost vidljivih tjelesnih „stigmi" poput urođenih deformacija i „nepravilnog" oblika lubanje. Uzrok degeneraciji bile su uglavnom životne navike poput nemorala i alkoholizma, kao i određene tjelesne bolesti, a proces se pogoršavao iz generacije u generaciju te ga je bilo moguće usporiti ili zaustaviti jedino eugeničkim mjerama.[24] Isticanjem kategorija poput nemorala i alkoholizma te stvaranjem dijagnostičke poveznice između tjelesnih obilježja, duševne bolesti i herediteta Morelu je uspjelo objediniti tradicionalni moral i nove biološke teorije. Tradicija je na neki način dobila znanstveno uporište, a suvremeni način života mogao je rezultirati jedino propašću vrste. Teorija degeneracije postat će sveprisutna u europskim psihijatrijskim krugovima, a na početku novog stoljeća bit će ponovno aktualizirana u

22 Benedict Augustin Morel, *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales* (Pariz: Baillière, 1857), 6.

23 Isto, II.

24 Isto, III-IV.

iznimno popularnoj istoimenoj knjizi psihijatra Maxa Nordaua, prožetoj apokaliptičnim vizijama propasti Zapadne civilizacije. Nordau je bio sklon vidjeti najmlađe generacije umjetnika i pisaca kao konačni stupanj procesa degeneracije, osobe s „moral insanityjem" blažeg opsega. Oni ne čine kriminalna djela, ali žele „filozofskim floskulama dokazati da su dobro i zlo, vrlina i porok arbitrarne distinkcije".[25] Nordau je svoju knjigu posvetio talijanskom psihijatru Cesareau Lombrosu, zaslužnom za ideju o „rođenim zločincima". Lombrosovo kapitalno djelo *Zločinac* doživjelo je od svog objavljivanja 1876. godine niz izdanja i bilo je osobito poznato na njemačkom govornom području. Čak bi se moglo reći da je Lombroso donio Morelovu teoriju degeneracije među njemačke psihijatre. Lombroso je pretpostavljao da je već promatranjem pacijentove fizionomije moguće utvrditi njegovu sklonost kriminalu te je pretpostavljao da postoje zločinci koji su biološki determinirani za sukobe s okolinom, tzv. rođeni zločinci. Lombroso je preuzeo Morelove fizičke stigme degeneracije i pretvorio ih u znakove kojima se može utvrditi je li osoba kriminalac te ih prozvao atavizmima – zaostacima iz ranijeg stupnja čovjekova evolucijskog razdoblja. Neki od atavizama koje je Lombroso isticao kao prepoznatljive u rođenih zločinaca bili su asimetrija lubanje, nedostatak osjetljivosti na dodir i ljevorukost.[26] Lombroso je smatrao da urođeni zločinci boluju od podvrste „skrivene epilepsije" koja se ne manifestira epileptičnim napadajima, već trajnim poremećajem ličnosti.[27] Kao glavne karakteristike rođenog zločinca-epileptičara Lombroso navodi njihovu sklonost burnim emocijama i prikriven karakter njegove bolesti. U pomalo paradoksalnom obratu, nakon tvrdnje da tjelesne stigme čine urođene zločince jasno uočljivima, Lombroso će opet reiterirati ideju prisutnu još od Esquirola, o prikrivenom karakteru zločinačkog ludila. Prema

25 Max Nordau, *Degeneration* (London: Popular edition, 2016), 24.

26 Cesare Lombroso, *Criminal Man* (Durham; London: Duke University Press, 2006), 248-250.

27 Stella Fatović-Ferenčić i Marin Kuhar, „They accused me of strangling her: epilepsy and violence debate in Croatia at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries", *History of Psychiatry* 28 (2017), br. 4: 461.

Lombrosu, epileptičar „u trenutku kad dođe u sukob sa zakonom pokazuje lucidnost zbog koje se često doima kao da lažira svoju epilepsiju, a to stanje može trajati satima, danima ili tjednima“.[28] Lombroso vezu između epilepsije i zločina uspostavlja tvrdnjom da su epileptičari skloni nenadanom i bezrazložnom nasilju. Glavna karakteristika skrivene epilepsije jesu nagle, nepredvidive provale nasilnog ponašanja. Između tih epizoda i epileptičkih napadaja postoji jasna analogija, no dok se klasični napadaji manifestiraju grčevima mišića, „psihološki ekvivalenti fizičkog epileptičkog napadaja su obilježeni nepredvidivošću i razornim bijesom koji pretvaraju uobičajeno ponašanje epileptičara u kratkotrajnu karikaturu zločinačkog ponašanja“.[29]

Moralno iskvareni pojedinci i „luđačka umorstva“: kriminal i duševna bolest u počecima hrvatske psihijatrije.

Među hrvatskim psihijatrima teorije o *moral insanity*, degeneraciji i rođenim zločincima skrivenima ispod tankog vela normalnosti bile su prisutne od prvih godina rada Zavoda za umobolne u Stenjevcu. Tako će već 1893. stenjevečki kućni liječnik Dragutin Forenbacher napisati članak o „moralnoj ludosti“. Članak je zapravo bio prepričan Krafft-Ebingov opis *moral insanity* kao stanja usko vezanog uz devijantnu seksualnost, koju karakterizira nemogućnost razumijevanja „uzvišene“ strane ljudskih zakona. Za Forenbachera su ljudi koji pate od *moral insanity*:

> „...tupi na sve što je liepo, dobro, plemenito i uzvišeno. Oni ne mogu da shvate ili prosude etičke pojmove. Jer ne poznadu ništa plemenita, ne imađu srdca ni za braću, ni za roditelje, niti znadu, što je to ljubav domovine, što li sućut prema bližnjemu nevoljniku. Oni ne mogu da dublje proniknu u zakon, da mu odkriju njegovu etičnu i estetičnu stranu, pače sam zakon nije im drugo, već samo zapriekom, da ne čine zlo“.[30]

28 Lombroso, *Criminal Man*, 250-251.

29 Isto, 257.

30 Dragutin Forenbacher, „O takozvanoj moralnoj ludosti (moral-insanity) osobitim obzirom na patološki spolni nagon (sa gledišta psyhiatričko pravna)“, *Liečnički viestnik* XV (1893), br. 4-5: 49-53, 65-69.

Osim opisa „moralno ludih" pojedinaca i detaljne klasifikacije njihovih devijantnih seksualnih sklonosti, Forenbacher ne ulazi u dublje objašnjavanje izvora zločinačkog ponašanja, zadovoljivši se objašnjenjem da su te osobe jednostavno duševno oboljele. Tek će Žirovčić, pišući na prijelazu stoljeća, konstruirati čvršću povezanost između zločina kao oblika društvene devijacije i duševne bolesti. U člancima „Moralna izkvarenost i duševna bolest" iz 1896. godine i „Ludjačka umorstva nazvana la folie rouge" iz 1898. Žirovčić će postaviti temelje svojih pogleda na kompleksan međuodnos duševnih bolesti i zločina, s jasnim osloncem na Lombrosovu školu kriminalne antropologije. U članku „Moralna izkvarenost i duševna bolest" napisanom nedugo nakon njegovog prvog umirovljenja, Žirovčić postulira postojanje „ćudorednog čuvstva" koje je naslijeđeno od predaka i čija ukorijenjenost u čovjekovom umu ovisi od ustrojne naklonosti pojedinca. Žirovčić u zagradi daje njemački prijevod pojma „ustrojna naklonost" kao „organische Anlage" što bi doslovno značilo „organski preduvjet". Uz organski preduvjet, moralno čuvstvo razvija se i odgojem i utjecajem životnih odnosa:

> „...egoistični podražaji vazda narivavaju svoju prevlast, dok ih napokon altruistični protupodražaji nesvrate u stanovite granice; mnogobrojnim izkustvnni dodje čovjek do spoznaje, da ima svoj ego uzporediti i podrediti zajedničkomu skupu ljudstva, u kojem tura i biva turan, jer samo na taj način može i svoju dobrobit unaprediti".[31]

Dakle, urođeni i nasljedni osjećaj za moral stalno se razvija borbom egoističnih i altruističnih podražaja. Dobro razvijen ćudoredni osjećaj rezultira razvojem savjesti koja služi kao unutarnji impuls koji navodi ljude da postupaju moralno i u skladu sa zakonom.[32] Uz zločince koji postaju takvima zbog strasti, koristoljublja ili lošeg odgoja, Žirovčić navodi dvije kategorije zločinaca koji su od osobitog interesa psihijatriji. Prvu kategoriju naziva „umobolnim zločincima" i obuhvaća onu skupinu

31 Ivan Žirovčić, „Moralna izkvarenost i duševna bolest", *Liječnički vjesnik* (1896), br. 9: 202.

32 Isto.

zločinaca koji dolaze u sukob sa zakonom u stanju pomućene svijesti:

> „Prvo su umobolni zločinci. Užasnimi patnjami u duševnih bolestih, varkami ćutila, ludimi misli, preinačenjem svjestnosti, u epileptičnoj omamljenosti, u djelovanju otrova na moždjane, u paralitičkoj i staračkoj suhotici moždjana nastaje toliko strašnih nutarnjih podražaja i explozija, koje nesretnike dovode u oprieku sa ljudskim družtvom i sile na najgrozniji odpor proti njemu. Takovih zločinaca zakon ne kazni, jer njihovi čini proizlaze iz posve promienjenih duševnih funkcija, pak se za nje ne može upotrebiti ono mjerilo, koje se polaže na ljude poprièčnoga duševnoga zdravlja."[33]

Unutar te kategorije Žirovčić pobliže spominje dvije skupine koje su u 19. stoljeću činile velik udio štićenika psihijatrijskih azila: alkoholičare i oboljele od progresivne paralize (konačnog stadija sifilitičnog oboljenja koje rezultira trajnim degenerativnim promjenama na mozgu).[34] No, kao razlog njihova isticanja kao „opasnih", Žirovčić ne navodi njihovu osobitu sklonost nasilju, već postupni razvoj njihovih bolesti, neprimjetno propadanje njihova moralnog osjećaja, ponovno, skriven karakter njihove patologije:

> „Epileptika svatko pozna kao brutalna, surova čovjeka; nu alkoholisti su obično jovialni, veseljaci, samo nesretna njegova obitelj gorko ćuti, kakvi znadu biti u kući, ali joj nitko ne vjeruje ili uzima na lahku ruku. Progresivna paraliza razvija se često vrlo polagano, u začetku su njezini pojavi samo dobromu poznavalcu jasni, dok još nitko ne vjeruje u ozbiljnost bolesti; kako ta bolest često spopada duševne radnike, mogu oni u obitelji, u službi i u javnosti mnogo zla počiniti, dok se napokon ne očituje bolest jasnimi znakovi.[35]"

Naravno, kako bi se spriječilo da ovisnici o alkoholu i oboljeli od progresivne paralize počine nasilne zločine, Žirovčić preporučuje njihovo što ranije smještanje u zavode, kao i neodređenim strožim zakonima vezanim uz sprečavanje tih bolesti time

33 Isto.

34 Edward Shorter, *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac* (New York: John Wiley and Sons, 1997), 59.

35 Žirovčić, „Moralna izkvarenost i duševna bolest", 203.

prisvajajući psihijatrima stručni autoritet za prepoznavanje i tretman potencijalno opasnih društveno devijantnih pojedinaca.

Druga skupina od posebnog interesa za psihijatriju jesu rođeni zločinci. Žirovčić smatra da su oni:

> „...porieklom nemoralni, kojim u obće manjka ćudoredno čuvstvo, koji u sebi, često i na sebi nose biljeg zloće i škodljivosti; ljudi spremni na svako zlo, parasitarni i pogibeljni članovi ljudskoga družtva, koji se niti dadu odgojiti za kakvu koristnu djelatnost, niti kaznami popraviti..."[36]

Uzrok njihova stanja Žirovčić vidi u činjenicama da se različiti aspekti ljudske psihe mogu nejednako razvijati. U pitanju je učenje o asimetričnosti pojedinih moždanih centara koje je Žirovčić usvojio od Lombrosa, a Lombroso je do njega došao preko frenoloških teorija koje su, iako već onda smatrane znanstveno dubioznima, svejedno ostavile velik utjecaj na kulturu europskih elita. Takva pojedince Žirovčić, u skladu s uobičajenim psihijatrijskim nazorima kasnog devetnaestog stoljeća, smatra neizlječivima, a uzrok njihova stanja ne vidi u vanjskim faktorima, već u hereditetu:

> „Oni reprezentiraju individualnosti niže vriednosti, odstranjuju se od poprieènoga èovječanskoga duševnoga tipa, oni su izrodjeni, degenerirani. U pogledu moralnom odaje se u njih neka tupost, uslied koje si ne mogu prisvojiti čuvstvovanja za dobro, pravedno, plemenito, uzvišeno; sebičnost prevlada u njih vazda, jer im moralno čuvstvo ne daje dovoljnoga uztuka, da obuzdaju svoje strasti i pohote. Taj moralni defekt, moralna sličnost, osobito se ističe kod djece, koja su velikom pomnjom odgojena, ali uzalud, jer se svako nastojanje izjalovi, dobri nauci i primjeri ne hvataju u njih korenja, ne, uspievaju, niti nose ploda. U pogledu intelektualnom mogu postići znatni stepen razvitka, oni mogu imati umjetničkih sposobnosti, njihova fantazija može biti bujna i produktivna, a time jačim poticalom na zlo djelo."[37]

Ponovno, i rođeni zločinci ljudi su čija „abnormalnost" i urođena devijantnost nije odmah uočljiva: radi se, dapače, o ljudima koji uopće ne moraju odavati dojam poremećenih te mogu čak biti uspješni u nekim životnim poljima. Ipak, u njima po-

36 Isto.
37 Isto.

stoji poremećaj moralnog nazora koji ih prije ili poslije dovodi u sukob s nazorima društva te ih, na neki način, predodređuje za život zločina. Čak se i njihove eventualne kvalitete poput umjetničkih sposobnosti i bujne mašte samo pretvaraju u nešto što ih lakše potiče na devijantno ponašanje. Dok Žirovčić smatra psihijatre sposobnima prepoznati takve pojedince, ne vidi svrhu u liječenju rođenih zločinaca niti njihovu smještanju u zavode. Nadalje, njihovo stanje ih ne opravdava za njihova djela i, prema Žirovčiću, njima se trebaju baviti policijski i pravosudni organi represije. Pritom psihijatrija samo može dati sud o njihovoj „nepopravljivosti" i uzrocima njihova stanja.

Iako psihijatrijski diskurs o „rođenim zločincima" otvoreno ne nudi nikakvu terapeutsku mjeru za rješavanje tog društvenog problema, Žirovčićev zaključak kako moralno iskvareni ljudi uglavnom potječu od duševno bolesnih roditelja imat će ozbiljne implikacije i dati vjetar u leđa zagovornicima eugeničkih mjera. Na kraju, povezivanje duševnih bolesti i *moral insanity* ili „moralne iskvarenosti" u okviru koncepta hereditarne degeneracije obilježilo je neurodivergentne pojedince stigmom manje biološke vrijednosti koja više nije bila artikulirana diskursom karakternog nedostatka, već biološkog determinizma. Duševno oboljeli ljudi tako će postati izravnim ili neizravnim uzrokom zločina kao socijalnog problema, a takve će ideje Žirovčić na još eksplicitniji i senzacionalističkiji način izraziti dvije godine kasnije u članku o „luđačkim ubojstvima".

Članak „Ludjačka umorstva nazvana la folie rouge" počinje mračnim prikazom povijesti kao krvave, „pisane crvenom tintom", koja je počela biblijskim Kainovim bratoumorstvom i nastavila se nizom nasilnih epizoda, sve do današnjeg vremena u kojem se lako saznaje za brojne grozote i zločine, pa tako i za one naizgled počinjene bez jasnog motiva. A za njih javnost često pretpostavlja da su djela luđaka.[38] Žirovčić u tom članku daje detaljan pregled poznatih kategorija duševne bolesti, od alkoholizma, preko epilepsije, manije, melankolije i paranoje, do razli-

38 Isti, „Ludjačka umorstva nazvana la folie rouge", *Liječnički vjesnik* (1898), br. 7: 226.

čitih oblika hereditarne duševne bolesti te procjenjuje sklonost svake od njih zločinu. Alkoholizam i ovdje, kao i u prethodnom članku, zauzima istaknuto mjesto, no ovdje mu se, kao novitet, pridružuje i epilepsija. Žirovčić pogrešno smatra da je uzrok epilepsije u alkoholizmu roditelja, a epileptičare smatra čak i gorima od alkoholičara te mistificira njihove zločine pridavši im auru neobjašnjivosti:

> „Alkoholizam često rodi epilepsiju, to jest, epileptici često potiču od roditelja alkoholiste. Zlo radja zlo; a ne zna se, što je strasnije, roditelj ili rodjenik! I epileptičar pocinja u ludilu strašan pokolj, te je u psycholozkoj analyzi zločinstva iztražitelju vasda na umu sablast epilepsije, koju naslaćuje iza zastora, što no pokriva tajinstvena umorstva, bez jasnoga motiva."[39]

Osim što su provale nasilja u epileptičara neobjašnjive i nepredvidive, Žirovčić ponovno naglašava kako njihova bolest može biti skrivena, ističući kako epileptičari u stanju „somnabulizma" ili „automatizma" mogu tjednima i mjesecima obavljati razne djelatnosti, „sve pod prikazom normalnih ljudi"[40]. Njihove provale nasilja opisane su kao zastrašujuće, praćene „halucinacijama crvene boje"[41], a Žirovčić opisuje njihove crte ličnosti kao izrazito antisocijalne, oni imaju „silovitu ćud", „ujedljivu razdražljivost" „prkositu zakopčanost", „tiransku nesnošljivost", „naginju na tmasto religijsko snatrenje, te se ističu okorjelim egoizmom". [42]

Ako će neobične crte ličnosti i sklonost provalama agresije biti stigma koja će opisivati epileptičare kao sklone nasilnim zločinima, kod drugog „skrivenog ludila", paranoje, ta će veza biti vezana uz neobičan način razmišljanja. Isticanjem „paranoika" kao socijalno najopasnijeg[43] tipa duševno oboljele osobe sklone zločinu, Žirovčić će implicirati vezu između neortodoksnih načina razmišljanja i nasilja. Kao i kod epilepsije, uzrok paranoje jest degeneracija te je ona neizlječiva. Psihološka osnova

39 Isto, 227
40 Isto, 228.
41 Isto.
42 Isto.
43 Isto.

paranoične bolesti jest „hyperaesthezija i hypertrophija vlastite osobnosti“, nakon čega se javljaju umišljene progonstvene ideje koje mogu natjerati bolesnika na počinjenje zločina iz straha pred umišljenom opasnošću.[44]

Kao i kod svih ostalih duševnih oboljenja, i kod paranoje postulirani prikriveni karakter bolesti predstavlja dodatnu opasnost za društvo. Paranoidni pojedinci, prema Žirovčiću, zadržavaju sposobnost neometanog i bistrog razmišljanja, kognitivne funkcije nisu im pomućene te tako mogu efektivno skrivati vlastitu patologiju.[45] Dodatna i bitna opasnost od paranoika istaknuta u članku jest paranoikova sklonost da, nakon što ga se internira u zavod, podriva autoritet psihijatrije vlastitim pritužbama protiv liječnika i ljudi koju su ga ondje smjestili. Dapače, Žirovčić će reći da je veća uključenost psihijatrije u društvo i rano zatvaranje devijantnih osoba u psihijatrijske klinike najbolji recept za borbu protiv umorstava koje počine duševno oboljele osobe. No, Žirovčić je svjestan da u društvu još postoji otpor i kontroverza oko institucionalizacije određenih pojedinaca. Za ovaj otpor vlastitom diskursu okrivit će same paranoidne pacijente:

> „A odkuda potiče to potvorno sumnjičenje? Ponajviše od ludjaka samih, kojim obćinstvo više vjeruje, nego liečnikom. Sulud, nemoralan, raztrošan, nepriličan, često i pogibeljan čovjek bude na želju obitelji u ludnici interniran, ne bi li se tuj izliečio. On kopa i ruje svom snagom svoje još sačuvane, te zlobom i ograničenjem slobode podpirene inteligencije, i podje mu za rukom da uteče, obično podporom iz vana. Sad nastane hajka na liečnike, koji da su iz osobnog interesa ograničili slobodu čovjeka. Nadje se odvjetnika, koji se zauzmu za quaerulanta, osobito ako je iz porodice odlične imenom ili novcem; razpredu se tužbe i parnice, a novinstvo cieloga svieta stostrukimi trubljami razglasuje senzacionalnu affairu i producira za dokaz počinjene nepravde – protuslovna liečnička mnienja (!); napokon stvar umukne, pošto je obično začetnik i povod sve te huke i buke iznova gdjegod u ludnici zatihnuo, ali sva ta halabuka ostayila je trajnu sjenu sumnje glede pravilnosti ludničkog interniranja. Mnogi paranoici su najneugodniji i najnesnosniji stanovnici ludnice.“[46]

44 Isto.
45 Isto.
46 Isto, 231.

Žirovčićeva slika paranoika kao naizgled zdrave osobe, čija su uvjerenja čudna i osebujna, koja često prikriva svoju bolest i umišlja proganjanje, ponekad je utjecala na poimanje pacijenata zatvorenih u Stenjevec zbog političkih prijestupa. Najpoznatiji takav slučaj zacijelo je onaj Miloša Krpana, pučkog učitelja iz Dubovika kraj Slavonskog Broda. Krpana je 1897. seoski starješina Đuro Ostojić prijavio Gradskom poglavarstvu u Brodu na Savi optuživši ga da „na bunu diže seljake i čudne skupove s njima održava".[47] Proveden je pretres školskih prostorija te su na tavanu škole pronađeni Krpanovi subverzivni spisi, nakon čega je Krpan optužen zbog „zločina pokušanog zavođenja na veleizdaju, uvrede članova C. i Kr. kuće ometanja javnog mira i ometanja vjerozakona".[48] Subverzivni tekstovi bili su nacrt za knjigu koju je Krpan naumio dijeliti obrazovanijim ljudima kako bi širio anarhističke ideje, a obilovali su slavljenjem socijalizma i anarhizma i kritikama članova habsburške imperijalne kuće.[49]

Sudski vještaci pregledali su Krpana na zahtjev njegova odvjetnika Josipa Franka. Njihova prosudba bila je da je „Miloš Krpan svojih djela svjestan, da je ubrojiv i za svoje riječi i djela odgovoran, no da se u njega razvila neka vrst megalomanije, koja je često preteča ozbiljne duševne bolesti".[50] No, na samoj sudskoj raspravi vještak dr. Isidor Schliek promijenio je svoj iskaz i donio mišljenje prema kojem Miloš Krpan ne može biti odgovoran za svoja djela[51] i Krpan je na temelju tog mišljenja oslobođen optužbe. Ubrzo nakon oslobađajuće presude Krpan je postao jedan od rijetkih štićenika koji su sami zatražili smještanje u Zavod za umobolne u Stenjevcu, navodeći kao razlog da je „iz razlaganja sudbenog vještaka dra Schlieka pri sudbenoj raspravi" te iz obrazloženja osude razabrao da su se u njegovu životu pojavili znakovi koji se mogu tumačiti kao početak duševne bolesti, ali koji se mogu, prema izjavi dr. Schlichta, „mirnim

47 KPV, 1899.
48 Isto.
49 Isto.
50 Isto.
51 Isto.

životom i dobrom njegom izliječiti", dodavši da „osjeća neku nervoznost".[52]

Pri dolasku u zavod Krpan je pregledan te opisan na sljedeći način:

> „...miran, čist i dobro orientiran... govori mnogo kad ga se nagovori, ali sasvim logično i vrlo rječito... Akoprem je vrlo učtiv naspram liječnikom to se može opaziti da se drži bez dvojbe ako ne pametnijim to ipak isto tako pametnim i učenim kao što su oni. Ako što pripovieda to radi uvjek u nekom poučavajućem i odrešitom tonu, koji izključuje svaki protuslov te pokazuje kako je duboko i nepokolebivo uvjeren u istinitost svega što kaže."[53]

U zavodu Krpan, na zahtjev liječnika, piše svoj opširan životopis naslovljen *Kaplja u moru ili iz života jednog nazovi-luđaka, napisao Krpan, Motto: empiričkom filozofijom za vječnim idealima*.[54] U životopisu govori kako se još mlad zainteresirao za čitanje filozofskih djela, i da je bio samotnjak, da je živio „kao pustinjak kloneći se svieta i njegovih bučnih bachanalia, jer je vidio da je sviet odviše sebičan i zloban".[55] S vremenom odlučio se posvetiti borbi za socijalna pitanja te je otad njegov život bio „nalik ladji na uzburkanom moru" i uvijek su ga proganjali „izprazni, sebični, okrutni, glupi, ljudi današnjeg društva, koji misle da će pomoću tamnice i ludnice održati svoje nakaradne odnošaje".[56]

Dijagnoza postavljena Milošu Krpanu glasila je „paranoia originaria". Poput Žirovčića, kućni liječnik će također istaknuti skriveni karakter paranoje i mogućnost da paranoik od ljudi čak bude smatran borcem za socijalnu pravdu:

> „Ne ćemo ustvrditi da je on ludjak kakvoga si obično lajci (*sic*!) predstavljaju već mislimo pod imenom paranoika čovjeka koji već od djetinjstva gaji na jednoj strani misli progonjenja a na drugoj misli precjenjivanja svoje osobe. Duševni abnormalitet takvog čovjeka netreba biti napadan njegovoj okolici, dapače taj čovjek može biti radi svojih

52 Isto.
53 Isto.
54 Isto.
55 Isto.
56 Isto.

ideja i nazora smatran vrlo učenim i ženialnim čovjekuljobom i borcem za poboljšanje ljudskih prilika."[57]

No, u daljnjem proširenju kliničkog opisa „paranoie originarie" liječnik će predstaviti i želju za znanjem i socijalni angažman kao znakove bolesti:

„Ovakvi ljudi osjećaju se još od svoje mladosti pozvanima da postanu nešto velikoga. Najprije promatraju narav, odnošaje ljudske, uče i čitaju vrlo mnogo, postaju nezadovoljni sa postojećima odnošajima svojima i drugih ljudi, te hoće da svojim izvanrednim požrtvovnim radom i plamtećim govorom poboljšaju stanje ljudsko u smislu svojih novih ideja."[58]

Možemo reći da klinički zor ovdje djeluje kao mehanizam obilježavanja i stigmatizacije svakog aspekta političkog i međuljudskog djelovanja Miloša Krpana. Gotovo beskrajan niz liječnikovih subjektivnih dojmova dobiva na kliničkoj važnosti i od Krpana konstruira patološko tijelo prikrivenog paranoika. Hermeneutika kliničkog zora obuhvaća sve što Krpan kaže ili učini. Učtiv, ali pomalo nadmen govor i ponašanje bivaju čitani kao znak megalomanije. Isticanje kontakata s inozemnim učenjacima biva odbačeno kao pretjerivanje i deluzija, a politički točno prepoznavanje svećenika i državnih službenika kao neprijatelja njegovih anarhističkih, socijalističkih i antiklerikalnih ideja znak da Krpan ima progonstvene misli.[59] U trenutku političkog didakticizma liječnik se osvrće i na opasnost od širenja Krpanovih ideja među pukom. U mnijenju je istaknuto kako u Krpanu postoji „neodoljiv nagon da svoje socijalističke ideje i svoje osebujne filozofične i znanstvene nazore u govoru i pismu raširuje".[60] Kako je Krpan radio kao učitelj, liječnik se bojao kako bi djeci koju podučava mogao „u srdca usaditi sjeme mržnje prema postojećem zakonom i društvenim odnošajem. Kratko rečeno, mislimo da bi uzgajao moderne pesimiste".[61]

57 Isto.
58 Isto.
59 Isto.
60 Isto.
61 Isto.

Krpan je nakon nešto više od mjesec dana boravka u zavodu pušten kući, na zahtjev Terezije Krpan, njegove supruge. Liječnici su uvjetovali njegovo otpuštanje potpisom očitovanja u kojem se Terezija Krpan obvezala da će „osobito paziti da on (Miloš Krpan) nikakvih spisa na sudove i novine nešalje".[62] Time je napravljen presedan: psihijatar se koristi prijetnjom ponovne hospitalizacije kako bi ograničio političko djelovanje osobe koju je otpustio iz zavoda. Čini se da je upozorenje bilo uzaludno i Krpan će u Stenjevcu završiti još jedanput 1898. godine, nakon što je optužen zbog uvrede vjerozakona jer je svom zamjeniku na mjestu pučkog učitelja u Duboviku u svađi opsovao Uskrs.[63] Zaključci istaknuti prethodni put ponovljeni su u nastavku povijesti bolesti, uz zanimljiv dodatak o hereditarnom uzroku Krpanove paranoje. Navedeno je, naime, da Krpan „potječe iz hereditarno obterećene porodice" te da je „već u mladosti imao za svoje doba abnormalne nagone da, naime, marljivim čitanjem i velikim znanjem nadkrili svoje drugove".[64] Neuobičajeni stavovi Miloša Krpana, zbog kojih je opetovano dolazio u sukob s okolinom, somatizirani su kao posljedica herediteta, a njegova želja da se obrazovanjem izdigne iz svoje siromašne sredine i omogući si bolji život tumačena je kao početni simptom paranoičnog poremećaja. Krpan je ponovno otpušten na revers u travnju 1899. godine.

Zaključak

Kraljevski i zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu osnovan je u vrijeme kad je psihijatrija, kao nova medicinska disciplina, tražila odgovore na moralne i društvene krize uzrokovane napetostima između tradicije i moderniteta. Jedna od ključnih pojava koja je mučila obrazovane i privilegirane klase devetnaestog stoljeća bio je problem društvenog nasilja i kriminala. Psihijatrijski odgovor na problem društvene devijacije

62 Isto.
63 Isto.
64 Isto.

Pogled na Kliniku za psihijatriju Vrapče, fotografija nastala početkom 2010-ih. Kraljevski i zemaljski zavod za umobolne s radom je počeo 1879. godine. (*Wikimedia Commons*)

u širem i zločina u užem smislu bio je dvojak. Prvo, zločinac je kao jedinka izdvojen iz društvenog tijela, reduciran na svoju ulogu devijantne ličnosti i podvrgnut medicinskim eksplanatornim modelima. Unutar psihijatrijskih zavoda poput Stenjevca klinički zor oblikovao je kriminalitet kao medicinsku činjenicu. Objašnjavanje te medicinske činjenice bilo je gotovo isključivo biološki deterministično i artikulirano u formi dvaju narativa: degeneracije i rođenog zločinca.

Rani interes stenjevečkih psihijatara za forenzičku medicinu i njihova biološka edukacija u okviru austrougarske psihijatrije koja je imala snažno somaticističko usmjerenje doveli su do brzog usvajanja tih narativa u kliničkoj i dijagnostičkog praksi. To je dovelo do kategorizacije triju elementarnih tipova zločinačkih ličnosti: „moralnog luđaka", „epileptičara" i „paranoika". „Moralni luđak" jest koncept zasnovan na teoriji o različitim urođenim osjetima u mozgu i u mogućoj urođenoj asimetriji u njihovu razvoju, a kasnije je doveden u odnos s Lombrosovom

figurom „rođenog zločinca“. Moralnim načelima dan je hipotetski biološki temelj: govorilo se o „moralnom čuvstvu“ baštinjenom od roditelja i o urođenoj nesposobnosti nekih pojedinaca da postupaju na moralno ispravan način. Ta se kategorija tek ispočetka počela formirati kao „duševna bolest“, da bi prema odmaku stoljeća postala jednostavno iskazana kao urođeni defekt, kognitivna manjkavost određenih degeneriranih osoba. I dok je kategorija „moralnog luđaka“ više od ijedne druge bila stigmatizirana urođenom nesposobnošću uklapanja u ljudsko društvo, kategorija epileptičara vezana je za vidljiv neurološki poremećaj s nevidljivom i često skrivenom sklonošću neobjašnjivom nasilju. Gotovo svaki zločin za koji se nije mogao pronaći jasan motiv bio je objašnjen epileptičkim izljevima bijesa. Također, figura epileptičara se, u nizu diskurzivnih tvorbi, povezivala s figurom alkoholičara (jer je alkoholizam roditelja uzrokovao epilepsiju potomaka) i, preko Lombrosa implicitno, s figurom rođenog zločinca jer je, uz epileptičnu bolest, postulirana i podmukla, egoistična i nepredvidiva „epileptična ličnost“. Treća kategorija, ona paranoika, zaslužuje osobito mjesto jer se upravo na njoj najbolje može prikazati jedna od ključnih proturječnosti devetnaestoljetnog psihijatrijskog pogleda na zločin. Naime, ključni simptom paranoje očituje se u krivom načinu mišljenja i egoizmu, svojevrsnoj nemogućnosti pojedinca da se prilagodi okolini, ne zbog vlastite moralne slabosti ili epileptične impulzivnosti, već upravo zbog toga što razmišlja na način koji izlazi iz uobičajenih granica društveno prihvatljivog diskursa: psihijatri ne mogu negirati logičnu konzistentnost, stabilnost i racionalnost paranoikovih misli, već imenuju određen sadržaj kao simptom paranoje. Kao što je vidljivo iz dokumenata s vještačenja Miloša Krpana, artikulirana politička filozofija koja prkosi trenutnom političkom poretku i ne uživa široku podršku također može biti svrstana kao paranoična.

Ono što je svim prepoznatim kriminalnim ličnostima zajedničko (osim njihove biološke determiniranosti) jest skrivena priroda njihove patologije. Psihijatri osmišljavanjem graničnih kategorija prenose dvostruku stigmu duševne bolesti i krimina-

liteta na široke segmente populacije – od osoba sklonih alkoholu do onih koje se ponašaju na seksualno nonkonformistički način, nezaposlenih osoba, osoba iz obitelji u kojima je prisutan alkoholizam, vidljivih epileptičara i osoba sa subverzivnim političkim uvjerenjima. Poput jednog poznatog psihijatra sa stranica beletristike, doktora Simona Bacamarte iz kratke priče Machada de Assisa, čije prezime označava arkebuzu,[65] oni svojim medicinskim zorom mogu obuhvatiti velik dio društva, klasificirati ga, označiti i podvrći mehanizmima društvene kontrole i nadzora. Također, tim pripadnicima društva, koji su u velikom broju slučajeva pripadali redovima siromašnih i deprivilegiranih i prije nego što im je pridodana stigma neizlječivih zločinaca, pristupalo se iz pozicije krajnjeg terapeutskog pesimizma – bili su rođeni „degenerirani" i jedini način kako se društvo moglo zaštititi od njih bilo je njihovo izdvajanje i institucionaliziranje. Učenje o hereditarnoj degeneraciji koje je prevladavalo u psihijatriji 19. stoljeća, nažalost, utrlo je put brojnim eugeničkim politikama aktualiziranima u prvoj polovini 20. stoljeća.

65 Vrsta vatrenog oružja koje se pojavilo krajem 14. stoljeća na području Njemačke. (nap. ur.)

Ljudi piju kod sviđanja; oni piju kod rastanka; piju, kad su gladni, da tobože utamane glad; piju kad su siti, da bude probava laglja i da potraže tek; piju, kad je zima, da se ogriju, piju kad je toplo, da se malo ohlade; kad su pospani piju, da odbjegnu san a kad ne mogu spavati, piju da zaspe; kad su žalosni, piju i piju, kad su veseli; piju, kad se kogod rodi, odnosno kad ga krste, piju i kad ga sahrane. Ljudi piju, gotovo svakom zgodom piju!

Fran Gundrum Oriovčanin (1856. – 1919.), liječnik i autor
Alkohol – otrov! (1904.)

Iva Salopek Bogavčić

ALKOHOLIZAM KAO SOCIJALNA BOLEST BANSKE HRVATSKE

Alkoholizam i s njim nužno vezan antialkoholni pokret pojmovi su koji su uvedeni u 19. stoljeću te su tematizirani u kontekstu socijalnih bolesti i njihova liječenja. Na tragu razumijevanja alkoholizma kao jedne od socijalnih bolesti, koja od definiranja pojma do suvremenosti prožima mnoge aspekte ljudskog djelovanja, bit će objašnjeno zašto je krajem 19. stoljeća došlo do naglog skoka u potrošnji alkoholnih pića, odnosno kako je socijalna medicina pokušala tretirati alkoholizam te koji su pojedinci u hrvatskom društvu prepoznali štetnost tog fenomena. Porast konzumacije i sveprisutnost alkohola bili su uvjetovani industrijskim razvojem i novim načinima proizvodnje, ali i kulturološkim utjecajima te raslojavanjem društva krajem 19. stoljeća. Alkoholna pića su krajem 19. stoljeća u Banskoj Hrvatskoj pili radnici, školska djeca, majke i dojilje, poljoprivrednici, vojnici i umjetnici. Vjerovalo se da ona liječe, krijepe, hrane i ozdravljuju te su bila poželjna i sveprisutna na svim važnijim događajima. U onodobnoj literaturi i periodici alkoholičari su često izjednačavani s uživateljima alkohola te je umjereno uživanje alkohola shvaćeno kao put k neumjerenosti. Nejasni kriteriji razlikovanja „uživatelja" i „alkoholičara", odnosno sveprisutnost alkoholnih pića te poželjnost njihove konzumacije utjecali su na to da su uživatelji alkoholnih pića i alkoholičari bili uključeni u mnoge sfere društvenog života.

Uvod

Pitanje važnosti alkoholizma kao fenomena druge polovine 19. stoljeća temelji se na dvjema idejama. O jednoj progovorio je francuski povjesničar Fernand Braudel kad je spomenuo alkoholna pića kao veliku inovaciju – riječ je o alkoholnoj revoluciji destiliranog alkohola. Takva su se pića javila u 16. stoljeću, prihvaćena su u 17. stoljeću, a popularizirana su u 18. stoljeću. Me-

đutim, sâm problem alkoholizma javio se u ozbiljnijem obliku tek u 19. stoljeću.[1] Postavljajući pitanje zašto je taj proces tekao tako, uviđamo ne samo izrazito dugotrajan proces već i uzajamnost niza kontekstualnih socijalnih, ekonomskih, kulturnih, zakonodavnih, medicinskih i mnogih drugih čimbenika koji su krajem 19. stoljeća potaknuli povećano konzumiranje alkoholnih pića. Druga se ideja tiče viđenja alkohola kao „stoglave ažđaje", kako ga je prikazao jedan od začetnika borbe protiv alkoholizma na području Banske Hrvatske, liječnik Fran Gundrum Oriovčanin.[2] Budući da su se alkoholu pridavala raznolika svojstva, ne začuđuje da je proučavanje alkoholizma započelo u drugoj polovini 19. stoljeća, u vremenu promjena – industrijskih, zakonodavnih i kulturnih – kada su alkoholna pića zbog svoje dostupnosti postala sveprisutna, a samo su pojedinci uočavali utjecaj alkohola na ljudsko zdravlje. Pitanje je jesu li zbog spomenute sveprisutnosti alkoholnih pića alkoholičari krajem 19. stoljeća doista bili marginalizirani. Naime, tek je tada došlo do prepoznavanja „alkoholizma" i njegova definiranja kao socijalne bolesti koja je bila široko rasprostranjena. Iz te perspektive razmotrit će se pitanje jesu li „alkoholičari" zaista bili marginalizirani ili na to poimanje utječe današnja percepcija. Isto tako analizirat će se povezanost „alkoholičara" s kategorijom „uživatelja alkoholnih pića". Bit će obrazloženo i kako je pijenje alkoholnih pića svojevremeno bilo općeprihvaćeno, dok je prihvaćanjem i primjenom postulata moderne znanosti došlo do prepoznavanja i kategorizacije alkoholizma, odnosno organizirane borbe protiv navedene pojave između dvaju svjetskih ratova te uspostave definicije kroničnog alkoholizma 1952. godine.[3]

1 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, sv. I: *The Structure of Everyday Life* (London: William Collins Sons &Co Ltd., 1985), 241.

2 Fran Gundrum Oriovčanin, *Alkohol – otrov!* (Bjelovar: Lav Weiss, 1904), 23.

3 Vladimir Hudolin, *Alkohološki priručnik* (Zagreb: Medicinska naklada, 1991), 14. Prema definiciji Svjetske zdravstvene organizacije iz 1951., kroničnim alkoholičarom smatra se osoba koja prekomjerno uzima alkoholna pića, u koje se razvila duševna i tjelesna ovisnost o alkoholu i koja pokazuje duševni poremećaj ili takve poremećaje ponašanja koji upućuju na oštećenja fizičkog i psihičkog zdravlja, odnosa s drugima i poremećaj socijalnog stanja.

Prva alkoholna pića[4] nastala su procesom prirodnoga vrenja, a od 19. stoljeća alkoholna pića većinom su rezultat industrijske proizvodnje. Pri procesu prirodnoga vrenja narodi su se za dobivanje alkoholnih pića koristili šećerima dobivenima iz voća ili žitarica poput šljive, grožđa, ječma, hmelja, riže, šećerne trske ili agave, a u suvremeno se doba alkohol dobivao i iz šećera prisutnih u kukuruzu, brašnu, krumpiru i sl., što je utjecalo na jeftiniju i veću proizvodnju alkoholnih pića. Tijekom prapovijesti čovjek je od fermentiranog meda proizvodio alkohol, a pretpostavka je kako je sâm proces destilacije potekao iz arapskog svijeta te je u 11. stoljeću korišten u medicinskoj školi u Salernu.[5] Alkohol je od 14. stoljeća poistovjećivan s lijekom i čudom za očuvanje mladosti te je, nazivan *aqua vitae*, koristio se za oživljavanje, liječio je kolike i mišićne tenzije, zubobolju te je bio preventiva protiv kuge.[6] U prošlosti smatralo se da inspiracija i polet mogu proizaći iz konzumacije alkohola. Budući da je masovnijom industrijskom proizvodnjom alkohol postao dostupan i jeftin, konzumacija je olakšana, a alkoholna su pića postala socijalno prihvatljiva i raširena u svim društvenim slojevima.

Pojam alkoholizam uveden je tek u 19. stoljeću kao bolest pod nazivom *alcoholismus*.[7] Prvi pokreti protiv konzumacije alkoholnih pića javljaju se već u 18. stoljeću kao dio religioznih pokreta koje su u Velikoj Britaniji vodili kvekeri i metodisti. Na kraju istoga stoljeća u SAD-u je dr. Leslie Kelly osnovao Ligu za borbu protiv alkoholizma, kojom je započet i rad na antialkoholizmu. Početkom 19. stoljeća Englez Thomas Trotter i Amerikanac Be-

4 Alkohol kao organski spoj nastaje tijekom kemijskoga procesa, tj. vrenja ili fermentacije. Zahvaljujući procesu fermentacije šećer se s pomoću enzima (najčešće kvasca) pretvara u etanol i CO_2. Etanol ili etilni alkohol tijekom prošlosti nazivao se spirus, tj. „špiritom" ili prirodnim alkoholom.

5 Tim Unwin, *Wine and the Vine: An Historical Geography of Viticulture and the Wine Trade* (London: Routledge, 1991), 235.

6 Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, 242.

7 Hudolin, *Alkohološki priručnik* (Zagreb: Medicinska naklada, 1991), 4. Službeno je Magnus Huss 1849. uveo termin „kronični alkoholizam" te je za to bio i nagrađen 1853. godine.

njamin Rush[8] prvi su 1813. pisali o alkoholizmu kao bolesti te su prepoznali da dugotrajna konzumacija alkohola rezultira ovisnošću, propašću jetre i mentalnom disfunkcijom.[9] U SAD-u se borba protiv alkoholnih pića intenzivirala sredinom 1820-ih razvojem društava koja su težila umjerenosti u alkoholu. Umjerenost, a ne apstinencija bila je osnova prvih protualkoholnih pokreta. Pokret umjerenosti pojavio se oko 1829. u Engleskoj, oko 1850. u skandinavskim zemljama poput Danske i Švedske, a od 1838. pokret je počeo djelovati i u Njemačkoj.[10]

Zanimljivo je u regionalnom kontekstu izdvojiti djelovanje slovenskog liječnika Franza Wilhelma Lippicha, koji je već početkom 19. stoljeća bio među začetnicima svjetske borbe protiv alkoholizma.[11] Tek izdavanjem deklaracije o apstinenciji od alkohola u medicinskoj struci oko 1895. doista je zaživio protualkoholičarski pokret. Osnivanjem društva protualkoholičara u Njemačkoj potaknuto je udruživanje raznih struka pa su tako učitelji i svećenici imali svoja društva i glasila koja su se razlikovala od društava i glasila liječnika, trgovaca ili radnika. Skandinavske zemlje prve su poradile na legislativi o zabrani alkoholnih pića.[12]

Djelovanje na suzbijanju alkoholizma prepoznato je i u široj regiji. Tako je na području Kraljevine Srbije već 1906. postojalo protualkoholičarsko društvo za suzbijanje alkoholnih pića u

8 Vinko Matijević, „O policiji ćudorednosti u opće, a napose o zadatcih uprave proti alkoholizmu s osobitim obzirom na naše domaće odnošaje", *Radnički Glasnik: list za interese hrv. radničkog staleža* (Zagreb), 15. VI. 1888. Benjamin Rush je već 1804. upozorio na štetnost alkoholnih pića, a 1808. osnovao je prvo društvo umjerenih korisnika alkoholnih pića u Morei, SAD.

9 Marica Jandrić-Balen i Ivica Balen, „Andrija Štampar i borba protiv alkoholizma", u: *Andrija Štampar*, knj. I.: *Mladost Andrije Štampara (1888.–1919.)*, prir. Ivica Balen i Stana Vukovac (Osijek; Slavonski Brod: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku; Opća bolnica „Dr. Josip Benčević" Slavonski Brod, 2006), 85-86.

10 „The Temperance Mouvement", pristup ostvaren 14. XI. 2015., https://www.u-s-history.com/pages/h1054.html.

11 Andrej Studen, *Pijane zverine. O moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskom v dobi meščanstva* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2009). Djelovanje Franza Wilhelma Lippicha (1799. – 1845.) još nije u potpunosti rasvijetljeno te i dalje nije poznat opeg i važnost njegova pionirskog rada početkom 19. stoljeća.

12 Ernest B. Gordon, *The Anti-Alcohol Movement in Europe* (New York: Fleming H. Revell company, 1913), 11-12.

Beogradu, koje je redovito organiziralo regionalne skupštine. U Bosni i Hercegovini 1906. započelo je s radom islamsko društvo protualkoholičara u Rogatici i Brčkom, potom društvo protualkoholičara Srba u Foči i Višegradu te u Sarajevu.[13]

Na razini Austro-Ugarske Monarhije prvo se pojavilo glasilo *Der Abstinent* (*Apstinent*) koje je uređivao dr. Karl Freund, označivši početak ozbiljnijeg protualkoholnog djelovanja.[14] U zemljama ugarske krune rad društva protualkoholičara organizirala je Velika loža dobrih hramovnika, koja je izdavala glasilo *Az Alkoholkérdés* (*Alkoholno pitanje*).[15] Tijekom 1885. organiziran je u Beču i prvi međunarodni protualkoholičarski kongres, drugi je organiziran u Grazu, treći u Salzburgu, a četvrti u Brnu.[16] Paralelno su se javljali i civilni oblici djelovanja na suzbijanju alkoholizma: od težnji za organiziranjem gostionica bez alkohola,[17] izrade vina bez alkohola,[18] poticanja uloge žene u borbi protiv alkoholizma do organiziranja raznih predavanja o alkoholizmu, pa čak i azila za pijance.[19] Sav taj rad u početku je bio organiziran kao amaterizam koji je s vremenom poprimio oblik pokreta, a poslije i organiziranog djelovanja. Službeni su se poticaji počeli uočavati prvo u ugarskom dijelu Monarhije, kada je Ministarstvo prosvjete prepoznalo važnost borbe protiv alkoholizma te je 1907. tražilo da se u svaki udžbenik uvede poglavlje o štetnosti alkohola. Ugarsko Ministarstvo prosvjete također je od 1912. uvelo jedan dan u nastavi koji je bio posvećen educiranju djece o štetnosti alkohola.[20]

13 Iva Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma i protualkoholnog djelovanja početkom 20. stoljeća u Trojednoj Kraljevini", *Povijesni prilozi* 58 (2020): 131.
14 Isto.
15 Isto.
16 Gordon, *Anti-alcohol*, 83.
17 Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma", 131.
18 Isto.
19 Isto, 132.
20 Gordon, *Anti-alcohol*, 19.

Pravno-ekonomski uzroci povećanoj konzumaciji alkoholnih pića krajem 19. stoljeća

Već su Matija Antun Relković[21] ali i mnogi putopisci[22] sredine 18. stoljeća koji su obišli Slavoniju uočili kako je Slavonac manje sadio voćke, ali je zato više kultivirao šljivike te je rado konzumirao „Raky oder Schlivovicza".[23] Relković je svojevremeno uočio kako je slavonski seljak češće pribjegavao uživanju nego radu, točnije, kako nije znao unovčiti izvore svojeg užitka, nego je nakon popijene rakije ostajao i bez hrane o kojoj se na polju morao pobrinuti. Relković također navodi kako su početni uzroci konzumacije alkohola često bili zbog udruživanja radi posla[24] ili običaja, a poslije radi samog uživanja, što je vodilo osiromašenju seljaštva. Tijekom 19. stoljeća na području Slavonije sve se više kultiviralo vino, a nakon Nagodbe dolazi do razvoja određenih grana prehrambene industrije poput industrije alkohola, ciglana te pivske industrije. Na području vlastelinstva Kutjeva i Daruvara te Đakovštine djelovanjem obitelji Turković i Janković došlo je do proširenja nasada vinove loze, gradnji podruma i sve veće prisutnosti na tržištu.[25]

Smanjenjem proizvodnje vina i prestankom djelovanja malih industrija za proizvodnju alkohola jačaju veće industrije alkohola. Pojavom peronospore na području Slavonije 1892. godine propali su mnogih nasadi vinove loze, poput onih u Požeškoj županiji. Prema Izvještaju županijskoga Upravnog odbora iz 1894., samo četvrtina svih županijskih vinograda preživjela je pojavu peronospore u Požeškoj županiji. [26] Tijekom 1896.

21 Julije Jančula, *Povijest Cernika i cernička samostanska kronika* (Cernik: Vlastita naklada, 1980), 199.

22 Matija Piller i Ljudevit Mitterpacher, *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782. godine* (Osijek: Matica hrvatska, 1995), 59-64.

23 Jančula, *Povijest Cernika*, 201.

24 Kosidbe, spreže, posijela ili rad u polju.

25 Ljiljana Gašparec-Skočić, „Vinova loza i vino u povijesti, sadašnjosti i budućnosti Hrvata, Descriptio Croatiae: Vino u životu i kulturi Hrvata" *(Hrvatska revija* 4, 2015), pristup ostvaren 10. III. 2019., http://www.matica.hr/hr/470/vinova-loza-i-vino-u-povijesti-sadasnjosti-i-buducnosti-hrvata-25304/.

26 *Vinogradarstvo i vinarstvo u požeškom kraju krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, katalog izložbe (Požega: Gradski muzej Požega, 2010), 5.

pojavila se u požeškome kraju druga bolest vinograda, „oidium tukeri".[27] Potom se kao treća bolest grožđa u Požeštini 1900. pojavila filoksera.[28] Od navedenih su bolesti stradali svi vinogradi, uključujući i, prema proizvodnji vina poznato, kutjevačko vlastelinstvo. Tek 1902. cijepljenom američkom sortom grožđa u požeškom su se kraju obnovili vinogradi.

Oko 1905. vinogradi su obnovljeni pa se, kao što i statistički izvori govore, prihod počeo približavati onomu prije pojave zaraznih bolesti. Međutim, već 1907. godine Ugarska je uvela *Zakon o vinu*,[29] prema kojemu je za kvalitetu vina bila odgovorna tehnička komisija u Rijeci koja je u svojim ocjenama bila pristrana pa je mnoga konkurentska vina ocjenjivala kao škodljiva, tj. „krivotvorena", što je utjecalo na trgovinu vinom.

Austrougarska država pokušala je regulirati proizvodnju alkoholnih pića prema uzoru na ostale europske zemlje. Naredba iz 1881.[30] odnosila se na zabranu „krivotvorenja alkohola",[31] točnije, njegovu izradu od etanola[32] i prodaju, a manje na konzumaciju. Tom je naredbom Vlada ograničila trgovinu etanolom i donijela zabranu uporabe etanola kao pića. Taj je zakon podržavao industrijsku proizvodnju alkohola, utjecao je na smanjenje obrtnog pečenja rakije, pri čemu u poreznome smislu nije razlikovao proizvodnju alkoholnih pića temeljenu na tradicionalnoj proizvodnji od industrijske proizvodnje.[33] Postojao je nekontroliran problem izrade alkoholnih pića u koja su se dodavale „ojačujuće esencije" zahvaljujući kojima se moglo

27 Jančula, *Povijest*, 324. Gljivična bolest vinove loze.

28 Vladimir Anić, *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (Zagreb: Novi liber, 2002), 345. Filoksera je trsna uš, točnije, nametnik na korijenu vinove loze.

29 Želimir Bašić, *Prošlost dalmatinskog vinarstva. Prilozi za povijest vinogradarstva, vinarstva i vinarskih zadruga Hrvatske* (Split: Vlastita naklada, 2018), 205-206.

30 Salopek Bogavčić „O pitanjima alkoholizma", 119.

31 Najčešće se manipuliralo s rakijom koja bi bila izrađena od velikog postotka etanola.

32 Salopek Bogavčić, „Novogradiški kotar 1886. – 1914." (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2016). 423. Pri proizvodnji alkohola velik je problem bio u njegovoj kvaliteti, točnije, izradi tzv. krivotvorenog alkohola. Trgovci koji su proizvodili i prodavali šljivovicu imali su problema s krivotvoriteljima koji su izrađivali „šljivovicu u kućnoj radinosti", tzv. špirit koji je bio mješavina etanola, vode i smjese šljivova tropa/dropa. Često se proizvodilo šljivovicu tako što se na šljivov drop/trop lijevao etanol pa se time stvarala razrijeđena šljivovica koja se prodavala po nižim cijenama.

33 Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma", 120.

od jednog kilograma dodatka napraviti tisuću litara vina.[34] Problem prodaje „krivotvorenog alkohola“, izrađenog od etanola, pokušao se riješiti uvođenjem kazni[35] za gostioničare koji su prodavali takva alkoholna pića. Navedena je naredba utjecala na smanjenu sadnju šljiva, a time i na smanjenje njihova uroda. *Obrtnim zakonom* više se nastojalo urediti točenje alkoholnih pića pa se tako članak XVII. tog zakona iz 1884.[36] više odnosio na reguliranje prava i dozvola „krčmarenja“[37], ne zadirući u regalna prava krčmarenja,[38] nego na kvalitetu alkoholnih pića i porez, što je definirano kasnijim zakonima. *Obrtni zakon* u članku XI. ističe nužnost stvaranja obrtnog Statuta za pojedina obrtna područja kojim bi se uredio nadzor nad obrtima koji se bave točenjem pića.

Do 1888. Austro-Ugarska je imala porez na alkoholna pića koji je bio manji nego u ostalim europskim zemljama te se po stanovniku plaćalo 66,3 novčića.[39] Monarhija je tako pokazivala da teži u svojoj legislativi podupirati gospodarstvo, a ne zakonskoj regulativi koja je nastojala povisiti porez kako bi se time utjecalo na smanjenje alkoholizma. Tek novom zakonskom regulativom iz 1888. povišen je porez, a industrije žeste i dalje su se dijelile na industrijske i gospodarske. Zakonska je regulativa i dalje dopuštala kućnu izradu žeste od domaćih plodova i za vlastitu upotrebu. Porez se plaćao paušalno i prema veličini kotla, 35 novčića po litri čistog alkohola.[40] Prema članku XXXV. zako-

34 Isto.
35 Isto.
36 Isto.
37 Odnosi se na pravo krčmarenja prema *Obrtnom zakonu* iz 1884.
38 Propisana Urbarom Marije Terezija (dio IV.), a poslije i potvrđena naredbom iz 1877. te se odnose na točenje i posluživanje svih oblika vlastito proizvedenog pića, osim piva koje je kupovno.
39 Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma“, 120. Do tada je porez na hektolitar žeste iznosio 11 forinti, a prema novom će zakonu biti 35 forinti do razine utvrđenih kontingenata. Utvrđeni kontingent za ugarske zemlje bio je 872 542 hektolitara, a za austrijske zemlje 997 458. Prijeđe li se taj utvrđeni kontingent, onda se po hektolitru čistog alkohola oporezuje 45 f. Hektolitar domaće šljivovice oporezuje se 45 – 50 f, što je ista cijena za industrijski i domaći proizvod.
40 Rakija je često sadržavala 50% etanola pa je onda taj porez iznosio 17 ½ novčića po litri.

na iz 1888.,[41] etilni se alkohol ponovno mogao konzumirati, što je dovelo do povećane konzumacije alkoholnih pića. Razvodnjen etilni alkohol bio je jeftiniji od šljivovice, zbog čega je stanovništvo pilo manje kvalitetna alkoholna pića.[42] Porez na alkohol od 1888. plaćao se po broju proizvedena alkohola u kotlu te po danu, točnije, prema tome koliko je vremena trebalo da se rakija napravi. Navedeno je utjecalo na to da je stanovništvo pokušalo ispeći što više rakije za jedan dan kako bi platilo što manje poreza.[43]

Zakonski članak XXXVI. iz 1890.[44] donio je još više pogodnosti za industrijsku proizvodnju alkohola jer svi koji su prodavali žestoka pića na veliko[45] trebali su samo ishoditi dozvolu od mjerodavne financijske službe.[46] Time se pogodovalo industrijskoj proizvodnji žestokih pića, a ne proizvodnji žestokog pića šljivovice na malo, tj. u kućnoj radinosti, koju su industrije smatrale konkurentskom prije svega u kvaliteti. Prijedlog proizvođača na malo bio je da proizvođač koji ima vlastite šljivike i proizvodi 30 hektolitara po kotlu bude izuzet od plaćanja poreza[47] jer što se poreza tiče, isti se iznos plaćao za voćnu rakiju i apsolutni alkohol. Stvarno je stanje bilo takvo da samo proizvođač u kućnoj radinosti do 1 hektolitra na temelju vlastita šljivika nije plaćao porez.[48] Nezadovoljni proizvođači na malo odustajali su od izrade šljivovice pa su šljivici često rezani ili se plod prodavao industrijama, ili, pak, željezničkim rutama izvozio dalje. Kvaliteta se alkoholnih pića smanjivala, a stanovništvo je sve više konzumiralo industrijski proizveden alkohol jer je bio jeftiniji i dostupniji. Seljaku je bio dostupan jeftin, industrijski alkohol

41 Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma", 120.
42 Isto.
43 Isto, 121. Seljaci su kriomice pekli rakiju. Porez se plaćao po veličini kotla i po danu te su, imajući lošije kotlove koje su mogli prosječno puniti 3 – 4 puta dnevno, morali plaćati isti porez kao i oni koji su imali suvremenije kotlove, a punili su ih i po 20 puta dnevno.
44 Nadopuna zakonu iz 1888. stupila je na snagu 14. srpnja 1890. godine.
45 Više od 100 litara.
46 Porez na žestoka alkoholna pića plaćao se na temelju paušala ili otkupa.
47 Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma", 121.
48 Isto.

s većim udjelom alkohola jer ga je i on sâm znao razrjeđivati za svoje potrebe od čistog etanola. Prema jednoj računici iz kotara Nova Gradiška, seljak je izrađivao alkoholna pića od industrijskog etanola u omjeru 1/5 etanola i 4/5 vode.

Fran Gundrum Oriovčanin: prepoznavanje problema alkoholizma statističkom metodom

Iako je problem „krivotvorenog alkoholnog pića" kao onog koje je izrađeno od čistog industrijskog etanola sagledavan u mnoštvu tiskovina kraja 19. stoljeća kao ekonomsko i pravno pitanje koje je za posljedicu imalo smanjenje i dokidanje malih i tradicionalnih proizvođača šljivovice te pogodovanje industrijskoj proizvodnji alkoholnih pića, tek se uočavanjem posljedica navedenih procesa moglo ukazati na veći problem koji je proizašao iz masovne dostupnosti jeftinog etanola. Na problem alkoholizma u ekonomsko-pravnom kontekstu ukazivano je u mnoštvu novinskih članaka objavljenih krajem 19. stoljeća, no tek sustavnom statističkom analizom vidljivo je u kojoj mjeri je alkoholizam postao devastirajući fenomen. Alkoholizam je prepoznat kao socijalno pitanje i po svojim uzrocima i prema svojim posljedicama.[49]

Kao začetnik socijalne medicine, grane koja spaja preventivnu i kliničku medicinu, navodi se francuski liječnik Jules René Guérin.[50] Isto tako važno je napomenuti da se izravni utjecaji socijalne medicine Nijemca Rudolfa Virchowa[51] mogu uočiti u djelovanju hrvatskih liječnika poput Andrije Štampara.[52] Neke elemente prosvjetiteljsko-preventivnog djelovanja moguće je

49 Đuro Orlić „Apstinencija i naša omladina", *Novi život* (1913); P. Frohlich „Apstinencija i naše društvo", *Novi život* (1913), 34.

50 Izet Mašić, „The Most Influential Scientists in the Development of Public Health (1): Jules Rene Guerin (1801-1886)", *Mater Sociomed* 31 (2) (2019): 150.

51 Isto, „The Most Influential Scientists in the Development of Public Health (2): Rudolf Ludwig Virchow (1821-1902)", *Mater Sociomed* 31 (2) (2019): 151.

52 Rudolf Virchow (1821. – 1902.) bio je njemački liječnik, antropolog, biolog i političar koji se s Julesom Renéom Guérinom (1801. – 1886.) smatra začetnikom socijalne medicine. Više: „Social medicine", Wikipedia, pristup ostvaren 6. VII. 2024., https://en.wikipedia.org/wiki/Social_medicine.

primijetiti već krajem 19. stoljeća na prostoru Banske Hrvatske u djelima pedagoga Davorina Trstenjaka, liječnika Antuna Lobmayera, liječnika Milana Amruša te liječnika Frana Gundruma Oriovčanina.[53] Socijalna medicina kao nova grana medicine druge polovine 19. težila je napretku i poboljšanju narodnog zdravlja koje ovisi o socioekonomskim prilikama u zemlji.[54] Navedeni pojedinci bavili su se različitim edukativno-propagandnim temama s ciljem poboljšanja životnih prilika i uvjeta života. Naime, zdravlje stanovništva ugrožavala je loša ishrana, manjak pitke vode, neprikladni stambeni uvjeti, različite bolesti i sl. S obzirom na navedeno, propagandnim materijalima nastojalo se educirati seljaštvo o važnosti čistog zraka, nutritivnoj hrani, pitkoj vodi, zdravom načinu stanovanja, odjeći, obući, toaletima, održavanju higijene, pronatalitetnoj politici, ulozi braka, zaraznim bolestima poput tuberkuloze, malarije, spolnim bolestima, štetnosti prostitucije, štetnosti nekih običaja i lihvarenja, o važnosti rada i sl.

Već spomenuti Fran Gundrum Oriovčanin bavio se pitanjem poboljšanja zdravlja ljudi i temama poput prostitucije, ovisnosti o duhanu, alkoholu i sl. Uz njega vežemo i statističku analizu konzumacije alkoholnih pića u Banskoj Hrvatskoj na primjeru pacijenata ustanove za mentalno oboljele u Stenjevcu, objavljenu u knjižici *Alkohol – Otrov!* (1904.).[55]

U publikaciji *Alkohol – Otrov!* Gundrum Oriovčanin je prvotno analizirao proizvodnju alkoholnih pića, tj. piva i rakije u Banskoj Hrvatskoj, kao i udio alkoholičara u ukupnom broju pacijenata zavoda u Stenjevcu.[56] Nekoliko godina kasnije Milan Kostić,

53 Fran Gundrum Oriovčanin (1856. – 1919.), hrvatski liječnik i književnik. Rođen je u Oriovcu, kao liječnik djelovao je u Brodu, po raznim mjestima u Bugarskoj te na kraju u Križevcima. Bio je zdravstveni prosvjetitelj, promicatelj higijenskoga načina življenja te borac protiv alkoholizma i pušenja. Izdao je nekoliko knjižica o prevenciji bolesti te je bio predsjednik Društva apstinenata Hrvatske i Slavonije. „Fran Gundrum Oriovčanin", Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 10. VIII. 2015., http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23789.

54 „Socijalna medicina", Hrvatska enciklopedija, pristup ostvaren 27. VIII. 2021., http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56930.

55 Gundrum Oriovčanin, *Alkohol-otrov!*, 13.

56 Isto.

ravnatelj kaznionice u Mitrovici,[57] napravio je detaljniju analizu udjela alkoholičara među kažnjenicima u navedenoj kaznionici. Na temelju ovih analiza nije moguće donijeti zaključke *o općoj populaciji*, no jasnije se uočava povezanost zločina i alkoholizma ili, pak, duševnih bolesti i alkoholizma. Tako je analizom raširenosti alkoholizma među štićenicima u Stenjevcu uočeno da je većinom riječ o muškarcima te da je njihov broj ovisio o stanju poljoprivredne kulture vinove loze. Međutim, iako je broj alkoholičara rastao zbog propasti vinove loze te konzumacije rakije, oporavkom proizvodnje vina, broj alkoholičara 1902. bio je veći nego prve godine analize, tj. 1893. godine. Iz navedenog može se zaključiti da je došlo do povećanja konzumacije alkoholnih pića neovisno o vrsti pića. Također, vidljivo je kako je od ukupnog broja štićenika njih 28% bilo označeno kao alkoholičari.[58] Prema Kostićevoj analizi alkoholičara u mitrovačkoj kaznionici, u Banskoj Hrvatskoj najviše se pilo vino, rakija pa tek onda pivo. Nadalje, između 1908. i 1911. smanjeni su prihodi od vinogradarske produkcije zbog sve lošijeg uroda, čime se smanjila i potrošnja vina i rakije. Potonje je rezultiralo povećanom konzumacijom piva. Tijekom razdoblja od 1908. do 1911. više je zločina počinjeno u alkoholiziranom nego u trijeznom stanju. Ta je razlika najočitije bila vidljiva 1908., a najmanja je razlika uočena 1911. godine.[59] Smanjenje udjela osoba koje su činile zločine u alkoholiziranom stanju od 1908. do 1911. povezano je s urodom vrsta od kojih se dobivao alkohol.[60] Budući da je 1908. bila izrazito rodna godina i za šljivu i za grožđe, te je godine bilo najviše zločina počinjenih u alkoholiziranom stanju. Međutim, 1910. bila je izrazito nerodna pa je moguće uočiti kako je cjelokupna ekološko-ekonomska situacija utjecala na socijalni problem kriminaliteta. Kostić je ustanovio da postoje uvjetovanosti koje je moguće povezati s teškim zločinima poput ubojstva, ranjavanja i silovanja i alkoholizma jer su takve vrste kaznenih djela bile

57 Milan Kostić, *Alkohol, kriminalitet i pravo* (Zagreb: Dionička tiskara, 1912)

58 Oriovčanin, *Alkohol-otrov!*, 13

59 Od ukupnoga broja kažnjenika kaznionice u Mitrovici 1908. godine, njih 60,76% počinilo je zločin u pijanom stanju, a 1911. taj se udio smanjio na 51,62%.

60 Isto, 19.

češće kad je vinogradarski prirod bio bolji. S druge strane, teži ekonomski uvjeti uvjetovali su povećanje drugih oblika zločina, poput krađe, koji su počinjeni u trijeznom stanju.

Prema Kostićevim statističkim podatcima, čak 72,78% ubojica bilo je pri izvršenju zločina pod utjecajem alkohola. Najmanja razlika između alkoholiziranih i trijeznih osoba bila je u domeni javnog nasilja.[61] Prema geografskoj rasprostranjenosti alkoholnih pića među zatvorenicima mitrovačke kaznionice, najviše se vina pilo u mitrovačkom i osječkom kraju, a rakije u požeškom kraju.[62] Na osnovi podataka koje je prikupio Milan Kostić, više se zločina pod utjecajem alkohola događalo u hladnijim područjima, i to vikendima i tijekom praznika. Objašnjenje za to jest u činjenici da se ljudi tada više opuštaju i provode vrijeme zajedno uz alkohol. Također su zanimljiva opažanja o povezanosti alkoholizma s kriminalom i godišnjim dobima pa je Kostić smatrao da se više zločina događa tijekom jeseni, kada se peče rakija i beru vinogradi. Specifična je i povezanost mjesta zločina sa socioekonomskim statusom pa Kostić navodi kako su češći zločini na ulici i u blizini krčme nego, primjerice, u polju,[63] iako se alkoholizam češće pojavljuje među poljoprivrednicima, nadničarima i tvorničkim radnicima nego u osoba drugih zanimanja.[64]

Prema podacima koje donosi Gundrum Oriovčanin, u Banskoj Hrvatskoj je u razdoblju od 1890. do 1900. u 17 pivovara proizvedeno 783 870 hektolitara piva, s time da se proizvodnja piva povećala između 1897. i 1900. godine. U razdoblju od navedenih deset godina proizvedeno je i 15 743,243 hektolitara žeste.[65] Pitanje je koliko je od te količine žeste bilo za izvoz. Isto tako nepoznato je gdje se tolika količina alkohola distribuirala pa o realnoj potrošnji možemo samo nagađati zahvaljujući neizravnim podacima o potrošnji.

61 Isto. U razdoblju od 1908. do 1911. od svih kažnjenika bilo je 58,14% pijanih i 41,86% trijeznih.
62 Isto, 32.
63 Isto, 52.
64 Isto, 64.
65 Oriovčanin, *Alkohol-otrov!*, 5.

Prema izvještaju Gostioničarske zadruge sa sastanka održanog 23. rujna 1913., „istočeno je vina 852 hl dok je špirita uvezeno željeznicom 2 000 hl, a podvozom kolnim iz pecare žeste iz Cernika cio njezin kontingent od 720 hl, svega 3 328 hl[66] špirita".[67] Izvezena je trećina tog etanola izvan novogradiškoga kotara, a ostalih 2000 hektolitara ostalo je za potrošnju u općini. Od tih 2000 hektolitara etanola rađena je šljivovica u omjeru 1/5 etanola i 4/5 vode pa je tako u općini Nova Gradiška potrošeno 10 000 hektolitara šljivovice.[68] Trgovište, tj. općina Nova Gradiška imala je 1910. godine 3400 stanovnika,[69] zbog čega se postavlja pitanje koliko je zaista litara šljivovice odrasli stanovnik trgovišta popio u jednoj godini. Ako je riječ samo o stanovnicima trgovišta, onda bi iz toga proizlazilo da je svaka osoba godišnje popila prosječno oko 300 litara šljivovice. Ipak, budući da na umu trebamo imati i velik broj gostiju u brojnim gostionicama i krčmama, nemoguće je precizno ustanoviti koliko su stanovnici ovog trgovišta godišnje pili šljivovice.

Prema podacima koje donosi Andrija Štampar, u općini Nova Gradiška[70] 1912. potrošeno je na alkoholna pića pola milijuna kruna, što je izračunato prema potrošarinama na alkohol, državnome porezu na alkohol i općinskome nametu na alkohol. Prema Štamparovoj računici, u općini Nova Gradiška popilo se 514 416 litara vina ili 143,9 litara po osobi. Navedeno je samo u domeni vina koje nije čak ni bilo glavno alkoholno piće koje se konzumiralo u ovom kotaru.[71]

Stanovništvo Karlovca je, prema Štamparu, tijekom 1913. prema plaćenom porezu, tj. raznim trošarinama konzumiralo 2

66 Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma", 127. Zbroj koji je naveden u *Glasniku županije Požeške* ne odgovara računici te bi, prema navedenom, trebao biti manji, ali budući da ostaje nepoznato koliki je udio etanola bio u vinu, tj. je li taj udio bio 12% ili drugačije, nepoznato ostaje koliko je zaista bilo hektolitara špirita.

67 Isto.

68 Salopek Bogavčić, „Novogradiški kotar 1886. – 1914.", 197.

69 Isto.

70 Andrija Štampar ne navodi odakle su preuzeti podatci. U trgovištu Nova Gradiška 1910. živjela su 3574 stanovnika. Upravna općina Nova Gradiška sastojala se samo od trgovišta Nova Gradiška.

71 Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma", 127.

062,500 litara vina ili 121,3 litre po osobi.[72] S druge, pak, strane, odvjetnik Josip Godler iz Siska naveo je 1914. godine kako tvornica u Topolovcu kod Siska može proizvesti godišnje 1400 hektolitara žeste, kao i da se vjerojatno u samom kotaru potroši 5000 hektolitara žeste godišnje. Nadalje, Godler piše kako se vjerojatno popije 15 000 hektolitara alkoholnih pića[73] na 25 000 stanovnika.[74] Prema toj računici, potroši se oko 60 litara žeste po stanovniku godišnje, a ako se ona razrijedi, tada se po stanovniku dobije i do 180 litara rakije. Količine od 150 do 180 litara rakije po odraslom stanovniku sa suvremenog su aspekta enormne i da nema usporednih podataka o proizvodnji, djelovale bi poprilično upitno. Međutim, ako se sagledaju podaci o proizvodnji, uviđa se kako se 1890. godine – kada je bila najmanja proizvodnja žeste po stanovniku Hrvatske – proizvelo 40 litara žeste, što bi odgovaralo količini od 200 litara rakije kad se razrijedi u omjeru 1/5. Do 1900. godine ta se proizvodnja više nego udvostručila pa je proizvedeno oko 90 litara žeste po odraslom stanovniku te se na tu proizvodnju plaćalo ukupno manje poreza nego deset godina ranije.

Postavlja se pitanje: je li u navedenim slučajevima riječ o uživateljima alkoholnih pića ili alkoholičarima? Budući da se u hrvatskom kontekstu problem alkoholizma tek tada aktualizirao, moglo bi se reći da je riječ o uživateljima alkoholnih pića jer službenih podataka o broju registriranih alkoholičara tada još nije bilo. Statistička analiza u hrvatskom medicinskom kontekstu pojavila se tek na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće zahvaljujući Franu Gundrumu Oriovčaninu i Andriji Štamparu. Međutim, o

72 Isto. U prihodu grada Karlovca od državne i općinske potrošarine za žestoka pića iskazano je za 1913. godinu 330 000 kruna. Državni porez predviđen je za 157 000 kruna, a općinski za 35 000 kruna. Godine 1910. u Karlovcu je bilo 16 992 stanovnika. Pretvori li se sav alkohol koji je konzumiran u Karlovcu u vino, od 1 litre vina plaćalo se 6 filira državne i 6 filira općinske poštarine te 4 filira uvoznine. Odnosno, ukupno 16 filira potrošarine. Dakle, u Karlovcu se godišnje popilo 2 062 500 litara vina. Ako 1 litra iznosi 1 krunu, tada dolazimo do iznosa od 2 062 500 kruna.

73 Salopek Bogavčić „O pitanjima alkoholizma", 128. Riječ je o vinu, rakiji, pivu i žesti. Od jedne litre žeste nastane tri litre rakije.

74 Isto. Budući da nije riječ o statističkim podatcima, nego o informativnom tekstu autora, podaci su navedeni kao ilustrativni primjer.

pojmovima „apstinent“ i „umjerenjak“ progovaraju tadašnji suvremenici objašnjavajući odnos uživanja alkohola i alkoholizma.

Tako Ivan Kiseljak 1913. godine navodi kako je umjereno uživanje alkohola put k neumjerenosti te da je borba protiv pijanstva (alkoholizma) borba protiv uživatelja alkohola.[75] Dragan Drganc iste godine piše da umjerenost u alkoholu najčešće proizlazi iz nepodnošenja alkohola.[76] Možda je zanimljiva i teza tadašnjeg antialkoholičarskog pristupa, prema kojoj nema uspješne borbe protiv pijanstva bez suzbijanja uobičajenog uživanja u alkoholu. Odnosno, bilo je potrebno zatvoriti izvore „alkoholizacije“,[77] tj. uobičajenog uživanja alkohola i raditi na apstinenciji.[78]

Imajući navedeno na umu, brojčani podaci koje ostavljaju u nasljeđe Andrija Štampar i Fran Gundrum Oriovčanin potvrđuju da je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće na području Banske Hrvatske došlo do povećane proizvodnje alkoholnih pića na koja se plaćao sve manji porez. Kategorije uživatelja navedenih pića i alkoholičara na ovim su prostorima bile poistovjećene, barem u počecima borbe protiv alkoholizma do 1914. godine, kada je Društvo apstinenata ustrajavalo na apstinenciji od alkohola kao glavnom načinu borbe protiv alkoholizma. Stav da su alkoholna pića sveprisutna te da su im svi skloni zastupao je i Gundrum Oriovčanin: „... alkoholu su skloni svi uzrasti, spolovi i staleži. Pije selo kao i grad a prigodne su proslave ponekad prave orgije“.[79]

Stereotipi i predrasude o alkoholu i alkoholičarima

U 19. stoljeću javljali su se stereotipi i predrasude o alkoholu kao onom koji ima utilitarnu funkciju[80] pa se smatralo da alko-

75 Ivan Kiseljak, „Temeljna načela apstinencijskog pokreta“, *Novi život* (1913), br. 11: 161-165.

76 Dragan Drganc, „Da li apstinencija ili umjerenost?“, *Novi život* (1913), 179-180.

77 „Suzbijanje alkoholizma u Hrvatskoj“, *Novi život* (1913), br. 8, 119.

78 Isto.

79 Franjo Husinec, *Fran Gundrum Oriovčanin: gradski fizik u Križevcima* (Križevci: Matica hrvatska, 2001), 184.

80 Robert F. Bales, „Cultural Differences in Rates of Alcoholism“, *Quarterly Journal of Studies on Alcohol 6* (1946): 480-499.

hol grije,[81] jača organizam,[82] krijepi dušu i liječi tijelo[83] te da je hranjiv. Stereotip da alkohol jača tijelo proizašao je iz ideje o povezanosti rada i alkohola. Točnije, riječ je o pretpostavci da čovjek nakon konzumacije alkohola može više i bolje fizički raditi. S druge strane, ideja da alkohol grije proizašla je iz osjećaja topline koju alkoholna pića stvaraju u organizmu. Zamisao o okrepi alkoholnim pićima javila se zahvaljujući njihovim opojnim svojstvima, čime se ljudi lakše nose s vlastitim problemima. Također, ista su svojstva često pobuđivala umjetničku i stvaralačku inspiraciju. Ideja da alkohol hrani proizašla je iz prehrambene vrijednosti pića poput piva koje je kaloričnije od vina i žestokih pića. Ideja da alkohol liječi najstariji je stereotip koji se temelji na upotrebi alkohola kao lijeka. Alkoholna su pića tijekom prošlosti doista upotrebljavana kao antiseptik, a budući da alkohol opušta živčani sustav, opušta i probavni trakt pa djeluje i na bolju apsorpciju hrane. Uz sve navedeno, postojale su i ideje da alkohol „jača krv".[84] Zahvaljujući modernoj medicini i znanosti navedene su zablude pojašnjene te je uočeno na koje organe u tijelu alkohol razorno djeluje, u kojoj je mjeri on uzrok psihičkih i fizičkih bolesti te smrtnosti. Suvremena medicinska, antropološka i sociološka istraživanja razumijevaju povremeno uživanje u alkoholu kao socijalnu relaksirajuću aktivnost koja je usko vezana uz uživanje u jelu. Ako je ona u granicama prihvatljivih količina, može imati profilaktičku zdravstvenu ulogu.[85]

81 Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma", 123.

82 Isto.

83 Miroslav Čaklović, *Najveći neprijatelj čovječanstva alkohol!* (Zagreb, Tiskara Hrv. katol. tiskovnog društva, 1908), 12-18.

84 Dwight B. Heath, *International Handbook on Alcohol and Culture* (London: Greenwood Publishing Group, 1995), 353, 342. Zbog antiseptičnih, antioksidativnih i preventivnih svojstava, povremeno uživanje u alkoholu suvremena znanost smatra korisnim. Tako alkohol snižava razine kolesterola i stvaranje krvnih ugrušaka, potiče cirkulaciju i podiže razinu estrogena. Redovito konzumiranje alkohola u većim količinama smatra se nepoželjnim te takva ponašanja povećavaju mogućnost razvoja bolesti.

85 Heath, *International Handbook on Alcohol and Culture*, 352-355. Mjera od 1-2 čaše crnog vina dnevno smatra se prihvatljivim oblikom konzumacije alkohola.

Prije Prvoga svjetskog rata u časopisima,[86] ali i na tiskanim razglednicama vidljivo je kako je društvo imalo ambivalentan stav prema alkoholizmu. Dok ga je u humorističkim časopisima ismijavalo, na razglednicama većih hrvatskih gradova pijenje alkoholnih pića prikazano je kao socijalno poželjno. S obzirom na navedeno, moguće je vidjeti tipske razglednice *Noćni život u Bjelovaru*,[87] *Pozdrav iz Zagreba... pijmo braćo...*,[88] *Pozdrav iz Zagreba... Pijmo ga sve do dana bijeloga*.[89] Sve navedene razglednice prikazuju neumjereno konzumiranje alkohola kao općeprihvaćen motiv u prezentiranju vizura mjesta. Zanimljivost tih razglednica jest u tome što su one tipski rađene. Dakle, na njima se mijenjao tisak imena mjesta ili su tehnikom fotomontaže (retuširanja fotografija) „ubacivani" likovi, no smisao je ostajao isti. Tako su na tim razglednicama prikazani ljudi kako leže na ulici te jedva hodaju ulicom zbog pijanstva, kako piju iz buradi te se uz krilatice „Pijmo ga sve do dana bijeloga" poziva na neumjerenu konzumaciju alkoholnih pića. Slična se stereotipna razmišljanja mogu vidjeti i na karikaturalnim razglednicama koje su tiskane povodom antialkoholnog kongresa 1901. godine.[90] Razglednice antialkoholnog kongresa, koje reklamiraju samo događanje, prikazuju stereotipe o ljudima koji piju alkoholna pića i antialkoholičarima. Ljudi koji konzumiraju alkoholna pića predočeni su kao nasmijani, socijalno aktivni, korpulentni hedonisti koji uživaju u mesu i piću, dok su antialkoholičari prikazani kao mršavi, stari i usamljeni ljudi kojima na glavi raste povrće jer nisu hedonisti u hrani i piću. Na navedenim razglednicama alkoholičari su prikazani kao poželjni, a apstinenti kao drugačiji, usamljeni, čudni, stari i oni koji se ne uklapaju u društvo. Sarkastični i karikaturalni prikazi predočuju ih kao stilizirano

86 Raznolike karikature o temi alkoholizma pojavljivale su se u časopisima *Zvekan* i *Dom i svijet*.

87 Tipizirana razglednica „Noćni život u Bjelovaru", poštanski upotrijebljena, privatna zbirka Bogavčić.

88 Tipizirana razglednica „Pozdrav iz Zagreba", poštanski upotrijebljena, privatna zbirka Bogavčić.

89 Isto.

90 Set razglednica „Anti-alkohol Congress 1901.", privatna zbirka Bogavčić.

povrće koje napada bačva piva u obliku zeca s natpisom *Bier*. Na tragu navedenih razglednica, spomenimo da je i Fran Gundrum Oriovčanin imao vlastite antialkoholne dopisnice, a sličnog su tipa bili i njegovi liječnički recepti.[91]

Ta vrsta kulturne ambivalentnosti[92] oko same uloge alkoholnih pića, gdje su s jedne strane alkoholna pića slavljena, reklamirana te su smatrana izvorom moći čovjeka, a s druge strane bila su zdravstveno štetna, vjerojatno je i utjecala na odnos prema alkoholnim pićima u svakodnevici. Gundrum Oriovčanin smatrao je da je glavni razlog pijenja potreba za oponašanjem,[93] stoga on u svojoj ranije spomenutoj edukativnoj knjižici navodi do koje mjere su alkoholna pića sveprisutna. Gundrum Oriovčanin zagovarao je umjerenost u pijenju smatrajući da ljudi konzumiraju alkoholna pića u brojnim situacijama:

> „Ljudi piju kod sviđanja; oni piju kod rastanka; piju, kad su gladni, da tobože utamane glad; piju kad su siti, da bude probava laglja i da potraže tek; piju, kad je zima, da se ogriju, piju kad je toplo, da se malo ohlade; kad su pospani piju, da odbjegnu san a kad ne mogu spavati, piju da zaspe; kad su žalosni, piju i piju, kad su veseli; piju , kad se kogod rodi, odnosno kad ga krste, piju i kad ga sahrane. Ljudi piju, gotovo svakom zgodom piju!".[94]

Do koje mjere su alkoholna pića bila sveprisutna i smatrana uobičajenom pojavom, ilustrira i satiričan tekst „Antialkoholaši", objavljen 1914. godine u listu *Nezavisnost*.[95] Tekst je nastao kao kritika antialkoholne izložbe održane od 8. ožujka do 16. travnja 1914. godine u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu. Kao što autor objašnjava, nije mu bilo jasno što se na takvoj izložbi izlaže, kao ni kakav tip publike takva izložba može privući pa se morao sâm uvjeriti u antialkoholizam koji je on, s obzirom na hrvatski kontekst, nazvao umjetnom stvari. Autor je uočio da su

91 „Književnost", *Novi Naraštaj* (1906): 32. Franjo Husinec, *Fran Gundrum Oriovčanin: gradski fizik u Križevcima*, 294.

92 Štifanić, „Alkoholizam i društvene znanosti", *Društvena istraživanja* 4 (1977), br. 4-5: 707.

93 Oriovčanin, *Alkohol-otrov*!, 4

94 Isto.

95 „Antialkoholaši", *Nezavisnost: bjelovarsko-križevački vjesnik* (Bjelovar), 14. III. 1914., 1. Tekst je prvotno tiskan u listu *Obzor* (Zagreb), 10. II. 1914., 1.

žene najbrojnija publika na izložbi, ali i da je bilo muškaraca, mladih koji su protiv alkohola jer nedjeljom rade, muškaraca srednje dobi koji već imaju crvene nosove te starijih muškaraca kojima je želudac već toliko pokvaren „da više ne mogu da piju". Simbolični dijalog koji je autor satire vodio sa „starim Hrvatom"[96] govori o drukčijemu viđenju protualkoholnog pokreta, prema kojemu su „pravi stari Hrvati" bili ljubitelji vina. Autor satire tješi „starog Hrvata" da „ako o tome ovisi hrvatstvo – nikad ne će izginuti". „Stari Hrvat" u tekstu, osim toga što nacionalizam povezuje s uživanjem alkohola, povezuje alkohol i s patriotizmom, oduševljenjem i odlučnošću. Uvidjevši prisutnost političkih elita, starac biva razočaran i oprašta se od takve Hrvatske. Satira završava razlazom publike i dijalozima na izlasku iz Umjetničkog paviljona, u kojima se ističe daljnji tijek druženja publike s antialkoholne izložbe. Mladi tvrde da idu dalje u pivnice, „stari Hrvat" da ide dalje na konjak da pripremi želudac za objed, a gorljivi je antialkoholičar svima vikao „Sramota!". „U načelu sam protiv alkohola, a u praksi... Ja idem doma da mi skuhaju Glihtvein!". Svoju je satiru pisac završio narodnim napjevom: „Ništa na svijetu goršega ni – Nego kad vinca rujnoga fali...". Iako je navedena satira samo površna slika razumijevanja protualkoholnog pokreta, paralelni izvori govore da ni u stručnim krugovima pokret nije naišao na prikladno razumijevanje kao što je to bio slučaj sa susjednim zemljama, gdje je zahvaljujući legislativi bio ozbiljnije primljen. A ako se povuče paralela sa suvremenim razumijevanjem apstinencije od alkohola, uočava se kako je s vremenom stvorena visoka razina tolerancije prema upotrebi alkoholnih pića i mala prema apstinenciji.[97]

Od brojčane sveprisutnosti do marginalizacije

Perspektivi devetnaestoljetnog utilitarnog viđenja alkohola kao onog koji hrani, okrepljuje, grije, krijepi dušu i jača tijelo, točnije, kao onog koji je bio sveprisutan i kojem su se pripisivala

96 Isto. Navodi da je riječ o nekom vitezu.
97 Štifanić, „Alkoholizam i društvene znanosti", 703.

mnoga korisna svojstva suprotstavljalo se prosvjetiteljsko-preventivno educiranje o štetnosti alkoholnih pića provođeno od strane učitelja, svećenika, liječnika i ostalih pripadnika društvenih elita. Odjednom je, zahvaljujući znanosti, alkohol, ponajviše „etanol" i s njim sveprisutno konzumiranje „razrijeđenih" alkoholnih pića postalo negativno. Tako se u publikacijama i periodici s kraja 19. stoljeća o određenim društvenim skupinama pisalo u smislu njihove povezanosti s većom konzumacijom alkoholnih pića. Uvid u to ponajbolje daju časopisi *Novi naraštaj: list za suzbijanje opojnih pića, za školu i dom*[98] i *Novi život: glasilo Društva apstinenata u Hrvatskoj i Slavoniji*,[99] ali i brojni novinski članci. Tako su alkoholna pića nešto češće konzumirali željeznički radnici, vojnici, tvornički radnici, seljaci, djeca (bilo da je riječ o dojenčadi ili djeci školske dobi), a konzumirale su ga i majke, konobarice, bludnice i umjetnici. Navedene su skupine naročito bile isticane jer su se tadašnji „apstinenti" i pripadnici društvenih elita, koje su zagovarale apstinenciju, posebice referirali na njih kao na skupine u kojih je konzumacija takvih pića bila pretjerana. Isto tako, osvrtali su se i na liječnike koji su podupirali konzumiranje alkoholnih pića.

Radnici

Na temelju pisanja časopisa *Novi naraštaj*, ali i Frana Gundruma Oriovčanina, alkohol je smatran hranjivim i okrepljujućim sredstvom/stimulansom, što je bilo glavni razlog zbog kojeg su ga konzumirali radnici i obrtnici uslijed povećanih radnih napora. Ideja vodilja bila je kako alkoholna pića nakon konzumacije pobuđuju čula i daju energiju. Međutim, nakon nekog vremena od konzumacije dolazi do pada energije, što negativno utječe na radne sposobnosti. U navedenim razmatranjima o uzrocima alkoholizma u radnika, Gundrum Oriovčanin pitao se je li uzrok povećane konzumacije alkohola dostupnost alkoholnih pića, bijeda ili, tragom razmišljanja Friedricha Engelsa, višak prihoda

98 *Novi naraštaj: list za suzbijanje opojnih pića, za školu i dom* (Zagreb), 1906. – 1914.
99 *Novi život: glasilo Društva apstinenata u Hrvatskoj i Slavoniji* (Karlovac), 1913. – 1921.

jer su imućniji radnici i obrtnici češće konzumirali alkoholna pića? Donekle je i sâm dao odgovor na ovo pitanje, navodeći kako su radnicima alkoholna pića bila dostupna u samim tvornicama,[100] što je nespojivo s radnim učinkom. Tragom pisanja Ivana Kiseljaka o odnosu radništva i alkoholizma, uviđa se kako su alkoholizam i kapitalizam tek relativno povezani zbog jeftinijih i dostupnijih alkoholnih pića te da uzroke učestalog konzumiranja alkohola treba tražiti u običajima, potrebi za oponašanjem, ali i činjenici da su radnici konzumirali alkoholna pića kako bi lakše radili, okrijepili se ili ugrijali, odnosno kako bi se odmorili nakon posla ili tijekom vikenda. Protualkoholna propaganda u kontekstu radništva od 1911. godine nije bila povezana samo sa zahtjevima za što manjom dostupnošću alkoholnih pića, već je diljem Europe bila spojena i s djelovanjem socijaldemokratske stranke, pri čemu su tražene zabrane konzumiranja alkoholnih pića tijekom štrajkova, prvomajskih proslava, izbora i demonstracija, a zahtijevana je i zabrana alkoholne propagande.[101] O tom pitanju progovara i Kiseljak, navodeći kako alkohol u radničkom kontekstu nije individualno pitanje, već je pitanje osviještenog i angažiranog radnika koji samo trijezan može uočiti težinu svog položaja te ga shodno tome i mijenjati.[102]

Vojnici

U izvorima navodi se da su se vojnici tijekom ratova često navikavali na alkoholna pića te bi pri povratku s ratišta nastavljali konzumirati alkohol. Također, uočena je korelacija između nesposobnosti mladića za vojnu službu te područja gdje su se u većoj mjeri konzumirala alkoholna pića, zbog čega je zabranjeno uživanje takvih pića u vojsci.[103] Prikazi alkoholnih pića i uživanja u njima bili su prisutni i u mornarici. Do 1914. godine, a zatim i tijekom rata, postojala je serija karikaturalnih razgled-

100 Fran Gundrum Oriovčanin, *Nešto o obrtničko-radničkom zdravstvu* (Zagreb: Antun Scholtz, 1904), 32.

101 Ivan Kiseljak, „Alkohol i radništvo", *Novi život* (1913), br. 1: 36, br. 2: 53.

102 Isto.

103 „Alkoholizam i vojništvo", *Novi život* (1913), br. 1: 45-47

nica[104] na kojima su prikazivani mornari koji se opijaju tijekom službe, ali i slobodnog vremena. Alkohol je očigledno predstavljao iznimno važan dio neformalne kulture pa je na jednoj razglednici čak uvršten u tzv. deset zapovijedi vojnika/mornara.[105]

Djeca

O tome koliko su djeca bila izložena alkoholnim pićima i utjecaju alkoholizma, progovorio je među prvima Gundrum Oriovčanin u djelu *Alkohol i djeca* (1906.),[106] da bi na tragu njegovih liječničkih predavanja o toj problematici pisali i učitelji diljem Hrvatske, doživljavajući sebe kao borce protiv alkoholizma.[107] Tako je učitelj Jure Cindrić iz Drežnika pisao kako od 200 djece u njegovoj školi nije bilo učenika koji nije probao alkoholnih pića. Naveo je da djeca najčešće nedjeljom konzumiraju alkoholna pića, što se potvrđuje njihovim lošijim sudjelovanjem u nastavi ponedjeljkom.[108] Oriovčanin navodi da djeca najlakše dolaze do alkoholnih pića tražeći svoje roditelje po gostionicama ili zbog toga što oponašaju roditelje u njihovu opijanju. Učitelji diljem Slavonije i Like pisali su o postojanju više gostionica nego škola u županijama. U Požeškoj županiji na deset krčmi postojale su dvije i pol škole. Točnije, 1913. godine u Požeškoj županiji bilo je 230 škola, a 633 krčmi. U gradovima Požeške županije odnos je bio takav da je u Brodu na Savi jedna krčma dolazila na 237 stanovnika, a u Požegi na 184 stanovnika. Nadalje, u Daruvaru je jedna krčma dolazila na 203 stanovnika, u Pakracu na 230 stanovnika, a u Novoj Gradiški na 144 stanovnika.[109]

104 Riječ je o seriji razglednica ilustratora Eduarda Dworaka koja je nastajala okvirno od 1910. do 1917. s temom Carske i kraljevske mornarice u Puli.

105 Razglednica „10 Zapovijedi mornara – vojnika", poštanski upotrijebljena 1915., privatna zbirka Bogavčić.

106 Fran Gundrum Oriovčanin, *Alkohol i djeca* (Zagreb: Tiskara Braće Kralj, 1906).

107 Jure Cindrić, „Učitelji u borbi protiv alkohola", *Novi život* (1913), br. 4: 58-61.

108 Isto.

109 „Škola i učitelji u borbi proti alkoholu", *Novi život* (1914) br. 2: 30.

Majke

Učitelj Cindrić u članku iz 1913. godine navodi kako majke konzumiraju alkohol još dok su im djeca u utrobi ali i prilikom dojenja jer postoji uvjerenje da tako mogu dobiti snagu za dojenje.[110] Slične informacije donosi i Gundrum Oriovčanin koji opisuje alkoholna pića kao svojevrsno umirujuće sredstvo pa tako majke „nemirnoj djeci turaju prst u usta što su namočile u rakiju. Djeca sisaju, pa se dabome umire, jer se omame".[111]

Liječnici

Prema navodima Gundruma Oriovčanina, liječnici nisu bili ti koji su konzumirali alkoholna pića, već su ih prepisivali kao lijek: „Liječnici daju kao lijek vina, piva i rakije, pa kad oni to misle da je to dobro, misle to i ljudi, jer: *liječnici pripisuju* pa daju toga djeci i bez liječničkog recepta". Gundrum Oriovčanin to objašnjava time što je postojalo uvriježeno mišljenje da alkoholna pića liječe i krijepe, a da su „fiziologija i različiti pokusi tek u novije vrijeme pokazali, što je alkohol čovjekovom tijelu".[112]

Poljoprivrednici

Zanimljive su tvrdnje već spomenutog učitelja Cindrića iz Požeške županije koji je zapisao: „... kad u mom kraju seljaka pozoveš na rad, ne će ti se odazvati niti uz najbolju hranu, ako mu nisi dao špire. Za špiru on će i najteži rad obaviti s najvećim veseljem i pregaranjem".[113] U Požeškoj županiji alkoholizam je bio česta pojava te se čak u nekoj zadruzi tijekom zime popilo 80 akova[114] vina i 20 akova rakije. Budući da je zima bila razdoblje tijekom kojeg je obujam posla bio manji, zasigurno se tijekom ostalih godišnjih doba, kada je bilo više radova u polju,

110 Jure Cindrić, „Učitelji u borbi protiv alkohola", *Novi život* (1913), br. 4: 60.
111 Oriovčanin, *Alkohol i djeca*, 17.
112 Isto, 21.
113 Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma", 125.
114 „Akov", Hrvatski leksikon, pristup ostvaren 1. III. 2015., http://www.hrleksikon.info/definicija/akov.html. Akov je stara mjera za tekućine i iznosi 56,6 L.

kao i svetkovina vezanih za slavljenje obavljena posla, pilo više alkohola. U *Glasniku županije Požeške* 1902. godine navodi se odgovor na pitanje zašto seljak često pije: „da je pozajmio nešto novaca, da kupi živeža, pa je da jednom na jade svoje zaboravi, malo više gucnuo".[115] Kako bi zaboravio na dug koji već ima, seljak bi se opet zaduživao, samo ovaj put kod krčmara. Seljaci su obično krčmaru plaćali u žitu, a ne u novcu jer novca nisu imali s obzirom na to da su nakon žetve plodine koje su prodavali bile jeftine, zbog čega su ih vrlo brzo rasprodali s ciljem namirenja duga. U takvoj situaciji seljaku nije ostalo ništa za život te se morao ponovno zaduživati. Koliko je seljak zaista znao popiti čistog etanola, opisuje autor članka „Proti pijanstva" (*Glasnik županije Požeške*, 1893.) koji prenosi da bi seljak, ako nije imao šljivovice, otišao u trgovinu ili u gostionicu i naručio ¼ ili ½ l čistog etanola te ga miješao s vodom.[116]

O alkoholizmu pisao je i Dušan Marković u članku „Antialkoholni pokret u slunjskom kotaru" (*Novi život: glasilo Društva apstinenata u Hrvatskoj i Slavoniji*, 1913.), kotarski veterinar iz Slunja, koji je uzroke ove pojave tražio u neobrazovanosti ljudi, neplodnoj zemlji, točnije, siromaštvu te iseljavanju.[117]

Gundrum Oriovčanin navodi kako seljak prije no što ode u grad mora popiti veću količinu alkohola, kako obrtnik zbog svojih klijenata boravi u gostionici, kako radnici piju alkohol zbog težine posla, odnosno kako bi pojačali zdravlje i utjecali na adrenalin i izdržljivost tijekom rada.[118] U svojim komentarima o stanju alkoholizma u Slavoniji, spominje kako su nekoć gazdinstva bila bogata, no da su nasljednici sada zapili imovinu jer alkohol, koji Gundrum Oriovčanin poistovjećuje sa „stoglavom aždajom", oblijeće svijet.[119]

Zbog sveprisutnosti alkoholnih pića u društvu i njihove učestale konzumacije, uživatelji alkohola nisu bili isključeni iz društvenih procesa, već su bili očevi, braća, saborski zastupnici,

115 Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma", 125.
116 Isto.
117 Isto.
118 Oriovčanin, *Alkohol-otrov!*, 4.
119 Isto, 22-23.

vojnici, poljoprivrednici, liječnici i umjetnici. Takvi su pojedinci bili uključeni u obavljanje svojih uloga u društvu usprkos alkoholiziranim stanjima. Trenutak prestanka sudjelovanja u društvenim procesima korespondirao bi s njihovom smrću ili kada bi zakonodavac prihvatio borbu protiv alkoholizma te započeo prakticirati mjere liječenja što do 1914. godine na prostoru Banske Hrvatske nije bio slučaj.

Praktična djelatnost: od antialkoholnog društva do mitrovačke kaznionice

U Banskoj Hrvatskoj postojalo je nekoliko apstinentskih pokreta i sporadičnih okupljanja entuzijasta prije no što je došlo do osnivanja društva protualkoholičara. Liječnik Gundrum Oriovčanin započeo je s protualkoholnim djelovanjem tiskanjem već spomenute publikacije *Alkohol – otrov!* (1904.), a potom i *Alkohol i djeca* (1905.), *Apstinencija* (1906.) te mnogih drugih radova o temi alkohola. Na tragu njegovih promišljanja o štetnosti alkoholnih pića djelovao je i učitelj Nikola Đurić[120] u Cagama, kotar Nova Gradiška, te su obojica pokušala organizirati prva okupljanja liječnika i učitelja istomišljenika oko časopisa *Novi naraštaj: list za suzbijanje opojnih pića, za školu i dom*. Časopis je počeo izlaziti 1906. u Cagama kod Nove Gradiške kao prvo protualkoholološko glasilo.[121] Nikola Đurić i Gundrum Oriovčanin pokušali su formirati protualkoholičarsko društvo sa sjedištem u Zagrebu tijekom 1906. godine. Glasilo *Novi naraštaj* nije izlazilo od 1906. do 1912., točnije, izišla su ukupno tri godišta (1906., 1912. i 1913.). U takvoj dugoj stanci protualkoholnom pokretu pridružile su se i vjerske organizacije poput Katoličke crkve, franjevaca, Pakračke eparhije te Hrvatsko-slavonskoga evangeličkog vjerskog seniorskog ureda iz Osijeka. Katolički protualkoholni pokret nastao je pod utjecajem slovenskoga ka-

120 Nikola Đurić, učitelj iz Caga, pokretač časopisa *Novi naraštaj*.
121 Salopek Bogavčić, „Novogradiški kotar 1886. – 1914.“, 323.

toličkog apstinencijskog pokreta[122] koji je bio pod vodstvom svećenika Janeza Kalana, koji je vodio organizaciju Sveta vojska te časopis *Zlata doba*.[123] Djelovanje Kalana utjecalo je na činjenicu da su i zagrebački bogoslovi 1907. godine osnovali Apstinencijski klub i tiskali knjižicu *Najveći neprijatelj čovječanstva – alkohol*. Uz to, franjevci su 1910. godine tiskali publikaciju *Borimo se, dok je vremena*. Katolička omladina u društvu Domagoj osnovala je u isto vrijeme i svoju apstinencijsku skupinu koja je okupljala oko dvjesto članova te se bavila izdanjima protualkoholne tematike. Poticaj za daljnji rad dao je angažman pape Pija X. koji je 1914. godine pozvao na osnivanje Svete vojske u Brezju. Potkraj 1914. godine kapucini u Rijeci osnovali su prvu hrvatsku podružnicu Svete vojske, koju je činilo 58 potpunih apstinenata.[124]

Treća značajna osoba za antialkoholni pokret bio je Andrija Štampar koji je postao sinonimom borbe protiv alkoholizma u Hrvatskoj. Mladi Štampar je neposredno prije odlaska u Beč na studij, ali i tijekom studija medicine u Beču do 1911., napisao desetak članaka o temi alkoholizma.[125] Tijekom 1912. i 1913. godine napisao je dodatnih pet radova[126] o istoj tematici. Štampar se susreo s postavkama socijalne medicine Rudolfa Virchowa[127]

122 Studen, *Pijane zverine,* 106, 125. Začetke tog pokreta moguće je pronaći već 1840. godine u djelovanju slovenskog biskupa Antona Martina Slomšeka.

123 Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma", 135.

124 Wollfy Krašić, „Djelovanje kapucinskog protualkoholnog društva *Sveta vojska*", *Historijski zbornik* 67 (2014): 136.

125 Jandrić-Balen i Balen, „Andrija Štampar i borba protiv alkoholizma", 67-72. Riječ je o člancima: „Alkohol", *Materinska riječ: glasilo hrv.-srp. koalicije* (1907-1908): 5; „Ne dajte djeci žestokih pića", *Materinska riječ* (1907-1908): 4; „Alkohol s medicinskog gledišta", *Svjetlost* 4 (1908): 35-38; „Djelovanje alkohola na tijelo", u: *Knjižnice za narodno zdravlje*, sv. II: *Žestoka pića*, ur. Milivoj Mlađan (Nova Gradiška: Štamparija M. Mladjana, 1909); „Alkohol", *Hrvatski đak* 3 (1908): 80-85; „Rad oko dizanja narodnog zdravlja", *Zvono: opća smotra* (1909): 68; „Dan austrijskih antialkoholičara", *Liječnički vjestnik* 30 (1908): 388-390; „Teški porezi", *Pučka prosvjeta* (1911): 69-70; „Dvije uspomene – dvije slave", *Hrvatski pokret* 7 (1911): 5-6.

126 Isto. „Sokoli i borba protiv alkohola", *Narodni glas* 7 (1912); „Nešto o alkoholu", *Crveni kalendar* 5 (1912): 78-79; „Kako djeluje alkohol na čoveka", *Srbobran* 4 (1912): 4-5; „Alkoholizam u Hrvatskoj i borba za trezvenost", *Trezvenost* 5 (1912): 22-26; „Sokoli i borba protiv alkohola", *Hrvatski sokolski kalendar* 8 (1913): 46-48.

127 T. M. Brown i E. Fee , „Rudolf Carl Virchow: medical scientist, social reformer, role model", *Am J Public Health* 96 (12) (2006): 2104-2105; E. Ashworth Underwood, „Rudolf Virchow", Encyclopedia Britannica, https://www.britannica.com/biography/Rudolf-Virchow, pristup ostvaren 6. VII. 2024. Rudolf Virchow svoje je zamisli iz

te Alfreda Grotjahna[128] vjerojatno tijekom studija u Beču. Ipak, veći utjecaj u području antialkoholnog djelovanja na njega je izvršio Nikola Đurić oko 1905. godine, kao i činjenica da je djetinjstvo proveo u kraju gdje se uvelike konzumirao alkohol.[129] Štampar je u segmentu antialkoholnog djelovanja bio pod utjecajem Tomáša Masaryka,[130] liječnika Roberta Tigerstedta i bečkog profesora Horsta Meyera.[131] Tijekom 1907. godine i sâm je počeo pisati priloge o alkoholizmu.[132] Od 1909. godine unutar *Knjižnice za narodno zdravlje* počeo je, pored tekstova o tipičnim socijalnim bolestima vezanima uz okoliš, uvrštavati i one vezane uz društvene okolnosti poput spolnih bolesti ili alkoholizma. Na tragu toga da je alkoholizam okarakteriziran kao štetna pojava ne samo za pojedinca već i za društvo kojem pojedinac doprinosi, razvila se i ideja da je borba protiv alkoholizma borba za narodno zdravlje te je apstinencijski pokret shvaćen kao socijalni pokret.[133]

Od 1911. Štampar je djelovao na suzbijanju alkoholizma u okolici Oriovca, točnije, u Radovanju. O tome svjedoči dopis seljaka iz navedenog sela koji žali jer je Štampar morao otići, uz napomenu da ih je ovaj liječnik podučio kako se boriti protiv

---

područja socijalne medicine povezivao s politikom, odnosno ideje o socijalnim uzrocima bolesti povezao je s teorijama Friedricha Engelsa.

128 S. Milton Rabson, „Alfred Grotjahn, Founder of Social Hygiene", *Bulletin of the New York Academy of Medicine* 12 (1936): 43-58. Alfred Grotjahn (1869. – 1931.), njemački liječnik i sociolog. Prema njegovoj teoriji, socijalno okruženje pacijenta utječe na tijek bolesti, kao i na njihovo zacjeljivanje.

129 Dnevnički zapisi Andrije Štampara govore o tome kako je u djetinjstvu uočavao alkoholizam u selu Mrzović u Đakovštini. „Gada mu njegovog gospodska, nek zna, šta je Šokac. On se nagne nad prozor i saziva: Odite bosonje i napijte se! (...) Ja sam gazda, niko mi ništa ne može (...) Sutra sve drukčije. Marko osamljen. Gubi imanje, kuću, a ipak u nevjerici protestira s prozora kuće koja već nije njegova: *Reci im,* (...) *da će ih prije gazda Marko stjerat s cipela u opanke, nego oni njega s grunta očinskog.* Epilog: Danas kopa grobove i moli po kućama rakiju!". Stana Vukovac, „Zrnje iz života Andrije Štampara – Andrija Štampar vizionar i praktičar", *Hrvatski Časopis za javno zdravstvo* 4 (2008), br. 16.

130 U sklopu nakladničke cjeline „Knjižnica proti Alkoholu" prevedeno je i tiskano djelo Tomáša Masaryka, *Ethik und Alkoholismus* (Karlovac: Knjižara St. Jelača, 1912)

131 Andrija Štampar, *Je li alkohol hrani?* (Karlovac: M. Fogina, 1912), 12, 15.

132 Jandrić-Balen i Balen, „Andrija Štampar i borba protiv alkoholizma", 67-72.

133 P. Frohlich „Apstinencija i naše društvo", *Novi život* (1913), br. 1: 34-35.

alkoholizma.[134] Tijekom iste godine Štampar je radio u Karlovcu kao liječnik, a 1. listopada 1911. počeo je s ciklusom predavanja o temi „Alkohol, njegovo djelovanje i borba protiv njega". Osim toga, nekoliko predavanja održao je i tijekom 1912. godine. Pod njegovim je vodstvom s radom započela i apstinentska mjesna organizacija.[135] Osim izdavanja edicija, časopisa i težnje k pisanom radu, 1912. počeo je izlaziti apstinencijski časopis *Novi život: glasilo Društva apstinenata u Hrvatskoj i Slavoniji*, a s radom su počela i prva apstinencijska društava diljem Hrvatske – od Sušaka do Karlovca i Zagreba. U konačnici, s radom je 1912. počelo i Društvo apstinenata u Hrvatskoj i Slavoniji sa sjedištem u Zagrebu. Od svog osnutka do 1914. rad Društva bio je posvećen organiziranju predavanja, izdavaštvu, osnivanju podružnica, sudjelovanju na antialkoholnim kongresima, organiziranju antialkoholnih izložbi[136] te počecima suradnje sa zemljoradničkim i seljačkim organizacijama.[137]

Načine borbe protiv alkoholizma istaknuti pojedinci preuzimali su iz različitih društava koja su na području Monarhije već uspijevala u borbi protiv alkoholizma ili iz regionalnih primjera, npr. Srbije, gdje su postojali raznovrsni primjeri te prijedlozi borbe protiv alkoholizma. U razvijenim europskim zemljama poput Švicarske, Njemačke, Islanda, Francuske, Norveške ili Finske borba protiv alkoholizma započinjala je u školi i edukacijom su se nastojale promijeniti navike djece i njihovih obitelji. Borba se potom proširila na područje socijalnog zakonodavstva uređenjem legislative koja je išla u smjeru korigiranja poreza na alkoholna pića, ograničavanja prodaje alkoholnih pića određenim danima, prema starosti, mjestima prodaje i sl. Fokus je bio u postizanju ravnoteže između privatne i javne inicijative apstinencijskog djelovanja. Privatne sfere pokušale su organizirati razna društva, gostionice bez alkohola, izložbe, predavanja i sl., dok je javna sfera pored organiziranja edukacija težila legisla-

134 „Iz Radovanja kod Oriovca", *Novi naraštaj* (1912), br. 4: 59.

135 Dr. D. Šašel, „Lijepe pojave. Apstinencijski pokret u Karlovcu", *Novi naraštaj* (1912), br. 4: 58.

136 Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma", 138.

137 Isto, 141.

tivom i pojavom lječilišta utjecati na narodno zdravlje. Banska Hrvatska nije financirala djelovanje apstinencijskog pokreta[138] te je sav rad bio u rukama privatnih društava. Pritom sanatoriji za liječenje alkoholičara nisu bili osnovani na ovim prostorima sve do 1914. godine. Dakle, cjelokupna borba protiv alkoholizma bila je volonterska i ovisila je o djelovanju apstinencijskih podružnica i entuzijazmu pojedinaca. Iako su postojali sporadični pozivi na osnivanje sanatorija za alkoholičare prije Prvog svjetskog rata, alkoholičari su u institucijama prepoznati kao zasebna skupina u Zemaljskom zavodu za umobolne u Stenjevcu i mitrovačkom kaznioničkom zavodu. U navedenim su institucijama liječeni i zadržavani zbog primarnih uzroka poput duševnih bolesti ili radi odsluženja kazne, a ne zbog alkoholizma.

Na temelju iskustva u mitrovačkoj kaznionici ravnatelj Milan Kostić opisao je kako je tekao proces suzbijanja alkoholizma u kaznioničkom zavodu. Naveo je da su kažnjenici morali pohađati nastavu, odnosno slušati predavanja o alkoholizmu i čitati apstinencijsku literaturu, pa čak i pisati pisma obitelji o vlastitom iskustvu oporavka. Uz sve navedeno, njihov je napredak praćen vođenjem statistike, pri čemu im je educirano stražarsko osoblje trebalo omogućiti rehabilitaciju bez dostupnosti alkoholnih pića.[139] Sve navedeno bio je svojevrsni pokušaj institucionalnog oporavka od alkohola u uvjetima kada još nije postojalo lječilište za alkoholičare niti je zakonodavac prepoznao problem da bi ga mogao sustavno rješavati.

Zaključak

Uzroci i posljedice alkoholizma često su socijalno uvjetovani, kao što je i alkoholizam socijalna bolest. Prema antialkoholičarskom pokretu s kraja 19. stoljeća, uživatelji alkohola bili su gotovo izjednačeni s alkoholičarima zbog pretpostavke da umjerenost u uživanju alkohola s vremenom vodi k neumjerenosti u

138 Dragan Drganc, „Lječilišta za alkoholičare", *Novi život* (1913): 86.

139 Milovan Kostić, „Suzbijanje alkoholizma u mitrovačkom kaznenom zavodu", *Novi život* (1913), br. 8: 121-125.

Karikaturalni prikaz pijanca objavljen u listu *Zvekan* 15. ožujka 1894. godine (Nacionalna i sveučilišna knjižnica)

konzumaciji alkoholnih pića. Imajući na umu količine proizvedenog etanola te od njega dobivanih alkoholnih pića, broj takvih pića koja su potrošena prema broju stanovnika, ali i općeprihvaćenost uživatelja alkohola te reklama samih alkoholnih pića, teško je reći da su konzumenti spomenutih pića i sami alkoholičari bili isključeni iz društva. Alkoholna pića glorificirana su i smatrana korisnima. Tek je zahvaljujući pojavi antialkoholičarskog pokreta i tendencijama socijalne medicine započeo proces edukacije i osvještavanja o opasnostima prekomjernog uživanja alkoholnih pića.

Prosječno je u određenim dijelovima Banske Hrvatske trošeno između 150 i 180 litara rakije po odraslom stanovniku godišnje te je takvo uživanje alkoholnih pića izravno vodilo u alkoholizam. Naravno, zbog toga što je proces prepoznavanja alkoholizma bio tek u začecima, zbog pomanjkanja statističkih analiza te upravo zbog općeprihvaćenosti, sveprisutnosti alkoholnih pića i njihove učestale konzumacije u svim prilikama nisu postojale jasne smjernice niti je bilo moguće razlučivanje o tome tko jest, a tko nije alkoholičar. Uživanje u alkoholnim pićima bilo je u svim prilikama svima dostupno, o čemu svjedoči liječnik Gundrum Oriovčanin, što ukazuje do koje su mjere uživatelji i alkoholičari bili uključeni u društvo. Većinsko ruralno stanovništvo Banske Hrvatske, bili oni poljoprivrednici, obrtnici, trgovci, majke, djeca, školarci ili, pak, manjinsko gradsko stanovništvo, svakodnevno je konzumiralo velike količine alkoholnih pića. Sporadični pronađeni statistički podaci od 1890. do 1913. govore kako su alkoholna pića bila sveprisutna i dostupna, dok brojevi o potrošnji na području Karlovca, Nove Gradiške, Siska i Petrinje progovaraju o hektolitrima, ukazujući na zaključak da odnos prema alkoholnim pićima nije bio kao današnji. Stanovništvo je razrjeđivalo etanol, u omjeru 1/5 etanola i 4/5 vode, pripravljajući sebi na taj način alkoholna pića. Ta tzv. „patvorena pića“ postala su dostupna zahvaljujući čudnoj sprezi bolesti vinove loze, povećanom razvoju industrijske proizvodnje alkohola, legislative koja je podupirala nizak porez na industrijsku proizvodnju alkohola te običajima konzumiranja alkohola u svim prilikama. Stoga, nasuprot suvremenom poimanju, marginalizirani i čudni bili su „apstinenti“ ili borci za umjereno pijenje alkoholnih pića jer su oni bili ti koji su se suprotstavili dominantnom shvaćanju raznih društvenih grupacija, i to s pomoću rezultata moderne medicine i statističkih pokazatelja. Pokušaji borbe protiv alkoholizma započeli su na području Banske Hrvatske već krajem 19. stoljeća, da bi djelovanjem Frana Gundruma Oriovčanina (od 1904.) te Nikole Đurića (od 1906.) prerasli u Društvo apstinenata u Hrvatskoj i Slavoniji (1912.). Glavni akteri krajem 19. stoljeća, koji su se na tragu socijalne

medicine pokušali suprotstavljati stereotipima o alkoholnim pićima, bili su Gundrum Oriovčanin, Andrija Štampar, Ivan Kiseljak, Dragan Šašel i drugi. Organiziranjem predavanja, izložbi, rada podružnica, izdavanjem knjiga, časopisa i članaka pokušali su edukacijom približiti dosege suvremene medicine običnom građaninu. Navedeno je bilo izrazito zahtjevno jer su alkoholna pića u 19. stoljeću percipirana kao ona koja hrane, jačaju, griju ili potiču, liječnici su ih preporučivali pacijentima kao „ona koja liječe", majke su ih davale djeci kao „one koja umiruju", ruralno stanovništvo ispijalo ih je prije odlaska na sajmove u trgovišta ili gradove, poljoprivrednici su ih konzumirali uz rad na polju, umjetnici su u njima tražili inspiraciju, trgovci zaradu, a djeca su oponašala odrasle u neumjerenom pijenju alkoholnih pića. Navedena borba protiv masovne konzumacije sveprisutnih i svima dostupnih alkoholnih pića je, bez neprikladne legislative i s manjkom lječilišta, ostala samo inicijativa društava koja u razdoblju prije Prvog svjetskog rata nije primjereno zaživjela.

U Novom Marofu pokradoše pljačkaši veći broj rogate marve i krme na imanju grofa Erdödyja, a Jakopovcu zapališe, a dijelom odnesoše pljačkaši također nekoliko vagona žita. (...) U Zamlači pokradoše na Erdödyjevu imanju preko dva vagona kukuruza i mnogo vozova krumpira. (...) U Kamenoj Gorici zapališe zlobnici preko 30 vagona pšenice i zobene slame, vlasništvo grofa Erdödyja. U Ključu baciše neki dan na marof grofa Erdödyja ručne granate, čime je uništena jedna zgrada.

„Pljačkanja", *Slobodni građanin*, 29. III. 1919.

---

* Citirano u: Željko Martan, „Nemiri u Hrvatskoj od proglašenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba do Prosinačkih žrtava", *Povijest u nastavi* XIV (2016), br. 27: 14.

Zrinko Novosel

KRAJ PRVOG SVJETSKOG RATA U HRVATSKOJ: FENOMEN ZELENOG KADRA[1]

U tekstu se analizira pojava dezerterstva među hrvatskim vojnicima u sastavu postrojbi Austro-Ugarske Monarhije te posljedično širenje nezadovoljstva među šire slojeve pučanstva, što je rezultiralo stanjem bezvlađa u hrvatskim zemljama na kraju Prvog svjetskog rata. Općeniti naziv za skupine ljudi koje su uzrokovale nemire i predstavljale prepreku za uspostavljanje reda i mira jest Zeleni kadar. Osim što predstavlja dosadašnje historiografske spoznaje o Zelenom kadru, u tekstu se na temelju objavljene izvorne građe analiziraju kategorije sudionika u zelenokaderaškim aktivnostima te motivi za raširenu pojavu bunta protiv državnih struktura.

Uvod

U vrlo kratkom razdoblju od posljednjih nekoliko mjeseci 1918. godine Habsburška Monarhija prestala je postojati, a njeno stanovništvo proživjelo je turbulentne promjene na političkom, društvenom i gospodarskom planu. Završetak Prvog Svjetskog rata bez sumnje je za sve narode Monarhije označio prekretnicu, no dok se kolektivna memorija fokusira na posljedice propasti Monarhije i nastanak novih nacionalnih država, a historijska znanost i dalje pretežito bavi političkim promjenama uvjetovanim novonastalim okolnostima te vojnim aspektima ratnih zbivanja,[2] pojava Zelenog kadra u Hrvatskoj ostaje u sferi popularne kulture, ali i predmetom interesa kvalitetnih, no

1 Ovaj tekst nastao je iz dijela magistarskog rada obranjenog 2015. godine na Central European University pod naslovom „The Phenomenon of *Zeleni kadar* and the Memory of World War I in Croatia".

2 Vidjeti: Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi* (Zagreb: Globus, 1989).

sporadičnih istraživačkih radova. Intenzitetu promjena koje su nastupile raspadom državne vlasti najviše su doprinijele skupine dezertera, povratnika iz ratnog zarobljeništva, kriminalaca te nezadovoljnih i socijalno ugroženih seljaka koje su u često spontano okupljenim i naoružanim grupama nasrtali na oružničke postaje, poštanske urede, željezničke kompozicije, plemićka imanja i dugi niz meta čijom su pljačkom prikupljali hranu, oružje i streljivo. Ovo stanje općeg kaosa bilo je potaknuto političkom krizom, teškim socijalnim prilikama, a u najvećoj mjeri dugotrajnim i iscrpljujućim ratom. Posljedice rata ponajviše su pogađale upravo običan puk, koji je za vlastitu bijedu krivio vlast i njene službenike, plemstvo te bogate trgovce. Osim toga, iz tih su obespravljenih slojeva društva najčešće potjecali obični vojnici koji su često izražavali negodovanje sudjelovanjem u ratu za koji su smatrali da nije njihov, čak i dugo prije nego što se nazirao kraj Austro-Ugarske Monarhije.

Zanimljivo je da se fenomen banditizma krajem 1918. godine u ovom obliku pojavio i u ostalim krajevima Habsburške Monarhije, no povjesničari se i dalje slažu kako je tema nedovoljno istražena.[3] Iz suvremenih istraživačkih pogleda na fenomen Zelenog kadra postaje jasno da se jednostavnim narativom ne može pružiti zadovoljavajući uvid u događaje koji su obilježili hrvatske zemlje u vrijeme raspada Habsburške Monarhije te za kratkotrajnog postojanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Ovim će se radom predstaviti dosadašnje spoznaje o fenomenu Zelenog kadra, interpretacije njegova djelovanja te pokušaji identifikacije njegovih sudionika kao temelj za daljnje istraživanje posljednjih mjeseci Prvog svjetskog rata u hrvatskim zemljama iz perspektive vojne i društvene povijesti.

3 Jakub Beneš, „The Green Cadres and the Collapse of Austria-Hungary in 1918", *Past and Present* 236 (2017): 207. Konceptom banditizma, kako je ga je razvio Eric Hobsbawm u svojoj knjizi *Bandits* iz 1969. godine, mogu se objasniti mnoge aktivnosti pripadnika Zelenog kadra. O recepciji tog djela i relevantnosti u današnjoj historijskoj disciplini vidjeti: Luka Pejić, „Pola stoljeća Hobsbawmove knjige *Bandits* (1969.)", pristup ostvaren 19. II. 2023., http://historiografija.hr/?p=17415.

Tko su bili zelenokaderaši?

Termin Zeleni kadar (ili kader)[4] pripisuje se raznim naoružanim grupacijama koje su od sredine 1918. godine činili dezerteri koji su izbjegavali ponovnu regrutaciju, skrivali se od vojnih organa na nepristupačnim mjestima, te, potpomognuti lokalnim stanovništvom, dugo predstavljali sve rasprostranjeniji problem za državnu vlast. Do listopada i studenog u tim se grupama naoružanih dezertera pojavljivalo sve više buntovnih seljaka, ali i osuđenih kriminalaca, koji su u tom turbulentnom vremenu našli put do slobode.

Čini se da onodobni termin *kadar* ima korijen u vojnoj nomenklaturi, pri čemu je opisivao korpus regularne vojske koji vrši dužnosti u unutrašnjosti, iza prvih linija bojišnice, kao logistička podrška koja se sastojala od rezervista, neaktivnih časnika i administrativnih dužnosnika. Frane Dubravčić, veteran Prvog svjetskog rata rodom iz Otočca, opisuje te pozadinske snage jednostavno kao „kader". U svojim memoarima navodi kako se pozdravio sa suborcima u proljeće 1918. godine kada je dobio vojni dopust s talijanskog bojišta:

> „Zbogom dečki, fronta me više neće vidjeti!"
>
> „Više puta si tako rekao, ali si se uvijek vratio natrag", odgovorio mi je jedan.
>
> „Kad vam velim, zadnji put se na fronti vidimo. Radije ću vas dočekati kod kadera!"[5]

Iz Dubravčićeva sjećanja proizlazi kako je termin *kadar* bio u svakodnevnoj uporabi među hrvatskim vojnicima te kasnije prihvaćen od strane većine lokalnog stanovništva. Taj termin je u korelaciji s nedostupnim šumskim predjelima i divljinom u kojoj su se vojni bjegunci skrivali dobio pridjev *zeleni* pa je do

4 U dostupnoj izvornoj građi nije ustanovljena dijalektalna povezanost autora dokumentacije s odabirom termina Zeleni kadar, odnosno kader. U širem kontekstu Austro-Ugarske Monarhije možemo govoriti i o upotrebi termina Zelena straža, ili Zelene brigade. Vidjeti: Beneš, „The Green Cadres", 207.

5 Frane Dubravčić, *Živ sam i dobro mi je. Uspomene iz Prvoga svjetskog rata 1914 – 1918* (Otočac: Graftrade; Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke, 2002), 150.

ljeta 1918. godine fraza Zeleni kadar bila u raširenoj uporabi kao označitelj takvih odmetnika.[6]

Bez obzira na ime koje im je dodijeljeno od strane lokalnog stanovništva, ali i državnih aparata, dezerteri su već od 1917. godine počeli predstavljati ozbiljan problem za austrougarske ratne napore. U siječnju 1918. godine predano je izvješće vlastima u Zagrebu u kojem se tvrdi da je prethodne godine pohvatano više od 20 000 vojnih bjegunaca nakon počinjenja raznih nasilnih prijestupa.[7] U osobnom izvješću generala Samuela Freiherra von Hazaia, u to vrijeme ministra obrane, procjenjuje se da je samo u hrvatskim zemljama do kolovoza posljednje godine rata bilo 27 000 dezertera.[8] Iako ovi brojevi govore u prilog velikog razmjera problema koji je vojno bjegunstvo predstavljalo za vlasti, u ovome se razdoblju još uvijek može govoriti o isključivo vojnoj kategoriji ljudi koji sudjeluju u aktivnostima Zelenog kadra, pa se i ove procjene broja dezertera mogu smatrati približno točnima. To nije slučaj u kasnijem razdoblju u kojem zamjećujemo da je vlastima države SHS bilo teško procijeniti kategorije ljudi koje se priključuju Zelenom kadru, kao i brojčano stanje populacije koja sudjeluje u nemirima. Tako je kasnija procjena od 200 000 dezertera krajem 1918. iz carske i kraljevske vojske te domobranstva[9] vjerojatno prevelika, posebice jer se vojnim bjeguncima sporadično pridružuju mase seljaka i oportunistički nastrojenih kriminalaca.

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije državna je administracija prešla u ruke nestabilne i slabo organizirane Države SHS,[10]

6 Ivo Banac, „*I Karlo je o*'šo u komite! Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918", Časopis za suvremenu povijest 24 (1992), br. 3: 24.

7 Željko Martan, „Ustanak *pokvarenih elemenata* protiv *izrabljivačkih elemenata*: nemiri u sjeverozapadnoj Hrvatskoj potkraj Prvog Svjetskog rata", u: *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu (1914.-1918.). Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanim u Varaždinu 3. i 4. srpnja 2014. godine*, ur. Vladimir Huzjan (Zagreb; Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2014), 595.

8 Dinko Čutura, „Hrvatske postrojbe u Prvom svjetskom ratu i vojni raspad Austro-Ugarske" (magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2005), 83.

9 Ovu procjenu donosi Ferdo Čulinović, *Odjeci Oktobra u Jugoslavenskim krajevima* (Zagreb: Izdavačko poduzeće 27. srpanj, 1957), 97.

10 Ustrojstvo Države SHS i rad Narodnog Vijeća vrlo je rano popraćeno historiografskim interesom pa je već 1920. godine Ferdo Šišić učinio selekciju relevantne

što se odrazilo i na lokalne ispostave vlasti, rezultirajući manjkom obavještajnih podataka i posvemašnjom nesigurnošću o djelovanjima i razmjerima Zelenog kadra. Procjene od 8000 zelenokaderaša na Petrovoj Gori i 6000 na Fruškoj Gori temelje se na pouzdanijim istraživačkim saznanjima, ali se svakako odnose tek na navedene lokalitete i ne odražavaju cjelokupno brojčano stanje.[11] Konačan odgovor na pitanje o broju zelenokaderaša je, upravo iz razloga što su skupine ljudi koje sudjeluju u sveopćem buntu bile vrlo fluidne – od dezertera koji su više mjeseci proveli skrivajući se od vojnih vlasti do seljaka koji su se tek sporadično pridruživali pljačkanju – nemoguće je ponuditi. Ovu tvrdnju može potkrijepiti i procjena izvjesnog pukovnika Posavca, koji je bio svjedokom ovih nemira, a samo potvrđuje nemogućnost suvremenika da odrede konture pojave Zelenog kadra. Prema njemu, samo iz rezervnog sastava vojske pobjeglo je oko 45 000 regruta, a „koliko je momaka pobjeglo iz marš-bataljuna i fronte je nemoguće reći, ali mora da je znatan broj".[12]

Nezaobilazno je pitanje motiva koji su se isprepletali među vojnicima koji su odlučili napustiti bojišnicu. Iako su generalno negativna atmosfera i nizak moral u austrougarskoj vojsci najčešće uzimani kao glavni uzroci za pojavu vrlo raširenog dezerterstva, ne treba previdjeti da je na početku rata općenito prevladavao entuzijazam. Međutim, kako su se iluzije o kratkom i pobjedničkom ratu ubrzo rasplinule, nezadovoljstvo među vojnicima bilo je u porastu, što se posebice odražavalo na jedinice regrutirane iz slavenskih zemalja, čiji su pripadnici najjače osjetili prelijevanje nacionalno-političkih problema u Austro-Ugarskoj na bojišnicu. Moral i želja za borbom među vojnicima slavenskih naroda potpuno su se istopili do sredine 1918. godine, čineći ih nepouzdanima i izloženima savezničkoj propagandi.[13]

---

dokumentacije za razumijevanje ove teme. Vidjeti: Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.* (Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1920).

11 Banac, „*I Karlo je o'*šo u komite", 24.

12 Preuzeto iz: Čutura, „Hrvatske postrojbe u Prvom svjetskom ratu", 84.

13 David Stevenson, *With Our Backs to the Wall* (Cambridge; Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011), 304.

O takvoj situaciji vjerno govori i primjer koji donosi jedan od autora memoara iz Prvog svjetskog rata, Ante Messner Sporšić, koji tvrdi da su se slavenski narodi Monarhije nadali većim političkim slobodama u slučaju pobjede u ratu – ideja koja je posve nestala do kraja svjetskog sukoba. Pojava nepovjerenja u mogućnost da se nacionalna pitanja riješe u okviru Austro-Ugarske Monarhije svoje je korijene imala u negativnom tijeku rata. Nadalje, Sporišić daje svoju viziju nepravde u vojnim strukturama koja je pogađala vojnike slavenskih narodnosti vrlo slikovitim prikazom tijeka bitke na rijeci Piavi:

> „Ali kad je počela ofenziva, imali su ju najviše provesti i opet Hercegbosanci te općenito Južni Slaveni, Poljaci, Česi, Ruteni (...) Prije ofenzive čulo se kroz grad vikati najviše mađarski, za ofenzive se pako slušalo u bolnicama uzdisati najviše slavenski... Našim ljudima je svima postalo jasno, da se nas htjelo uništiti. A za takve prilike tko će krv svoju lijevati?“[14]

Osjećaju nacionalno-političke marginaliziranosti slavenskih naroda Austro-Ugarske Monarhije zasigurno je pridonijelo i dugogodišnje stanje unutarnje uređenosti države, u čijem su dualizmu osjetili političku deprivaciju.[15] Iako često prenaglašavano kao jedan od najvažnijih faktora u raspadu Monarhije, nacionalno pitanje je u ratu dobilo novu dimenziju kao razjedinjujući faktor među vojnicima različitih narodnosti. Pored toga, nacionalna se ideja vrlo lako ukorijenila u novu realnost masovne vojske, kao medijatora između elitističke ideje o naciji i narodnih masa koje ju trebaju prihvatiti.[16] Ipak, razmjeri i karakter nemira koji su se odvijali krajem i nakon završetka rata ne mogu se objasniti jednoznačnom ocjenom Austro-Ugarske

14 Ante Messner Sporšić, *1915 – 1918 Odlomci iz ratnih uspomena* (Zagreb: Tipografija, 1934), 182.

15 Ovakvo stajalište u posljednje vrijeme ima sve slabije uporište u međunarodnoj historiografiji. Vidjeti, primjerice, posljednja poglavlja u: Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016), 333-441. Ipak, domaća historiografija nacionalno pitanje i njegovu ulogu u raspadu Habsburške Monarhije i dalje argumentirano razmatra kao relevantan faktor.

16 Edward Crankshaw, *The Fall of the House of Habsburg* (New York: Penguin Group, 1983), 405.

kao „tamnice naroda“ koja je nestala zbog unutarnjih nacionalnih tenzija.

Ipak, uz nizak moral vojske i neriješeno nacionalno pitanje slavenskih naroda, nedostatak materijalnih potrepština i hrane poprimao je sve teže oblike ratnih posljedica i stvarao zapaljivu atmosferu negodovanja i otvorenog bunta. Iako su se ratni napori negativno odražavali na gospodarstvo svih zaraćenih strana, nezadovoljavajuće materijalno stanje na fronti, ali i među civilnim stanovništvom Austro-Ugarske Monarhije do kraja se rata pretvorilo u radikalno i neodrživo stanje.[17] U pogledu vojnika iz većine hrvatskih postrojbi, glad, iscrpljenost i rašireno nezadovoljstvo dugotrajnim ratom uzrokovalo je sve intenzivnije izljeve bunta i, napokon, raširenu pojavu vojnog bjegunstva.[18] Takve se vizure ponovno mogu potkrijepiti izlišnim opisima sudionika Velikog rata, u ovom slučaju Vladka Mačeka, koji je na talijanskoj fronti sudjelovao kao poručnik. U svojim memoarima opisuje stanje na bojišnici u rujnu i listopadu 1918. godine dajući uvid u općenito loše stanje c. i k. vojske te uvjeta u kojima su vojnici morali boraviti, kao što su nedostatak odjeće, ogrjeva i drugih osnovnih potreba. Posebno je indikativno Mačekovo sjećanje na odbijanje hrane od strane vojnika, pri čemu se prisjeća kako ih je sâm morao uvjeravati da konzumiraju svoje porcije bez obzira na njihovu kvalitetu u pokušaju da ih smiri, na što su oni odgovorili psovkama, buntom i riječima da se na takvoj hrani rat ne može voditi.[19]

S druge strane, kolaps agrarne privrede, kao i industrijske proizvodnje u Austro-Ugarskoj u prvom se redu loše odražavao na vojsku i ratne napore. Kao najvažniji razlog tome što su vojne vlasti u ožujku 1918. bile prisiljene razvojačiti 300 000 najstarijih vojnika navođena je nemogućnost države da ih opskrbi živežnim namirnicama.[20] Kasnije nastojanje da se vojnike ot-

17 Stevenson, *With Our Backs*, 303.

18 Čutura i Lovro Galić, „Veliki rat: pregled ratnih operacija“, *Hrvatska revija* 3 (2004): 52.

19 Vladko Maček, *Memoari* (Zagreb: Dom i Svijet, 2003), 65.

20 Više o ekonomskoj situaciji u civilnom stanovništvu vidjeti u: Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. (Cam-

puštene u civilno gospodarstvo ponovno mobilizira opstruirala je ugarska vlast jer je ljudstva u poljoprivredi također kronično nedostajalo.[21] Nemogućnost državnih vlasti da izravno angažira vojno sposobno stanovništvo za potrebe rata, odnosno (re) mobilizira trupe, krajem 1917. i tijekom 1918. godine oslabila je osjećaj njezina autoriteta i otvorila put izbjegavanju vojne službe i dezerterstvu. U trenutku kada je Visoko zapovjedništvo Austro-Ugarske potpisalo kapitulaciju 3. studenoga 1918., glavnina vojske već se razišla, a većina vojnika svojevoljno napuštala bojišnicu i nastojala se vratiti svojim domovima.[22] Takva zbivanja odrazila su se na unutrašnjost Monarhije, pa je i Kraljevina Hrvatska i Slavonija bila preplavljena vojnicima koji nisu priznavali nikakav vrhovni autoritet, a zbog nestanka prethodnih administrativnih vlasti nova je privremena vlast Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba bila u nemogućnosti ovladati situacijom i uspostaviti red. Odsustvo snaga reda koje bi razoružale vojnike ostavljalo je širok prostor da narodne mase, izmiješane s povratnicima s bojišta, izraze nabujalo nezadovoljstvo koje je učestalo prerastalo u bezvlađe. Vlasti Države SHS-a obilježit će napori da se situacija stavi pod kontrolu i izbjegne pojava organiziranih i potencijalno revolucionarnih pokreta.

Konture Zelenog kadra u smislu njegovih sudionika, kao i oblici nasilja koje se ispoljavalo u posljednjim mjesecima 1918. godine mogu se ocrtati tek kada se uzmu u obzir višeslojni uzroci nezadovoljstva i pokuša dati uvid u kategorije ljudi koje u njemu sudjeluju. Kvantitativno najrasprostranjeniji sloj društva u Hrvatskoj i Slavoniji na kraju Prvog svjetskog rata svakako je bilo seljaštvo. Kao socijalna kategorija, seljaci su uglavnom spadali u marginaliziranu kategoriju u smislu gospodarskog udjela u ekonomiji i bili su materijalno pritisnuti potencijalom plemićkog kapitala i agrarne proizvodnje, kao i mehanizmima industrijskog tržišta.[23] Iako konkretni problemi poljoprivredne

bridge: Cambridge University Press, 2004).

21 David Stevenson, *With Our Backs*, 299-301.

22 A. J. P. Taylor, *Habsburška Monarhija 1809. – 1918.* (Zagreb: Znanje, 1990), 285.

23 Iako tema seljaštva na početku 20. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji još predstavlja područje koje zaslužuje podrobniju analizu, selektivne teme obrađene su u: Mira

reforme i socijalnih pitanja seljaštva u Austro-Ugarskoj nisu u fokusu ovog rada, izgledno je da su seljaci svoje stavove prema zemljoposjedničkom plemstvu i trgovcima naveliko gradili na osjećaju o ekonomskoj podređenosti i nepravednosti sustava. Takva nejednakost iskazivala se i tijekom rata u mobilizacijskoj politici, pri čemu su vojnici koji su trebali iskusiti sve teškoće rovovskog ratovanja regrutirani mahom iz seljačkih obitelji, dok su pripadnici plemićkih obitelji i imućnijih slojeva uglavnom bili angažirani u pozadini. Povrh toga, materijalne pritiske na obiteljska gospodarstva ti su slojevi osjetili daleko manje od seljaštva.[24] Za sve kategorije ljudi koji su sudjelovali u Zelenom kadru stoga se može ustvrditi da su gotovo isključivo bili seljačkog porijekla.

Dezerteri koji su još uvijek nosili svoju vojnu opremu i oružje, u takvom su ozračju mogli očekivati punu potporu ruralnog stanovništva, što je stvaralo posebno otporan oblik neposluha s kojim se u ratnim uvjetima državne vlasti nisu mogle nositi. Pored toga, lokalnu vlast u Hrvatskoj i Slavoniji uglavnom su sastavljali članovi oporbene Hrvatsko-srpske koalicije, koji su i sami nerijetko podrivali napore središnjih vlasti da se obračuna s rastućim brojem vojnih bjegunaca u unutrašnjosti zemlje. Kada bi se iz zapovjedništva u Zagrebu zatražili podaci o stanju na terenu, odgovori iz lokalnih upravnih jedinica najčešće su kasnili, bili manjkavi, ili pak prikrivali podatke o aktivnostima Zelenog kadra.[25] Skorašnji odlazak austrougarskih središnjih vlasti iz Zagreba i uspostava Narodnog vijeća, čiji je politički program uvelike odgovarao lokalnim dužnosnicima, nije doprinijelo smirivanju nemira. Štoviše, oni su se intenzivirali u posljednjim mjesecima 1918. godine, što govori u prilog tezi da pripadni-

Kolar, „Privredni i socijalni razlozi propasti Države Slovenaca, Hrvata i Srba," u: *Godina 1918*, ur. Zlatko Matijević (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010), 171-194; Kolar-Dimitrijević, „Agrarna reforma u Hrvatskoj nakon Prvoga svjetskog rata", *Hrvatska revija* 3 (2014): 44-50; Stefan Petrungaro, *Kamenje i puške. Društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća* (Zagreb: Srednja Europa, 2012); Željko Martan, „Ustanak *pokvarenih elemenata*", 593-633.

24 Kolar-Dimitrijević, „Agrarna reforma u Hrvatskoj", 45.

25 Čutura, „Hrvatske postrojbe u Prvom svjetskom ratu", 106.

ci Zelenog kadra nisu zastupali koherentnu protumonarhijsku politiku, već je taj fenomen bio rezultat općeg nezadovoljstva i bunta protiv složenih struktura koje su za njegove sudionike predstavljali „izrabljivačke elemente".

Ova ocjena čini definiranje Zelenog kadra kao pokreta s jasnim obrisima kategorija ljudi koji su ga činili još problematičnijim. U ovom kontekstu treba istaknuti i motiv koji se širenjem dezerterstva sve češće pojavljuje u unutrašnjosti hrvatskih zemalja, a to su vojni bjegunci koji obrađuju obiteljsku zemlju i skrbe se za domaćinstva istovremeno noseći puške na ramenima.[26] Takve slike jasno ukazuju na opće nepovjerenje i negativan stav prema državnom aparatu od strane dezertera, vojnika-povratnika i ruralnog stanovništva općenito. S obzirom na potporu u vidu skloništa, hrane i pravovremenih informacija o vojnim ophodnjama na koju su naoružani bjegunci mogli računati u takvom okruženju, moguće je ocijeniti kako je svaki pokušaj suzbijanja Zelenog kadra bio nedostatan da bi se ovladalo situacijom na terenu.

Ipak, u nastojanju da se pozornost prida ovom fenomenu koji je ovisio o društvenim prilikama i vojnoj situaciji pred kraj Prvog svjetskog rata i prema tome poprimao izraženije oblike kako su brisane strukture autoriteta Austro-Ugarske Monarhije, treba ukazati na istraživačko nastojanje da se skupine ljudi koje su ga činile smjeste u kategorije sudionika. U prvom redu to je učinio Tomislav Bogdanović, koji razlikuje četiri takve kategorije: 1) pojedinci potaknuti antiratnim sentimentom koji odbijaju daljnje sudjelovanje u ratnim operacijama; pretežito dezerteri; 2) skupine kod kojih se javljaju ideje socijalno-revolucionarnog karaktera pod utjecajem boljševizma, a čiji su nosioci bili povratnici iz ruskog zarobljeništva nakon kapitulacije carske Rusije 1917. godine; 3) odmetnici i razbojnici koji u stanju bezvlađa vide priliku za provođenje raznovrsnih kriminalnih aktivnosti u svrhu vlastitog probitka; 4) povratnici s ratišta koji se nakon ras-

26 Vidjeti: Banac, „I Karlo je o'šo u komite", 23; Tomislav Bogdanović, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju", *Podravina* 23 (2013): 97; Martan, „Ustanak *pokvarenih elemenata*", 598.

pada Austro-Ugarske vojske nastoje domoći domova, no zbog logističkih se poteškoća i nedostatka osnovnih životnih namirnica okreću pljački.[27] Ovakvu kategorizaciju svakako treba uzeti u obzir kada govorimo o nastojanjima da se u Zelenom kadru jasno ocrtaju skupine ljudi sa zajedničkim motivima i socijalnom pozadinom, no ostaje upitno u kojoj mjeri takva klasifikacija doista odražava stvarno stanje, posebice kada govorimo o posljednjim mjesecima 1918. godine. Naime, uloga ruralnog stanovništva koje je osiguravalo podlogu za djelovanje zelenokaderaša te je pridonosilo intenzitetu njihovih aktivnosti na temelju ljudstva i materijala – prvenstveno hrane – na ovaj način biva marginalizirana. Pored toga, od velike je važnosti prihvatiti postavku da se zbog visoke razine fluidnosti navedenih kategorija i nemogućnosti da se pojedincima koji su činili fenomen Zelenog kadra pripiše isključivo jedan sklop karakteristika, pojedine skupine zelenokaderaša ne može fiksirati u nepromjenjive niše s obzirom na vojni status, motive, ili socijalnu pozadinu. Drugim riječima, nije moguće za svakog pojedinca tvrditi da je nužno pripadao isključivo skupini dezertera, revolucionara ili seljaka u čitavom periodu u kojem je djelovao Zeleni kadar, a individualni motivi zelenokaderaša često se mogu promatrati jedino kroz zasebne studije slučajeva.[28] Isto tako možemo pretpostaviti da su mnogi povratnici s ratišta prihvatili revolucionarne ideje pa ih naknadno odbacili, ili da su mnogi seljaci tek sporadično sudjelovali u pljački državne imovine, plemićkih imanja te trgovačkih poduzeća.

Stoga kategorizacija aktivnih skupina unutar fenomena Zelenog kadra predstavlja relevantan istraživački rezultat, no ona nema za cilj kvantitativnu analizu oružanih akcija niti kvalitativnu ocjenu o nemirima u Hrvatskoj na kraju 1918. godine. Zanimljivo je da su se suvremenici, odnosno službenici državnih tijela koji su nastojali obuhvatiti pojave nasilja i nemira te o tome

27 Bogdanović, „Kategorije zelenog kadra", 99.

28 Već navedeni rad J. Beneša upravo analizira aktivnosti nekolicine istaknutih pojedinaca koji su pripadali Zelenom kadru, između ostalih i Jovana Stanisavljevića, poznatijeg kao Čaruga. Vidjeti: Jakub Beneš, „The Green Cadres", 213.

obavijestiti nadležna tijela suočavali sa sličnim metodološkim problemom: općenitim nedostatkom sredstava kojima bi se prikupili podaci i dala ocjena situacije na terenu, što je vidljivo iz takvih izvješća. Prisutnost višeslojnih interpretacija događaja koje prožimaju individualne ocjene činovnika u dostupnoj izvornoj građi svjedoče o mnogostrukim motivima u pozadini djelovanja ljudi uključenih u Zeleni kadar, ali daju i slikovit prikaz tog nemirnog razdoblja o kojemu bi kao cjelini bilo nezahvalno govoriti u strogo definiranim kategorijama.

Vlast Narodnog vijeća i Zeleni kadar

Vrhunac nemira u hrvatskim zemljama povezanih uz aktivnosti Zelenog kadra možemo smjestiti u listopad i studeni posljednje godine rata. Tada i nastaju telefonski i telegrafski izvještaji ispostava lokalnih vlasti Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba prema središnjem Odjela za narodnu obranu, koje je objavio Bogdan Krizman,[29] a predstavljaju najpotpuniji korpus izvorne građe o Zelenom kadru. Većina odabranih dokumenata odnosi se na kontinentalnu Hrvatsku, a vijesti iz ostalih hrvatskih zemalja, prvenstveno priobalja, gotovo i nema. Metodološki pristup ovoj građi prvenstveno treba uzeti u obzir prethodno ustanovljene polazišne točke o nemogućnosti lokalnih vlasti da skupe provjerene obavještajne podatke i na temelju njih daju ocjenu stanja na terenu. S druge strane, osobna stajališta, kao i individualna sposobnost službenika uvjetovali su sadržaj ovih relativno kratkih izvješća koja su pristizala u središnji Odjel u Zagrebu. Ipak, na temelju neposrednih podataka na koje nailazimo u ovim izvorima može se izraditi jasnija slika o metama pljačke, oblicima nasilja i skupinama ljudi koji sudjeluju u takvim zelenokaderaškim aktivnostima.

Nekoliko istaknutih motiva opetovano se javlja u ovim izvješćima u listopadu i studenome 1918. godine, koja ukazuju na poteškoće s kojima su se činovnici Narodnog vijeća susretali u

29 Krizman, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju godine 1918.“, *Historijski zbornik* 10 (1957), br. 1-4: 111-129.

Krsto Hegedušić, *Zeleni kader*, 1928. Reproducirano iz: Ivana Hanaček, Ana Kutleša i Vesna Vuković, ur., *Problem umjetnosti kolektiva – slučaj Zemlja* (Zagreb: BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture, 2019)

relativno izoliranim sredinama pogođenim općim slomom infrastrukture uslijed bezvlašća koje je nastupilo raspadom administrativnih službi Austro-Ugarske Monarhije. Prvenstveno se radilo o nedostatku ljudstva, oružja i municije u oružničkim postajama koje su trebale biti ishodište povratka reda u državi. U mnogim izvješćima službenici tek neodređeno vape za pojačanjima u svrhu borbe protiv Zelenog kadra, ne dajući konkretno brojčano stanje u vlastitim jedinicama lokalne uprave. Ipak, iz pojedinih preciznijih obavijesti izgledno je kako se Narodna straža, koja je predstavljala snage reda i sigurnosti nove države, teško nosila s novonastalom situacijom i pobunjenim masama.[30] Primjerice, 31. listopada gradonačelnik Požege javlja da je Narodna straža uspostavljena u nekim mjestima, ali im nedostaje pušaka, a takva je situacija i u samome gradu: „U Požegi je doduše narodna garda (straža) od 300 ljudi, ali imade pušaka

30 Detaljnije o ustroju Narodne straže vidjeti u: Filip Ruk, „Oružane snage Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u arhivskoj građi" (diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2018), 25-28.

i municije jedva za polovicu".[31] Istog dana pristiglo je i izvješće iz Daruvara u kojem stoji: „Predstojnik traži žurno 600 momaka i dvije mašinske puške, jer je čitavi kraj ugrožen od zelenoga kadera".[32] Istočnije, iz Slavonskog Broda, jedan je dužnosnik telefonski obavijestio dr. Antu Pavelića, potpredsjednika Narodnog vijeća,[33] da je „u Brodu i okolici zavladala najstrašnija anarhija," te je hitno zatražio „(...) za osiguranje života oklopljeni vlak s 500 momaka".[34] Ovi pozivi za oboružavanjem i jačanjem snaga Narodne straže nisu usamljeni u nizu izvješća i telefonskih poziva, no većina službenika ipak zahtijeva nešto manji broj ljudi i količinu opreme. Također, zamjetno je da su slična izvješća manje česta od druge polovine studenog, iako ostaju raširena po čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji.

Izgledno je da su i sami činovnici bili nepouzdani ili nedorasli zahtjevnoj situaciji, ili su, zbog nedostatka zaštite, bili izloženi volji naoružanih zelenokaderaša. Iz tih su razloga nerijetko napuštali svoj položaj, što se odražavalo i na spremnost Narodne straže, kojoj je ionako nedostajalo discipline i motivacije, da suzbija nerede i pljačku. U nekim su slučajevima pripadnici snaga reda jednostavno pobjegli pred Zelenim kadrom jer nisu imali oružje, dok su u drugim, kao, primjerice, u Vuki, Podgoraču i Đakovu, bili zarobljeni od strane ustanika.[35] Slaba opremljenost Narodne straže i nedostatak osnovnih vojnih i životnih namirnica ukazuje na krhkost vlasti Države SHS. O tome svjedoči i sljedeći izvještaj:

> „Na raspolaganje se naime odbora N. V. stavilo jučer 400 momaka, ali ih odbor nije mogao u Brodu zadržati radi nestašice hrane i stanova, a kad su zatim ti ljudi htjeli preko mosta ići u Bosnu, dočekali su ih tamo sa strojnim puškama, te su se morali natrag povratiti. Rasuli su se po slavonskim selima, te će se i na silu pridruziti komitadžijama (vojnim bjeguncima)."[36]

31 Bogdan Krizman, „Građa o nemirima": 113.
32 Isto, 113.
33 Kako ne bi bio zamijenjen s kasnijim poglavnikom NDH, Antom Pavelićem, u literaturi se dotičnog često navodi kao Ante Pavelić (zubar, ili stariji).
34 Krizman, „Građa o nemirima", 114.
35 Isto, 115.
36 Isto, 113.

Bojazan koju je službenik ovim putem izrazio, da će se sami pripadnici Narodne straže priključiti Zelenom kadru, vrlo je indikativna za prirodu sudionika nemira i brisanje granica između kategorija ljudi koji su se priključivali pljački. S obzirom na to da izvješća često odražavaju strah činovnika, na temelju poziva u pomoć i zahtjeva za pojačanjima teško je ustvrditi u kolikoj je mjeri stvarno stanje bilo nepovoljno za državne vlasti te je moguće da je teškoća situacije nerijetko bila prenaglašavana. Ipak, odbojnost stanovništva prema činovništvu intenzivirala se tijekom rata pa je nije teško zamijetiti prema metama zelenokaderaških aktivnosti. Doduše, sigurnost privatne i javne imovine također je bila pod stvarnom ugrozom, što je jasno iz izvješća mjesnih Narodnih odbora koja govore o brojnosti Zelenog kadra i opremi koju ustanici posjeduju. Spomenute teškoće pri procjeni zelenokaderaških aktivnosti s kojima se dužnosnici susreću najčešće dolaze do izražaja u nastojanjima da se razluče aktivnosti dezertera od seljačkog bunta. Činovnička izvješća se nerijetko jednostavno referiraju na „mase" koje pljačkaju pa tako karakteristično glasi: „Razuzdana masa pljačka, uništava tuđe vlasništvo, općinski uredski uređaj i svi spisi uništeni. (...) Životi u pogibelji".[37] U slučaju da se brojnost takvih masa ipak nastoji odrediti, obavijesti su nejasne u pogledu same naravi nemira. Primjerice, iz Koprivnice se 10. studenog javlja da je „prošle nedjelje navalilo (...) blizu 300 ljudi na Ludbreg, no njihova je navala odbita oružjem od mjesne straže".[38] Prema ovakvom tipu obavijesti teško je odrediti tko je činio takvu grupu naoružanih ljudi, kako su bili organizirani, ili što im je bio cilj. Nadalje, teško je očekivati da je u posvemašnjem manjku ljudstva i naoružanja u redovima Narodne straže uspješno odbijena navala dobro organizirane skupine na manje mjesto pa možemo samo pretpostaviti kako su brojevi u ovom izvješću bili ili prenaglašeni ili se, pak, radilo o neorganiziranoj i miješanoj skupini seljaka i dezertera. Temelj problematike ponovo možemo smjestiti u nemogućnost da lokalne vlasti razlikuju kategorije ljudi u Zele-

37 Isto, 122.
38 Isto, 126.

nom kadru. Ilustrativan je izvještaj iz blizine Križevaca u kojem se tvrdi da su „šume oko Dubrave pune razbojnika, koje podupire i domaće stanovništvo. Razbojnika ima oko 180".[39] Budući da je ovo jedina u nizu obavijesti u kojoj autor razlučuje pojavu Zelenog kadra na dvije kategorije, odnosno na razbojnike i lokalno stanovništvo, na temelju ovih telefonskih i telegrafskih izvješća teško je ustanoviti brojnost Zelenog kadra i konkretne obrise skupina koje u više ili manje organiziranim napadima pljačkaju javnu i privatnu imovinu.

Lakoća kojom je oružje dolazilo u ruke seljaka bila je važan faktor u stvaranju preduvjeta za raširenu pojavu banditizma. Još prije nego što je Austro-Ugarska Monarhija prestala postojati, problem pojave dezertera koji djeluju protiv autoriteta u unutrašnjosti išao je ruku pod ruku s mogućnošću da se civilno stanovništvo lako domogne vojne opreme. Austrougarsko zapovjedništvo tako je zbog straha od pobune vojnika ili njihova bijega tijekom transporta do sredine 1918. godine prihvatilo praksu naoružavanja novih regruta tek nakon njihova dolaska na samu liniju bojišnice.[40] Usprkos tome, situacija je uslijed izmakle kontrole nad oružjem brzo eskalirala te slučajevi naoružanih skupina seljaka bivaju sve brojniji. Osim općenitih opaski o naoružanim seljacima prisutnih u izvješćima lokalnih vlasti, jedna obavijest iz Požege navodi da seljaci raspolažu s čak trideset mašinskih pušaka kojima ugrožavaju grad i nesmetano sijeku šume te robe vlastelinska gospodarstva i zalihe.[41] Ovako velike količine vojne opreme razdijeljene među Zelenim kadrom i sve brojnijim seljacima koji se priključuju pljački potpuno su paralizirale snage reda. U tom pogledu je intrigantna obavijest službenika iz Okučana, datirana 4. studenoga, u kojoj navodi da: „... je sve opljačkano. Zna tko je plijenio, ali ne može protiv plijenitelja ništa poduzeti, jer nema sile. Ne može provesti prijeki sud, jer bi onda morao da povješa čitavo mjesto".[42] Nadalje,

39 Isto, 116.
40 Stevenson, *With our Backs*, 301-302.
41 Krizman, „Građa o nemirima", 126.
42 Isto, 119.

u izvješću iz Krapinskih Toplica opažanje o aktivnostima jest sljedeće: „... pošao narod i navalio na Klanjec. Naprijed su išli oružani muškarci, a za njime babe sa korpama, a i nekoliko kola da voze plijen".[43] Iz ovakvih obavijesti postaje izvjesno da je nestanak državnih organa reda ili je njihova nemogućnost da djeluju protiv ustanika predstavljala poticaj za sve šire slojeve stanovništva da se priključe aktivnostima koje su već nekoliko mjeseci karakterizirale Zeleni kadar. No, čak i ovakva slika sprege dezertera i širokog sloja pučanstva biva narušena informacijama koje dobivamo iz drugih izvješća. Primjerice, veliki župan je iz Požege javio da su „banditi" napali privatnu kuću te ubili dvije osobe, na što su seljaci usmrtili jednog od napadača, a drugog ranili i zarobili.[44]

Ranije spomenut prodor boljševičkih ideja, kojima je dio jugoslavenske historiografije od 50-ih godina prošlog stoljeća pridavao veliko značenje,[45] također bivaju istaknute u predmetnim izvještajima. Ipak, treba imati na umu kako su službenici pojave Zelenog kadra i motive u pozadini njegovih sudionika interpretirali uz razmjerno visok stupanj slobode. Iz Vinkovaca se tako javlja: „Karakter revolucije je socijalan. Najprije napadaju židove, a zatim grofove te gospodu uopće. Masa, dok joj se govori, odobrava, a kad međutim dođe kakav huškač (osobito bivši zarobljenik iz Rusije), tome se pridružuju te pale i robe".[46] Iz Erdevika u Srijemu se na sličan način izvještava o Zelenom kadru koji poprima oblike revolucionarnog pokreta: „Ovdje je za vrijeme, dok su srpski komite bile, vladao najveći mir i red, ali sad nas isti po nalogu ostaviše a boljševizam se jako širi".[47] Kredibilitet ovakvih ocjena teško je ocijeniti s obzirom na izvor

43 Isto, 124.

44 Isto, 124.

45 Vidjeti: Isti, „O odjecima Oktobarske revolucije i zelenom kaderu", *Historijski Zbornik* 10 (1957): 149-157; Čulinović, „Zeleni Kadar", *Savremenik*, 4 (1957): 124-142; Konstantin Bastalić, „Stvaranje stare Jugoslavije", u: *Narodi Jugoslavije u borbi za slobodu*, ur. Ivan Kampuš (Zagreb: Znanje, 1959).

46 Krizman, „Građa o nemirima", 119. Zanimljivo je da autor ovog izvješća neizravno upućuje na Židove kao socijalni element, a ne etnički, pa tako i ne karakterizira ustanike antisemitima, već im pridaje „socijalni" karakter.

47 Isto, 124-125.

informacija, odnosno činovnike, čiji su osobni stavovi, politička opredijeljenost i socijalna pozadina uvjetovali fokus njihovih izvješća. Problematika koja proizlazi iz ovih pozadinskih motiva službenika Narodnog vijeća ipak prelazi okvire ovog rada, no na temelju kvantitativno zanemarivog broja takvih izvješća – tek tri u cijelom korpusu – ipak možemo govoriti o marginalnom utjecaju revolucionarnih ideja, barem onih boljševičkih, na motive kojima su se vodili sudionici Zelenog kadra.

S druge strane, zamjetna je prisutnost nacionalnih osjećaja među lokalnim stanovništvom. Najintenzivnija trvenja na nacionalnoj osnovi prije raspada Austro-Ugarske Monarhije u hrvatskom su pučanstvu proizlazila iz ogorčenosti prema politici mađarizacije, posebice u području jezika, što je vodilo prema krizi odnosa između dvaju entiteta i prije vojnog raspada Monarhije.[48] Osim toga, povezanost višeg socioekonomskog statusa s vršenjem javne službe često je bila percipirana kao tipično „mađarska" povlastica pa taj stereotip često nije imao veze s etničkom pripadnošću samih činovnika. Tako nailazimo na neprijateljsko raspoloženje prema mađarskim činovnicima koje je natjeralo potonje da u posljednjim mjesecima 1918. godine napuštaju svoje službe u hrvatskim zemljama, a oni koji su ostajali suočavali su se s izraženim prijetnjama nasiljem. I o tome nam svjedoči izvješće iz Plaškog: „Mađarski se činovnici boje, jer im dolaze prijeteća pisma, da će ih se ubiti, ako budu mađarski govorili".[49] Naglašavanje različitosti među nacionalnim skupinama i važnost nacionalnog osjećaja koji se intenzivirao u međuratnom razdoblju dobili su čvrste temelje u posljednjim mjesecima Prvog svjetskog rata.[50] Ipak, takvo je držanje tipično bilo isključivo prema svim etničkim skupinama pa tako nepri-

48 Više o ovoj temi u: Ignác Romsics, *The Dismantling of Historic Hungary: The Peace Treaty of Trianon, 1920* (New York: Columbia University Press, 2002), 13, 15-16.

49 Krizman, „Građa o nemirima", 115.

50 Vidjeti: Magda Ádám, „Ethnicity and Nationalism in the Successor States, in the Versailles System and Central Europe", u: *The Versailles System and Central Europe*, ur. Magda Ádám (Aldershot, Hampshire: Ashgate Publishing Ltd, 2004), 230; Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century* (New York: Alfred A. Knopf, 1999), 3-4, 8.

jateljstvo prema drugim narodima nije bilo usmjereno samo prema mađarskom narodu. Srbi, od kojih su lokalni dužnosnici očekivali da uspostave red uz pomoć njihove vojske, često su bili na meti kao nepoželjan element te su zabilježeni sukobi i između lokalnog hrvatskog i srpskog stanovništva.[51] I prema bošnjačkim muslimanima javljali su se izrazito negativni osjećaji, što se može zaključiti iz pojedinih izvješća o upadu četa iz Bosne u Hrvatsku. U nešto detaljnijem izvješću službenika iz Petrinje stoji da su „bosanski Turci, njih nekoliko tisuća, prodrli u Hrvatsku. Jedan čopor ide smjerom prema Vojniću a drugi prema Topuskom. (...) Oni pale, robe i ubijaju. Bježi pred njima i zeleni kader, koji također robi i uništuje kamo stigne. (...) Ako mi pošaljete bar 60 momaka, obvezujem se da ću zaštititi Glinu i uništiti u cijelom ovome kraju turske čopore".[52] Nije jasno na koji je način autor izvješća namjeravao suzbiti „nekoliko tisuća" oboružanih ljudi s četom od šezdeset oružnika, no informacija da su pred njima bježali i sami zelenokaderaši može ukazivati na nacionalnu kategoriju kao jedan od faktora koji je zatvarao redove Zelenog kadra prema drugim etničkim skupinama.

Važnost etničke pripadnosti svakako je prevagnula nad utjecajem boljševičkih ideja, što potvrđuju sukobi lokalnog stanovništva s Rusima, čiji je utjecaj bio presudan za širenje revolucije, stvarajući stereotipe o njihovu negativnom utjecaju na društvo. Animozitet prema Rusima vidljiv je i iz tona kojim lokalni dužnosnici opisuju događaje na terenu pa tako nailazimo na informaciju da su „ruski zlikovci opljačkali i popalili trgovca Borovčaka, domaćeg čovjeka kršćanina".[53] Takvi slučajevi izboja negativnih osjećaja prema ruskom narodu nisu bili usamljeni te su doveli i do izravnih prijetnji i progona. U izvješću iz Pakraca javlja se: „Ruse, koji su dosele bili na posjedu, rastjerao je puk pod prijetnjom da će ih poubijati, ne uklone li se sa imanja".[54] Na temelju ovih informacija može se zaključiti kako su različito-

51 Primjerice, u izvješću iz Daruvara stoji da dolazi do opasnih „trvenja među srpskim i hrvatskim pučanstvom". Vidjeti: Krizman, „Građa o nemirima", 127.

52 Isto, 120-121.

53 Isto, 114.

54 Isto, 123.

sti među etničkim skupinama igrale relevantnu ulogu u pučanstvu, ali i cjelokupnom Zelenom kadru, što je inhibiralo širenje boljševičkih revolucionarnih ideja.

Napokon, općenita ocjena o prirodi bezvlađa koja je zahvatila hrvatske zemlje na kraju Prvog svjetskog rata i fenomenu Zelenog kadra treba uključivati i stavove koji su se pojavili među njegovim pripadnicima uslijed kolapsa sustava državnog autoriteta. Možda najvažniji motiv u tom pogledu, važan za razumijevanje stavova seljaštva prema autoritetu općenito, proizlazi iz obavijesti koje sadrže ocjene o shvaćanju slobode među ustanicima. U jednom se izvješću navodi kako „narod ne shvaća slobode,“[55] dok se drugdje bilježi osjećaj seljaka koji sudjeluju u neredima i pljački: „Seljaci izjavljuju, da oni sada mogu raditi, što hoće, jer da je sad sloboda“.[56] Još precizniju ocjenu o pučkom buntu donosi službenik iz Požege koji navodi: „Trebat će mnogo truda, dok se narod privede k sebi. Mora se konstatirati žalosna činjenica, da seljaci ne će da pristupaju obrađivanju polja, jer govore *za sebe imamo dosta a gospoda neka pomru*“.[57] Ovakva karakteristična ogorčenost prema društvenoj hijerarhiji i državnom autoritetu, prisutna u ruralnom stanovništvu i intenzivirana ratnom neimaštinom, svakako je potaknula mnoge na nasilno ispoljavanje negativnih osjećaja.

U članku naslovljenom „Je li naš narod zreo za slobodu?“, napisanom početkom 1919. godine, autor analizira motive o kojima je ovdje riječ:

> „Govori se da je naš puk nezreo za slobodu (...) da se poslije rata razbijesnio, da pljačka (...) slobodu da poima tako kao da mu je sad slobodno raditi kako hoće. (...) To su prije svega posljedice dugotrajnog ovog rata. Sudjelovanje na fronti četiri godine, kod ubijanja i klanja ubilo je u tisućama osjećaj čovjeka; iza fronte pako, kod kuće, kad moraš gladovati, bez obuće, odijela i bez rasvjete u tmini cijelu zimu zimovati, uz to biti zlo gledan i gonjen od pretpostavljenih svojih, od nikoga ljubljen, pažen ni pomilovan (...) tko da tu ne izgubi pamet?“[58]

55 Isto, 122.
56 Isto, 120.
57 Isto, 128.
58 Preuzeto iz: Željko Martan, „Ustanak *pokvarenih elemenata*“, 619.

Ovako opisana sumorna realnost vjerno ukazuje na uzroke koji su doveli do potpunog sloma države u hrvatskim zemljama na kraju Prvog svjetskog rata. Ti su događaji ostavili dubok trag u kolektivnoj memoriji generacije koja je svjedočila raspadu Austro-Ugarske Monarhije i kraju „dugog" 19. stoljeća u Hrvatskoj.

Umjesto zaključka – mogućnosti za daljnje istraživanje

Izvješća u kojima su službenici Narodnog vijeća opisivali previranja na kraju 1918. godine ipak predstavljaju tek jedan pogled na zelenokaderaške aktivnosti koji nastaje iz perspektive državnih vlasti u nastajanju. Prema tome, u potrazi za novim historijskim spoznajama o Zelenom kadru bit će potrebno konzultirati ostale tipove izvorne građe, a u prvom redu radi se o više desetaka memoarskih zapisa, čiji su autori svjedočili događajima koji su obilježili kraj Austro-Ugarske Monarhije u Hrvatskoj. Upravo autobiografski tip literarnog narativa može rasvijetliti razne aspekte osobnih iskustava koji općenito nedostaju ili su pristrano interpretirani u službenoj dokumentaciji. Dakako, takav tip izvorne građe zahtijeva razvijen teorijsko-metodološki pristup, koji je u hrvatskoj akademskoj zajednici odnedavno etabliran.[59] Treba istaknuti da stresne situacije kao što su ratna zbivanja ostavljaju duboke tragove u memoriji pa su i događaji vezani uz aktivnosti Zelenog kadra često predmetom autobiografskih narativa hrvatskih autora. Osim što memoarska građa po svojoj prirodi implicira istraživački pristup temi *odozdo*, ona ima i dokumentarističku vrijednost. Treba tek posegnuti za djelima Miroslava Krleže u kojima bilježi ironične pučke aforizme poput: „Care Karlo i Carice Zita/ što ratuješ kada nemaš žita?" ili „Vranja Josip i Verdinand Vranja,/ porcija nam svakog dana manja,"[60] ili za nekim od memoara poput onog Ante Vrgoča koji se

59 Prvenstveno vidjeti za hrvatske prilike seminalno djelo: Filip Hameršak, *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2013). Znanstveno istraživanje Prvog svjetskog rata na temelju autobiografske građe vjerojatno se može locirati u vrijeme objave knjige: Paul Fussel, *The Great War and Modern Memory* (New York: Oxford University Press, 1975).

60 Miroslav Krleža, *Davni dani*, (Zagreb: Zora, 1956), 356357.

u ruskom zarobljeništvu susretao s boljševizmom[61] te već spomenutih zapisa Vladka Mačeka, Ante Messnera Sporšića i Frane Dubravčića koji su iz prve ruke svjedočili fenomenu Zelenog kadra, da bi se dobio uvid u bogatstvo individualnih iskustava i vrijednost takve građe za proučavanje ove teme. Naravno, autobiografski zapisi autora u svojoj su literarnoj formi produkt sjećanja na događaje kao temelja njihova narativa, ali i žanrovske estetike, etičkih normi i društvenog položaja autora koji uvjetuju način na koji su sjećanja prenesena čitateljskoj publici.[62] Zbog složenog istraživačkog pristupa koji rad na takvoj izvornoj građi iziskuje, još uvijek postoji velik prostor za otkrivanje novih spoznaja o Zelenom kadru i kraju Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj. Ipak, ne treba sumnjati da su sjećanja sudionika u velikoj mjeri vjerodostojna i to do mjere da ih se može smatrati povijesnim dokumentima. Stoga se ovim prilogom nastoji ukazati na relevantnost ove povijesne tematike, ali i potaknuti na daljnje historiografske interpretacije fenomena poznatog kao Zeleni kadar.

61 Ante Vrgoč, *Moje uspomene na svjetski rat* (Samobor: Tiskara Dragutina Spullera, 1937).

62 Hameršak, *Tamna strana Marsa*, 100.

DODATNA LITERATURA

Uz arhivske i novinske izvore, brojne monografije, znanstvene članke i ostale reference navedene u fusnotama radova uvrštenih u ovu knjigu, potrebno je navesti još neke bibliografske jedinice koje mogu poslužiti čitateljima zainteresiranima za istraživanje pojedinih tema. Ukratko, prilikom odabira literature unutar ovog podnaslova nisu navođeni naslovi koji su poslužili kao reference u člancima. Iako korpus izvora relevantnih za ove teme kontinuirano raste, izbor je ograničen na hrvatski i engleski jezik jer su upravo takvi naslovi najzanimljiviji većini čitatelja ovog izdanja. S pravom bi mogli biti dodani vrijedni naslovi objavljeni na njemačkom, francuskom, talijanskom ili španjolskom jeziku. U konačnici, važno je podsjetiti da je popis u nastavku najvećim dijelom ograničen na monografije i članke koji problematiziraju europske fenomene „dugog" 19. stoljeća.

Romi

George K. Behlmer, „The Gypsy Problem in Victorian England", *Victorian Studies* 28 (1985), br. 2: 231-253.

Klaus-Michael Bogdal, *Europa je izmislila Cigane. Priča o fascinaciji i preziru* (Zagreb: Zagrebačka naklada, 2019)

Lou Charnon-Deutsch, *The Spanish Gypsy: The History of a European Obsession* (Pennsylvania: Penn State University Press, 2004)

David M. Crowe, „Roma: The Gypsies", u: *Encyclopedia of European Social History. From 1350 to 2000*, ur. Peter N. Stearns (New York: Charles Scribner's Sons, 2001), 449-458.

Deborah Epstein Nord, *Gypsies and the British Imagination, 1807-1930* (Chichester, New York: Columbia University Press, 2006)

Ian Hancock, *Sindrom parije. Priča o ropstvu i progonu Roma* (Zagreb: Ibis grafika, 2006)

Zoran Šućur, „Romi kao marginalna društvena skupina", *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 9 (2000), br. 2-3 (46-47): 211-227.

Danijel Vojak, „The Stance of the Authorities and Public in the Kingdom of Croatia and Slavonia towards the Roma Populations during the First World War", u: *Roma: Past, Present, Future*, ur. Hristo Kyuchukov, Elena Marushiakova i Vesselin Popov (München: Lincom, 2016), 90-100.

Antisemitizam i društveni položaj Židova

Ljiljana Dobrovšak, „Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 37 (2005), br. 1: 125-143.

Edward H. Flannery, *The Anguish of the Jews: Twenty-Three Centuries of Antisemitism* (New Jersey: Paulist Press, 1985)

Haim Hillel Ben-Sasson, *A History of the Jewish People* (Harvard: Harvard University Press, 1976)

Hrvoje Klasić, „Antisemitizam u Sisku na prijelazu stoljeća: (1897.-1903.): Prilog proučavanju židovstva u gradu Sisku", *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 2 (2001): 175-197.

Albert S. Lindemann i Richard S. Levy, ur., *Antisemitism: A History* (Oxford: Oxford University Press, 2010)

Ivan Pederin, „Židovsko pitanje u srednjoj Europi i Hrvatskoj u XIX. st.", *Croatica Christiana Periodica* 28 (2004), br. 53: 125-147

Mario Strecha, „*To je na svaki način pravi škandal*. Prilog pitanju ravnopravnosti Židova u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća", u: *Zbornik Mirjane Gross: u povodu 75. rođendana*, ur. Neven Budak et al. (Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1999), 219-237.

Mario Turkalj, „Antisemitizam u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće" (diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2021)

Marija Vulesica, *Nastanak političkog antisemitizma u Hrvatskoj i Slavoniji 1879. – 1906.* (Zagreb: Srednja Europa, 2024)

Prosjaci i siromasi

Antun Radić, *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* (Zagreb: Dionička tiskara, 1897), smjernice o proučavanju života siromaha i prosjaka, 39-40.

Charles James Ribton-Turner, *A History of Vagrants and Vagrancy, and Beggars and Begging* (London: Chapman and Hall, 1887)

Peter Stubley, *A Pauper's History of England: 1,000 Years of Peasants, Beggars and Guttersnipes* (Barnsley: Pen & Sword History, 2015)

Geoffrey Taylor, *The Problem of Poverty, 1660-1834* (London: Longman Publishing Group, 1969)

David Thomas, *Beggars, Cheats and Forgers. A History of Frauds Throughout the Ages* (Barnsley: Pen & Sword History, 2014)

Ivana Zagorac, „Nesretnici i nevoljnici: o luđacima i siromasima u staroj hrvatskoj periodici", *Nova prisutnost* 21 (2023), br. 2: 317-335.

Siročad

Mislava Bertoša, *Djeca iz obrtaljke. Nametnuto ime i izgubljeni identitet (imena i prezimena nahoda u XIX. stoljeću)* (Zagreb: Profil, 2005)

Vanja Branica, „Razvoj društvene skrbi za djecu u prvoj polovini 20. stoljeća", *Ljetopis socijalnog rada* 13 (2006), br. 1: 47-62.

Rina Kralj-Brassard, „Neželjeno majčinstvo, podržavljeno roditeljstvo: Napuštena djeca u Dubrovniku od XVII. do XIX. stoljeća (Povijesno-demografski i kulturno antropološki pogledi)" (doktorska disertacija, Sveučilište u Dubrovniku, 2012)

Julie Miller, *Abandoned: Foundlings in Nineteenth-Century New York City* (New York: New York University Press, 2008)

David L. Ransel, „Orphans and Foundlings", u: *Encyclopedia of European Social History. From 1350 to 2000*, ur. Peter N. Stearns (New York: Charles Scribner's Sons, 2001), 497-505.

Nicoleta Roman, ur., *Orphans and Abandoned Children in European History: Sixteenth to Twentieth Centuries* (New York: Routledge, 2018)

Žene i rodni odnosi

Joan N. Burstyn, *Victorian Education and the Ideal of Womanhood* (London: Croom Helm Ltd., 1980)

Ellen DuBois, *Woman Suffrage and Women's Rights* (New York: New York University Press, 1998)

Francisa De Haan, Anna Loutfi, ur., *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries* (Budimpešta: Central European University Press, 2006)

Ludmilla Jordanova, *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine Between the Eighteenth and Twentieth Centuries* (Madison: University of Wisconsin Press, 1989)

Ida Ograjšek-Gorenjak, „On uči, ona pogađa, on se sjeća ona prorokuje – pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća", u: Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest, ur., Andrea Feldman (Zagreb: Institut „Vlado Gotovac"; Ženska infoteka, 2004), 157-180.

Ida Ograjšek-Gorenjak, „Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 34-35-36 (2004), br. 1: 89-100.

Rosalind Miles, *Ženska povijest svijeta. Tko je skuhao posljednju večeru?*, prev. Petra Mrduljaš Doležal (Zagreb: EPH Media, 2009)

Richard Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930* (New Jersey: Princeton University Press, 1977)

Dubravka Zima, *Djevojka u gradu. Djevojaštvo u 19. stoljeću* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2022)

Dinko Župan, „Dobre kućanice. Obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća", *Scrinia Slavonica* 9 (2009): 232-256.

Hana Younis, *Žene u sudskim spisima 1878.-1914. Odbjegle, preljubnice, rentijerke, zemljovlasnice* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023)

Sluškinje i sluge

Michelle Higgs, *Servants' Stories: Life Below Stairs in their Own Words 1800-1950* (Barnsley: Pen & Sword History, 2015)

Lucy Lethbridge, *Servants: A Downstairs History of Britain from the Nineteenth Century to Modern Times* (New York: W. W. Norton & Company, 2013)

Adrian Wilson, ur., *Rethinking Social History: English Society 1570-1920 and Its Interpretation* (Manchester: Manchester University Press, 1993).

Radnici i radnički pokret

Dejan Dedić, ur., *Miloš Krpan. Izabrani spisi* (Zagreb: DAF, 2010)

Lenard R. Berlanstein, ur., *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth-Century Europe* (New York: Routledge, 1992)

Andrew G. Bonnell, *Red Banners, Books and Beer Mugs: The Mental World of German Social Democrats 1863-1914* (Boston: Brill, 2021)

Tone Crnobori, *Borbena Pula – Prilog materijalu za povijest radničkog pokreta i NOB-a do rujna 1943* (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOB Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotare, 1972)

Dinko Foretić, *Kratki pregled historije radničkog pokreta u Dalmaciji (1871. – 1919.)* (Zadar: Kotarsko sindikalno vijeće Zadar, 1959)

Tom Goyens, *Beer and Revolution: The German Anarchist Movement in New York City 1880-1914* (Urbana: University of Illinois Press, 2007)

Ljubinka Karpowicz, Mihael Sobolevski, *Sindikalni pokret u općini Rijeka do 1941. godine* (Rijeka: Općinsko vijeće Saveza sindikata Hrvatske – Rijeka, 1990)

Vlado Oštrić, „Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX. stoljeća", *Časopis za suvremenu povijest* 13 (1981), br. 2: 5-25.

Vlado Oštrić, „Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine“, *Povijesni prilozi* 2 (1983): 11-62.

Ana Rajković, „Počeci kreiranja anarhističkog narativa u kontekstu slavonskog radničkog pokreta (1881-1914)“, *Historijski zbornik* 71 (2018), br. 1: 61-86.

Maria Todorova, *The Lost World of Socialists at Europe's Margins: Imagining Utopia 1870s-1920s* (London: Bloomsbury Academic, 2020)

Zločinci i zatvorenici

Bruce F. Adams, *The Politics of Punishment: Prison Reform in Russia, 1863–1917* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1996)

David D. Cooper, *The Lesson of the Scaffold: The Public Execution Controversy in Victorian England* (Athens: Ohio University Press, 1974)

Elaine Farrell, *Women, Crime and Punishment in Ireland: Life in the Nineteenth-Century Convict Prison* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021)

V. A. C. Gatrell, *The Hanging Tree: Execution and the English People, 1770–1868* (Oxford: Oxford University Press, 1994)

Michael Ignatieff, *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750–1850* (New York: Pantheon Books, 1978)

Igor Josipović, „Funkcioniranje zatvorskog sustava u drugoj polovici 19. stoljeća“ (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2018)

Amila Kasumović, *Zatočene. Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878-1914.* (Sarajevo: Centar za historijska istraživanja, 2021)

Dario Melossi i Massimo Pavarini, *The Prison and the Factory: The Origins of the Penitentiary System* (London: Palgrave, 1981)

Patricia O'Brien, *The Promise of Punishment: Prisons in Nineteenth-century France* (Princeton: Princeton University Press, 1982)

Pieter Spierenburg, *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1991)

Psihijatrija i tretman mentalno oboljelih osoba

Peter Bartlett, „Madness and Asylums“, u: *Encyclopedia of European Social History. From 1350 to 2000*, ur. Peter N. Stearns (New York: Charles Scribner's Sons, 2001), 429-443.

Mislava Bertoša i Tvrtko Vuković, *Lov na degenerike: o nekim vidovima uspostave psihijatrijskog diskursa u Banskoj Hrvatskoj i njegovoj ulozi u izgradnji građanskog društva* (Zagreb: Meandar media, 2023)

Vinko Drača, *Glasovi iz tame. Psihijatrijski diskurs u hrvatskom društvu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće* (Zagreb: Durieux, 2023)

Vinko Drača, „Između nadzora i funkcionalnosti: arhitektura Zavoda za umobolne u Stenjevcu", *Acta medico-historica Adriatica* 16 (2018), br. 2: 303-318.

Stef Eastoe, *Idiocy, Imbecility and Insanity in Victorian Society. Caterham Asylum, 1867–1911* (Palgrave Macmillan, 2020)

Michel Foucault, *Istorija ludila u doba klasicizma*, prev. Jelena Stakić (Novi Sad: Nolit, 2013)

Roy Porter, *Madness: A Brief History* (Oxford: Oxford University Press, 2002)

Andrew Scull, *Hysteria: the Biography* (Oxford: Oxford University Press, 2009)

Andrew Scull, *Madness in Civilization: Cultural History of Insanity from the Bible to Freud, from the Madhouse to Modern Medicine* (Princeton: Princeton University Press, 2015)

Edward Shorter, *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac* (New York: John Wiley and Sons, 1997)

David Wright, „Developmental and Physical Disabilities: The *Blind, Deaf and Dumb*, and *Idiot*", u: *Encyclopedia of European Social History. From 1350 to 2000*, ur. Peter N. Stearns (New York: Charles Scribner's Sons, 2001), 507-515.

Alkoholizam

Brian Harrison, *Drink & the Victorians, the Temperance Question in England 1815–1872* (London: Faber and Faber, 1971)

Jack London, *Alkoholni memoari*, prev. Domagoj Čavrak (Zagreb: Šareni dućan, 2019)

Iva Salopek Bogavčić, „O pitanjima alkoholizma i protualkoholnoga djelovanja početkom 20. stoljeća u Trojednoj Kraljevini", *Povijesni prilozi* 39 (2020), br. 58: 111-148.

Rebecca Smith, *The Temperance Movement and Class Struggle in Victorian England* (New Orleans: Loyola University, 1993)

Sarah W. Tracy, *Alcoholism in America: From Reconstruction to Prohibition* (Baltimore: The John Hopkins University Press, 2005)

Vojni bjegunci i banditi na izmaku „dugog" 19. stoljeća

Robert Gerwarth i John Horne, ur., *War in Peace: Paramilitary Violence in Europe after the Great War* (Oxford: Oxford University Press, 2012)

Eric Hobsbawm, *Banditi*, prev. Luka Pejić (Zagreb: Naklada Ljevak, 2023)

Luka Pejić, „Banditry and Subversion in Croatia at the End of the Long Nineteenth Century", *Mediterrán Tanulmányok - Études sur la région Méditerranéenne* 30 (2020): 187-205.

Vlatko Smiljanić, *Čaruga: životopis slavonskoga razbojnika Jovana Stanisavljevića 1897.-1925.* (Zagreb: Despot Infinitus, 2020)

Boris Rašeta, *Čaruga: legenda o Robinu Hoodu* (Zagreb: 24sata, 2019)

Marino Zurl, *Knjiga o Jovi Čarugi i Joci Udmaniću* (Zagreb: August Cesarec, 1977)

KAZALO IMENA

A
Alagović, Aleksandar 134
Alexander, Šandor A. 87
Amruš, Milan 337
Ancel, Ivan 234
Andrović, Ivan 77
Antigona 183
Artuković, Mato 54, 79, 80, 81, 83
Assis, Machado de 325

B
Bacamarte, Simon 325
Badovinac, Marko 47
Balinović, Kata 41
Barač, Milutin 152
Barberino, Francesco da 96
Barić, Fanika 247
Bartha, Ödön 74
Bartuš, Franjo 146
Basariček, Stjepan 138, 139
Beauvoir, Simone de 160
Bebel, August 161, 162, 177, 179, 226
Beccaria, Cesare 254, 259, 260, 261, 262, 263, 264
Beck, Ana 222
Bedeković, Danica pl. 153
Bek, Vinko 107, 108
Belohlavek-Korač, Zlata 151
Bentham, Jeremy 264, 265, 266, 267
Bentham, Samuel 264
Benyovsky, Lucija 131, 180, 181
Beterski, Katarina 153
Biankini, Ante 281
Bloch, Marc 12
Blom, Philipp 165, 166
Bogdanović, Tomislav 370, 371
Bonfiglioli, Chiare 164
Bosanac, Gordana 163, 167
Bošnjak, Klementina 233, 301, 302, 303
Božićević, Juraj 40, 41, 44, 47
Božovič, Miran 265, 266
Braudel, Fernand 328, 329
Briggs, Asa 10
Brlić-Mažuranić, Ivana 127, 160, 161, 183
Bubanović, Julije 69
Budak, Neven 56, 59, 85, 90, 384
Bugel, Mysa 224
Burgess, Ernest M. 9
Burke, Peter 8

C
Cettin, Olga 247
Cindrić, Jure 349, 350
Clerc, Guillaume de 96
Conrad, Peter 306
Coole, Diana 163
Csikos, Bela 146
Cuvaj, Antun 130, 146, 150, 212
Cuvaj, Slavko 150
Cvetišić, Klotilda 146
Cvitanić, Antun 259
Czoernig, Karl 23, 24

Č
Čakanić, Janko 281
Čakardić, Ankica 164
Čaruga, Jovan Stanisavljević 371, 389
Čegel, Terezija pl. 153
Čepulo, Dalibor 286
Čop Marlet, Mara 18, 48
Čulinović, Ferdo 364, 377
Čupak, Ivan 79

D
Damiens, Robert-François 254
Darwin, Charles 309
Delić, Ana 174
Derenčin, Marijan 288
Despot, Miroslava 53, 70, 389
Deželić, Đuro Stjepan 146, 227
Deželić, Velimir 227

Dillmann, Alfred 33
Dodge, L. Mara 294
Dokić, Gjuro 118
Domitrović, Ivan 36
Drašković, Karlo (Dragutin) 115
Dreyfus, Alfred 52, 53, 67, 75, 76, 77
Drganc, Dragan 342, 356
Dubravčić, Frane 363, 382
Dujak, Janko 82
Dworak, Eduard 349

Đ
Đurić, Nikola 352, 354, 358

E
Elias, Norbert 254, 255
Eligije 98
Elizabeta Austrijska 293
Elizabeta Petrovna 183
Engels, Friedrich 347, 354
Esquirol, Jean-Étienne Dominique 308, 311
Esterházy, Josip 22

F
Fabijanović, Stjepan 14
Fancev, Franjo 18, 19, 25, 31
Festetić, Eugen 48
Féval, Paul 270
Filipović, Ana 204
Folnegović, Fran 70, 76
Forenbacher, Dragutin 300, 312, 313
Foucault, Michel 253, 254, 255, 258, 259, 264, 265, 268, 305, 306, 388
Frank, Josip 52, 62, 67, 78, 80, 81, 85, 86, 319
Franjo Josip I. 59, 144, 149, 150, 242, 294
Frauenheim, Dragutin 110, 111
Frederick, Christine 226
Freund, Karl 331
Fritz, Katarina 143, 153, 214
Fry, Elizabeth 268

G
Gaboriau, Émile 270
Gaj, Ljudevit 24, 130
Gavella, Olga 153
Geremek, Bronisław 96, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 109, 111, 122
Giginta, Miguel 112
Gladstone, Herbert 166
Glembay, Josipa 153
Godler, Josip 341
Goffman, Erwin 306, 307
Goldstein, Ivo 51, 52, 53, 54, 55, 56, 63, 64, 67, 68, 72, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89
Gracijan 111
Graff, Rudolf 240
Gross, Mirjana 54, 71, 73, 90, 166, 242, 244, 280, 384
Grotjahn, Alfred 354
Gršković, Ivan 73
Guérin, Jules René 336
Gundrum Oriovčanin, Fran 326, 328, 336, 337, 339, 341, 342, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 358, 359
Gvozdanović, Anka 222, 223
Gyáni, Gábor 205, 386

H
Hailwood, Mark 10, 11, 160
Hajdenjak, Andrija 146
Hajnocij, Josip 23
Hankonyi, Stjepan 31
Haulik, Juraj 104, 131, 134
Hazai, Samuel Freiherr von 364
Hefele, Ferdo 24, 30, 31
Hegedušić, Krsto 373
Helmbold, Lois Rita 170, 171, 177
Herrera, Pérez de 106
Hiller, Vilim 69
Hirc, Dragutin 222, 223
Hirschmann, Ivana 153
Hitchcock, David 10, 11
Hobbes, Thomas 266

Hobsbawm, Eric 10, 11, 12, 13, 99, 161, 175, 176, 177, 184, 239, 362, 388
Holbach, Paul Heinrich Dietrich von 103
Holjac, Malvina 146
Horvat, Josip 43
Horvat, Katarina 5, 94, 109, 110, 179, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228
Howard, John 268
Hummel, Ivan Nepomuk 133
Huss, Magnus 329
Huttler, Josef 132

I

Inglehart, Ronald 171
Istóczy, Győzö 59, 67
Ivanišević, Frano 40
Iveljić, Iskra 66, 180, 208, 220, 233, 236
Ivon, Katarina 182

J

Jagić, Dragutin 34
Jakobović-Fribec, Slavica 173
Jambrišak, Marija 143, 144, 146, 170, 181, 182, 183, 186, 210, 224
Janeković Römer, Zdenka 95, 96, 99, 100
Jefferson, Thomas 264
Jelačić, Anka 153, 222, 223
Jelačić, Josip 65, 67
Josip II. 18, 22, 255
Josipović, Stjepan 34
Jovanović, Stojanka 172
Jurić Zagorka, Marija 153, 160, 167, 172, 184, 186
Jurjević, Ernest Budimir 130

K

Kalan, Janez 353
Kale, Dragutin 245
Kamurzi, Urša 247
Kannengiesser, Ivan S. 81
Karadžić, Vuk Stefanović 107
Karbić, Damir 9, 95
Karlo V. 97
Kasumović, Amila 2, 8, 11, 13, 14, 387, 392
Kauk, Roberto 287, 288, 289, 290, 292
Kecman, Jovanka 164
Kelly, Leslie 329
Kerth, Terezija 207
Key, Ellen 143, 157, 159
Khuen-Héderváry, Károly 69, 70, 160, 247
Kindler, Terezija 247
Kirinčić, Niko 144
Kiseljak, Ivan 342, 348, 359
Klebbe, Karen 177
Klinggräff, Dragutin 130
Klobučar, Josip 145, 146
Kohlhoffer, Johann 132
Kolontaj, Aleksandra 162, 171
Könczöl-Stožir, Jelka pl. 148
Korać, Vitomir 247
Kostanjšek, Marija 247
Kostić, Milan 281, 337, 338, 339, 356
Kotarski, Josip 48
Kovačević, Ivan 87, 234, 235, 237, 240, 241, 243, 246, 248
Krafft-Ebing, Richard von 307, 312
Kranjčić, Stjepan 135, 136, 138
Kraus, Lavoslav 243
Krauss, Friedrich S. 49
Krčmarić, Bogdan 47, 48
Krizman, Bogdan 89, 361, 372, 374, 376, 377, 378, 379
Krleža, Miroslav 381
Krpan, Miloš 319, 320, 321, 322, 324, 386
Krpan, Terezija 322

Kršnjavi, Izidor 36, 74, 222
Kuhač, Franjo 48
Kukuljević Sakcinski, Kornelija 183
Kulunđić, Srećko 248
Kürschner, Hermina 147, 212
Kuten, Đuro 146
Kveder-Jelovšek, Zofka 153, 167, 210

L
Lamoreaux, Naomi R. 13
Lasić, Marijica 178
Laszowski, Emilij 18, 20, 21, 22, 49
Lazić, Sima Lukin 79
Lefebvre, Georges 8
Le Trosne, Guillaume-François 258
Lihl, Dragutin 242
Lippich, Franz Wilhelm 330
Lobmayer, Antun 337
Lombroso, Cesare 283, 304, 309, 311, 312, 315, 323
London, Jack 7
Lorković, Blaž 224
Lovretić, Josip 47, 116, 117
Lovrić, Ante 34
Ludvig, Josip 209
Ludziska, Jan z 105
Lueger, Karl 52, 56, 59, 67, 78, 83
Luj XV. 254
Luther, Martin 102, 105

LJ
Ljubibratić, Walter 140, 141, 142

M
Maček, Vladko 367, 382
Magista, Mirko 223
Malinar, Mate 298
Malthus, Thomas 98
Maljevac, Viktorija pl. 181
Mandeville, Bernard 98
Maralija, Moša 63
Marčec, Stjepan 42
Marija Terezija 18, 22
Marković, Radovan 207
Marković, Zdenka 153
Marr, Wilhelm 55, 81
Martinić, Ana 247
Marx, Karl 98, 175
Masaryk, Tomáš Garrigue 354
Matković, Petar 24, 75, 85, 271, 272, 273, 274, 276, 298
Matoš, Antun Gustav 167, 169, 186
Mazzura, Šime 173
Mažuranić, Ivan 252, 272, 288, 293, 297, 301
Medved, Josip 146
Megjeri, Matija 130
Mesarović, Luka 116
Metternich, Klemens Wenzel Lothar 59
Meyer, Horst 354
Michelet, Jules 11
Mikić, Ljubica 151
Miler, Ernest 281
Mill, John Stuart 254, 275
Milovanović, Savka 178
Miskolczy, Julius 222
Möbius, Paul Julius 166
Modrzewski, Andrzej Frycz 105
Mohr, Wilhelmina 144
Monsperger, Christian 132
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 97, 260
Morel, Benedict 307, 309, 310, 311
Muchembled, Robert 269, 270
Munro, John 308

N
Nemec, Marko 22
Nikolić, Jovo 42
Nordau, Max 310, 311
Norris, Pippa 171
Novaković, Nikola 31, 48
Novak, Vjenceslav 237

O
Oblat, Hermina 153
Obradović, Milan 82, 84
Offen, Karen 159, 163, 166
Orf, Rozalia 176
Osmec, Stevo 79
Osmokrugić, Stevan 21
Ožegović, Ivka 153

Ó
Ónody, Géza 59

P
Paine, Thomas 254
Panić, Avram 107
Papeš, Vjekoslava 247
Pasarić, Josip 73, 86
Patriarch, Julka 152, 153, 154, 156
Pavelić, Ante 374
Pavličević, Dragutin 14, 53, 69, 70, 71
Pejić, Luka 8, 94, 104, 110, 111, 116, 117, 170, 171, 176, 178, 179, 180, 232, 234, 235, 238, 239, 240, 241, 244, 245, 246, 248, 252, 268, 271, 282, 285, 288, 289, 295, 296, 298, 299, 362, 388, 389
Pelagić, Vasa 58
Perrot, Michelle 120, 220
Petković, Krešimir 261, 268
Petreković, Fran Evgenij 73
Pfeiffer, Leopold 196
Pfeiffer, Matilda 196
Plemić, Katarina 147
Pogačić, Milka 127, 143, 146, 147, 148, 150, 151, 153, 181, 210, 212, 215
Pollock, Griselda 168
Popović, Fedor 82
Popović, Mitrofan 21
Potočar, Margareta 247
Povischil, Josip 240
Prasnička, Jelisava 181
Pratt, John 254, 255
Prelog, Olga 153
Pritchard, James 308
Proudhon, Pierre-Joseph 166

Q
Quetelet, Adolphe 275

R
Radić, Antun 85, 108, 117
Radić, Stjepan 54, 85, 87, 90
Rauch, Levin 62, 197, 223
Relković, Matija Antun 332
Renan, Ernest 55
Ricardo, David 98
Rivalto, Giordano da 100
Rohaček, Ivan (Jan) 304, 305
Rohling, August 58
Romans, Humbert de 96
Roterdamski, Erazmo 101
Roth, Mitchel P. 254, 257, 259, 260, 262, 265, 266, 267, 268
Rožić, Vatroslav 43, 44
Rubelli, Fran 141
Rufin 111, 112
Rush, Benjamin 330
Rutzky, Ana 133
Ružić, Ivan 152

S
Sajević, Ivana 222
Savić, Draginja 146
Schick, Lavoslav 73
Schliek, Isidor 319
Schneider, Joseph W. 306
Schofield, Ann 170, 177
Schönerer, Georg von 59
Schuster, Eleonora 197
Schuster, Ivan 197
Schwarz, Ante 287
Schwarz, Ljudevit 62
Scott, George Ryley 256
Shirley, Laurence 308
Simmel, Georg 98, 101
Simović, Iva 168
Sirovatka, Hinko 78
Sirovatka, Ivan 78

Siršek, Ana 247
Skendrović, Stazika 110, 201
Sklevicky, Lydia 160, 161, 173, 180, 184
Skurjeni, Hanika 222, 223
Skurjeni, Matija 223
Slama, Roza 176
Slomšek, Anton Martin 353
Smith, Adam 98
Smith, Timothy 103, 223
Solmossy, Esztera 68
Sorgue, Mathilda 176, 231
Sotinac, Manda 41
Soto, Domingo de 112
Spitzer, Hugo 62
Sporšić, Ante Messner 366, 382
Stadler, Josip 35
Starčević, Ante 54, 62, 70, 71, 80, 83, 85
Sternegg, Karl Inama von 274
Stojanović, Mijat 102
Strajnić, Kosta 167, 168, 186
Strossmayer, Josip Juraj 54, 69, 83, 330
Sukić, Marija 173, 186
Sunko, Dioniz 150
Szabo, Agneza 189, 191, 242, 244, 280

Š

Šašel, Dragan 355, 359
Šenoa, August 207
Šeparović, Ana 168
Šilović, Josip 109, 127, 129, 136, 138, 146, 206, 281, 282, 283, 284, 285, 298
Šilović-Karić, Danja 182
Širola, Stjepan 127, 139, 140, 146
Šišić, Ferdo 21, 83, 364, 365
Škrlec, Ivan 37
Šoljan, Marija 129, 164, 169, 172, 174, 176, 189, 219, 231, 246, 247, 271, 272, 274, 280, 281
Štampar, Andrija 330, 336, 340, 341, 342, 353, 354, 355, 359
Švarc, Žiga 143, 208

T

Taube, Friedrich Wilhelm von 109
Tauffer, Emil 286, 288, 291, 293, 295
Tešija, Jelena 164
Thompson, Edward Palmer 8
Tierney, Brian 111
Tigerstedt, Robert 354
Tigler, Ane 179
Tkalec, Anka 147, 153
Tkalec, Vera 127, 143, 144, 150, 153, 216
Tomašegović, Nikola 2, 271, 272, 275, 276, 277, 297
Tomašić, Ivan 127, 139, 140, 142
Tomašić, Nikola 222
Tomašić, Paula 222
Townsend, Joseph 98
Trotter, Thomas 330
Trstenjak, Davorin 145, 158, 337
Truhelka, Jagoda 143, 181, 182
Tucović, Dimitrije 184, 185
Tuškan, Grga 78, 83, 84, 91

U

Udmanić, Joco 14, 389

V

Vidaković, Evica 178
Virchow, Rudolf 336, 353
Višnjić, Filip 108
Vives, Jan Luis 105
Vlašić, Matilda 149
Vraniczany, Tilda 224
Vranješ-Šoljan, Božena 129, 189, 219, 271, 272, 274, 280
Vrbanić, Fran 274, 275, 276, 277, 278, 294, 295, 296, 298
Vrgoč, Ante 381, 382
Vrhovac, Maksimilijan 134
Vukelić, Vilma 77, 184, 187, 222, 227

W
Wagner, Gustav 243
Walby, Syliva 163, 164, 165
Wall, Richard 197, 365
Weinberger, Gizela 79
Weininger, Otto 166, 167, 168
Weiszmayer, Oskar 62
Welzer, Tereza 161, 172, 173

Y
Yuval-Davis, Nira 165, 169

Z
Zagorac, Josip 82
Zagorac, Stjepan 78, 84
Zaharijević, Adriana 162, 163, 255, 259, 260, 267, 268, 269
Zetkin, Clara 162
Zima, Dubravka 160, 168, 183, 184, 186, 386
Zinn, Howard 9, 10
Zmajić, Leokardija 152
Zmajić, Vinko 152
Zoričić, Milovan 25, 26, 192, 207

Ž
Žirovčić, Ivan 305, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 320
Žitković, Josipa 153
Živanović, Nikola 70
Župan, Dinko 160, 165, 168, 169, 280, 386

Posebnost *Ljudi s margine* ogleda se u činjenici da su prezentirana dugogodišnja istraživanja autora i autorica koji se bave socijalnom historijom Banske Hrvatske na prijelomu 19. i 20. stoljeća te da su ta istraživanja konačno okupljena na jednome mjestu, stoga mogu predstavljati jednu vrstu priručnika za sve one istraživačice i istraživače koji se žele baviti fenomenom marginalnosti ili šire, različitim pitanjima iz domena društvene povijesti.

iz recenzije dr. sc. Amile Kasumović

Ovaj zbornik priređen je kao svojevrsna metodološka platforma koja će biti osnova za buduća istraživanja marginalnih skupina i procesa marginalizacije koji su se odvijali na svim razinama društva zahvaćenim modernizacijskim transformacijama modernoga građanskog društva. Zbornik o marginalnim skupinama hrvatskoj humanističkoj i društvenoj znanstvenoj zajednici približava recentne koncepcije istraživanja procesa marginalizacije koje znatno upotpunjuju dosadašnju političku i ekonomsku modernizacijsku paradigmu, a upravo je to i najveća znanstvena vrijednost ovog zbornika.

iz recenzije dr. sc. Dinka Župana

ISBN 978-953-314-201-2
9 789533 142012

Cijena: 20,00 €